एम.ए. इतिहास

सत्र - III (CBCS)

अभ्यासपत्रिका क्र. १

बौद्ध धर्माचा इतिहास

विषय संकेतांक - ९९०३८

© UNIVERSITY OF MUMBAI

प्रा. सुहास पेडणेकर
कुलगुरू,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.

प्रा. रवींद्र द. कुलकर्णी
प्र-कुलगुरू,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.

प्रा. प्रकाश महानवर
संचालक,
दूर व मुक्त अध्ययन संस्था,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.

प्रकल्प समन्वयक : **प्रा. अनिल बनकर**
सहयोगी प्राध्यापक, इतिहास व प्रमुख, मानव्यविद्याशाखा,
दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.

अभ्यास समन्वयक : **प्रा. शिवदास चांगदेव घाडगे**
सहाय्यक प्राध्यापक, इतिहास विभाग,
दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.

संपादक व लेखक : **डॉ. योजना भगत**
समन्वयक आणि सहाय्यक प्राध्यापक,
पाली विभाग, मुंबई विद्यापीठ, विद्यानगरी, सांताक्रूझ (पूर्व), मुंबई-४०००९८.

लेखक : **डॉ. अशोक नामदेव तायडे**
प्रभारी प्राचार्य,
नागसेन कला महाविद्यालय, औरंगाबाद-४३१००५.

: **डॉ. प्रदिप वाघमारे**
सहाय्यक प्राध्यापक,
इतिहास विभाग, रामनारायण रूईया महाविद्यालय,
माटुंगा (पूर्व), मुंबई-४०००१९.

: **डॉ. भाग्यश्री बवरे**
सहयोगी प्राध्यापक,
सेन्टर फॉर बुद्धिस्ट स्टडीज, के.जे.सोमैया इन्स्टिट्यूट् ऑफ धर्मा स्टडीज,
सोमैया विद्याविहार युनिव्हर्सिटी, विद्याविहार.

ऑगस्ट २०२२, प्रथम मुद्रण

प्रकाशक
संचालक
दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई - ४०००९८.

अक्षरजुळणी
मुंबई विद्यापीठ मुद्रणालय, सांताक्रुझ, मुंबई

अनुक्रमणिका

क्रमांक	अध्याय	पृष्ठ क्रमांक
१.	बौद्ध धर्माच्या अभ्यासाची वाङ्मयीन साधने	१
२.	बौद्ध धर्माच्या अभ्यासाची पुरातत्त्वीय साधने	४४
३.	गौतम बुद्धांचे जीवन	९०
४.	गौतम बुद्धांची शिकवण: धम्म	११४
५.	सम्राट अशोकाचे शिलालेख	१३१
६.	सहा बौद्ध परिषदा	१४४
७.	बौद्ध कला आणि स्थापत्य	१५५
८.	बौद्ध धर्मातील पंथ	१७०
९.	बौद्ध धर्माचा प्रसार	१८३
१०.	बौद्ध धर्माच्या प्रसारामध्ये सम्राट अशोकाची भूमिका	१९६
११.	सातवाहनकाळातील बौद्ध धर्माचा विस्तार	२१९
१२.	राजा कनिष्क आणि सम्राट हर्षवर्धन	२३६
१३.	बौद्ध धर्माशी संबंधीत स्थळे	२५९
१४.	भारतातील बौद्ध विद्यापीठे	२९१

*****

MA History, SEM-III

Paper-I, History of Buddhism

Objectives: To study the sources of Buddhism in order to understand life and teachings of Gautam Buddha. To examine the contribution of King Ashoka and other dynasties in the spread of Buddhism and to understand the impact of Buddhism on society.

Module

1. Sources of Buddhism

(a) Literary and Archaeological Sources
(b) Life of Gautam Buddha
(c) Teachings of Buddha- Four Noble Truths, Eight-Fold Path, Law of Dependent Origination(Paticcacc Sammuccapad(a), Sila, Samadhi and Panna

2. Buddhism and its Impact

(a) Ashokan Inscriptions, Six Buddhist Councils
(b) Art and Architecture- Stupa,Chaityagruha, Vihara
(c) Sects in Buddhism, Spread of Buddhism –Srilanka, Myanmar, Thailand, and Japan

3. Political expansion of Buddhism in India

(a) Role of King Ashoka in spread of Buddhism
(b) Expansion of Buddhism under Satavahanas
(c) Kanishka and Harshavardhana

4. Places associated with Buddhism

(a) Lumbini, Kushinagar and Kapilvastu
(b) Sarnath , Bodhgaya and Shravasti
(c) Buddhist Universities in India

References:

Ambedkar, Dr. B.R. *Buddha and His Dhamma*, P.E. Society, Mumbai, 1997.
Barua, B. M., *Asoka and his Inscriptions,* Calcutta, 1942.

Coomaraswamy Ananda, *Buddha and Gospel of Buddhism*, 2nd ed., Mushiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd., new Delhi, 1985.

Eugene, Watson, *Buddhism Parable: Traslated from the Original Pali,* Yale University Press, New Haven, 1922.

Geiger, Wilhem, *Pali Literature and Language,* published by Calcutta University publication, 1968.

Harvey, Peter (ed.), *Buddhism*, *Continuum,* London, 2001.

Kern II, *Manual of Indian Buddhism,* Delhi, 1968.

Law B. C. ―*A History of PaliLiterture‖,* Vol.I and Vol. II, published by Bharatiya Publishing House, Varanasi, 1970.

Matilal, Bimal Krishna and Evans, Robert D. (ed.), *Buddhist Logic and Epistemology: Studies in the Buddist Analysis of Inference and Language,* D. Reidel Publishing, Dordrecht, 1986.

Narasu, Lakshmi, *Religion of the Modern Buddhist*, Wordsmith‟s Delhi, 2002.

Narasu, Lakshmi, *The Essence of Buddhism*, Thacker and Company Ltd. Bombay, 1948.

NardaThera, ―*Ambedkar on Religion‖,* Buddha Education Foundation, Taiwan, 1993.

NardaThera, ―*Dhammpada‖, Buddha Education Foundation,* Taiwan, 1993.

Bapat P.V. (ed.), *2500 years of Buddhism,* published by publication Division, Ministry of Information Broadcasting, Govt. of India, Delhi, 1956.

Saddhatissa, H., *Buddhist Ethics: Essence of Buddhism,* George Allen &Unwin Ltd., London, 1970.

Wagh Sandesh Madhavrao .,*Dr. Babasaheb Ambedkars Conversion to Buddhism,* Sandesh Publications , Mumbai,2012

Wilson, H.H., *Buddha and Buddism,* Oriental reprinters, Lucknow, 1976.

*****

१

बौद्ध धर्माच्या अभ्यासाची वाङ्मयीन साधने

घटक रचना

१.० उद्दिष्टे

१.१ प्रस्तावना

१.२ पाली भाषा आणि बौद्ध संस्कृतमधील महत्त्वाच्या पुस्तकांचे सर्वेक्षण

१.३ पाली साहित्य - तिपिटक

१.४ अट्ठकथा पाली साहित्य

१.५ बौद्ध संस्कृत साहित्य

१.६ सारांश

१.७ प्रश्न

१.८ संदर्भ

१.० उद्दिष्टे

- बौद्ध धर्माचा स्त्रोत म्हणून साहित्याचा अभ्यास करणे.
- बौद्ध धर्माच्या इतिहासाच्या इतर स्त्रोतांशी साहित्याशी जुळवून घेणे.
- पुरातत्व स्त्रोतांच्या तुलनेत साहित्यिक स्त्रोतांची सत्यता तपासणे.
- साहित्यिक स्त्रोतांची प्रासंगिकता आणि ग्रंथांचे भाषांतर समजून घेणे.

१.१ प्रस्तावना

सध्याच्या ज्ञानाने, आपल्याला असे आढळून आले आहे की पद्धतशीर बौद्ध साहित्याचा मुख्य साठा/संग्रह, मूळ किंवा भाषांतरीत, मुख्यतः पाली, संस्कृत (शुद्ध किंवा मिश्रित), तिबेटी आणि चीनी भाषेत आहे. ज्या देशांत बौद्ध धर्माचा प्रसार झाला त्यांच्या भाषेत देखील बौद्ध ग्रंथांचे भाषांतर केले गेले आहे.

बौद्ध साहित्याच्या खजिन्यात, पाली तिपिटक साहित्याचा सर्वात जुना उपलब्ध आणि सर्वात संपूर्ण संग्रह दर्शवितो. हे तीन पद्धतशीर संग्रहांमध्ये जतन केले गेले आहे:

(१) विनय-पिटक किंवा नियमांचे/शिस्तीचे पुस्तके,

(२) सुत्त-पिटक, प्रवचनांचे लोकप्रिय पुस्तके आणि

(३) अभिधम्म-पिटक, मनोवैज्ञानिक नैतिकतेवर आधारित अमूर्त तत्त्वज्ञान.

या तीन पिटकातील विविध ग्रंथांची नावे आणि त्यांचे परस्पर संबंध पुढील पानावरील तक्त्यावरून समजू शकतात.

पाली भाषेतील या साहित्याव्यतिरिक्त, मिलिंदापञ्ह, नेत्ति-पकरण, विनय आणि अभिधम्मावरील बुद्धदत्ताची नियमावली, जातकांनी लिहिलेल्या किंवा अभिलेखित केलेल्या पाली तिपिटक ग्रंथांवरील थेर बुद्धघोष किंवा थेर धम्मपाल यांची भाष्ये यांचा समावेश असलेले अठ्ठकथा साहित्य देखील आहे. श्रीलंकचा इतिहास जसे की दिपवंस, महावंस आणि चुलवंस आणि नंतर पालीमध्ये शास्त्रीय संस्कृत कवितेवर आधारित रचना आहेत. व्याकरणातील ग्रंथ कच्चायनव्याकरण आणि मोग्गलना व्याकरण, रूपसिद्धी आणि सद्दनिती हे ही प्रसिद्ध आहेत. थेर बुद्धघोषाचे उत्कृष्ट मूळ ग्रंथ विशुद्धिमग्ग, हे खरेच सुरुवातीच्या बौद्ध धर्मावरील एक लहान सायक्लोपीडिया आहे.

दुर्दैवाने, आपल्याकडे सध्या पालीप्रमाणे संस्कृतमध्ये जतन केलेले बौद्ध पुस्तकांचा संपूर्ण साठा नाही. तथापि, सर्वस्तीवाद पंथाकडे पाली निकायाशी संबंधित आगम आणि पाली अभिधम्मच्या सात पुस्तकांशी संबंधित अभिधर्माची सात पुस्तके होती असे दिसते. मुलसर्वस्तिवादींकडे विनयपिटक होते आणि गिलगिट हस्तलिखितांमध्ये जतन केलेले त्याचे मोठे भाग आता प्रकाशित झाले आहेत. हे ग्रंथ जरी त्यांच्यात सामान्यतः काही साम्य असले   तरी अनेक ठिकाणी संबंधित पाली ग्रंथांपेक्षा लक्षणीय भिन्नता प्रकट करतात.

संस्कृतमध्ये (शुद्ध किंवा मिश्रित) आपल्याला अनेक स्वतंत्र ग्रंथ किंवा ग्रंथांचे तुकडे सापडतात जे भिन्न स्वरूपाचे आहेत आणि हीनयान आणि महायान प्रकारातील वेगवेगळ्या पंथाशी संबंधित आहेत. महावस्तू हा महासांघिकांच्या लोकोत्तरवादींशी संबंधित विनयावरील ग्रंथ असल्याचा दावा केला जातो, परंतु त्याचा विषय इतका वैविध्यपूर्ण आहे की त्याच्या सूत्रांमध्ये दिघ, मज्झिम आणि सुत्तनिपात तसेच काही कथांशी संबंधित असलेल्या कथा आपल्याला पाली जातकांमध्ये आढळतात. ललितविस्तर हे मिश्रित संस्कृतमधील बुद्धांचे अपूर्ण चरित्रात्मक वर्णन, अपारंपरिक (महायान) पंथातील मजकूर मानले जाते आणि ते वैपुल्य-सूत्राचा भाग आहे. थेर अश्वघोस हे त्यांच्या 'बुद्धचरित'साठी आणि 'सौंदरानंद' आणि थेर आर्यसुर त्यांच्या 'जातक-माला'साठी ओळखले जातात, हा संस्कृत ग्रंथ, पाली चरिया-पिटकाशी संबंधित असला तरी तो अधिक चपखल आहे. 'पाली अपदान'शी सुसंगत एक विपुल 'अवदान' साहित्य देखील आहे, ज्यात चांगल्या किंवा वाईट कर्माचे चांगले किंवा वाईट परिणाम स्पष्ट करण्याच्या उद्देशाने कथा आहेत.

महायानि सूत्रांपैकी नऊ ग्रंथ किंवा धर्म हे सर्वात महत्त्वाचे मानले जातात, त्यापैकी अष्टसहस्त्रिका-प्रज्ञापारमिता, सद्धर्म-पुंडलिक, ललितविस्तर, लंकावतार, सुवर्णप्रभास, गंडव्यूह, तथागत-गुह्यक, समाधिराजा आणि दशभूमिस्वर यांचा विशेष उल्लेख केला जाऊ शकतो. त्यांना वैपुल्य सूत्र म्हणतात. थेर नागार्जुन, वसुबंधू आणि असंग हे या बौद्ध पंथाच्या तत्त्वज्ञानाच्या कृतींचे ग्रंथकार आहेत आणि त्यांचा उल्लेख इतरत्र करण्याची संधी आपल्याला मिळेलच. तिबेटमध्येही भारतीय बौद्ध ग्रंथांच्या अनुवादांचा मोठा संग्रह आहे ज्यांची संख्या ४,५६६ पेक्षा जास्त आहे. हे दोन गटांमध्ये विभागले गेले आहेत, म्हणजे, बकाहग्युर, ज्याला कांजूर म्हणतात, त्यात ११०८ मजकूर आहेत आणि ३४५८ ग्रंथांचा समावेश असलेले बस्तान-हग्युर, ज्याला तंजूर म्हणतात.

कांजूर खालील सात भागात विभागलेले आहे:

(१) विनय

(२) प्रज्ञा-पारमिता,

(३) बुद्धवंसक,

(४) रत्नकूट,

(५) सूत्र,

(६) निर्वाण, आणि

(७) तंत्र, तर तंजूर विभागले गेले आहेत

   (१) तंत्र, आणि

   (२) सूत्र.

भारतीय ग्रंथांची चिनी भाषेत मोठ्या प्रमाणात भाषांतरे अस्तित्वात आहेत. त्याच्या कॅटलॉगमध्ये, बुनियु नानजिओ ने तब्बल १,६६२ नोंदवल्या आहेत, ज्यांचे चार विभागांमध्ये वर्गीकरण केले आहे:

(१) सूत्र-पिटक,

(२) विनय-पिटक,

(३) अभिधर्म-पिटक आणि

(४) विविध ग्रंथांचा संग्रह.

होबोगिरिन या अजूनही नंतरच्या कॅटलॉगमध्ये तैशो आवृत्तीच्या पंचावन्न खंडांमध्ये छापलेल्या तब्बल २,१८४ ग्रंथांचा उल्लेख आहे. आणखी २५ खंडांमध्ये, चीन आणि जपानमध्ये लिहिलेले पूरक ग्रंथ आहेत. जपानमध्ये चिनी त्रिपिटकाची तीन पूर्ण भाषांतरे आहेत. त्रिपिटकाच्या तैशो आवृत्तीतील पूरक २५ खंडांचा समावेश आहे. मंचुरियन भाषेतही त्याचे भाषांतर आहे आणि मंगोलियन भाषेत तिबेटी तंजूरचे भाषांतर आहे. येथे केवळ पाली आणि बौद्ध संस्कृतमधील काही महत्त्वाच्या पुस्तकांचे सर्वेक्षण करण्याचा हेतू आहे.

१.२ पाली आणि बौद्ध संस्कृतमधील महत्त्वाच्या पुस्तकांचे सर्वेक्षण

एकेकाळी पालीमध्ये प्राकृत, मिश्रित संस्कृत आणि शुद्ध संस्कृत मध्ये असे विपुल बौद्ध साहित्य होते. मंजुश्रीमुलकल्पाचा अपवाद वगळता एकही बौद्ध ग्रंथ भारताच्या हद्दीत आढळून आलेले नाही हे खरेच विडंबनात्मक आहे. भारतातून बौद्ध साहित्य अशाप्रकारे पूर्णपणे गायब होण्याची मुख्य कारणे म्हणजे

(i) त्याचा अभ्यास विहारामध्ये राहणाऱ्या नियुक्त भिक्खुं आणि नवशिक्यांपुरता मर्यादित होता,

(ii) हे साहित्य, जे बहुतेक धार्मिक होते, ते हस्तलिखितात जतन केले गेले होते ते फ़क्त विद्यापिठाची वाचनालायात किंवा विहारात.सामान्य लोकांच्या घरात कधीही ठेवले जात नाहीत आणि

(iii) विहारांच्या क्षय किंवा नाशामुळे, कालांतराने किंवा अपवित्रीकरण आणि तोडफोडीमुळे, ही हस्तलिखिते नष्ट झाली.

आज आपण ज्या बौद्ध साहित्याचा अभ्यास करतो ते भारताबाहेरील श्रीलंका, ब्रह्मदेश, सयाम आणि नेपाळमधील विहारामधून आणि तिबेट, चीन आणि मंगोलियामधील अनुवादांमधून आपल्याकडे आले आहे. चिनी आणि तिबेटी कॅटलॉगमध्ये उल्लेख केलेल्या कृतींवरून साहित्याच्या विशालतेची कल्पना येऊ शकते. मध्य आशिया आणि गिलगिटमधील हस्तलिखितांच्या शोधामुळे तसेही बौद्ध साहित्याच्या आपल्या ज्ञानात उल्लेखनीय भर पडली आहे, ती राहुल सांकृत्यायन यांनी तिबेटमध्ये काढलेले छायाचित्र आणि प्रो. जी. तुची यांनी संकलित केले आहे. मध्य आशिया, गिलगिट आणि तिबेटमध्ये सापडलेल्या मूळ संस्कृत हस्तलिखिते, मुख्यतः इसवी सनाच्या पाचव्या किंवा सहाव्या शतकातील किंवा त्यापूर्वीच्या काळातील, मध्य आशिया आणि गिलगिटमध्ये स्तूप किंवा विहार च्या खाली बांधलेल्या दगडी कोठडीत आणि मंदिरांमध्ये जतन करण्यात आल्या होत्या. तिबेट तिथे त्यांचा अभ्यास न करता केवळ पूजा करीत होती. या शोधांमुळे बौद्ध साहित्याच्या विकासावर आणि ज्या भाषांमध्ये ते लिहिले गेले त्या भाषांवर, विशेषत: काही नामशेष झालेल्या मध्य आशियाई बोलींवर प्रकाश पडला आहे ज्यामधील काही ग्रंथांचे भाषांतर केले गेले आहे.

बौद्ध वाङ्मयाचे स्थूलमानाने दोन विभाग केले जाऊ शकतात: हीनयान (पाली आणि मिश्र संस्कृतमध्ये) आणि महायान (मिश्र आणि शुद्ध संस्कृतमध्ये). हीनयान आणि महायान या दोन्ही पंथामधील विविध उपपंथांच्या साहित्यात त्याचे उप-विभाजन केले जाऊ शकते.

१.३ पाली साहित्य - तिपिटक

तिपिटकाचे सर्वेक्षण: पाली साहित्याचा विकास खालील कालखंडात विभागला जाऊ शकतो. उदा...

१. **पाली साहित्य:** बुद्धकालीन;

२. **अट्ठकथा / भाष्यात्मक साहित्य:** इ.स.५ वे शतक:

३. **टिका / उप-भाष्य साहित्य:** इ.स.१२ वे शतक.

साहित्यात तीन पिटक (तिपिटक) उदा., विनय पिटक, सुत्त पिटक आणि अभिधम्म पिटक यांचा समावेश होतो. या ग्रंथांचे विभाजन खालीलप्रमाणे आहे.

१. विनय पिटक:

विनय पिटक (शिस्तीची संहिता):

विनयाचा शाब्दिक अर्थ मार्गदर्शन असा आहे आणि त्यात विहारातील शिस्तीचे नियम आहेत. विनय पिटकाची पाच पुस्तके विषयानुसार या तीन भागात मांडलेली आहेत.

१. **विभंग:** पारिजिका आणि पाचितिय्य

२. **खंदक:** महावग्ग आणि चुळवग्ग

३. **परिवार**

विभंगाने भिक्खू आणि भिक्खुनींसाठी बुद्धाने घालून दिलेले सर्व नियमांचे विस्तृत स्पष्टीकरण दिले आहे. हे नियम, भिक्खूंसाठी २२७ आणि भिक्खूंसाठी ३११, पतिमोक्खा मध्ये समाविष्ट आहेत.

पतिमोक्ख:

भिक्खुनींना स्त्रीविषयक परिस्थितीनुसार अधिक पतिमोक्ख नियम असतात. शब्दशः याचा अर्थ असा होतो की जे दोष किंवा अशुद्धतेपासून 'उद्धार करते' (मोक्खा). हे आठ विभागांमध्ये विभागले गेले आहे, उदा., पराजिक, संघदिसेस, अनियत, निसग्गिय पाचितिय, पाचित्तिय, पटीदेसनिय, सेखिय आणि अधिकारनधम्म. हे गुन्ह्यांच्या स्वरूपानुसार तयार केले गेले आहेत, जेणेकरुन भिक्खु किंवा भिक्खुनी यांना पवित्र जीवनाशी विसंगत आचरणापासून वाचवता येईल. म्हणून हे नियम उल्लंघनांचे स्वरूप आणि त्यांचे उपाय दर्शवतात.

पौर्णिमा आणि अमावस्येच्या दिवशी महिन्यातून दोनदा पतिमोक्खाचे पठण केले जाते, जिथे उपोसथ पाळले जाते, तिथे सर्व निवासी भिक्खु आणि भिक्खुनी दिलेल्या क्षेत्राचे (स्वतंत्रपणे) सिमा नावाच्या विशेष सदनात एकत्र येतात. पतिमोक्ख पठण करण्यापूर्वी, पूर्णत: नियुक्त विहारवासी परस्परपणे, जर असेल तर, अपराधांची कबुली देण्याची कृती करतात. वाचनाच्या प्रत्येक भागाच्या शेवटी, वाचक सभेला विचारतो की त्याच्या संदर्भात ते निर्दोष आहेत का? जर एखाद्या सदस्याला एखादा गुन्हा आठवत असेल, त्याने/तिने गुन्हा केला असेल आणि तो आधी सांगायला विसरला असेल, तर सदस्याने कबूल केले पाहिजे आणि क्षमा मिळवावी लागेल, म्हणजे गुन्ह्यातून औपचारिक सुटका होते. म्हणून, पठण पूर्ण होणे, हे सूचित करते की सहभागी होणारे सर्व निर्दोष आणि शुद्ध आहेत.

१. ऐतिहासिक विश्लेषण (विभंग):

विभंगामध्ये, पारिजिक पाली आणि पचितिय पाली यांचा समावेश असलेल्या, भिक्खु आणि भिक्खुनी पतिमोक्ख नियमांचे विश्लेषणात्मक आणि तपशीलवार वर्णन केले आहे: प्रथम एक ऐतिहासिक अहवाल दिलेला आहे, एक नियम कसा तयार केला गेला. एक नियम मांडल्यानंतर, बुद्ध एक उपदेश देतात, ज्याचा शेवट “नेतमअप्पासन्नानामवपसादया, पासन्नानम्वाभीयोभवाया” असा होतो - हा (गुन्हा) ज्यांना खात्री नाही त्यांच्यामध्ये खात्रीची

भावना निर्माण होत नाही किंवा पुढील वाढ होत नाही. ज्यांना आधीच खात्री आहे त्यांच्यात खात्री आहे म्हणजे भिक्खू किंवा भिक्खुनींच्या आचरणाने केवळ आत्मशुद्धीच होऊ नये, तर इतरांनाही शुद्ध जीवन जगण्याची प्रेरणा मिळावी. बुद्धाने एक नियम घालून दिल्यानंतर, त्याचे अनुकरण शब्दासाठी शब्द भाष्य केले जाते. जर एखाद्या परिस्थितीला नियमात बदल करण्याची आवश्यकता असेल तर बुद्ध - नियमात सुधारणा करतात, ज्याचे पुन्हा तपशीलवार वर्णन केले आहे.

२. खंदक:

विनयाचा दुसरा भाग, महावग्ग आणि कुलवग्ग या दोन पुस्तकांचा समावेश आहे. हे संघाच्या अशा सर्व बाबी हाताळतात ज्यांना पतिमोक्खाच्या नियमांमध्ये हाताळले गेले नाही. इतिहासाच्या दृष्टीकोनातून, खंदकामध्ये समकालीन भारतीय जीवनाच्या विविध पैलूंवर प्रकाशाचा पूर टाकणारी अत्यंत मौल्यवान सामग्री आहे.

बुद्धाला परमोच्च ज्ञान कसे प्राप्त झाले, त्यांनी 'बहुजनहिताय, बहुजनसुखाय' च्या कल्याणासाठी आणि आनंदासाठी' धम्माचा प्रसार करण्याचे कार्य कसे सुरू केले आणि भिक्खूंच्या सेवेसाठी त्यांनी पवित्र आदेश कसा प्रस्थापित केला याचे प्रेरणादायी वर्णन आहे. त्यांनी उपदेश केलेल्या सत्याचे 'जिवंत उदाहरण' म्हणून संघ पिढ्यानपिढ्या शिक्षकांच्या परंपरेने (आचरिय परंपरा) बुद्धाच्या कार्यपद्धतीची निरंतरता सुनिश्चित कसा करतो आहे.

खंदकामध्ये बुद्धाच्या प्रसिद्ध शिष्यांच्या प्रेरणादायी कथा देखील आहेत, जसे की पूज्य सारिपुत्त, मोग्गलाना, महाकस्सप, आनंद, उपली, अंगुलीमाला इत्यादी, भक्तराजे बिंबिसार, पसेनंदी, अजातसत्तू इत्यादी, आणि उपसिका विशाखा, अनाथपिण्डिका सारख्या परोपकारी दानशूर, जीवक चिकित्सक आणि इतर अनेक. जीवनाच्या सर्व स्तरांतून आलेले लोक - राजेशाही, श्रेश्ट्ठी, समाजातील विविध घटकांचे नेते आणि सर्वात नम्र लोकांनी बुद्धाचा आश्रय घेतला. त्यांची शिकवण अंगीकारून त्यांनी समाजात असा बदल घडवून आणला जो पूर्वी कधीही ऐकला नव्हता.

खंदकामध्ये बुद्धांचे काही सर्वात प्रसिद्ध आणि महत्त्वाचे प्रवचने देखील आहेत, जसे की धम्मकक्कपवत्तन सुत्त, अनत्तलक्खन सुत्त, अदित्तपरियाय सुत्त इत्यादी. पुन्हा, खंदकामध्ये सर्वात महत्त्वाचा मजकूर आहे, ज्याला कम्मवासा म्हणतात. हे अधिकृत कायदे आहेत जे संघकम्म म्हणून ओळखल्या जाणार्या सर्व संस्थात्मक कार्यांच्या कार्यपद्धती नियंत्रित करतात. ही कृती संघामध्ये प्रवेश, संघामधून हकालपट्टी किंवा पुनर्वसन, निलंबन, चर्चचे न्यायशास्त्र, विहारामध्ये आवश्यक असलेल्या वास्तु आणि गोष्टीं सारख्या संघाच्या ज्या संघाशी संबंधित आहेत, जसे वर्षावास, कबुलीजबाब, गुन्हेगारांना शिक्षा इ.

एकूण २२ खंदका आहेत जे संघाच्या सदस्यांशी संबंधित सर्व बाबी हाताळतात, ज्यात कपड्यांसह आवश्यक आहे, अन्न, निवासस्थान, औषधोपचार इ. शेवटचे दोन खंड पहिल्या आणि दुसर्या धम्म परिषदेचे स्पष्ट वर्णन देतात.

३. परिवार पाली:

विनयाचा तिसरा भाग, परिवार पाली हि एक प्रकारचा माहितीपुस्तिका आहे. प्रश्न आणि उत्तरे या स्वरूपात संकलित केलेले, ते विनय पिटकाचा सखोल विश्लेषणात्मक अभ्यास करण्यास सक्षम करते. विनयाचे सर्व नियम, अधिकृत कृत्ये आणि इतर बाबी, शोध विश्लेषणाच्या आधीन आहेत आणि स्वतंत्रपणे अंतर्गत ठेवल्या आहेत.

याशिवाय, यात एखाद्याच्या स्मरणशक्तीला मदत करण्यासाठी विविध याद्या आहेत. बुद्धांच्या काळापासून अनेक शतकांपर्यंत म्हणजेच पवित्र तिपिटक लिहिण्यासाठी वचनबद्ध असलेल्या चौथ्या संगायनापर्यंत ३४ शिक्षकांच्या वंशावळीच्या विशिष्ट यादीशी संबंधित २१ अध्याय आहेत (आचार्यपरंपरा). विनय स्पष्ट करते म्हणून परिवाराला सूचक चिन्ह म्हणतात.

थोडक्यात, संघाचे नियम दोन श्रेणींमध्ये येतात; भिक्खू किंवा भिक्खुनी यांच्या अध्यात्मिक जीवनाचे नियमन करणारे नियम आणि संघाच्या घडामोडींवर नियंत्रण ठेवणारे नियम. भिक्खू-नियम पुन्हा दुहेरी आहेत - ज्यांना आध्यात्मिक आधार आहे, म्हणजे, जे त्यांच्या आध्यात्मिक उन्नतीला कारणीभूत आहेत, आणि ज्यांना पारंपारिक आधार आहे, म्हणजे, चांगले वर्तन आणि चालीरीती जे चांगले मानवी संबंध टिकवून ठेवण्यास मदत करतात.

संघाचे नियम सर्वोच्च लोकशाही तत्त्वांवर आधारित आहेत. वैयक्तिकरित्या काहीही केले जात नाही किंवा ते वैयक्तिक मालकीचे नाही; संघ हा दिलेली आचारसंहिता मालमत्तेचा मालक आहे आणि तो ते जारी करतो. न्यायशास्त्राच्या बाबतीत जोपर्यंत आरोपीने गुन्हा मान्य केला नाही किंवा तो संशयापलीकडे सिद्ध होत नाही तोपर्यंत आरोपीला संघाचे पूर्ण संरक्षण असते.

ऐतिहासिक दस्तऐवज म्हणून विनय ही समकालीन सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक व्यवस्था, वाणिज्य, कर आकारणी, कायदा, कृषी, औषध, शैक्षणिक संस्था, धार्मिक पंथ इत्यादींवरील विविध माहितीची खाण आहे.

विकेंद्रित संघ:

बौद्ध संघाचा क्रम, विशेषत: थेरवाद संघ, एक पूर्णपणे विकेंद्रित संस्था आहे, आणि एक आत्मनिर्भर समुदाय आहे, ज्याला आध्यात्मिक विकासासाठी योग्य वातावरण प्रदान करण्यासाठी तयार करण्यात आले आहे. त्याचे नियम भिक्खू/भिक्खुणीला व्यक्तिनिष्ठ आणि वस्तुनिष्ठ अशा सर्व बंधनांपासून मुक्त करण्यासाठी तयार केलेले आहेत. थेरवाद बौद्धांमधील तथाकथित पंथ हे निश्चितपणे विकेंद्रीकरणाच्या या भावनेचे उत्पादन आहेत, ज्यांनी वैयक्तिक स्वातंत्र्याची सनद धारण केली आहे.

शेवटी, भिक्खू जीवन जगण्याचा मुख्य उद्देश मुक्ती मिळवणे हा आहे जो केवळ वैयक्तिक जबाबदारी आणि स्वातंत्र्याच्या वातावरणात प्राप्त होऊ शकतो. त्यामुळे विनयाचे नियम, भिक्खूला कोणत्याही कठोर नमुन्यात बांधून ठेवण्याऐवजी, त्याला जास्तीत जास्त आंतरिक स्वातंत्र्य प्रदान करतात, कारण ते पूर्णपणे स्व-लादलेले आहेत. बुद्धांच्या मूलभूत

शिकवणींबद्दल थेरवाद पंथांमध्ये कोणताही फरक नसल्यामुळे, हे पंथ पूर्णपणे संघटनात्मक आहेत आणि कधीही सैद्धांतिक नाहीत.

२. सुत्त पिटक:

सुत्त पिटक हे बुद्धांच्या मूळ प्रवचनांचे भांडार असल्याने बौद्ध विचारांचे मुख्य स्त्रोत आहे. हे निकाय नावाच्या पाच मुख्य विभागांमध्ये विभागले गेले आहे जे विशिष्ट आकारानुसार एकत्रित केले जातात. सुत्तांची शैली आणि मांडणी अशी आहे....

१. **दिघ निकाय:** लांबलचक प्रवचनांचा संग्रह.

२. **मज्झिम निकाय:** मध्यम लांबीच्या प्रवचनांचा संग्रह.

३. **संयुत्त निकाय:** (विषयवार) जोडलेल्या प्रवचनांचा संग्रह,

४. **अंगुत्तर निकाय:** संख्यात्मकरित्या मांडलेल्या प्रवचनांचा संग्रह.

५. **खुद्दक निकाय:** स्वतंत्र ग्रंथांच्या स्वरूपात संक्षिप्त प्रदर्शनांचा संग्रह. येथे संपूर्ण बौद्ध जीवनाच्या दृष्टिकोनाची वस्तुनिष्ठ आणि प्रतिष्ठित पद्धतीने चर्चा केली आहे.

प्रसिद्ध प्राच्यविद्याशास्त्रज्ञ डॉ. रायस डेव्हिड्स म्हणतात: “सूत्त हि तत्त्वज्ञानाच्या खोलात, सॉक्रेटिक प्रश्नांच्या पद्धतीमध्ये, संपूर्णपणे कळकळीच्या आणि भारदस्त स्वरात, पुराव्यांनुसार दाखवून देणारे ते सुविचार आहेत.." सुत्त पिटकामध्ये बुद्धांच्या प्रमुख शिष्यांचे प्रवचन देखील आहे जसे की, आदरणीय थेर सारिपुत्त, थेर महामोग्गलान, थेर महाकस्सप, थेर महाकच्चायन आणि इतर यांचे.

सुत्तचा शब्दशः अर्थ 'धागा' असा होतो. हे असे म्हटले जाते कारण ते एका मोठ्या अर्थाच्या सामग्रीकडे घेऊन जाते जे बऱ्याच शब्दांमध्ये व्यक्त केले जात नाही. अशाप्रकारे प्रत्येक सुत्तामध्ये दोन आशय असतात- वोहरिक, परंपरागत आशय आणि परमत्थ, अंतिम आशय, जी सुत्तांना विकासाच्या सर्व स्तरांवर, म्हणजे, सामान्य लोकांपासून ते सर्वात विद्वान विद्वानांपर्यंत पोहोचण्यायोग्य बनवते.

सुत्तांचे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे त्यामध्ये साधे, तरीही सांगण्यासारखे उदाहरणे आणि घरगुती कथांद्वारे एक सखोल सत्य लोकांपर्यंत पोहोचवण्यासाठी, बुद्ध सामान्य आणि परिचित जसे बैलगाडी, बियाणे, शेतीची कामे किंवा सिंचन खंदक इत्यादी उपमा, सामान्य ग्रामीण लोकांच्या उन्नतीसाठी वापरतांना दिसतात.

त्याचप्रमाणे, ब्राह्मण भारद्वाजासारख्या गर्विष्ठ विद्वानांना काबूत ठेवण्यासाठी, त्यांनी अनेकदा वैयक्तिक उदाहरणे सत्य सांगण्यासाठी वापरले. वेदांचे विद्वान भारद्वाज यांनी गोतम हा खत्तिय असून तो कसा काय धार्मिक शिक्षक बनला, याची खिल्ली उडवली, कारण त्याच्या मते कितीही नीच असला तरीही, तो फ़क्त ब्राह्मणाचा विशेषाधिकार असतो. बुद्धाच्या काही अपारंपरिक शिकवणींमुळे तो आणखी चिडला आणि जेव्हा त्याची पत्नी बुद्धांची उत्कट अनुयायी बनली तेव्हा त्याच्या क्रोधाने सर्व सीमा तोडल्या आणि तो, जेव्हा बुद्ध उपदेश करत होते, तेव्हा त्यांनी मोठ्या लोकसमुदायाच्या समोर, बुद्धांकडे तोंड करून,

न थकता त्याच्यावर घाणेरडे शिव्यांचा भडिमार केला. अमर्याद करुणेने बुद्धांनी त्याला हळूवारपणे हा प्रश्न केला: “समजा, ब्राह्मण, नातेवाईक/मित्र तुमच्या घरी आला आणि तुम्ही त्याला मिठाईचे ताट देऊ केले आणि त्याने ते नाकारले. मिठाईचे ते ताट कोणाला परत करणार?" “नक्कीच मला; ते माझे आहे, आणि ते माझ्याकडे परत येते,” त्याने उद्धटपणे उत्तर दिले. "तसेच, उत्तम ब्राह्मणा, तू जे काही म्हणालास ते मी स्वीकारण्यास नकार देतो."

नैतिकता त्याच्या अंतःकरणात गेली आणि त्याचे संपूर्ण अस्तित्व प्रकाशित केले, जसे विजेच्या लखलखाटाने छिद्र पाडले आणि गडद आकाश प्रकाशित केले. जसजसे त्याला समजले की त्याच्या कृती त्याच्यावर मोठ्या शक्तीने परत आल्या आणि ज्याने नाराज होण्यास नकार दिला त्याच्यावर परिणाम करण्यात अयशस्वी झाल्यामुळे, तो तथागतांच्या पाया पडला आणि त्याने बुद्धांना संघात प्रवेश देण्याची विनंती केली. या साध्या उदाहरणाप्रमाणे भारद्वाजामध्ये कोणत्याही विद्वान तात्विक शोधाने इतका गहन बदल घडवून आणला नसता.

पुढे, सुत्त पिटक हा भारताच्या समकालीन सांस्कृतिक इतिहासाचा एक उत्कृष्ट दस्तावेज आहे. त्या काळातील सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, राजकीय इत्यादी विविध परिस्थितींचे चित्रदर्शी हुबेहूब वर्णन त्यात सापडतात. उदाहरणार्थ, एकदा राजा अजातसत्तूने बुद्धांना स्पष्टपणे विचारले की धार्मिक जीवनातून कोणते मूर्त फायदे मिळू शकतात, जसे की एखाद्याच्या व्यवसायातून मिळतात आणि त्याने विद्यमान अनेक व्यवसायांची गणना केली, तेव्हा बुद्धाने त्याला अध्यात्मिक जीवनाचे खरे फायदे पटवून दिल्यावर, हा रक्तपिपासू तानाशाह बुद्धाचा निस्सीम अनुयायी बनला.

संरचनेच्या संदर्भात, सुत्ताची सुरुवात एखादे प्रवचन कसे, कुठे आणि कोणत्या परिस्थितीत केले गेले याच्या ऐतिहासिक अहवालाने होते आणि त्यानंतर सुत्ताच्या मुख्य भागाचे अनुसरण केले जाते जे श्रोत्यांच्या कौतुकाच्या अभिव्यक्तीसह समाप्त होते.

१. दिघ निकाय:

या ग्रंथात ३४ लांब सुत्ते आहेत, त्यापैकी काही सूत्त - स्वतंत्र पुस्तके होऊ शकतात, विशेषत: या तीन सुतांच्या बाबतीत खरे आहे: १. महापरिनिब्बाण सुत्त जे त्याच्या अनेक महत्त्वाच्या शिकवणींसह बुद्धांच्या शेवटच्या दिवसांचे चलचित्र वर्णन सादर करते. २. महासतीपठठान सुत्त, जे प्रत्येक अनुभवाचे ध्यानात रूपांतर करून आध्यात्मिक प्रशिक्षणाच्या त्यांच्या अनोख्या पद्धतीचे सार बनवते, ज्याला गृहस्थ नीतिशास्त्राचे पुस्तक, (गिही विनय) असेही म्हणतात.

२. मज्झिम निकाय:

या ग्रंथात आशय आणि भाषा या दोन्ही बाबतीत दुर्मिळ सौंदर्याची एकशे बावन्न मध्यम लांबीची सुत्ते आहेत. सर्व मूलभूत शिकवणी, जसे की, पटीच्च समुप्पाद, कम्म आणि पुनर्जन्माचा नियम, चार अरिय सत्ये, (चत्तारी आरिय सच्चानी) आणि अरिय अष्टांगिक, स्पष्टपणे स्पष्ट केले आहेत. पंधरा प्रकरणांपैकी, ‘ओपमवग्ग’ या शीर्षकाचा एक भाग दृष्टान्ताच्या मार्गाच्या स्पष्टीकरणासाठी समर्पित आहे आणि दुसरा ‘गहपतिवग्ग’ गृहस्थांसाठी.

३. संयुत्त निकाय:

या साहित्यकृतीमध्ये विविध लांबीचे सात हजार सातशे बासष्ट (७७६२) सुत्ते आहेत, साधारणपणे लहान, विषय-विषयानुसार विशेष क्रमाने मांडलेली आहेत. अशा प्रकारे, छप्पन जोडलेले विषय (संयुत्त) पाच विभागांमध्ये मांडलेले आहेत, उदा., प्रबोधन घटक (बोजंग संयुत्त), मानसिक क्लेश (किलेसा संयुत्त), मानसिक शक्ती (बल संयुत्त) इत्यादी. काही संयुत्तांना मुख्य ज्ञानी व्यक्तींची नावे दिली आहेत. शिष्य, (अरहंत), जसे की, आदरणीय थेर सारिपुत्त, थेर कस्सप, आणि थेर अनुरुद्ध इ. देवता संयुक्त मध्ये ब्रह्म, सक्क किंवा इंद्र यांसारख्या देवांशी संबंधित सुत्त आहेत, जे देखील बुद्धाचे उत्कट अनुयायी आहेत.

४. अंगुत्तर निकाय:

या ग्रंथात नऊ हजार पाचशे सत्तावन्न (९५५७) लघु सुत्तांचा समावेश आहे जे संख्यानुसार अकरा विभागांमध्ये आहेत त्यांना 'निपात' म्हणतात. उदाहरणार्थ, पहिला निपात एकच पैलू किंवा दृष्टिकोन असलेल्या विषयांशी संबंधित आहे; त्याचप्रमाणे, दुसऱ्या निपाताच्या विषयाला दोन दृष्टिकोन आहेत; तिसऱ्यामध्ये तीन दृष्टिकोन आहेत, आणि असेच, अकराव्या निपातापर्यंत, ज्यामध्ये अशा सर्व बाबी ज्या अकरा वेगवेगळ्या प्रकारे पाहता येतील. अशा प्रकारे, हे कार्य धम्माची संख्यात्मक मांडणी करते. संपूर्ण सुत्त पिटकामध्ये अंगुत्तरा निकाय हा बौद्ध मानसशास्त्र आणि नीतिशास्त्रावरील एक महत्त्वाचा स्त्रोत-ग्रंथ मानला जातो. अंगुत्तरामध्ये एतदग्गवग्ग नावाचा एक अनोखा अध्याय आहे ज्यामध्ये बुद्धाने त्या ज्ञानी शिष्यांची (भिक्खु-भिक्खुनी-उपासक-उपासिका) नावे नोंदवली आहेत ज्यांनी अध्यात्मिक प्राप्तीच्या विशिष्ट क्षेत्रात अग्रगण्यता प्राप्त केली होती. उदाहरणार्थ, आदरणीय थेर सारिपुत्त हे अंतर्ज्ञानी ज्ञानात (पञया) प्रख्यात होते; आदरणीय थेरमोग्गलान हे अलौकिक शक्तींमध्ये (अभिय्या) प्रख्यात होते; भिक्खुणीमध्ये आदरणीय थेरी उप्पलवन्ना ही पञया आणि अभिय्यातील आदरणीय थेरी खेमा ही प्रमुख होती; उपासक अनाथपिंडिका आणि उपासिका विशाखा उदारतेच्या (दान) कृतीत अग्रगण्य होते.

१. **खुद्दक निकाय:** खुद्दक निकाया हा १८ स्वतंत्र ग्रंथांचा संग्रह आहे. हे आहेत:-

    १. खुद्दक पाठ
    २. धम्मपद (ज्ञानाचा मार्ग).
    ३. उदान (गंभीर उच्चार).
    ४. इतिवुत्तक (प्रेरित म्हणी, ज्या बुद्धांनी सांगितल्या होत्या).
    ५. सुत्त निपात (महत्त्वाच्या प्रवचनांचा ग्रंथ).
    ६. विमानवत्थू (देवांचे निवासस्थान/प्रासाद)
    ७. पेतवत्थु (दिव्य मृतांच्या कथा).
    ८. थेरगाथा (ज्येष्ठ भिक्खुंच्या प्रेरित गाथा)

९. थेरीगाथा (ज्येष्ठभिक्खुनीच्या प्रेरित गाथा).

१०. जातक (बुद्धाच्या भूतकाळातील कथा).

११. निद्देस (स्पष्टिकरण).

१२. पटीसंभिदामग्ग (विश्लेषणात्मक मार्ग).

१३. अपदान (चरित्रात्मक ग्रंथ).

१४. बुद्धवंस (बुद्धांचा इतिहास).

१५. चरियापिटक (गौतम बुद्धांचे मागील जीवन)

१. खुद्दक पाठ:

हा एक काव्यसंग्रह आहे जो प्रशिक्षणार्थी भिक्खुंसाठी नियमपुस्तिका म्हणून वापरला जातो. त्यात काही अत्यंत महत्त्वाचे ग्रंथ आहेत, उदा. कुमारपन्ह नावाचा प्रश्नोत्तर विभाग. वयाच्या सातव्या वर्षी आधीच अरहंत झालेले, तरुण नवशिक्या, कुमार कस्सप,यांना बुद्धांनी मूलभूत आध्यात्मिक महत्त्वाचे दहा प्रश्न विचारले. त्यांनी सर्व प्रश्नांची उत्तम कौशल्याने आणि स्पष्टतेने उत्तरे दिली जी केवळ एक ज्ञानी शिष्यच करू शकतो. विशेष बाब म्हणून त्यांना त्या कोवळ्या वयात त्यांचे उच्च पद (उपसंपदा) प्राप्त झाले. साधारणपणे वयाच्या वीस वर्षापूर्वी कोणाला भिक्खू म्हणून नियुक्त केले जाऊ शकत नाही. प्रश्न संख्यात्मक क्रमाने ठेवले होते; उदा. एक काय आहे? दहावी पर्यंत दोन तीन वगैरे काय आहेत? उत्तरे म्हणजे 'पोषण' जे प्राण्यांचे जीवन टिकवून ठेवते, म्हणजेच जीवन टिकवून ठेवणारा एक घटक म्हणजे पोषण, भौतिक आणि मानसिक दोन्ही. त्याचप्रमाणे, ज्या दोन घटकांमुळे अस्तित्वाच्या सर्व घटना कमी केल्या जाऊ शकतात, ते म्हणजे मन आणि पदार्थ (नाम-रूपसाहीत्य. मानसिकता आणि भौतिकता). दहाव्या अस्तित्वाचे उत्तर. 'अरहन्ताच्या दहा अति-सांसारिक सिद्धी - बुद्धाचा एक परिपूर्ण शिष्य, आध्यात्मिक परिपूर्णतेची अंतिम अवस्था आहे. याचा अर्थ असा की, अध्यात्मिक पूर्णत्वाच्या प्राप्तीपेक्षा उच्च काहीही नाही.

२. धम्मपद:

हा एक प्रसिद्ध जागतिक अभिजात ग्रंथ आहे जो चारशे तेवीस गाथा (श्लोक) मध्ये बुद्धाच्या संपूर्ण शिकवणीचे प्रतीक आहे. तिपिटकाच्या वेगवेगळ्या रचनांमधून काढलेल्या प्रत्येक गाथा हे व्यावहारिक बुद्धीने चमकणारे दुर्मिळ रत्न आहे. धम्मपदाचे भाषांतर जगातील सर्व आयातित भाषांमध्ये असून ते पुन्हा पुन्हा भाषांतरित केले गेले आहे.

या प्रेरणादायी काव्यसंग्रहाची पहिली गाथा मनाबद्दल आहे. हे मनाचे महत्त्व अधोरेखित करते कारण एखाद्याचे सांसारिक बंधन किंवा निब्बाण स्वातंत्र्य म्हणजे, सध्याचे दुःख किंवा आनंद आणि भविष्यातील अस्तित्व हे पूर्णपणे मनाच्या कार्यावर अवलंबून असते. बौद्ध आध्यात्मिक मुक्तीसाठी कोणत्याही बाह्य शक्तीवर अवलंबून नाहीत. त्याउलट, ते पूर्णपणे त्यांच्या स्वतःच्या मनाच्या परिवर्तन शक्तीवर अवलंबून असतात. बुद्ध म्हणाले:

मनोपुब्बङ्गमा धम्मा, मनोसेट्ठा मनोमया.मनसा चे पदुट्ठेन, भासति वा करोति वा.
ततो नं दुक्खमन्वेति, चक्कंव वहतो पदं.

मन सर्व मानसिक स्थितींच्या आधी आहे. मन हे त्यांचे प्रमुख आहे; ते सर्व मनाने तयार केलेले आहेत. जेव्हा अशुद्ध मनाने माणूस बोलतो किंवा वागतो, तर बैलाच्या पायामागे येणाऱ्या गाडीच्या चाकाप्रमाणे दुःख त्याच्या मागे येते.

मनोपुब्बङ्गमा धम्मा, मनोसेट्ठा मनोमया.
मनसा चे पसन्नेन, भासति वा करोति वा.ततो नं सुखमन्वेति, छायाव अनपायिनी.

मन सर्व मानसिक स्थितींच्या आधी आहे. मन हे त्यांचे प्रमुख आहे; ते सर्व मनाने तयार केलेले आहेत. जर मनुष्य शुद्ध मनाने बोलतो किंवा वागतो, तर आनंद त्याच्या मागे सावलीप्रमाणे येतो.

धम्मपदाच्या या पहिल्या दोन गाथांमध्ये जीवनात खरोखर काय महत्त्वाचे आहे ते स्पष्ट केले आहे - ते म्हणजे चांगले किंवा वाईट मन आणि त्यातून उद्भवणारी चांगली किंवा वाईट कृती. तर, आध्यात्मिक साधकासाठी, मनाच्या शुद्धीकरणावर आणि विकासावर लक्ष केंद्रित करणे महत्त्वाचे आहे. पाचव्या गाथेत, भगवान बुद्ध त्याचप्रमाणे वैयक्तिक आणि सामूहिक स्तरावर, जीवनाशी संबंधित आणखी एक शाश्वत नियम शिकवतात.

"द्वेषाने द्वेष कधीच शांत होऊ शकत नाही." ते फक्त टिकून राहते आणि दुःख वाढवते. याउलट, द्वेष नसणे, म्हणजे सद्भावना आणि सौहार्द तसेच संयम आणि सहनशीलता, हे सर्व एकत्रितपणे, द्वेषामुळे निर्माण झालेल्या घातक दुःखावर रामबाण उपाय आहे. हे संपूर्ण जगामध्ये आणि सहस्राब्दीमध्ये एक सत्यापित वास्तव आहे. जेव्हा जेव्हा मानव परस्पर द्वेष, सूड आणि शत्रुत्वात गुंतला, तेव्हा उदात्त मानवी मूल्ये आणि कृतींनी निर्माण झालेली सभ्यताच नष्ट झाली. दोन्ही पक्षांनी एकमेकांचा नाश केला. अशाप्रकारे शाश्वत नियम आहे - "केवळ चांगल्या इच्छेचा वाईट इच्छेवर विजय होतो." या शाश्वत नियमाला अनुसरून, सर्व परिस्थितीत, बौद्धांना सद्भावना आणि सार्वत्रिक प्रेमाचे पालन करण्यास सांगितले आहे, **उदा:**

न हि वेरेन वेरानि, सम्मन्तीध कुदाचनं.अवेरेन च सम्मन्ति, एस धम्मो सनन्तनो.

या जगात द्वेषाने द्वेष कधीच शांत होत नाही. केवळ अद्वेषानेच (प्रेमाने) द्वेष शांत होतो. हा शाश्वत नियम आहे.

धम्मपद गाथा क्र. १८३ मध्ये बुद्धांनी आपल्या शिकवणींचा थोडक्यात सारांश दिला आहे. "सर्व वाईट टाळा, चांगले जोपासा आणि मन शुद्ध करा - ही बुद्धांची शिकवण आहे."

अध्यात्मिक जीवन सर्व प्रकारच्या क्लिष्ट ब्रह्मज्ञान आणि तात्विक सिद्धांतांनी भारित होत नाही. दुर्दैवाने, धर्म, संघटित संस्था, संघ म्हणून, जगभरात आणि नेहमीच, भावनिक किंवा बौद्धिक विधाने आणि सिद्धांतांनी भारलेले असतात, अनुयायांकडून निर्विवाद स्वीकृती किंवा अंध विश्वासाची मागणी करतात.

अध्यात्मिक प्रगती तेव्हाच शक्य आहे जेव्हा मन सद्गुण, मानसिक शुद्धता आणि शहाणपणाच्या सूर्यप्रकाशात प्रकट होते. या तीन आध्यात्मिक उत्कृष्टता शेवटी आध्यात्मिक विकास आणि स्वातंत्र्यासाठी उभे आहेत. नैतिक तत्त्वांचे स्वरूप योग्यरित्या समजून घेऊन, जाणीवपूर्वक, सद्गुण जोपासले जाणे आवश्यक आहे. त्याचप्रमाणे, आंतरिक शुद्धता विकसित करणे आवश्यक आहे, जाणीवपूर्वक, ध्यानाच्या एकाग्रतेचा सखोल सराव, यामुळे शुद्धीकरण आणि मनाची शांती होते.

त्याचप्रमाणे, अंतर्ज्ञानी बुद्धीचा विकास करण्याच्या उद्देशाने आंतरिक दृष्टी ध्यानाच्या परिश्रमपूर्वक सरावाने विवेकबुद्धी विकसित करणे आवश्यक आहे. कारण केवळ विवेकबुद्धीच एखाद्याच्या स्वतःच्या जीवनातील, ज्या जगामध्ये माणूस राहतो, आणि त्यापलीकडे म्हणजे आध्यात्मिक स्वातंत्र्य, निब्बानाच्या वास्तविकतेमध्ये प्रवेश करण्यास सक्षम आहे. म्हणून बुद्धाचा उपदेशः

सब्बपापस्स अकरणं, कुसलस्स उपसम्पदा.सचित्तपरियोदपनं, एतं बुद्धान सासनं.

सर्व वाईट टाळणे, चांगले जोपासणे आणि मन शुद्ध करणे - ही बुद्धांची शिकवण आहे.

३. उदान:

या ग्रंथात बुद्धांचे ‘उत्स्फूर्त वचने’ आहेत. उदान म्हणजे निखळ आनंदाचे उद्गार किंवा प्रेरित म्हणी. हे मुख्यतः गाथा स्वरूपात आहे जे विशेषतः तीव्र भावनांनी प्रेरित आहे. हा बुद्धांनी निखळ आनंदाच्या अनोख्या प्रसंगी केलेल्या ८० आनंददायक उच्चारांचा संग्रह आहे.

४. इतिवुत्तक:

यात गाथा आणि गद्य मिश्रित ११२ सुत्ते चार निपात आहेत. वैशिष्ठ्य म्हणजे प्रत्येक उताऱ्याच्या आधी हा वाक्प्रचार आहे: “इतिवुत्तकं भगवा – असे बुद्धांनी म्हटले आहे,” त्याला इतिवुत्तक म्हणतात. वग्गाऐवजी निपतामध्ये विभागणी दर्शवते की संग्रहाचे चढत्या संख्यात्मक क्रमाने वर्गीकरण केले जाते.

५. सुत्त निपात:

मिश्र गद्य आणि पद्य या पुरातन शैलीमध्ये, हे महान तात्विक आणि साहित्यिक गुणवत्तेचे काम आहे आणि संपूर्ण तिपिटकामध्ये सर्वात प्रेरणादायी आहे. या कामाची भाषा छदांच्या भाषेशी मिळतीजुळती आहे. भाषाशैली आणि त्यातील सामग्री हे सर्व पाली साहित्याच्या सर्वात जुन्या पुस्तकांपैकी एक असल्याचे सूचित करते. आदिम बौद्ध धम्म समजून घेण्यासाठी, त्याचा खूप उपयोग होतो. पहिल्या टप्प्यात आपल्याला विहारांचे नाही तर संन्याशांच्या जीवनाचे चित्र मिळते. अशोकाच्या भाब्रू अज्ञापात्रावर सात प्रवचनांपैकी तीन प्रवचन केवळ सुत्तनिपाताचे आहेत.

६. विमानवत्थु:

या पुस्तकात देवांच्या विविध स्वर्गीय निवासस्थानातील (विमान) जीवन आणि या अद्भुत क्षेत्रांमध्ये प्रवेश मिळवण्यासाठी त्यांना सक्षम केलेल्या कम्मांचे ज्वलंत वर्णन आहे. बौद्ध धम्मानुसार, देव (देव) अमर नाहीत किंवा ते निर्माते किंवा इतर प्राण्यांचे रक्षणकर्ता नाहीत.

परंतु ते विविध दैवी क्षेत्रांमध्ये अध्यात्मिकदृष्ट्या अधिक विकसित प्राणी आहेत, जे देखील कम्म आणि पुनर्जन्माच्या नियमांच्या अधीन आहेत आणि त्यांना निब्बाणाची मृत्यूहीन स्थिती प्राप्त करावी लागेल. आणि असे अनेक देव आहेत ज्यांनी आधीच निब्बाण प्राप्त केले आहे.

७. पेतवत्थु:

या पुस्तकात आत्मिक जगाच्या दयनीय अवस्थांचे आणि यापैकी एका अवस्थेकडे नेणाऱ्या वाईट कृत्यांचे दार्शनिक वर्णने आहेत. पूर्वीच्या नातेवाईकांनी गुणवत्तेची कृत्ये केली आणि त्यांचे पुण्य त्यांच्याबरोबर वाटून घेतल्यास त्यांना अशा दुःखांपासून निश्चित आणि त्वरित मुक्तता मिळू शकते.

८. थेरगाथा:

या पुस्तकातबुद्धांच्या ज्ञानी शिष्य अरहंत थेरांच्या परमानंदवादी म्हणींना मूर्त रूप देणाऱ्या काव्यातील काही उत्कृष्ट तुकड्यांचा समावेश आहे.

९. थेरीगाथा:

थेरगाथाशी साधर्म्य असलेल्या या कार्यात अरहंत थेरी, ज्ञानी भिक्खुणी यांचे प्रेरित उद्गार आहेत.

१०. जातक:

हे बुद्धाच्या मागील जीवनातील ५५० कथांचे पुस्तक आहे जेव्हा ते बोधिसत्व होते, बुद्ध बनण्यासाठी स्वतःला प्रशिक्षण देण्यात गुंतलेले होते. या कथांमध्ये नैतिक तत्त्वे आणि प्रथा अंतर्भूत आहेत ज्या बोधिसत्वाने बुद्धत्व प्राप्त करण्यासाठी आत्म-विकास आणि परिपूर्णतेसाठी पाळल्या होत्या. दान, शिल, नेक्खम, पञया, विरिय, खंती, सच्च, अधिठठान, मेत्ता आणि उपेक्खा हे दहा गुण विकसित करायचे आहेत.

११. निद्देस:

महानिद्देस आणि चुलनिद्देस या दोन पुस्तकांमध्ये विभागलेले, हे कार्य आदरणीय थेर सारिपुत्त यांनी सुत्तनिपतामधील काही महत्त्वाच्या सुत्तांवर केलेले भाष्य आहे.

१२. पटिसम्भिदामग्ग:

"विश्लेषणाचा मार्ग" असे शीर्षक असलेले हे आदरणीय थेर सारिपुत्त यांचे आणखी एक कार्य आहे जे अभिधम्माच्या शैलीत बुद्धांच्या ठळक शिकवणींना विश्लेषणात्मकपणे हाताळतात.

१३. अपदान:

हे विविध अरहंत थेर आणि थेरी यांच्या जीवनकथा (भूतकाळ आणि वर्तमान) समाविष्टीत एक चरित्रात्मक कार्य आहे. हे गौतम बुद्ध आणि पूर्वीच्या चोवीस बुद्धांचा एक छोटासा ऐतिहासिक अहवाल देते ज्यांनी त्यांच्या बुद्धत्वाच्या प्राप्तीची भविष्यवाणी केली होती.

१४. बुद्धवंस:

यात गौतम बुद्ध आणि त्यांच्या आधीच्या २३ बुद्धांचे चरित्र, गाथांमध्ये आहे.

१५. चरियपिटक:

यात बुद्धांच्या दहा पारमींच्या (तीन वेळा) पूर्ततेचे वर्णन करणारे ३५ जातक आहेत, जे संबोधी, सर्वोच्च ज्ञानाची प्राप्ती निश्चित करते.

३. अभिधम्म पिटक:

अभिधम्म पिटक:

सुत्त पिटक धम्माला परंपरागत (वोहरा सच्च) शब्दांत हाताळते, तर अभिधम्मपिटक हे संपूर्णपणे अंतिम वास्तवाच्या (परमत्थ सच्च) दृष्टीने हाताळते. हे सर्व घटनांचे त्यांच्या अंतिम सामुग्रीमध्ये (सरूप) विश्लेषणात्मकपणे निराकरण करते आणि नंतर विविध सहघटकांमधील संबंध (पच्चय) शोधून संश्लेषणाचे उद्दिष्ट ठेवते. अभिधम्माची भाषा निव्वळ वस्तुनिष्ठ आणि व्यक्तिनिष्ठ आहे, म्हणून ती खऱ्या अर्थाने वैज्ञानिक आहे. त्यात 'मी', आम्ही, तो, ती, माणूस, 'झाड, 'गाय,' पर्वत, 'देव' वगैरे शब्द नाहीत, जी एखाद्या वस्तूला दिलेली फक्त पारंपारिक नावे आहेत.

येथे सर्व काही खंधाच्या संदर्भात व्यक्त केले आहे - पाच गट किंवा अस्तित्वाचे समुच्चय, आयतन पाच ज्ञानेंद्रिये आणि मन आणि त्यांच्या संबंधित वस्तू, धातु-अठरा घटक, इंद्रिय-बावीस घटक, सच्च- चार अरिय सत्ये. सर्व सापेक्ष संकल्पना, जसे की, माणूस, झाड, इत्यादी, त्यांच्या अंतिम सामग्रीमध्ये कमी केल्या जातात, जसे की, खंध, आयतन इ, आणि एक अव्ययक्तिक मानसिक-शारीरिक प्रक्रिया म्हणून पाहिली जाते जी अनिच्च (अस्थायी, बदलणारी) दुक्ख (असंतोषजनक) आणि अनत्त (स्थायी गाभाशिवाय, उदा. अहंकार किंवा आत्मा, म्हणजे, अवास्तव किंवा गैर-स्व).

या विश्लेषणात्मक दृष्टीकोनाचा उद्देश हा आहे की अध्यात्मिक प्रगतीला बाधा आणणाऱ्या आणि संसारातील बंधनाचे मूळ कारण असलेल्या अहंकार किंवा स्वार्थापासून मुक्ती मिळवणे. अभिधम्माला खऱ्या अर्थाने 'मनाचे विज्ञान' म्हणता येईल, म्हणजे आधुनिक मानसशास्त्रापेक्षाही अधिक.

परमपूज्य आचार्य थेर बुद्धघोस यांनी अभिधम्माचे वर्णन बुद्धांचे उच्चतर (उच्च) किंवा विसेस (विशेष) धम्म (शिक्षण) असे केले आहे. म्हणजेच बौद्ध मानसशास्त्रीय आणि तात्विक दृष्टिकोनातून मूल्यमापनाची प्रणाली.

ही विशेष उच्च शिकवण प्रथम बुद्धांनी तावतिस (सक्का, दैवी शासक, स्वर्गीय राज्य) येथे देव म्हणून पुनर्जन्म घेतलेल्या त्यांच्या आईला सांगितली. हे प्रदर्शन त्यांच्या निब्बानाच्या नंतर ७ व्या वर्षी ३ महिन्यांच्या वर्षावासाच्या दरम्यान होते. देवांना शिकवल्यानंतर, बुद्धांनी पूज्य थेर सारिपुत्त यांना शब्दशः शिकवण्याची पुनरावृत्ती केली, ज्याने पाचशे

अरहतांना शिकवले, ज्यांनी अभिधम्म लक्षात ठेवला आणि तो इतरांना दिला. म्हणून हा बौद्ध धर्माचा सर्वात अमूल्य वारसा मानला जातो.

अभिधम्माची खालील सात पुस्तके विश्लेषणात्मक ज्ञानाची अनेक प्रवेशद्वारे आहेत. त्यामध्ये विश्लेषण आणि संश्लेषणाच्या विविध पद्धती आहेत.

१. धम्मसंगनी:

हे सर्व घटनांची तपशीलवार गणना देते आणि तीन विभागांमध्ये विभागले गेले आहे:

अ) चेतनेचे विश्लेषण (चित्त) आणि त्याचे सहवर्ती मानसिक घटक (चेतसिका)

ब) भौतिकतेचे विश्लेषण (रुप)

क) सारांश ज्यामध्ये अस्तित्वाच्या सर्व घटना १२२ श्रेणींमध्ये (मतिका), तीन (तिक) आणि दोन (दुक) च्या गटात आणल्या जातात, उदा. कुसल (निष्ट) धम्म, अकुसल (अनिष्ट) धम्म, अब्यकता (अनिश्चित) धम्म.

विश्लेषण केल्यावर, या तिघांमुळे सर्व काही समजते, सांसारिक आणि अतिमानव. मानसशास्त्राचे स्त्रोत-पुस्तक म्हणून ते अमूल्य आहे.

२. विभंग:

यात १८ स्वतंत्र ग्रंथ (विभंग) आहेत, त्यातील प्रत्येक तीन भागांमध्ये विभागलेला आहे:

(i) सुत्त स्पष्टीकरण

(ii) अभिधम्म स्पष्टीकरण

(iii) प्रश्न-उत्तर स्वरूपात सारांश.हे विश्लेषणात्मक प्रक्रियेत धम्मसंगनी पेक्षा वेगळे आहे.

३. धातुकथा:

हे आणि पुढचे पुस्तक, पुग्गलपञ्ञत्ति, हे लहान आकाराचे पुस्तक आहेत, जे मातिका स्वरूपात लिहिलेले आहेत. धातुकथेमध्ये १४ अध्याय आहेत ज्यात खंध, आयतन आणि धातू या तीन श्रेणींच्या संदर्भात अस्तित्वातील सर्व घटनांची चर्चा केली आहे.

४. पुग्गलपञ्ञत्ति:

हे अंगुत्तर निकायाच्या शैलीसारखे दिसते आणि त्यात १० अध्याय असतात ज्यात विविध प्रकारच्या व्यक्ती (पुग्गल) वर चर्चा केली जाते, सहसा उपमा आणि तुलना केली जाते.

५. कथावत्थु:

आधी सांगितल्याप्रमाणे, हे काम बुद्धधम्माच्या संदर्भात सर्व वादाचे मुद्दे उखडून टाकण्यासाठी तिसऱ्या महान परिषदेचे अध्यक्ष अरहंत, आदरणीय थेर मोग्गलीपुत्त तिस यांनी संकलित केले होते. काही २१ विवादांना निव्वळ तार्किक शैलीत हाताळणारे २३ संवाद स्वरूपाचे प्रकरण आहेत.

६. यमक:

हे उपयोजित तर्कशास्त्राचे कार्य आहे जे सर्व सैद्धांतिक अटींची श्रेणी आणि सामग्री आणि सर्व सैद्धांतिक अटी आणि संकल्पनांच्या सामग्रीच्या सीमांकनाशी संबंधित आहे. अभिधम्माच्या बहुविध सिद्धांतांमध्ये रेंगाळणाऱ्या सर्व अस्पष्टता आणि विकृती यमक दूर करते. प्रत्येक चर्चेसाठी, संपूर्ण कार्यामध्ये दोन उलट प्रश्नांचे संच आहेत, उदा.,

(अ) सर्व आरोग्यदायी घटना (कुसल धम्म), पौष्टिक मुळे (कुसलमुला) आहेत का? किंवा

(ब) सर्व निरोगी मुळे, आरोग्यदायी घटना आहेत का?

७. पठाण:

हे एक अवाढव्य कार्य आहे जे धम्मसंगनीसह बौद्ध तत्त्वज्ञानाचे सार आहे. पठाणाच्या ४ विभागांनी चार वेगवेगळ्या मार्गांचा अवलंब केला- सकारात्मक, अनुलोमा; नकारात्मक, पटीलोमा; नकारात्मक-सकारात्मक, पटीलोमा-अनुलोमा - नातेसंबंधांचे गहन तत्वज्ञान स्पष्ट करण्यासाठी (पच्चय) अन्यथा, शर्तीचे नियम म्हणून ओळखले जाते. हा नियम २४ पच्चय, परिस्थिती किंवा संबंधांवर आधारित आहे, जे वेगवेगळ्या संयोगाने आणि क्रमपरिवर्तनात, 'अस्तित्वाचे चक्र (संसार) फिरत राहतात. हे पक्के सार्वत्रिक परस्परावलंबनाचे नियम स्पष्ट करतात.

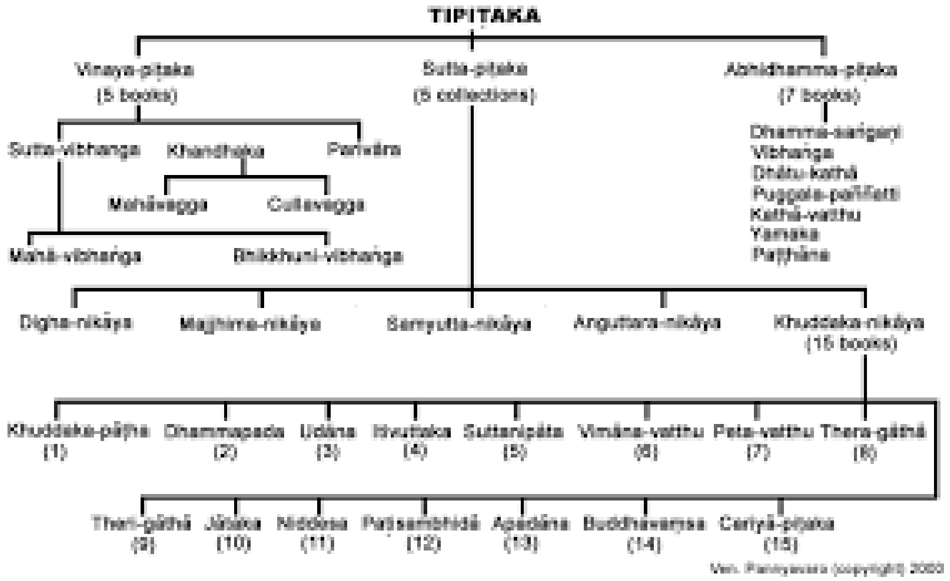

Tipitaka—The Pali Canon with Commentaries & Sub-commentaries
（巴利三藏及其註解、再註解）

Sutta Pitaka—经藏	Vinaya Pitaka—律藏	Abhidhamma Pitaka—论藏
Digha Nikaya—長部 . Siilakkhandhavagga 戒(集)蘊品 . Mahaavagga 大品 . Paathikavagga 波梨品 ▲ *Sumangalavilasini* 吉祥悅意 (長部註解) ⁎ *Patama-Saratthamañjusa* 第一真實義篋 (長部再註解) **Majjhima Nikaya—中部** . Muulapa.n.naasa 根本五十經篇 . Majjhimapa.n.naasa 中分五十經篇 . Uparipa.n.naasa 後分五十經篇 ▲ *Papañcasudani* 破除疑障 (中部註解) ⁎ *Dudiya-Saratthamañjusa* 第二真實義篋 (中部再註解) **Samyutta Nikaya—相應部** . Sagaathaavagga 有偈品 . Nidaanavagga 因緣品 . Khandhavagga 蘊品 . Sa.laayatanavagga 六處品 . Mahaavagga 大品 ▲ *Saratthappakasini* 精義顯揚 (相應部註解) ⁎ *Tadiya-Saratthamañjusa* 第三真實義篋(相應部再註解) **Anguttara Nikaya—增支部** . Ekakanipaata 一集 . Dukanipaata 二集 . Tikanipaata 三集 . Catukkanipaata 四集 . Pa~ncakanipaata 五集 . Chakkanipaata 六集 . Sattakanipaata 七集 . At.thakanipaata 八集 . Navakanipaata 九集 . Dasakanipaata 十集 . Ekaadasakanipaata 十一集 ▲ Manorathapurani 希求滿足 (增支部註解) ⁎ Catuttha-*Saratthamañjusa* 第四真實義篋(相應部再註解) **Khuddaka Nikaya—小部** . Khuddakapatha 小誦 ⁎ *Paramatthajotika (I)* 勝義光明 (小誦註解) . Dhammapada 法句 ⁎ *Dhammapada-atthakatha* 法句註解 . Udana 自說 ⁎ *Paramatthadipani (I)* 勝義燈(自說註解) . Itivuttaka 如是語 ⁎ *Paramatthadipani (II)* 勝義燈(如是語註解) . Sutta Nipata 經集 ⁎ *Paramatthajotika (II)* 勝義光明 (經集註解) . Vimanavatthu 天宮事 ⁎ *Paramatthadipani (III)* 勝義燈(天宮事註解) . Petavatthu 餓鬼事 ⁎ *Paramatthadipani (IV))* 勝義燈(餓鬼事註解) . Theragatha 長老偈 ⁎ *Paramatthadipani (V)* 勝義燈(長老偈註解) . Therigatha 長老尼偈 ⁎ *Paramatthadipani (V)* 勝義燈(長老尼偈註解) . Jataka 本生 ⁎ *Jatakatthavannana* 本生註解 . Niddesa 義釋 ⁎ *Sadhammapajotika* 正法光明 (義釋註解) . Patisambhidamagga 無礙解道 ⁎ *Sadhammappakasini* 正法顯示 (無礙解道註解) . Apadana 譬喻 ⁎ *Visuddhajanavilasini* 淨人悅美 (譬喻註解) . Buddhavamsa 佛種姓 ⁎ *Madhuratthavilasini* 妙義悅美 (佛種姓註解) . Cariyapitaka (佛)所行藏 ⁎ *Paramattadipani (VII)* 勝義燈(所行藏註解)	**Sutta Vibanga 經分別** . Parajika 波羅夷 . Pacittiya 波逸提 **Khanddhaka 犍度** . Mahavagga 大品 . Cullavagga 小品 **Parivara 附隨** **Commentaries 律藏註解** Samantapasadika 一切善見 Kankhavitarani 析疑 Vinaya sangahathakatha 律攝議論 **Sub-commentaries 律藏再註解** Saratthadipani 心義燈 Vimativinodani 猶豫排除 Vajirabuddhi 金剛覺疏 Vinayatthamañjusa 律美篋 Sumangalapakasini 吉祥顯示 Vinayatthasarasandipani 律義燈 Linatthapakasana 隱義顯明 Vinayavimatimaticchedani 律疑破除	**Dhammasangani 法集論** ▲ Atthasalini 殊勝義(法集論註解) ⁎ Linatthajotana 隱義闡明(法集論根本再註解). ⁎ Linatthapakasini 隱義顯示(法集論小再註解) **Vibhanga 分別論** ▲ Sammohavinodani (迷惑冰消) ⁎ Linatthajotana 隱義闡明(分別論根本再註解) ⁎ Linatthapakasini 隱義顯示(分別論小再註解) **Kathavatthu 論事** ▲ Pañcappakaranatthakatha 五論註(論事註解) ⁎ Linatthajotana 隱義闡明(論事根本再註解) ⁎Linatthapakasini 隱義顯示(論事小再註解) **Dhatukatha 界說論** ▲ Pañcappakaranatthakatha 五論註(界說註解) ⁎ Linatthajotana 隱義闡明(界說論根本再註解) ⁎ Linatthapakasini 隱義顯示(界說論小再註解) **Puggalapannatti 人施設論** ▲ Pañcappakaranatthakatha 五論註(人施設論註解) ⁎ Linatthajotana 隱義闡明(人施設論根本再註解) ⁎ Linatthapakasini 隱義顯示(人施設論小再註解) **Yamaka 雙論** ▲ Pañcappakaranatthakatha 五論註(雙論註解) ⁎ Linatthajotana 隱義闡明(雙論根本再註解) ⁎ Linatthapakasini 隱義顯示(雙論小再註解) **Patthana 發趣論** ▲ Pañcappakaranatthakatha 五論註(發趣論註解) ⁎ Linatthajotana 隱義闡明(發趣論根本再註解) ⁎ Linatthapakasini 隱義顯示(發趣論小再註解) **其他再註解** Abhidhammavatara-poranatika 入阿比達磨論古疏 Abhidhammatthavikasani 阿比達磨顯義 Abhidhammavibhavini 阿比達磨義分別 Abhidhammatthasangaha-anutika 阿比達磨義論小疏 Khemappakarana-Tika 安隱論疏 Namarupapariccheda-Tika 名色差別論疏 Saccasankhepa-Tika 諦要略論疏 Mahavamsa-Tika 大史疏 VISUDDHA MEDITATION CENTRE 107 JALAN LANGGAR BEDOK SINGAPORE 468559 TEL: (65) 9010166 www.visuddha-m-c.org

१.४ अट्ठकथा पाली साहित्य

परिचय:

पाली साहित्याचे विस्तृतपणे विहित पाली साहित्य आणि अविहित पाली साहित्यात वर्गीकरण केले जाते. बुद्धवचन किंवा तिपिटक हे विहित पाली साहित्य आहे आणि विहित वर लिहिलेले बाकीचे सर्व साहित्य अविहित पाली साहित्य आहे.

अविहित पाली साहित्यात प्रामुख्याने अट्ठकथा, टिका आणि अनुटीका यांचा समावेश होतो. अट्ठकथा ही विहित साहित्याची भाष्ये आहेत, अट्ठकथांची भाष्ये टिका आहेत आणि टिकांची भाष्ये ही अनुटीका आहेत.

साधारणपणे, प्राचीन भाषेतील कोणत्याही साहित्यकृतीचे भाष्य करताना अवघड गाथा किंवा व्याकरणासह शब्दांचा अर्थ दिला जातो. परंतु पाली साहित्यातील भाष्ये ही इतर साहित्यापेक्षा वेगळी आहेत कारण ते केवळ व्याकरणासह कठीण गाथांचे अर्थच देत नाहीत तर बुद्धांनी गाथा कधी उच्चारल्या, त्या ठिकाणाविषयी अधिक चर्चा करतात. बुद्धांनी गाथा उच्चारले आणि गाथा का उच्चारले याची परिस्थितीची पार्श्वभूमी देखील सांगितली जाते. या माहितीमध्ये इसवी सन पूर्व सहाव्या शतकातील भारताच्या सामाजिक, राजकीय, भौगोलिक, ऐतिहासिक पार्श्वभूमीचे संपूर्ण चित्र तसेच बुद्ध आणि त्यांच्या प्रमुख शिष्यांचे जीवन रेखाचित्र आणि त्यांच्या दैनंदिन दिनचर्येची माहिती मिळते.

साहित्यविश्वात त्यांना वेगळेपण देणारे अट्ठकथेचे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे साहित्यातील आशय. पाली साहित्य हे बौद्ध धर्म आहे, तेही प्रारंभिक थेरवाद बौद्ध धर्म. आजही पाली भाषेत जे काही लिहिले जाते ते बुद्ध आणि त्यांची शिकवण आहे, तिपिटकातील अट्ठकथा, टिका आणि अनुटीका या स्वरूपात. भारत, श्रीलंका ब्रह्मदेश आणि थायलंड हे एकमेव देश आहेत जिथे पाली साहित्य प्रामुख्याने लिहिले जाते.

अट्ठकथेची उत्पत्ती:

असे मानले जाते की अट्ठकथा विहित साहित्यासह भारतातून श्रीलंकेत आली. तिसऱ्या बौद्ध परिषदेनंतर जेव्हा थेर महिंद यांनी मूळ तिपिटक [तोंडी स्वरूपात] श्रीलंकेत आणले, तेव्हा अट्ठकथा तेथे होत्या. त्यांनी त्यांचे सिंहलीमध्ये भाषांतर केले. पण त्यांचा कुठेही उल्लेख सापडत नाही. श्रीलंकेत राजा वट्टगामिनीच्या कारकिर्दीत इ.स.पू. १ल्या शतकात पाली तिपिटक लिहिण्यात आले तेव्हाही, पाली अट्ठकथा लिहिल्या गेल्यात, याचा उल्लेख सापडत नाही.

पाली अट्ठकथेचा थेट उल्लेख चौथ्या-पाचव्या शतकात आढळतो, जेव्हा थेर बुद्धघोस श्रीलंकेत अट्ठकथेचे सिंहलीतून पाली भाषेत अनुवाद करण्यासाठी गेले होते. म्हणून, साधारणपणे अट्ठकथाचे वय इसवी सनाच्या चौथ्या-पाचव्या शतकापासून म्हणजे बुद्धानंतर सुमारे १००० वर्षे आहे असे मानले जाते. परंतु बुद्धाच्या शब्दांची सत्यता सिहली भाषेतील अस्तित्त्वात असलेल्या अट्ठकथांमुळे मानली जाते, ज्याचा उल्लेख थेर बुद्धघोस यांनी त्यांच्या अट्ठकथेत केला आहे. [सिहली अट्ठकथा इसवी सन १२व्या शतकापर्यंत अस्तित्वात होती, परंतु त्यानंतर त्यांचा कोठेही संदर्भ सापडत नाही.]

अविहित साहित्य हे तीन टप्प्यांत किंवा तीन कालखंडात विभागलेले आहे:

- इ.स.पूर्व १०० ते इ.स. ४०० थेर बुद्धघोस च्या आधी
- इ.स. ४०० ते इ.स. ११०० थेर बुद्धघोष युग
- इ.स. ११०० ते आजपर्यंत टीका युग

इ.स.पूर्व १०० ते इ.स. ४००:

या काळात तीन प्रमुख साहित्यकृती आहेत. ते आहेत

- नेत्तिपकरण
- पेटकोपदेस आणि
- मिलिन्दपञ्ह

ही तिन्ही पुस्तके इतकी महत्त्वाची आहेत की बर्मी परंपरेत त्यांचा समावेश तिपिटकामध्ये आहे, परंतु सिंहली आणि भारतीय परंपरा त्यांना अविहित कार्य मानतात. तीनपैकी मिलिंदपञ्ह हे सर्वात लोकप्रिय काम आहे. हा राजा मिलिंद [मेनांड्रोस-द ग्रियोको-बॅक्ट्रियन राजा ज्याने इ.स.पु दुसऱ्या शतकात भारताच्या वायव्येस राज्य केले] आणि थेर नागसेन यांच्यातील संवाद आहे.

इ.स. ४०० ते इ.स. ११००:

या कालावधीला अट्ठकथांचा कालखंड असेही म्हणतात. तिपिटकांवरील बहुतेक भाष्ये याच काळात लिहिली गेली आहेत आणि थेर बुद्धदत्त, थेर बुद्धघोस आणि थेर धम्मपाल हे तीन भाष्यकार या काळात स्पष्टपणे उभे राहिले आहेत.थेर बुद्धदत्त आणि थेर बुद्धघोस हे समकालीन होते तर थेर धम्मपाल थोड्या नंतरच्या काळातील आहे. या तीन महान भाष्यकारांची मुख्य कार्ये आहेत-

थेर बुद्धघोस:

- **विसुद्धिमग्ग:** संयुक्त निकायच्या दोन श्लोकांवर लिहिलेले पुस्तक
- **समंतपासादिका:** विनयपिटकावरील भाष्य
- **कंखवितरणी:** पत्तीमोक्खा वर भाष्य
- **सुमंगलविलासिनी:** दिघा निकायावरील भाष्य
- **पपंचसुदनी:** मज्जिमा निकयावरील भाष्य
- **सारथपकासिनी:** संयुक्ता निकयावर भाष्य
- **मनोरथपुराणी:** अंगुत्तरा निकयावरील भाष्य
- **परमत्थजोतिका:** खुद्धकापाठ आणि खुद्द निकायातील सुत्तनिपतावरील भाष्य
- **अठठसलिनी:** धम्मसंगिनीवरील भाष्य
- **संमोहविनोदिनी:** विभंगावरील भाष्य
- **पंचपकारणकथा:** धम्मसंगिनी आणि विभंग वगळता अभिधम्मपिटकाच्या उर्वरित पाच पुस्तकांवर भाष्य.
- **जातकवणणा:** जातकावर भाष्य
- **धम्मपदाअट्ठकथा:** धम्मपदावरील भाष्य

थेर बुद्धदत्त:

- **अभिधम्मावतार:** बुद्धघोषाच्या अभिधम्मावरील भाष्याचा सारांश
- **रुपविभंग**
- **मधुरथविलासिनी:** बुद्धवंसवर भाष्य
- **विनयविनिचय:** विनय पिटकावरील भाष्ये
- **उत्तराविनिचय:** विनय पिटकावरील भाष्ये

थेर धम्मपाल:

- **परमत्थदीपनी:** हे उदान, इथिवुथक, विमानवत्थु, पेटवत्थु, थेरागथा, थेरीगाथा, चारियापिटक यावरील भाष्य आहे [उर्वरित सर्व पुस्तके ज्यावर बुद्धघोस यांनी भाष्य लिहिले नाही]
- त्यांनी नेतिपकरणाची अट्ठकथाही लिहिली
- **लीनत्थावन्नना:** नेतिपाकरणाच्या अथकथेवरील भाष्य
- **परमत्थमंजुसा:** विसुद्धिमगाचे भाष्य
- **लीनात्थपकसिनी:** बुद्धघोषाच्या निकायांच्या चार अथकथांचे भाष्य
- बुद्धघोषाने लिहिलेल्या जातकांच्या अट्ठकथांचा टिका
- **मधुरथविलासिनीवरील टिका:** बुद्धवंसावरील बुद्धदत्ताचे भाष्य.

थेर अनुरुद्ध सारखे इतर लेखक आहेत ज्यांनी अभिधम्मत्तासंगहो लिहिला, ते देखील याच काळात.

इ.स. ११०० आजपर्यंत:

या अवस्थेला टीकांचे युग असेही म्हणतात. या काळात अट्ठकथांवर अनेक टिका लिहिल्या गेल्या. याची सुरुवात श्रीलंकेचा राजा पराक्रमबाहू-१ याच्या कारकिर्दीपासून होते. श्रीलंका आणि ब्रह्मदेशातील भिक्खुंनी साहित्यात योगदान दिले.

सारथदीपनी- बुद्धघोस यांनी समंतपसादिक नावाच्या विनयपिटकातील अट्ठकथेवर थेरा सारिपुत्तने लिहिलेली टिका.

अनेक टिका लिहिल्या आहेत आणि सर्व नावे देता येत नाहीत, परंतु भारतीय विद्वान धम्मानंद कोसंबी यांनी १९३३ मध्ये देवनागरी लिपीमध्ये लिहिलेल्या टिकांपैकी नवनित टिका म्हणजे थेरा अनुरुद्ध यांनी लिहिलेल्या अभिधम्मथासंगहो या पुस्तकावरील नवनीत टिका. त्यांनी बुद्धघोस यांच्या विसुद्धीमग्गावर विसुद्धिमगदीपिका नावाचे भाष्यही लिहिले.

वंस साहित्य किंवा श्रीलंकेचा इतिहास:

श्रीलंकेचा इतिहास हे काव्यात्मक दंतकथांसह देशाच्या इतिहासाचे संयोजन आहे, जे त्यांना बुद्ध आणि बुद्धभूमीशी जोडते. दीपवंस - बेटाचा इतिहास, वंस साहित्यातील सर्वात जुना इतिहास ग्रंथ आहे आणि तो थेरबुद्धघोसापूर्वीचा आहे. ग्रंथकार माहित नाही, परंतु हे बहुधा चौथ्या शतकाच्या सुरुवातीच्या काळात लिहिले गेले असावे.

महावंस हे थेर महानामाने लिहिलेले काव्य ग्रंथ आहे. इतिवृत्त श्रीलंकेचा इतिहास देत असला तरी, आपल्याला ग्रंथातून भारताची ऐतिहासिकदृष्ट्या महत्त्वपूर्ण माहिती मिळते, विशेषत: बुद्धांच्या महापरिनिब्बनानंतरचा आणि सम्राट अशोकाच्या कारकिर्दीची काळ. थेर महिंद आणि थेरी संघमित्ता याद्वारे बौद्ध धर्म बेटावर कसा पोहोचला याबद्दल महावंस सांगतो.

सुरुवातीच्या काळात विद्वानांना दीपवंस आणि महावंसाच्या ऐतिहासिक मूल्याबद्दल शंका होती, कि ते अस्सल ऐतिहासिक माहितीचा स्रोत आहेत कि नाहित. पण आता हे लक्षात आले आहे की या ग्रंथामध्ये दंतकथा आणि दंतकथांच्या खाली दडलेले सत्य [इतिहास] आहे.

दीपवंस आणि महावंसव्यतिरिक्त, चुलवंस आहे, जो अनेक लेखकांनी शतकानुशतके लिहिलेल्या महावंसाचा पुढील भाग आहे. दाठावंस, थुपवंस, गंधवंस आणि सासनवंस हे काही वंस साहित्य आहेत. गंधवंस आणि सासनवंस हे १९ व्या शतकातील आणि बर्मा/म्यानमार देशाशी संबंधित आहेत.

भाष्यांची उत्पत्ती आणि वाढ:

भारतीय परंपरेनुसार, भाष्य म्हणजे एखाद्याच्या स्वतःच्या शिक्षण आणि दृष्टिकोनानुसार जुन्या ग्रंथांमध्ये नवीन अर्थ वाचणे. हे इतरांचे शब्द आणि निर्णय शक्य तितक्या अचूक आणि विश्वासूपणे स्पष्ट करते; आणि ही टिप्पणी सर्व संस्कृत तसेच पाली, भाष्यांना लागू होते,.

संघाच्या सदस्यांच्या जीवनाचे आणि कृतीचे मार्गदर्शक तत्त्व तयार करणाऱ्या बुद्धांच्या शब्दांचा अचूक अर्थ लावण्याची गरज अगदी सुरुवातीपासूनच, अगदी गुरुच्या जीवनकाळातही जाणवत होती. त्या वेळी विवादित प्रश्नाचा संदर्भ स्वत: बुद्धांच्या निराकरणासाठी संदर्भित करण्याचा फायदा होता आणि त्यामध्ये आपण बौद्ध टिप्पण्यांच्या उत्पत्तीचा पहिला टप्पा शोधू शकतो.

बौद्ध आणि जैन धर्मग्रंथ आपल्याला सांगतात की त्यावेळचे प्रवासी शिक्षक देशात फिरत होते, धर्म, तत्त्वज्ञान, नीतिशास्त्र, नैतिकता आणि राजकारणाशी संबंधित विषयांवर गंभीर चर्चा करण्यासाठी जिथे थांबले तिथे स्वतःला गुंतवून घेत होते. महान शिक्षकांच्या अव्यक्त उच्चारांच्या विवेचनाबद्दल चर्चा वारंवार होत होत्या आणि बौद्ध साहित्याच्या विकासाचा, विशेषतः भाष्यांचा, या चर्चांमध्ये शोध घेतला जातो.

तिपिटकामध्ये अनेक मनोरंजक परिच्छेद आहेत, जे आपल्याला सांगतात की वेळोवेळी घडलेल्या समकालीन घटनांमुळे भिक्खूंमध्ये चर्चेचे विविध विषय कसे सुचले किंवा स्वतः बुद्ध किंवा त्यांच्या शिष्यांकडून बुद्धांकडून स्पष्टीकरण मागवण्यामुळे त्यांची भंग पावलेली शांतता पुन्हा स्थापित झाली.

जेव्हा जेव्हा एखादा स्वारस्यवादी वितंडवादी बुद्ध, धम्म आणि संघ (दिघ-१) यांची अनेक मार्गांनी जोरदारपणे निंदा करण्यासाठी बोलतो तेव्हा तेव्हा, जेव्हा असाच एखाददूसरा वितंडवादी बुद्धांच्या मताचा चुकीचा अर्थ लावतो (मज्झिम खंड, ३) तेव्हा, जेव्हा कोणत्याही समकालीन बंधुसम लोकांमध्ये तीव्र चर्चा सुरू होते (मज्झिम, खंड २, सनागना सुत्त) तेव्हा, किंवा जेव्हा जेव्हा भिक्खू अयोग्य रीतीने वागतात तेव्हा, त्या विषयावर चर्चा करण्यासाठी भिक्खू साधारणपणे मंडपाखाली एकत्र जमत, बुद्ध किंवा त्यांच्या शिष्यांकडून भक्कम बचाव सादर करून त्यांच्या हिताचे रक्षण करण्याचे आवाहन केले जाई.

दिघ आणि मज्झीम निकायामध्ये बुद्धांची अनेक प्रकाशमय विवरणे आहेत, उदा., महाकम्मविभंग, सलायतनविभंग, (मज्झिम, खंड ३) इ. तसेच बुद्धांचे मुख्य शिष्य थेर सारिपुत्त यांच्याकडून सच्चविभंग हे चार अरिय सत्याचे विवरण आहे. आपल्याला बुद्धाच्या इतर नामांकित आणि प्रगल्भ शिष्यांचा देखील विचार करावा लागेल, ज्यांमध्ये काही स्त्रिया होत्या, ज्यांनी भाष्यांच्या विकासाची प्रक्रिया पुढे नेण्यास मदत केली. महाकच्चयानाने कच्चयानगंधो, महानिरुत्तीगंधो इ. सारखे काही व्याख्यात्मक काम लिहिले. आपल्याकडे महाकोठीत थेर , आनंद थेर , धम्मदिन्ना थेरी आणि खेमा थेरी यांचे समान योगदान आहे.

तीन महान भाष्यकार:

थेर बुद्धदत्त, थेर बुद्धघोस आणि थेर धम्मपाल यांची कामे पाली भाष्यांमध्ये सर्वात महत्त्वाची आहेत. त्यांचे साहित्य प्राचीन भारताच्या धर्मनिरपेक्ष आणि धार्मिक इतिहासाची पुनर्रचना करण्यासाठी समृद्ध आहेत. ते त्यांच्या काळातील तात्विक मनोवैज्ञानिक आणि आधिभौतिक पैलूंवर प्रकाशझोत देखील टाकतात. या भाष्यांतून अनेक प्रकारची माहिती उपलब्ध आहे आणि म्हणूनच त्यांचे महत्त्व फार मोठे आहे.

पाली भाष्यांचा/समालोचनांचा एक मोठा भाग छापून प्रकाशित केल्याबद्दल आणि त्यांना वाचनासाठी उपलब्ध करून दिल्याबद्दल, लोकांपर्यंत पोहोचवल्याबद्दल पाली टेक्स्ट सोसायटी, लंडनच्या अथक परिश्रमांचे आभार. त्यातील ही काही पाली भाष्ये आहेत, जसे की सद्धम्मपज्योतिका किंवा थेर उपसेनेने लिहिलेले निद्देसावरील भाष्य; अनुराधापुराच्या महानाम थेराने लिहिलेल्या पटीसंभिदामग्गावरील भाष्य; सद्धम्मपकासिनी आणि विशुद्धजनविलासिनी किंवा अज्ञात लेखकाने लिहिलेले अपदानावरील भाष्य.

बुद्धघोस थेर:

तिपिटकावरील सर्वात महान भाष्यकार. त्यांचा जन्म बुद्धगयाजवळील एका गावात झाला आणि वेद आणि ज्ञानाच्या संबंधित शाखांमध्ये ते पारंगत झाले. एके दिवशी ते रेवत नावाच्या एका भिक्खुंना भेटले आणि त्यांच्याकडून वादात पराभूत झाल्यामुळे त्यांनी बुद्धांच्या शिकवणी शिकण्यासाठी संघामध्ये प्रवेश केला. कारण त्यांचे भाषण बुद्धांप्रमाणेच प्रगल्भ होते, आणि त्यांचे शब्द जगभर पसरल्यामुळे (बुद्धांच्या भाषणांप्रमाणे), त्यांना

बुद्धघोस म्हटले जाऊ लागले. थेर रेवतसोबत राहून त्यांनी ज्ञानोदय आणि अट्ठशालिनी लिहिली आणि तिपिटकावर परित्तत्थकथा (एक संक्षिप्त भाष्य) लिहायला सुरुवात केली.

आपले कार्य पूर्ण करण्यासाठी, ते थेर रेवतच्या सूचनेनुसार श्रीलंकेला गेले, (असे म्हणतात की स्वतःला त्यांच्या शिक्षकांपेक्षा विवेकी समजल्याबद्दल शिक्षा म्हणून श्रीलंकेला पाठवण्यात आले होते) आणि त्यांनी थेर संघपाल यांच्या मार्गदर्शनाखाली महाविहार येथे सिंहली भाष्यांचा अभ्यास केला. जेव्हा त्यांचा अभ्यास संपला तेव्हा त्यांनी 'विसुद्धीमग्ग' हा ग्रंथ लिहिला आणि त्याद्वारे महाविहाराच्या ज्येष्ठांची मान्यता मिळवून त्यांनी सिंहली भाष्ये पालीमध्ये करण्यास दिली. या काळात, ते ग्रंथकार महाविहारात राहिले आणि त्याचे कार्य सिद्धी करून ते जंबुदीपाला परतले.

बुद्धघोस यांच्या वर उल्लेख केलेल्या ग्रंथांशिवाय, आपल्याकडे विनयपिटकावरील समंतपसादिका आणि कंखवितरणी देखील आहेत; सुत्तपिटकावरील सुमंगलाविलासिनी, पापञ्चसुदानी, सरत्थप्पकासिनी आणि मनोरथपुराणी हि भाष्ये आहेत. त्यांनी खुद्दकपाठ आणि सुत्त निपात (ज्याला परमत्थजोतिका म्हणतात) आणि धम्मपदावर भाष्ये संकलित केल्याचंही म्हटलं जातं. त्यांनी अभिधम्म पिटक (अट्ठसालिनी, संमोहविनोदनी आणि पंचप्पाकरणनत्थकथा) वर भाष्यांची मालिका देखील लिहिली.

थेर बुद्धदत्तः

इसवी सनाच्या ५ व्या शतकाच्या पूर्वार्धात, बौद्ध धर्मातील प्रसिद्ध आणि ज्ञानी विद्वान असलेल्या थेर बुद्धदत्त यांचा जन्म दक्षिण भारतातील उरगपुरा येथे (आधुनिक काळातील त्रृचिरापल्लीजवळील कावेरी नदीचा प्रदेश) येथे झाला. चोल देशात राहणाऱ्या तमिळ कुटुंबातील ते एक सदस्य होते.

थेर बुद्धघोसाप्रमाणे, थेर बुद्धदत्त श्रीलंकेत महाविहार मंदिरात बौद्ध धम्माचा अभ्यास करण्यासाठी गेले होते, जे श्रीलंकेतील सध्याच्या थेरवाद बौद्ध धम्माच्या पूर्वजांच्या शाखेचे मुख्य आसन आहे आणि ज्याची स्थापना राजा देवननपियतिस्स यांनी अनुराधापुराच्या राजधानीत केली होती. तिस्सरामाची जागा, राजा अशोकाच्या भेटीत धम्म प्रचारकाला दिलेली आहे. थेर बुद्धदत्त यांनी चोल देशात राहून राजाचे समर्थन करून अनेक पुस्तके लिहिली आणि त्यांच्या सहवासात बुद्धांची शिकवण पोहोचवली.

थेर बुद्धदत्त आणि थेर बुद्धघोसः

बोटीने भारतात जाताना थेर बुद्धदत्त यांना थोर बौद्ध विद्वान थेर बुद्धघोस भेटले. जेव्हा बुद्धदत्त हे कार्य पूर्ण करून बोटीने भारतात परतत होते ती दुसऱ्या बोटीकडे जात होती ज्याने बुद्धघोस यांना जंबुदीपातून लंकादीपाची यात्रा करायची होती. काही वेळाने वाटेत असलेल्या बोटींना जोरदार वाऱ्याचा सामना करावा लागला त्यामुळे त्या दोन्ही बोटी थांबल्या होत्या. अगदी जवळून बोटी शेजारी थांबत असताना, थेर बुद्धदत्त आणि थेर बुद्धघोस आपापल्या जहाजात एकमेकांना भेटले. आणि त्यांनी भारतीय परंपरेनुसार सौजन्यपूर्ण शुभेच्छांची देवाणघेवाण करून आपली ओळख करून दिली. सर्वप्रथम, पूज्य थेर बुद्धघोसांनी बुद्धदत्तथेराना सांगितले; "भंते, बुद्धांची शिकवण सिंहली भाषेत उपलब्ध आहे, मी त्यांना मगधी* (प्रारंभिक पालीमध्ये भाषांतरित करण्यासाठी लंकादीपाकडे जात

आहे". बुद्धघोसाच्या पहिल्या भाषणाच्या शेवटी, बुद्धदत्तने उत्तर दिले, "प्रिय भन्ते, मी देखील याच कार्यासाठी श्रीलंकेत आलो होतो, परंतु आता मी फार काळ राहणार नाही, म्हणून मी ते कार्य पूर्ण करू शकत नाही." आणि थेर बुद्धदत्त यांनी थेर बुद्धघोसांना त्यांच्या समालोचनांची प्रत्येक प्रत भारतात पाठवण्याची विनंती केली. वाऱ्याच्या स्थितीत बोटी निघाल्यामुळे, मर्यादित वेळेमुळे ते अधिक चर्चा करू शकले नाही.

थेर बुद्धदत्तानी बोटीवर विनंती केल्याप्रमाणे, थेर बुद्धघोस यांनी त्याला स्वतः लिहिलेल्या प्रत्येक भाष्याच्या प्रती पाठवल्या. नंतर थेर बुद्धदत्तानी थेर बुद्धघोसाच्या अभिधम्मपिटकावरील भाष्यांचा सारांश अभिधम्मावतार आणि विनयपिटकाचा विनयविनिचयामध्ये केला. पण रोहन एल जयतिल्लेके म्हणाले; “थेर बुद्धदत्ताच्या कृतींमध्ये अभिधम्मावतार सर्वोच्च आहे. थेर बुद्धदत्तानी थेर बुद्धघोसांचे अभिधम्मपिटकावरील भाष्य आंधळेपणाने स्वीकारले नाही”. जरी ते वेगवेगळ्या ठिकाणी वास्तव्य करत असले तरी बुद्धांच्या शिकवणींशी संबंधित ज्ञान एक दुसऱ्याला देऊन एकमेकांशी संवाद साधण्यासाठी त्यांचे मैत्रीपूर्ण प्रयत्न होते.

काही विद्वानांच्या वर्णनानुसार, गुप्तसाम्राज्याचा राजा कुमारगुप्त हा पूज्य थेर बुद्धघोस यांचा आश्रयदाता होता, तर थेर बुद्धदत्तचा आश्रयदाता कोलानाडूचा कालभ्र अच्युतविखंता (अच्युत नारायण) होता. चोल राजाच्या पाठिंब्याने थेर बुद्धदत्तने आपल्या बहुतेक ग्रंथ कावेरीपट्टीनम मध्ये महत्त्वपूर्ण पुस्तकांच्या उदाहरणावर लिहिले होते. ते राजासाठी बौद्ध धम्माच्या संदर्भात सर्वात महत्वाचे सल्लागार होते. बुद्ध धम्माच्या आपल्या दृढ आत्मविश्वासाने परिचय करून देण्यासाठी त्याने जे केले ते पुढीलप्रमाणे दिसते:

१. अभिधम्म-अवतार,

२. विनय-विनिच्चय,

३. उत्तरा-विनिच्चय

४. रुपपारूप आणि इतर पुस्तके

अभिद्धम्मावतार, अभिधम्माचा परिचय आहे’ जो बहुतेक गाथांमध्ये आहे, अभिधम्माच्या अभ्यासाचा परिचय आहे आणि त्याची तुलना थेरबुद्धघोसाच्या विसुद्धिमग्गाशी करता येईल. परंतु काही विद्वान अभिधम्मावताराचे भाषांतर ‘अभिधम्माचे आगमन’ असे करतात. अभिधम्माचा अभ्यास करू इच्छिणाऱ्यांना सहज लक्षात ठेवण्यासाठी गाथांचा वापर करून त्यांनी ते रचले होते कारण इसवीपूर्व शेवटच्या शतकाच्या आसपास, बुद्धांच्या अभिधम्माच्या विशिष्ट ग्रंथांवर केवळ अनेक अठ्ठकथा सापडल्या होत्या ज्यांचा अभ्यास केला जाऊ शकतो. अभिधम्मावतार लक्षात ठेवणे सोपे असले तरी या ग्रंथाद्वारे अभिधम्माला खोलवर समजून घेणे फार कठीण आहे. रूपरूपविभाग नावाचा आणखी एक ग्रंथ त्यांनी लिहिला. त्याचे अर्थाचे तीन भाग आहेत, रूप+अरूप+विभाग. त्यात "नाम-रूपाबद्दल तपशीलवार किंवा व्यापकपणे स्पष्टीकरण" असे म्हटले आहे.

रुपारुपविभाग:

जे अभिधम्मावताराचे पूरक आहे, हे अभिधम्माबद्दल तपशीलवार लेखन आहे.

विनय-विनिंच्चय आणि उत्तर-विनिच्चय:

दोन्ही बौद्ध भिक्खूंच्या दोषांसाठी न्याय किंवा निंदा आहेत. त्याला विनय असेही म्हणतात. उत्तर-विनिच्चय हे त्याच्या स्वतःच्या विनय-विनिश्चयाला पूरक आहे.

विनय-विनिच्चय:

श्रीलंकेतील थेरबुद्धसिहाने त्याच्या शिष्याने विनंती केल्यामुळे, उत्तरा-विनिचाया आणि रूपारुपविभाग हे दोन्ही विनय आणि अभिधम्माबद्दल खोलवर आणि व्यापकपणे जाणून घेऊ इच्छिणाऱ्यांसाठी लिहिले होते. ते सर्व पालीमध्ये लिहिलेले आहेत.

थेर धम्मपाल:

दक्षिण भारतातील रहिवासी थेर धम्मपाल हे दमिलांच्या प्रदेशात पदरतितथ येथे राहत होते. ते महाविहाराचे प्रसिद्ध व्यक्ती होते. मुख्य भूमीत जतन न केलेल्या सिंहली अट्ठकथांवर त्यांनी आपले भाष्य केले आहे असे दिसते. गंधवंसामध्ये थेर धम्मपालाच्या पुढील कार्यांची गणना केली आहे.

- नेत्ती-पकरण-अट्ठकथा
- इतिवुत्तक-अट्ठकथा
- उदान-अट्ठकथा
- चरियापिटक-अट्ठकथा
- थेरगाथा आणि थेरीगाथा-अट्ठकथा
- विमलविलासिनी किंवा विमानवत्थू-अट्ठकथा
- विमलविलासिनी किंवा पेतवत्थू-अट्ठकथा
- परमत्थमंजुसा
- चार निकायांवर लिनत्थपकासिनी
- जातक अट्ठकथेवर लिनत्थपकासिनी
- नेतित्था- कथायटिक
- परमत्थदीपनी आणि
- लिनत्थवन्नना.

त्यांच्या साहित्यकृतींवरून असे दिसते की थेर धम्मपाल हे चांगले वाचक आणि चांगले माहितीगार होते. त्यांचे संज्ञांचे स्पष्टीकरण अगदी स्पष्ट असते. त्यांचे भाष्य थेर बुद्धघोस यांच्या भाष्यांप्रमाणे तत्कालीन सामाजिक, धार्मिक, नैतिक आणि तात्विक विचारांवर लक्षणीय प्रकाश टाकतात. त्यांच्या भाष्यांमध्ये थेर धम्मपाल नियमित रचनेचे पालन करतात. प्रथम संपूर्ण कवितासंग्रहाची ओळख करून दिली जाते, ती कशी एकत्र ठेवली गेली याचा पारंपारिक वर्णन देतात. मग प्रत्येक कविता स्वतंत्रपणे घेतली जाते. ती कशी, केव्हा आणि कोणाद्वारे रचली गेली हे समजावून सांगितल्यानंतर कवितेतील प्रत्येक खंड उद्धृत केला जातो आणि दार्शनिक आणि व्याख्यात्मकदृष्ट्या स्पष्ट केला जातो.

विसुद्धिमग्ग:

विसुद्धिमग्ग बुद्धघोसांनी थेर संघपालाच्या विनंतीवरून लिहिला होता, असे साधारणपणे मानले जाते, श्रीलंकेमध्ये ५ व्या शतकाच्या सुरूवातीस, राजा महानाम अनुराधापुर येथे सिंहासनावर असताना थेर बुद्धघोसांनी, महाविहारात (अनुराधापुर) पोहोचल्यावर, महावंसाच्या (ग्रेट सीलोनीज क्रॉनिकलच्या) अहवालानुसार, महाप्रधान सभागृहात प्रवेश केला आणि सिंहली अट्ठकथा आणि थेरवाद, सुरुवातीपासून शेवटपर्यंत ऐकली आणि त्याची पूर्ण खात्री झाली. त्यांनी तथागतांच्या धम्माच्या सिद्धांतांचा खरा अर्थ सांगितला. त्यानंतर पौरोहित्याला आदरपूर्वक आदर देऊन, त्याने अशी विनंती केली: “मला अट्ठकथेचा अनुवाद करण्याची इच्छा आहे; मला तुमची सर्व पुस्तके उपलब्ध करून द्या.'' सिलोनच्या धर्मगुरूने त्यांची पात्रता तपासण्याच्या उद्देशाने फक्त दोन गाथा दिल्या, ''म्हणून तुमची पात्रता सिद्ध करा; या मुद्द्यावर स्वतःचे समाधान केल्यावर, आम्ही तुम्हाला आमची सर्व पुस्तके देऊ”. त्यांमधून (या गाथा त्याच्या ग्रंथासाठी घेऊन) आणि पिटकतयाचा सल्ला घेऊन, अट्ठकथेसह आणि त्यांना संक्षिप्त स्वरूपात संक्षेपित करून त्यांनी “विसुद्धिमग्ग” नावाचे भाष्य रचले.

"विसुद्धिमग्ग"ची रचना ज्या परिस्थितीमुळे झाली त्याबद्दलचा महावंस अहवाल, थेर बुद्धघोस यांनी निदानकथा किंवा कार्याच्या उत्पत्तीच्या कथेमध्ये त्यांच्या संबंधित सुरूवातीस स्वतःबद्दल जे लिहिले आहे त्याच्याशी बऱ्यापैकी सहमत आहे. अशाप्रकारे त्याच्या विसुद्धिमग्गाला निदानकथेत, थेर बुद्धघोसांनी अगदी सुरुवातीलाच बुद्धांच्या स्वतःच्या उक्तीची पुढील गाथा उद्धृत केली आहे:-

“सीले पतिट्ठाय नरो सपञ्ञो, चित्तं पञ्ञञ्च भावयं.
आतापी निपको भिक्खु, सो इमं विजटये जटं.”

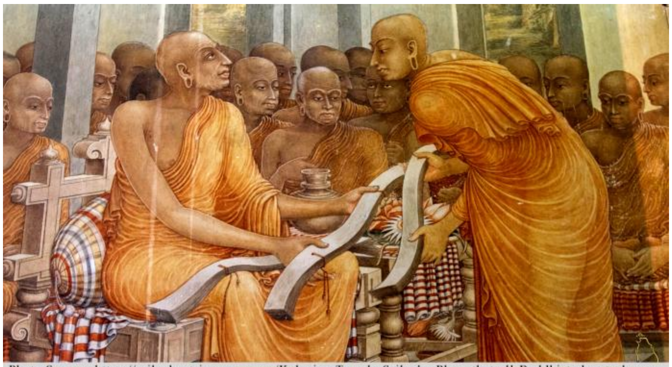

Photo Source:-https://srilankantrip.quora.com/Kelaniya-Temple-Srilanka-Place-that-all-Buddhists-has-to-know

(उपदेशांमध्ये प्रस्थापित झाल्यानंतर, ज्ञानी व्यक्तीने समाधी आणि पन्नाचा विचार केला पाहिजे, सक्रिय आणि ज्ञानी भिक्खू हे जटा तोडतो.)

पुढे जाऊन, त्यांनी बौद्ध धम्माचा सारसंग्रह (म्हणजे विसुद्धिमग्ग) ज्या परिस्थितीत लिहिला त्याची नोंद केली. "शील इत्यादींचा खरा अर्थ महान ऋषींनी उच्चारलेल्या या गाथांच्या माध्यमातून सांगितला आहे. बुद्धाच्या संघामध्ये शीलाला इत्यादिचा लाभ प्राप्त करून, जो शांत आहे आणि जो शुद्धतेचा सरळ मार्ग आहे, विपश्यनेचा साधक जो पवित्रता प्राप्त करू इच्छितो, पवित्रता जशी आहे, ते जाणून घेत नाही. ते परिश्रम करून शुद्धता मिळवा. महाविहारातील रहिवाशांच्या उपदेशानुसार मी विसुद्धिमग्गाबद्दल बोलेन, जे त्यांना आनंददायक आहे आणि जे योग्य अर्थ आहे: जे पवित्रता प्राप्त करू इच्छित आहेत त्यांनी मी जे सांगतो ते लक्षपूर्वक ऐकावे" (विसुद्धिमग्ग, P.T.S. Vol.I p.2)

कामाच्या शेवटी, थेर बुद्धघोस पुन्हा त्याच गाथेकडे परत येतात जी त्यांनी विसुद्धिमग्ग लिहिण्यासाठी त्याचा मजकूर म्हणून स्वीकारली होती, आणि वर उद्धृत केलेल्या त्याच्या वचनाचा संदर्भ घेतल्यानंतर, त्याला असे म्हणतात: "शीलाच्या अर्थांचे स्पष्टीकरण, इत्यादी पाच निकायांवरच्या अट्ठकथांमध्ये सांगितले आहे. ते सर्व विचारात घेतल्याने, संभ्रमामुळे सर्व दोषांपासून मुक्त होऊन, विवेचन हळूहळू प्रकट होते; आणि या कारणास्तव विपश्यना अभ्यासकांना विसुद्धिमग्ग आवडला पाहिजे ज्यांना शुद्धता प्राप्त करण्याची इच्छा आहे आणि ज्यांच्याकडे शुद्ध बुद्धी आहे."

अशाप्रकारे, थेर बुद्धघोसांच्या मते, बुद्धांनी उच्चारलेल्या एका गाथेवर भाष्य म्हणून त्यांची संपूर्ण विसुद्धीमग्ग लिहिला होता, स्पष्टपणे ती हीच गाथा होती जी महावंसाच्या लेखकाच्या मनात होती जेव्हा त्यांनी विसुद्धीमग्ग असे लिहिले होते. बुद्धघोसांच्या शिक्षणाची आणि कार्यक्षमतेची चाचणी घेण्यासाठी महाविहारात राहणाऱ्या सिंहली संघाने ठरवलेल्या दोन गाथांवर भाष्य आणि विस्तार आहे.

विसुद्धिमग्ग ही खरे तर विनय, सुत्त आणि अभिधम्म या तीन पिटकांची संक्षिप्त आवृत्ती आहे, ज्यांचे मुख्य युक्तिवाद आणि निष्कर्ष येथे एका ग्रंथात एकत्रित केले आहेत. गाथेतच, ज्यात विसुद्धिमग्ग हे भाष्य आहे, तथापि, "विसुद्धी" किंवा "मग्ग" या शब्दाचा उल्लेख नाही; पण शील, समाधी आणि पय्याचा उल्लेख आहे. शीलाचे काटेकोर पालन केल्याने काया किंवा शरीराची शुद्धी होते किंवा विशुद्धी होते, तर समाधीच्या सरावाने आत्म्याची शुद्धता आणि (प्रज्ञा) पञयाची विचारसरणी परिपूर्ण बुद्धीकडे जाते. केवळ ज्ञानी मनुष्यच तृष्णा आणि वासनांचे जाळे सोडविण्यास सक्षम आहे आणि निब्बाण प्राप्त करण्यास योग्य आहे. अविद्याच्या जटा कापणे हे अंतिम ध्येय आहे, त्याला "विशुद्धी आणि शील, समाधी आणि पय्या हे मार्ग किंवा "मग्ग" असे म्हणतात. (निब्बान)पवित्रता मिळविण्याचे मार्ग किंवा "मग्ग" किंवा "विशुद्धी" हे पुस्तकात स्पष्ट केले आहे म्हणून त्याला "विसुद्धिमग्ग" किंवा "शुद्धीचा मार्ग" असे म्हणतात.

मिलिन्दपञ्ह:

मिलिन्दपञ्ह किंवा मिलिंदाचे प्रश्न मूळतः उत्तर भारतात संस्कृतमध्ये किंवा काही उत्तर भारतीय प्राकृतमध्ये अशा लेखकाने लिहिले आहेत ज्यांचे नाव दुर्दैवाने आपल्याकडे

आलेले नाही. परंतु मूळ मजकूर आता इतरत्र आणि त्याच्या मूळ भूमीत हरवला आहे; आता जे उरले आहे ते मूळचे पाली भाषांतर जे श्रीलंकेमध्ये अगदी सुरुवातीच्या काळात केले गेले होते. श्रीलंके मधून, ते बर्मा आणि सियाम या इतर देशांमध्ये गेले, ज्यांनी त्यांचा बौद्ध धम्म श्रीलंके मधून घेतला आहे आणि नंतरच्या काळात ते संबंधित स्थानिक बोलींमध्ये अनुवादित केले गेले. चीनमध्येही, "भिक्खू नागसेन सूत्राचे पुस्तक" नावाच्या दोन स्वतंत्र ग्रंथ सापडले आहेत, परंतु ते पालीमध्ये जतन केलेल्या किंवा पाली पुनरावृत्तीपेक्षा जुन्या कामाचे जुने भाषांतर आहेत की नाही हे निश्चित करणे कठीण आहे. तथापि, दक्षिणी बौद्ध धम्मात, हे पुस्तक एक मानक अधिकार म्हणून स्वीकारले जाते, आणि पाली पिटकांनंतर दुसऱ्या क्रमांकावर आहे.

मिलिन्दपञ्ह म्हणते की त्यात २६२ प्रश्न आहेत, जरी आज उपलब्ध असलेल्या आवृत्त्यांमध्ये फक्त २३६ प्रश्न आहेत. सर्व थेरवादी देशांच्या परंपरेत एक विहित मजकूर म्हणून समाविष्ट केलेले नसले तरी, हे काम सर्वत्र आदरणीय आहे आणि पाली बौद्ध धम्माच्या सर्वात लोकप्रिय आणि अधिकृत कृतींपैकी एक आहे. सामान्य युगाच्या सुरूवातीस आणि अज्ञात लेखका द्वारे रचले गेलेल्या, मिलिंदपञ्हची रचना राजा मिलिंदाने नागसेन नावाच्या आदरणीय ज्येष्ठ भिक्खुला विचारलेल्या प्रश्नांचे संकलन म्हणून केली आहे. अलेक्झांडर द ग्रेटने स्थापन केलेल्या साम्राज्यामध्ये, सध्याच्या अफगाणिस्तानच्या बऱ्याच भागांशी सुसंगत असलेल्या बॅक्ट्रियाचा ग्रीक चा राजा मेनेंडर म्हणून या मिलिंदाला विद्वानांनी पुरेशा आत्मविश्वासाने ओळखले आहे. अशाप्रकारे मेनेंडरच्या क्षेत्रात गांधारचा समावेश झाला असावा, जिथे त्या वेळी बौद्ध धर्माची भरभराट होत होती.

मिलिन्दपञ्ह याबद्दल सर्वात मनोरंजक गोष्ट म्हणजे हे दोन महान सभ्यता - हेलेनिस्टिक ग्रीस आणि बौद्ध भारत - यांच्या भेटीचे संगम आहे आणि पूर्वेकडील विवेकबुद्धीचे आधुनिक पाश्चात्य जगाशी भेटत असल्याने ते निरंतर प्रासंगिक आहे. राजा मिलिंद यांनी बौद्ध तत्त्वज्ञानाने निर्माण केलेल्या दुविधांबद्दल प्रश्न उपस्थित केले आहेत जे आपण आज विचारू शकतो. आणि नागसेनाचे प्रतिसाद विवेक बुद्धी आणि उपयुक्त उपमा यांनी परिपूर्ण आहेत.

मिलिंदपञ्हची आशयसामग्री: पार्श्वभूमी इतिहास:

१. **वैशिष्ट्यांवरील प्रश्न:** (लक्षण आणि विवेकबुद्धीची वैशिष्ट्ये, विवेकबुद्धीचे वैशिष्ट्य, संपर्काचे वैशिष्ट्य, भावनांचे वैशिष्ट्य, आकलनाचे वैशिष्ट्य, इच्छाशक्तीचे वैशिष्ट्य, चेतनेचे वैशिष्ट्य, उपयोजित विचारांचे वैशिष्ट्य, विचारसरणीचे वैशिष्ट्य.)

२. **गोंधळ कमी करण्यासाठी प्रश्न:** (स्थानांतरण आणि पुनर्जन्म, आत्मा, वाईट कृत्यांपासून मुक्त न होणे, एकाच वेळी वेगवेगळ्या ठिकाणी उद्भवणे, जाणूनबुजून आणि नकळत वाईट करणे इ.)

३. **कोडयात टाकणारे प्रश्न:** अनेक कोडीवजा प्रश्ने आणि उत्तरे आणि ही कोडी अड्ड्याशी संदिग्धांमध्ये वाटली गेलीले दिसतात.

४. **अनुमानाने सोडवलेला प्रश्न**

५. **संन्यासाच्या विशेष गुणांची चर्चा**

६. **उपमांद्वारे समजावून दिलेले प्रश्नउत्तरे**

दिपवंस:

दिपवंस, श्रीलंकेचा सर्वात जुना अस्तित्वात असलेला इतिहास, अज्ञात लेखकत्वाचा, अगदी सुरुवातीच्या काळापासून ते महासेनाच्या (३२५-३५२) राज्यापर्यंत लंका द्विपाच्या इतिहासाशी संबंधित आहे. हे एका लेखकाचे नसून अनेक लेखकांचे कार्य आहे असे विद्वानांचे मत आहे. बेटाच्या प्राचीन इतिहासाचे स्वरूप लक्षात घेता, आपण विश्वास ठेवू शकतो की त्यात सत्याचा एक विशिष्ट घटक आहे, विशेषत: सुरुवातीच्या काळात, जेव्हा साहित्यिक सुविधा तुटपुंज्या होत्या तेव्हा याची इतिहासाचे वाहन म्हणून गणना केली जाते. असेही मत आहे की दीपवंस हे भारतातील थेरी सिवली आणि थेरीमहारुह या दोन भिक्खुणीचे कार्य होते.

शीर्षकावरून सूचित होते की, दीपवंसामध्ये बेटाचा इतिहास आहे. इतिवृत्ताची प्रस्तावना, (B. C. Law ने इंग्रजीत भाषांतरित केल्याप्रमाणे) असे लिहिले आहे: "माझे ऐका! मी बुद्धाच्या बेटावरील भेटी, दंत धातू आणि बोधी वृक्षाचे आगमन, बुद्ध वृक्षाचे आगमन, इतिवृत्त सांगेन. बुद्धांची शिकवण, शिक्षकांचा उदय, बेटावर बौद्ध धम्माचा प्रसार आणि (विजय) पुरुषांचे प्रमुख आगमन".

बी. सी. लाहा यांच्यानुसार, "दीपवंसामध्ये विकासाचे अनेक टप्पे आहेत जे वेगवेगळ्या महत्त्वाच्या ऐतिहासिक घटनांवर पूर्ण होतात. एकसमानतेचा स्पष्ट अभाव, शैलीची असमानता, भाषा आणि मीटरची अयोग्यता आणि असंख्य पुनरावृत्ती, याशिवाय इतर अनेक अपूर्णता आहेत. बेटाचा एक जोडलेला इतिहास नोंद करण्याचा पहिला प्रयत्न म्हणून एकत्रित केलेल्या परंपरांच्या मालिकेचा परिणाम आहे".

बेटावर बौद्ध धम्माच्या आगमनाच्या काळापासून देशाच्या मौखिक परंपरेला इतिहासात मूर्त रूप दिले आहे. साहित्यिक आणि व्याकरणात्मक अशा सर्व त्रुटींसह, हे प्राचीन काळातील आणि पालीमध्ये लिहिलेल्या माहितीचा एक अतिशय उपयुक्त स्त्रोत आहे.

महावंस:

महावंस, दीपवंसाप्रमाणेच, पालीमध्ये लिहिलेला आहे. हे लंका द्विपाच्या इतिहासाशी संबंधित आहे, पौराणिक सुरुवातीपासून ते महासेनाच्या कारकिर्दीपर्यंत. हा महान इतिहास आदरणीय महानाम महाथेर, राजा धातुसेन (इ.स.४६०-४७८) चे काका, जे अनुराधापुरामधील महा-विहार बंधुत्वाशी संबंधित असलेल्या दिघसंदसेनापती पिरिवेण येथे राहत होते,यांनी लिहिला आहे. त्यांचे कार्य (धडा ३७:५०). उर्वरित महावंश चुलवंस म्हणून ओळखला जातो, विशेषत: प्रो. विल्हेल्म गीगर यांच्यानंतर, ज्यांनी त्याचे विभाजन केले असे म्हटले जाते.

महावंसाच्या प्रस्तावनेत असे लिहिले आहे:

"शुद्ध वंशातून उगवलेल्या, सम्मासमबुद्धाला नमस्कार केल्यावर, मी विविध सामग्रीच्या आणि काहीही नसलेल्या महावंसाचे पठण करीन". (प्रा. गीगर द्वारे इंग्रजीत प्रस्तुत). दीपवंसानंतर जेव्हा महावंस प्रकट झाला तेव्हा त्याला इतकी लोकप्रियता आणि महत्त्व प्राप्त

झाले की त्याने केवळ पूर्वीच्या कृतीलाच मागे टाकले नाही तर लेखकांना हळूहळू त्यावर आधारित पूरक काम तयार करण्यास प्रवृत्त केले.

बेटाचा नंतरचा इतिहास, वेळोवेळी लिहिले गेला. अत्तनंगलविहारवंस, धातुवंस, एलु-अट्टानगालुवंश, बोधिवंश, महाबोधिवंस, थुपवंस, दलदवंस, विहारवंस इ. चुलवंसामध्ये असे म्हटले आहे की राजा धातुसेनाने अनुराधापुरा (धडा.३८:५८) येथे आयोजित वार्षिक मिहिंदू उत्सवात सार्वजनिकपणे दीपवंसाचे पठण करण्याचा आदेश दिला. हे सूचित करते की त्या वेळी ते काही सुसंगत स्वरूपात उपलब्ध होते. चुलवंसचे लेखक, त्यांनी वेळोवेळी त्यात भर घातली.

१.५ बौद्ध संस्कृत साहित्य

संघामधील बौद्ध सांप्रदायिकतेच्या विकासामुळे बौद्ध संस्कृत साहित्याच्या उत्पत्तीवर प्रभाव पडला. अनेक पंथांनी त्यांची स्वतःची साहित्य निर्मिती विकसित केली आहे, ज्याची भाषा अंशतः संस्कृत आहे आणि अंशतः एक बोली आहे ज्याला आपण मध्य-भारतीय म्हणू शकतो आणि ज्याला सेनार्तने मिश्रित संस्कृतचे नाव दिले आहे. या संस्कृत वाङ्मयातील अनेक ग्रंथ आणि इतर अनेकांचे तुकडे शिल्लक राहिले आहेत, तर अनेक केवळ तिबेटी आणि चिनी भाषांतरांद्वारे आपल्याला ज्ञात आहेत. या साहित्याचा मुख्य भाग, शुद्ध आणि मिश्रित संस्कृतमध्ये, ज्याला आपण संक्षेपासाठी बौद्ध संस्कृत साहित्य म्हणतो, तो एकतर महायान म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या पंथाचा आहे किंवा नंतरचा कमी-अधिक प्रमाणात प्रभावित झाला आहे.

“बौद्ध धम्मातील संस्कृत साहित्य मात्र कोणत्याही प्रकारे केवळ महायानवादी नाही. सर्वास्तिवादींच्या सर्व व्यापक पंथाच्या आधी, जो हीनयानचा होता आणि जो त्याच्या सकारात्मकतेच्या पदनामाने दर्शविला जातो, त्यांच्याकडे स्वतःचे एक ग्रंथभण्डार होते आणि संस्कृतमध्ये समृद्ध साहित्य होते"

विंटर्निट्झने देखील वरील बाबींचा उल्लेख केला आहे की, “बौद्ध संस्कृत साहित्य कोणत्याही प्रकारे केवळ महायानिक नाही. शिवाय अनेक महत्त्वाचे हीनयान ग्रंथ आहेत, जे केवळ शुद्ध आणि मिश्रित संस्कृतमध्ये लिहिलेले आहेत.

त्यामुळे या शीर्षकाखाली पुढे दोन प्रकारे चर्चा करायची आहे:

- बौद्ध संस्कृत साहित्य श्रावकायनाच्या प्रभावाने कसे विकसित झाले आणि
- महायानच्या प्रभावाने बौद्ध संस्कृत साहित्य कसे विकसित झाले.

श्रावकयानाच्या प्रभावाने बौद्ध संस्कृत साहित्याचा विकास:

राजा अशोकाच्या कारकिर्दीत, बौद्ध धम्म भारतात पसरला होता आणि त्याचा विकास होत राहिला. काही बौद्ध पंथ इतर पंथांपेक्षा मजबूत बनल्या. त्यामुळे काही पंथ हळूहळू नाहीशा झाले आणि काही पंथ राजाच्या आश्रयाने विकसित झाले आणि अधिक शक्तिशाली झाले. तथापि, सर्वसाधारणपणे, महासाघिक परंपरा स्थाविर परंपरेपेक्षा कमकुवत होती. स्थाविर

परंपरेशी संबंधित अनेक पंथांची नावे, जसे की सर्वास्तिवादिन, थेरवाद आणि संमतीय, सर्वज्ञात आहेत.

सर्वास्तिवाद पंथ:

"पंथ विभक्त होण्याच्या इतिहासात, हे दर्शविले गेले आहे की सर्वस्तिवाद हे सनातनी गटाचे होते, म्हणूनच थेरवाद आणि सर्वास्तिवाद सिद्धांतांमध्ये अनेक समान मुद्दे आहेत. अशोकाच्या कारकिर्दीत, सर्वस्तिवादी लोकांची दोन केंद्रे होती; एक मथुरा येथे आणि दुसरे काश्मिर येथे. राजा कनिष्क (इ.स. पहिले शतक) याच्या आश्रयाने भारतात विकसित झालेली सर्वस्तीवाद पंथ ही उत्तर-पश्चिम भारतातील सर्वात शक्तिशाली आणि प्रभावशाली शाळा/पंथ म्हणून ख्रिश्चन युगाच्या सुरुवातीपासून ते इसवी सन ७व्या शतकापर्यंत, सुरुवातीला मथुरा येथे स्थापन झाली. उत्तरेकडे विस्तारत आहे जिथे काश्मीरा त्यांचे सनातनी केंद्र बनले.

चौथी बौद्ध परिषद:

कुषाण सम्राट कनिष्क पहिला (इ.स.७८-१०२) हा बौद्ध धर्माचा आणि विशेषतः सर्वस्तिवाद पंथाचा आणि ह्या सम्राटाच्या संरक्षणाखाली काश्मिर येथे चौथी बौद्ध परिषदेचा झाली. महान बौद्ध तत्वज्ञ थेर वसुमित्र हे परिषदेचे अध्यक्ष होते. थेर अश्वघोष, आणखी एक महान बौद्ध तत्त्वज्ञ यांनी परिषदेचे उपाध्यक्ष म्हणून काम केले आणि या परिषदेत, सूत्र, विनय आणि अभिधर्माचे बौद्ध ग्रंथ तांब्याच्या पत्र्यावर कोरून स्तूपमध्ये ठेवण्याचा आदेश देण्यात आला, ज्यामुळे नंतरच्या तंत्रायनाचा उदय झाला. सर्वस्तिवाद्यांनी या परिषदेत सक्रिय भाग घेतला आणि विविध पंथांच्या परस्परविरोधी मतांचा समेट घडवून आणण्यासाठी आणि विहित साहित्यातील ग्रंथांच्या तोडग्यासाठी उत्कृष्ट कार्य केले.

सर्वास्तीवाद्यांची भाषा:

विद्वानांच्या मते सर्वस्तीवादिंची भाषा व्याकरणीय संस्कृत आहे, मिश्रित संस्कृत नाही. एन दत्त म्हणतात, "पूर्व तुर्कस्तान आणि गिलगिटमधील हस्तलिखितांच्या अलीकडच्या शोधांद्वारे पुष्टी केलेल्या तिबेटी परंपरांनी त्यांच्या साहित्याचे माध्यम म्हणून व्याकरणात्मक संस्कृत (आणि मिश्रित संस्कृत नाही) स्वीकारली आणि त्यांच्याकडे सूत्र, विनय आणि अभिधर्म या तीन विभागांमध्ये स्वतःचा पूर्ण धम्म होता याबद्दल शंका घेण्यास जागा नाही. दत्तच्या म्हणण्यानुसार, सर्वस्तिवादिनी त्यांची साहित्यिक भाषा म्हणून व्याकरणात्मक संस्कृतचा वापर केला आणि त्यांनी या भाषेत त्रिपिटकाची स्थापना केली.

बौद्ध संस्कृत वाङ्मयाचा सर्वस्तिवाद मध्ये विकास:

बौद्ध संस्कृत साहित्याचा विकास सर्वस्तिवादिं सोबत झाला. विंटर्निट्झच्या मते सर्वस्तिवादि बौद्ध संस्कृत साहित्याच्या विकासाच्या संदर्भात श्रावकयानाच्या बौद्ध संप्रदायांमध्ये प्रथम स्थान मिळवतात. विशेषत: काश्मिर आणि गांधार येथील सर्वस्तिवादी लोक तेथून मध्य आशिया, तिबेट आणि चीनमध्ये पसरले, त्यांची स्वतःची संस्कृत ग्रंथभण्डार होते. "या ग्रंथभण्डाराची (कॅनॉन) कोणतीही संपूर्ण प्रत आपल्याकडे आली नसली तरी, आपल्याला प्रथमतः, (सर ऑरेल) स्टीन यांनी पूर्व तुर्कस्तानमधून आणलेल्या

हस्तलिखित आणि ब्लॉक प्रिंट्समध्ये सापडलेल्या अनेक लहान आणि मोठ्या तुकड्यांवरून हे माहित आहे. ए. ग्रनवेडेल, ए. वॉन. ले कॉक, पी.पेलीओट, आणि इतर; पुढे इतर बौद्ध संस्कृत ग्रंथांमधील (महावस्तू, दिव्यावदान आणि ललितविस्तर) आणि शेवटी चिनी आणि तिबेटी भाषांतरांमधूनही कळते. सर्वस्तिवादिनांनी स्वतःचे त्रिपिटक (सूत्र, विनय, अभिधर्म) पूर्ण केले होते जे संस्कृत भाषेत लिहिलेले होते. सर्वस्तिवादाचे सूत्र-पिटक पाली पंथाच्या 'निकाय' शी संबंधित 'आगम' मध्ये विभागले गेले. दिर्घा, मध्यमा, संयुक्त आणि एकोत्तरा असे चार आगमाची नाव आहेत. कोश मध्ये क्षुद्रकाचा संदर्भ आहे, जो क्षुद्रकागम टूच्या अस्तित्वावरून सूचित करतो. पण दिव्यावदानात (पृ. १७, ३३१, ३३३) आणि इतरत्र आगमांना आगमचतुस्तयम(म्हणजे चार आगम) असे संबोधले जाते. नागार्जुनकोंडा शिलालेखातही पाच नव्हे तर चार 'आगम'च नमूद आहेत.

सर्वास्तिवादिंचे विनय पिटक मध्ये मुख्य ग्रंथ दशाध्याय-विनय होता. त्या मधील इतर ग्रंथ चिनी विहित साहित्याच्या यादीमध्ये आढळतात. दत्त ने नानजिओच्या यादीमधील विनय ग्रंथांची खालील शीर्षके उद्धृत केली आहेत,

(i) सर्वास्तीवाद-विनय-मात्रक,

(ii) सर्वस्तीवाद-विनय-विभाषा,

(iii) सर्वस्वास्तीवाद-विनय-संग्रह,

(iv) दशाद्य-विनय-निदान,

(v) दशाद्य-विनय-भिक्षु-प्रातिमोख

(vi) दशाद्य-विनय-भिक्षुणी-प्रातिमोख,

(vii) दशाद्य-विनय किंवा सर्वास्तिवाद-विनय.

सर्वास्तिवादिनांना वैभासिक असेही म्हणतात. त्यांच्या अभिधर्मात सात ग्रंथ आहेत. लेखकाला दिलेल्या प्रत्येक मजकुरासाठी ते बुद्धाच्या शिष्यांना दिलेले आहेत. ही संख्या थेरवाद अभिधम्मासारखी असली तरी, त्या सात ग्रंथांतील मजकुर थेरवादाच्या शिकवणींपेक्षा भिन्न आहे. ७ ग्रंथ असे आहेत:

(i) आर्याकात्यानी-पुत्राचे 'ज्ञान-प्रस्थान-शास्त्र',

(ii) स्थाविरवसुमित्राचे 'प्रकरणपद- शास्त्र',

(iii) स्थाविरदेवशर्माचे 'विज्ञानकाय',

(iv) आर्य शारिपुत्राचे 'धर्मस्कंध-शास्त्र',

(v) आर्य मौद्गल्यायनाचे प्रज्ञाप्ति-शास्त्र,

(vi) पुराचे धातुकाय आणि

(vii) महाकौस्थिलाचे संगिती-पर्याय.

सर्वास्तिवादींचे सर्व वाङ्मय हे सर्वसमावेशक आहे. चौथ्या बौद्ध परिषदेत सर्वस्तिवाद्यांनी त्यांच्या प्राथमिक पुस्तकांसाठी 'विभासा' नावाने भाष्ये लिहिली. "परिषदेच्या अधिवेशनादरम्यान, त्यांनी प्रामाणिक सूत्रांच्या उपदेश-शास्त्राचे स्पष्टीकरणात्मक १,००,००० श्लोक, विनय-विभासा-शास्त्र-व्याख्याचे १,००,००० श्लोक आणि १,००,००० अभंग-शस्त्रविषमहर्षविद्याचे १,००,००० श्लोक रचले. बौद्ध पंथांपैकी एका सर्वास्तीवादी पंथाने बौद्ध संस्कृत साहित्य विकासासाठी महत्वाचे कार्य केले आहे. हा श्रावकयानाच्या अधिपत्याखाली विकसित झालेल्या साहित्याचा महत्वाचा पाया आहे. फक्त सर्वास्तिवाद शाखाच नव्हे तर निकाय बौद्ध पंथांशी संबंधित पंथांनीही बौद्ध संस्कृत साहित्य विकासास मदतच केली आहे. महिसासक,कास्यपीय,मुळसर्वास्तीवादी आणि सौत्रान्तिक यांचाही यात समावेश आहे. या बौद्ध पंथांपैकी मुळसर्वास्तीवादी शाळा हि सर्वास्तीवादीशाळेपासून वेगळी झाली आणि त्यांनी तंत्रयान विकासात महत्वाची भूमिका बजावली.

Ashvaghosha
https://en.wikipedia.org/wiki/A%C5%9Bvagho%E1%B9%A3a

आचार्य अश्वघोस आणि त्यांची कामे:

अश्वघोष हे संस्कृत साहित्यातील प्रमुख कवी म्हणून ओळखले जातात. आधुनिक विद्वानांनी हे ओळखले आहे की आचार्य अश्वघोस हे कालिदासाचे सर्वात प्रमुख पूर्ववर्ती होते आणि ते महाकाव्य, नाट्यमय आणि गीतात्मक रचनांचे निर्माता होते. चिनी आणि तिबेटी स्त्रोतांमध्ये मूर्त स्वरूप असलेल्या परंपरा आचार्य अश्वघोस हा राजा कनिष्कचा समकालीन होता (इ.स.दुसरे शतक). अश्वघोस हा ब्राह्मण कुटुंबातील एक होता, आणि त्याने बौद्ध धम्मात जाण्यापूर्वी संपूर्ण ब्राह्मणी शिक्षण घेतले होते. बौद्ध या नात्याने त्याने बहुधा सर्वप्रथम स्वतःला सर्वस्तिवाद पंथाशी जोडले, परंतु बुद्ध-भक्तीवर खूप जोर दिला आणि अशा प्रकारे महायान तयार केले.

बौद्ध संस्कृत साहित्यात सापडलेल्या आचार्य अश्वघोषाच्या कृती, त्यांचे सर्वोत्कृष्ट कार्य म्हणजे त्यांचे महाकाव्य 'बुद्धचरित' ("बुद्धाचे जीवन") होय. बुद्धाच्या जन्मापासून परिनिर्वाणापर्यंतचे हे पहिले ज्ञात पूर्ण चरित्र आहे. त्यांची इतर कामे 'सौंदरानंद' आहेत ज्यात वर्णन केले आहे की अत्यंत ऐहिक नंद यांना बुद्धांनी भिक्खू बनण्यास प्रवृत्त केले

आणि 'सुत्रलंकारा' ज्याचे कुमारजीवाने सुमारे ४०५ इ.स. मध्ये चिनी भाषेत भाषांतर केले होते, ते चीनी लेखकांनी अश्वघोसाला दिले होते. 'सारिपुत्त-प्रकरण'- हे नाटक सारीपुत्त आणि त्याचा मित्र मौद्गल्यायन यांच्या धर्मांतरावर चर्चा करते. 'गांडीस्तोत्र-गाथा' ही कविता तिच्या शैली आणि आशयाच्या सौंदर्यासाठी प्रसिद्ध आहे. राष्ट्रपाल-नाटक, गुरुसेवाधर्मपानचाशद्गाथा किंवा गुरुपंचाशिका, वज्रयान मुलपट्टीसंग्रह, वज्रसूची, स्तुलापट्टी, दशकुशलकर्मपाठ, सद्गतिकार्चारिपस्यद, सद्गतिकार्यदमलेखन, त्रिपुरुषेद लेखन, वज्रयणमूलपट्टीसंग्रह, सुद्धा आचार्य अश्वघोसाची असावीत.

बौद्ध संस्कृत साहित्याचा महायानाच्या प्रभावाने विकास:

पहिल्यांदा प्रमुख संघ भेदाच्या परिणामी दोन गटात विभागले आणि चरण-दर-चरणात त्यांनी बरेच गट विकसित केले आणि शेवटी या सर्व गटांनी श्रावकयान आणि महायाना असे दोन प्रमुख गटात विभागले.

मतभेदानंतर प्रथमच महासांघिक दिसू लागले आणि नियमितपणे ते सात गटांमध्ये विभागले गेले आणि शेवटी लोकोत्तरवाद या महासांघिकांचा उपगट महायानात परतला. त्याचप्रकारे स्थविरावादिन देखील अकरा गटांमध्ये विभागले गेले, सर्वास्तिवादिन नंतर महायानाकडे वळले. अकिरा हिराकावा यांनी त्यांच्या 'अ हिस्ट्री ऑफ इंडियन बुद्धिझम' या पुस्तकात पुढीलप्रमाणे या मुद्द्याची चर्चा केली आहे, "अनेक आधुनिक विद्वानांनी असे मत मांडले आहे की महायान बौद्ध धर्माचा विकास महासांघिक पंथातुन झाला. परंतु महासांघिक पंथ महायान बौद्ध धर्माच्या उदयानंतरही अस्तित्वात राहिल्याने, महासांघिकांचे महायानवाद्यांमध्ये रूपांतर असे महायानच्या उदयाचे वर्णन करता येणार नाही. हे खरे असले तरी महासांघिक आणि महायान शिकवणांमधील अनेक समानता हे सिद्ध करतात की महासांघिक पंथानेने महायान बौद्ध धर्मावर प्रभाव टाकला होता, सर्वास्तिवादिन, महिशासक, धर्मगुप्तक आणि थेरवाद पंथातील शिकवणी देखील महायान बौद्ध धर्मात समाविष्ट करण्यात आल्या होत्या. विशेषत: सर्वस्तिवाद पंथाच्या सिद्धांतांचा उल्लेख महायान ग्रंथांमध्ये केला गेला होता आणि संमतीय शिकवणी देखील प्रभावशाली होत्या. निकय बौद्ध धर्म आणि महायान बौद्ध धर्म यांच्यातील संबंध स्पष्टपणे साधे नाहीत.

श्रावकयानचा महायान साहित्याच्या विकासावर प्रभाव:

जेव्हा आपण संस्कृतमध्ये महायान बौद्ध धर्माचा साहित्यिक विकास शोधण्याचा प्रयत्न करतो, तेव्हा आपण पाहू शकतो की संस्कृतमध्ये श्रावकायानचा प्रभाव त्यांच्या साहित्यावर, विशिष्ट वस्तूच्या संदर्भात कसा कार्य करतो. याआधी श्रावकायानाशी संबंधित असलेल्या महावस्तूची आणि लोकोत्तरावादिनांच्या विनय मजकुराची चर्चा केली आहे, जो महासंघिकांचा उप-समूह आहे. विंटर्निट्झ पुढे विशिष्ट विषयासंदर्भात चर्चा करतात, "आणि जरी महावास्तू श्रावकायनाशी संबंधित आहे आणि त्यामध्ये थेरवाद्यांच्या पाली ग्रंथांमध्ये असेच घडू शकणारे बरेच काही समाविष्ट आहे - किंवा अगदी प्रत्यक्षात घडते - तरीही त्यात काहीतरी आहे ज्यामुळे ते महायानाच्या जवळ येते. अशा अनेक लक्षणांचे कारण बहुधा महासांघिक आणि लोकोत्तरावदीन यांच्यात प्रचलित असलेली बुद्ध संकल्पना ही महायानातील संक्रमण दर्शवते."

अन्यथा महायानच्या विकसित बौद्ध संस्कृत साहित्यावर सर्वस्तिवादन आणि त्यांच्या साहित्याचा प्रभाव पडला. "महासांघिक हे महायानाचे अग्रदूत असावेत, परंतु हे स्पष्ट आहे की महायानाच्या वाढीस सर्वास्तिवादींचा मोठा हातभार लागला आहे." विद्वानांच्या मते, सर्वास्तिवादीन ग्रंथ केवळ भारतातच नाही तर तिबेट आणि चीनमध्येही आढळतात. मुलसर्वास्तिवादिनांचे मुख्य ग्रंथ, ज्यांचे नंतर महायानामध्ये भाषांतर झाले, ते संस्कृतमधून चिनी यात्रेकरू इ-त्सिंग यांनी इसवि सन ७००-७१२ मध्ये भाषांतरित केले. अशाप्रकारे बौद्ध संस्कृत धर्मग्रंथ जे नंतर श्रावकयानाशी संबंधित आहेत ते काही महायानाचे आहेत. श्रावकयान ग्रंथांमध्ये समाविष्ट असलेल्या महायान कल्पना नंतर विकसित झाल्या आणि या विकासामुळे विशिष्ट बाबी निर्माण झाल्या.

वर चर्चा केलेल्या तपशिलांनुसार श्रावकायानाशी संबंधित महावस्तूने महायानातील काही वैशिष्ट्ये आत्मसात केली असली तरी ललितविस्तर हा महायानातील पवित्र ग्रंथांपैकी एक मानला जातो. जरी या ग्रंथात मूळतः बुद्धाच्या जीवनाचे वर्णन श्रावकायानातील सर्वस्तिवादि लोकांसाठी होते. परंतु ललितविस्तर स्वतःचे वर्णन वैपुल्यसूत्र ("विस्तृत शिकवण्याचा मजकूर") - महायान सूत्रांसाठी एक सामान्य संज्ञा- आणि महायानसूत्राच्या सर्व वैशिष्ट्यांचे प्रदर्शन म्हणून करते. विद्वानांच्या मते ललितविस्तर हे एका जुन्या श्रावकायान मजकुराचे पुनरुत्पादन महायानाच्या अर्थाने विस्तारित आणि सुशोभित केलेले आहे. ललितविस्तर ग्रंथाच्या स्वरूपानुसार, हे एका लेखकाचे काम नाही तर एक अनामिक संकलन आहे ज्यामध्ये खूप जुना आणि अगदी नवीन तुकडा एकमेकांशी जोडलेला आहे. शिवाय, पुस्तकात, त्याच्या स्वरूपानुसार, असमान विभाग, संस्कृत गद्यातील एक निरंतर कथा आणि "मिश्र संस्कृत" मधील असंख्य, अनेकदा विस्तृत, छंदोबद्ध तुकडे आहेत.

अवदान साहित्य:

संस्कृत बौद्ध साहित्याच्या विकासाच्या संदर्भात अवदान साहित्याला खूप महत्त्व आहे. विद्वानांच्या मते, अवदान आणि जातक या बौद्ध कथा साहित्याच्या दोन्ही पुस्तकांसारखे अवदान ग्रंथ देखील उभे आहेत सांगायचे तर, एक पाय श्रावकायनात आणि दुसरा महायान साहित्यात आहे. पूर्वीची रचना पूर्णपणे श्रावकायान वाङ्मयाशी संबंधित आहे, आणि महायानातील इतर बुद्ध उपासनेची व्याख्या करत असली तरी ती पूर्णपणे महायानवादी आहेत. या मुद्यावर जे.के. नरिमन म्हणतात "जातकमालाला बोधिसत्व-अवदानमाला देखील म्हटले जाते, कारण बोधिसत्व अवदान हे जातकाचे समानार्थी आहेत. त्यामुळे जातक हे त्यांच्या नायकासाठी बोधिसत्व असलेल्या अवदानांशिवाय दुसरे काहीच नाहीत. परिणामी, सुत्रलंकार आणि जातकमाला यांसारख्या ग्रंथांमध्ये अवदान साहित्याच्या ग्रंथांमध्ये बरेच साम्य आहे. दुसरीकडे, अवदानांच्या संग्रहात असंख्य जातक आढळतात."

महायानच्या अवदान साहित्यात अनेक ग्रंथ सापडतात जसे ...

अवदान-शतक हे पहिल्या प्रकारचे काम आहे जे बहुधा त्या प्रकारातील सर्वात प्राचीन आहे. हा शंभर अवदान-कथांचा संग्रह आहे.

दिव्यावदान हा अवदान-शतक पेक्षा नंतरचा संग्रह आहे, परंतु त्यात काही खूप जुन्या ग्रंथांचाही समावेश आहे.

कल्पद्रुमवदानमाला, रत्नावदानमाला आणि अशोकवदानमाला या अवदानांच्या काव्यात्मक आवृत्त्या आहेत, अंशतः अवदान-शतकामधून पद्धतशीरपणे निवडल्या गेल्या आहेत, अंशतः इतर स्रोतांमधून घेतल्या आहेत.

द्वाविंशत्यवदान, भद्रकल्पवदान, व्रतवदानमाला आणि विचित्रकर्णिकावादान, ही सर्व रचना अवदान साहित्यातील होती आणि आतापर्यंत फक्त काही हस्तलिखितांमध्येच उपलब्ध आहे. इतर फक्त तिबेटी आणि चीनी भाषांतराद्वारे ओळखले जातात.

चिनी भाषांतरांमध्ये, कुमारजीव, परमार्थ आणि ह्सुआन-त्संग हे बहुधा महत्त्वाचे होते.

महायान सूत्र:

महायान साहित्यात महायानसूत्रे मोठ्या प्रमाणात आहेत आणि दीर्घ कालावधीत विकसित झाली आहेत. महायान बौद्ध धर्मातील सूत्रांच्या गंभीर अभ्यासासाठी मूलभूत साहित्य म्हणजे त्यांची संस्कृत मूळ. आत्तापर्यंत यापैकी बऱ्यापैकी मोठ्या प्रमाणात शोध लागला आहे. विद्वानांच्या मते यापैकी अनेकांची तुलना चिनी भाषांतरांशी केली जाऊ शकते. चिनी भाषांतरांमध्ये, कुमारजीव, परमार्थ आणि ह्सुआन-त्संग हे बहुधा महत्त्वाचे होते.

सुरुवातीला, विविध बौद्ध सूत्रे प्राकृत किंवा मध्य आशियातील भाषेत दिसू लागली. आधुनिक विद्वानांनी महायानसूत्रांच्या प्राकृतमधून संस्कृतमध्ये केलेल्या अनुवादाच्या पार्श्वभूमीवर चर्चा केली आहे. या विषयाशी संबंधित जाणकारांच्या मते नालंदा विद्यापीठ अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

"ज्या वेळी नालंदा विद्यापीठात बौद्ध धर्माचा अभ्यास केला गेला होता, सहाव्या शतकात, ते संस्कृतमध्ये पुन्हा लिहिले गेले होते, जरी या संस्कृत आवृत्त्यांमध्ये प्राकृत बोलचालवादाच्या खुणा आहेत." हाजीमे नाकामुरा यांच्या मते, प्राकृतमधून संस्कृतमध्ये झालेला हा बदल गुप्त राजवंशाच्या आधी किंवा इसवी सन ३२० मध्ये झाला, ज्याने संस्कृतला अधिकृत भाषा म्हणून स्वीकारले.

मुख्य महायान सूत्र:

आतापर्यंत उल्लेख केलेले बौद्ध संस्कृत साहित्य सीमावर्ती भागाशी संबंधित आहे जे श्रावकयान आणि महायान बौद्ध धर्मातील संक्रमण घडवते. विद्वानांच्या मते ज्या महायान सूत्रांचा येथे उल्लेख केला जाणार आहे, त्यांचे वर्गीकरण पूर्णतः महायानाशी संबंधित कार्य म्हणून केले जाऊ शकते. महायान सूत्र साहित्यातील मूलभूत, सर्वात जुना, सर्वात प्रसिद्ध आणि सर्वात प्रातिनिधिक मजकूर हे प्रज्ञापारमिता सूत्र आहे, ज्याच्या अनेक आवृत्त्या आहेत, मोठ्या (सर्वात मोठी एक लाख श्लोकांमध्ये असल्याचे म्हटले जाते), मध्यम आणि लहान (सर्वात लहान आहे एका श्लोकांमध्ये.) महायान सूत्र वाङ्मयात मुख्य नऊ ग्रंथांचे नव-धर्म या शीर्षकाखाली वर्गीकरण केलेले आढळते. या नऊ पुस्तकांची शीर्षके पुढीलप्रमाणे आहेत.

(i) अष्टसाहस्रिका प्रज्ञा-पारमिता,

(ii) सद्धर्म-पुंडरिका,

(iii) ललित-विस्तर,

(iv) लंकावतार किंवा सद्धर्म-लंकावतार,

(v) सुवर्ण-प्रभास,

(vii) गंडव्यूह

(vii) तथागतगुह्यक किंवा तथागतगुण-ज्ञान,

(viii) समाधिराज आणि

(ix) दशभूमिश्वर.

आजच्या काळातही ही सर्व पुस्तके नेपाळमध्ये मोठ्या सन्मानाने ठेवली जातात आणि या सर्व ग्रंथांना "वैपुल्य-सूत्र" असेही म्हणतात. प्रज्ञा-पारमिता प्राचीनतम महायान-सूत्रांशी संबंधित असल्याचे पुरावे आहेत. प्रज्ञा-पारमिता साहित्यात खालील गोष्टी संस्कृतमध्ये आपल्यापर्यंत आल्या आहेत:

- शतसहस्त्रीका-प्रज्ञा-परमिता (१००,००० श्लोक),
- पंचविमशती-सहस्त्रीका-प्रज्ञा-परमिता (२५,००० श्लोक),
- अष्टसाहस्त्रिका-प्रज्ञा-परमिता (८००० श्लोक),
- सरद्धवै-सहस्त्रीका-प्रज्ञा-परमिता (२,५०० श्लोक),
- सप्तशतीका-प्रज्ञा-परमिता (७०० श्लोक),
- वज्रच्छेदिका-प्रज्ञा-परमिता,
- अल्पाक्षरा-प्रज्ञा-परमितांड
- प्रज्ञा-परमिता-हृदय-सूत्र.

प्रज्ञा-पारमिता चे चीनी भाषेत १७९ इ.स. च्या सुरुवातीपासूनच भाषांतर झाले आहे. प्रज्ञा-पारमिता दक्षिणेत उगम पावल्याचे दिसते आणि नंतर ते पूर्व आणि उत्तरेकडे पसरले आहे.

इतर महायज्ञशास्त्र महायानसूत्रांनी ख्रिस्तपूर्व पहिल्या शतकात त्यांची स्थिर वाढ सुरू केली. आणि ते सातव्या किंवा आठव्या शतकापर्यंत त्यांच्या पूर्ण वैभवापर्यंत पोहोचले. महायानांच्या तात्विक परंपरेच्या प्रभावाने नंतर महायानसूत्रासिनची विस्तृत श्रेणी विकसित केली. मुख्य महायानसूत्रांचे वर्गीकरण नव-धर्म या शीर्षकाखाली केले गेले आहे, ज्याचा वर उल्लेख केला आहे, आणि इतर महायानसूत्रांचे वर्गीकरण महायानाच्या सूत्रांमध्ये समाविष्ट असलेल्या शिकवणीनुसार काही शीर्षकांखाली केले आहे.

(i) ध्यानाचा परिचय देणारी सूत्रे:

विशेषत: योगाचारा शाळेत ध्यानाविषयी चर्चा केली आहे, महायानाचे ध्यान सूत्र त्यांच्यातूनच उद्भवलेले दिसते. खालील सूत्रे विशिष्ट बाबी अंतर्गत वर्गीकृत करू शकतात.

योगाचारभूमि-सूत्र, धर्मतार-ध्यान-सूत्र, प्रत्युत्पन्न-बुद्ध-संमुखावस्थित समाधि-सूत्र, प्रत्युत्पन्न-समाधी-सूत्र, समाधिराज किंवा, समाधिराज-चंद्रूताराणा-समाधी-सूत्र, समाधिराज-चंद्रप्रदीप, ज्ञान-सूत्र, वज्रसमाधी-सूत्र.

स्थलांतराचा (transmigration) परिचय देणारी सूत्रे:

महायानामध्ये सजीवांच्या जन्म-जन्माच्या स्थलांतराच्या प्रक्रियेचे वर्णन करणारी काही सूत्रे आहेत. खालील सूत्रे वरील बाबी अंतर्गत वर्गीकृत करू शकतात.

क्षुद्रक-सूत्र, सद्धर्म-स्मृती-उपस्थान-सूत्र, धर्म-शरीर-सूत्र, शालिस्टंब-सूत्र, प्रतित्यसमुत पदादिविभंग निर्देशनाम-सूत्र,

(ii) बुद्ध आणि बोधिसत्वांचा परिचय देणारी सूत्रे:

महायानमध्ये, बुद्धांना पुराणमतवादी बौद्ध धर्मापेक्षा अधिक अलौकिक आणि अधिक दैवी मानले गेले, जरी बुद्धांची भौतिक आणि आध्यात्मिक वैशिष्ट्ये कायम ठेवली गेली असली तरीही. खालील सूत्रे विशिष्ट बाबींची ओळख करून दिली आहेत. कुसुमा-संचय-सूत्र, रत्नजाति-परिप्रच्छा-सूत्र, रत्नचंद्र-परिप्रच्छा-सूत्र, बद्रकल्प-समाधी-सूत्र, अक्षरोभ्य-व्युह-सूत्र, करुणा-पुंडरीकायुत्सुत्र, सुखा-पुंडरिक-सूत्र, करुणा-पुंडरिक-सूत्र सूत्र, तथागतगर्भ-सूत्र, अपरिमितयुर्जना-सूत्र, महापरिनिर्वाण-सूत्रते बुद्धवतम्सक-सूत्र, दशभूमिका-सूत्र, रत्नकूट-सूत्र, महासन्निपटसूत्र.

(iii) सूत्रे जी शिस्तीचा/नियामांचा परिचय देतात:

काही महायानसूत्रांमध्ये भिक्खु आणि भिक्खुनि, सामान्य पुरुष आणि सामान्य महिलांनी पाळल्या जाणाऱ्या बौद्ध नैतिक पद्धतींचे वर्णन केले आहे. खालील सूत्रे प्रमुख विशिष्ट बाबी आहेत.

धर्मविन्यासमाधी-सूत्र, कुशल-मूलसंग्रह-सूत्र, तथागत-गुह्यकोश-सूत्र, बोधिसत्वप्रतिमोक्ष-सूत्र, श्रीमालादेवी-सूत्र, ब्रह्मजाल-सूत्र.

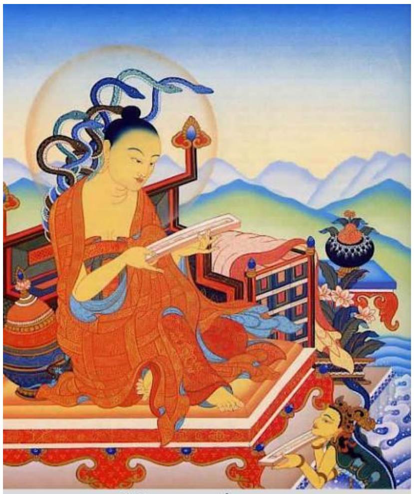

Nagarjuna
Image Source:- buddhaweekly.com

इतर ग्रंथ जे महान दार्शनिकांनी लिहिले आहेत:

आचार्य नागार्जुन, आचार्य आर्यदेव, आचार्य असंग, आचार्य वसुबंधू इत्यादि महायानांच्या कार्याचा दुसरा मार्ग आहे. आचार्य नागार्जुन, असंग आणि वसुबंधू यांनी प्रज्ञा-पारमितांवर विपुल भाष्ये लिहिली आहेत, जी मात्र केवळ चिनी तिपिटकामध्ये आणि तिबेटी तंजूर मध्येआपल्यापर्यंत आली आहेत.

आचार्य नागार्जुन (इ.स.१५०-२५०) हा महायानातील सर्वात महत्त्वाच्या पंथांपैकी एकाचा विस्तारकर्ता आहे, म्हणजे 'माध्यमिक' पंथ आणि तो माध्यमिक-कारिकांचा लेखक आहे, ज्यामध्ये सुन्यतावाद शिकवला जातो. महायान सूत्रे. त्यांची इतर कामे कदाचित अशी आहेत: युक्तिसातक, शुन्यता-सप्तती, प्रतित्य-समुत्पादहृदय, महायान विमशाक, विग्रह-व्यवर्तनी, धर्म-संग्रह, रत्नावली आणि सुहर्लेख. यापैकी रत्नावली आणि सुर्लेखा, मित्राला पत्र, हे सातवाहन सम्राटाला लिहिलेले पत्र आहे, जे आपल्याला तिपिटकामध्ये आढळलेल्या पारंपरिक बौद्ध नैतिकतेपेक्षा वेगळे नाही.

आचार्य आर्यदेव (इ.स. १७०-२७०) जो आचार्य नागार्जुनचा सर्वात प्रसिद्ध शिष्य होता आणि त्याची कामे खालीलप्रमाणे आहेत; शत-शास्त्र, कट्हशतक, अक्षर-शटक, महापुरुष-शटक, चितविशुद्धिप्रकरण, आणि पुढील चार ग्रंथ, एकट्या तिबेटी भाषेतच, परंपरेने आर्यादेवाला श्रेय दिलेले आहेत, ज्ञानासारसमुचाय, स्कलिताप्रमाथानायुक्तेतुसिद्धी, मध्यमाकभ्रमघट, आर्याप्रज्ञापरमितामहापरिप्रच्छ.

आचार्य मैत्रेय किंवा मैत्रेयनाथ (इ.स. २७०-३५०) जो योगाचार पंथाचाचा विस्तारकर्ता होता आणि त्याची नंतर मैत्रेय-बोधिसत्व, भावी बुद्ध यांच्याशी ओळख झाली. असांगने आपल्या गुरू मैत्रेयचा मनापासून आदर केला ज्यांना आदरपूर्वक मैत्रेय-बोधिसत्व म्हटले जात असे.मैत्रेय यांच्या साहित्याकार्यासंदर्भात चीनी परंपरेनुसार पुढील साहित्यकार्य आहेत, योगाचारभूमी, योगविभाग, महायान सुत्रालान्कार, मध्यांतविभाग आणि वज्राच्छेदिकाव्याख्या आणि तिबेटी परंपरेनुसार पुढील कार्ये आहेत. महायान सुत्रालान्कार, मध्यांत विभाग,अभिसमयालंकार,धर्माधर्मताविभागनंद आणि उत्तरंतर.

हे पाच तिबेटी विद्वानांमध्ये प्रसिद्ध आहेत. असांग किंवा आर्यसंग यांनी विज्ञानवादाची पद्धतशीर व्याख्या केली, आणि त्यांचा जन्म २९० इ.स.वी सनाच्या सुमारास किंवा नंतर पुरुसापुरात झाला आणि सुमारे ३६० इ.स.वी सनात त्यांचा मृत्यू झाला. पुढील पुस्तके त्यांच्याबद्दल सांगितली आहेत. महायान-संग्रह, वज्रचेदिकाव्याख्या (वज्रचेदिकासूत्रावरील भाष्य), अभिधर्मसमुच्चय.

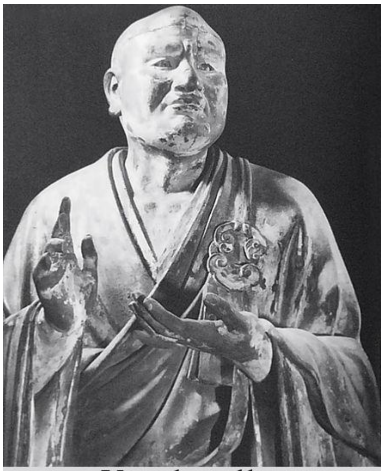

Vasubandhu
https://www.wikiwand.com/en/Vasubandhu

आचार्य वसुबंधू (ई.स.३२०-४००) जो आचार्य असंगचा धाकटा भाऊ होता आणि तो बौद्ध साहित्याच्या इतिहासातील सर्वात प्रमुख तत्त्वज्ञांपैकी एक होता. त्यांचे मुख्य कार्य, अभिधर्मकोश संस्कृतमध्ये आलेले नाही आणि त्याचे स्वयं भाष्य आता संस्कृतमध्ये उपलब्ध आहे. अभिधर्मकोश-कारिका, गाथा-संग्रह, परमार्थ-सप्तती, पंचस्कंध-प्रकरण, व्याक्ययुक्ती, कर्म-सिद्धी-प्रकरण, आणि प्रतित्य-समुत्पाद-सूत्रथे ही वसुबंधूंची इतर कामे आहेत.

शिवाय, बौद्ध संस्कृत साहित्यात असे दिसून येते की अनेक लेखक तत्त्वज्ञानाच्या पंथातील आहेत जसे की माध्यमिका आणि योगाचार यांनी त्यांचे विचार स्पष्ट करण्यासाठी अनेक पुस्तके लिहिली आहेत. आचार्य बुद्धपालिता आणि आचार्य भावविवेक (भव्य) जे मध्यमिका पंथाशी संबंधित आहेत आणि त्यांनी त्यांच्या कार्यांवर भाष्ये लिहिली आहेत त्यांनी ५ व्या शतकाच्या सुरूवातीस जीवन जगले आणि कार्य केले.

इ.स.वी सनाच्या ५ व्या शतकात आचार्य स्थिरामती ही योगाचार पंथाशी संबंधित आचार्य दिग्नाग (दिनाग) चे शिष्य होते. स्थीरमतीने कश्यप-परिवर्तावर भाष्य लिहिले आणि वसुबंधूंच्या त्रिमसिकावर हे संस्कृतमध्ये उपलब्ध आहेत. तसेच त्यांनी वसुबंधूच्या अभिधर्मकोशावर भाष्य लिहिले आहे, जे फक्त तिबेटी भाषांतरात उपलब्ध आहे.

दुसऱ्या लेखक **आचार्य धर्मपालने** विजप्तिमात्राता-सिद्धी वर भाष्य लिहिले. वसुबंधूच्या उत्तराधिकारींमध्ये सर्वात महान आणि सर्वात स्वतंत्र विचारवंत आचार्य दिग्नाग आहेत, बौद्ध तर्कशास्त्राचे संस्थापक, आचार्य दिग्नागांपैकी फक्त एकच कार्य करतो, न्यायप्रवेश संस्कृतमध्ये उतरतो. त्यांचे उत्तराधिकारी धर्मकीर्ति, न्यायबिंदु यांची प्रमुख कामे संस्कृतमध्ये आपल्यापर्यंत पोहोचली आहेत. धर्मकीर्तीने बौद्ध तर्कशास्त्रावर न्यायबिंदु सह सात पुस्तके लिहिली. इतर पुस्तके म्हणजे प्रमाणवर्तिका, प्रमाणसमुच्चय, हेतुबिंदु, वदन्य, संबंधपरिक्षा, संतांतरसिद्धी. या पुस्तकांपैकी वदन्यायान आणि संतांतरसिद्धी हे तिबेटी भाषांतरात उपलब्ध आहेत.

आचार्य चंद्रगोमी व्याकरणकार, तत्वज्ञानी आणि कवी म्हणून आणि योगाचार पंथाशी संबंधित असलेल्या चंद्रगोमी यांनी बौद्ध साहित्यात उच्च ख्याती मिळवली. त्यांच्या काव्यरचनांपैकी आपल्याकडे त्यांच्या शिष्याला, शिष्यलेखा-धर्म-काव्याला पत्राच्या रूपात

फक्त एक धार्मिक कविता आहे. महायान बौद्ध धर्माच्या नंतरच्या शिक्षकांपैकी सर्वात प्रमुख, ज्यांनी स्वत: ला कवी म्हणून ओळखले, ते म्हणजे आचार्य शांतीदेव, जो कदाचित इसवी सन ७व्या शतकात राहत होता. तरनाथाने त्यांना शिक्षा-समुच्चय, सूत्र-समुच्चय आणि बोधिकर्यवतार या ग्रंथांचे श्रेय दिले आहे.

भारतीय आणि तिबेटीयन बौद्ध तत्त्वज्ञानाच्या इतिहासातील सर्वात महत्त्वाच्या आणि निर्णायक विचारवंतांपैकी एक आणि नालंदा विद्यापीठाचे प्राध्यापक आचार्य शान्तरक्षिता होते. बंगालच्या प्रसिद्ध पाल घराण्याचे संस्थापक गोपाळ (६६०-७०५ इ.स.) च्या कारकिर्दीत त्यांचा जन्म झाला आणि ७६५ मध्ये सिंहासनावर बसलेल्या धर्मपालाच्या वेळी त्यांचा मृत्यू झाला. आचार्य शान्तरक्षित हे अनेक तात्विक आणि तार्किक कार्यांचे लेखक होते.

तिबेटी तंजूरमध्ये त्यांना अनेक कामांचे श्रेय दिले जाते ज्यात वदन्यायवृष्टिविपंचितार्थ आणि तत्वसंग्रह विशेष उल्लेखास पात्र आहेत. पहिले काम आचार्य धर्मकिर्तीच्या वदनयानावरील भाष्य आहे, या ग्रंथाचे मूळ संस्कृत हरवलेले तिबेटी भाषांतर अजूनही अस्तित्वात आहे. भारतीय तत्त्वज्ञान प्रणाली, बौद्धेतर आणि ३० बौद्धांचा सर्वात प्रसिद्ध ग्रंथ. त्यांच्या शिष्य आचार्य कमलसीला (७४०-७९५ इ.स.) यांनी लिहिलेल्या दोन्ही पुस्तकांवर भाष्ये संस्कृत आणि तिबेटी भाषांतरात उपलब्ध आहेत. दोघेही तिबेटला गेले, आचार्य कमलसीलाने तिबेट येथे दोन पुस्तके लिहिली, भावाक्रम आणि मध्यमालोक, हे सर्व संस्कृत आणि तिबेटी भाषांतरात उपलब्ध आहेत.

आपली प्रगती तपासा:

१. चौथी बौद्ध परिषद कोणत्या ठिकाणी आयोजित करण्यात आली होती?

२. 'भारतीय बौद्ध धर्माचा इतिहास' चे लेखक कोण होते?

१.६ सारांश

बौद्ध साहित्य विशेषत: सुरुवातीच्या पाली साहित्याला खूप मोठी मौखिक परंपरा आहे आणि ती गुरू-शिष्य परंपरेने अतिशय काळजीपूर्वक जतन केली गेली आणि इ.स.पु १ मध्ये श्रीलंकेत लिहिली गेली. आज बौद्ध साहित्याचा अभ्यास चार भाषांमधून केला जातो- पाली, बौद्ध संस्कृत, चिनी आणि तिबेटी. येथे आपण विहित पाली आणि अविहित साहित्य आणि बौद्ध संस्कृत साहित्याच्या बौद्ध साहित्याचे फक्त संक्षिप्त सर्वेक्षण केले आहे. पाली साहित्य विशेषत: तिपिटक हे बुद्धांच्या जीवनाचा आणि शिकवणीचा अस्सल स्रोत मानला जातो आणि बुद्धांचे वचन- बुद्धवचन असे म्हटले जाते. हे पुरातत्व स्त्रोतांशी जुळते आणि पाली साहित्याच्या मदतीने अनेक बौद्ध स्थळे आणि ठिकाणे उत्खनन करण्यात आली आहेत.

सुरुवातीला मिश्र किंवा संकरित संस्कृत आणि नंतर बौद्ध संस्कृतचा वापर बौद्ध भिक्खू आणि विद्वानांनी बुद्धाच्या शिकवणुकीवरील प्रदर्शने लिहिण्यासाठी केला आहे. ही कामे प्रामुख्याने चिनी आणि तिबेटी भाषांमध्ये अनुवादित केली गेली होती आणि त्या भाषांमध्ये जतन केली गेली होती, परंतु दुर्दैवाने मुळ गमावली गेली.

१.७ प्रश्न

१) पाली विहित साहित्य किंवा तिपिटकाबद्दल थोडक्यात लिहा

२) अट्ठकथा किंवा पाली भाष्य साहित्य काय आहेत-चर्चा करा

३) हाइब्रिड-संस्कृत किंवा बौद्ध-संस्कृत साहित्याच्या विकासाची चर्चा करा

४) काही महायान विद्वानांची नावे त्यांच्या साहित्यकृतींसह लिहा.

१.८ संदर्भ

- B C Law: History of Pali Literature
- Bharatsingh Upadhyaya- Pali Sahitya ka Itihas (Hindi)
- Bhikkhu Sujato- The Authenticity of Early Buddhist Texts.
- G. P Malalasekhara-Pali Literature- a 3 in-1 Publication
- Gombrich Richard- Buddhism and Pali
- J K Nariman-Litearary history of Sanskrit Buddhism
- Jain Bhagchandra- Baudha Sanskrut Sahitya ka Itihas (Hindi)
- Norman K R -History of Indian Literature- Pali
- Ranjan Rajesh-Exegetical Literature in Pali
- Sayagji U Ko Lay- Guide to Tipitaka
- Shukla Karunesh-History of Buddhist Sanskrit Literature.

Asanga
https://garywonghc.wordpress.com/tag/asanga/

Vasubandhu
https://garywonghc.wordpress.com/tag/vasubandhu/

*****

२

बौद्ध धर्माच्या अभ्यासाची पुरातत्त्वीय साधने

घटक रचना

२.० उद्दिष्टे
२.१ प्रस्तावना
२.२ बौद्ध कला – शिल्पकला आणि चित्रकला - स्रोत
२.३ पुरातत्त्वीय स्थळे - स्रोत
२.४ उत्तर भारतातील महत्त्वाची बौद्ध ऐतिहासिक स्थळे
२.५ पश्चिम भारतातील महत्त्वाची बौद्ध ऐतिहासिक स्थळे
२.६ दक्षिण भारतातील महत्त्वाची बौद्ध ऐतिहासिक स्थळे
२.७ सारांश
२.८ प्रश्न
२.९ संदर्भ

२.० उद्दिष्टे

- बौद्ध धर्माच्या अभ्यासासाठी साहित्याव्यतिरिक्त इतर स्त्रोत, त्यांचा उपयोग, भारताच्या आणि बौद्ध धर्माच्या प्राचीन इतिहासाची निर्मिती आणि पुनर्रचना करण्यात त्यांची भूमिका आणि योगदान समजून घेणे.

- योग्य आणि विश्वासार्ह माहिती मिळविण्यासाठी वेगवेगळ्या उत्खनातल्या सामग्रीचा शोध कसा घ्यावा हे जाणून घेणे.

- नवीन निष्कर्षांच्या साहाय्याने बौध्दधर्माचा इतिहास पुन्हा लिहिणे.

- पुरातत्त्वविद्या, कला आणि स्थापत्यकलेच्या माध्यमातून बौद्ध धर्माचा इतिहास समजून घेण्यासाठी विश्लेषणात्मक कौशल्य आणि अनुभवजन्य ज्ञान विकसित करणे.

२.१ प्रस्तावना

पुरातत्त्वशास्त्र म्हणजे भूतकाळातील अवशेषांचा शास्त्रशुद्ध अभ्यास होय. त्यात इमारतींची स्मारके आणि त्या काळातील रहिवाशांशी संबंधित असलेल्या इतर भौतिक अवशेषांचा समावेश होतो. तक्षशिला येथील उत्खननातून कुशाणांविषयी कल्पना येते. अजिंठा आणि एलोराची खडकाळ मंदिरे (पाषाणातील कोरीव मंदिर) आपल्या शिल्पांनी आणि चित्रांनी त्या काळातील कलात्मक ललितता/ सौंदर्य व्यक्त करतात. या सर्व भांड्यांव्यतिरिक्त मातीची भांडी, (शिक्के) ठसे, बांधकामाचा सांगाडा(संरचना) हे सर्व पुनर्रचित इतिहासाचे अविभाज्य भाग आहेत.

वैशाली, श्रावस्ती इत्यादी बौद्ध धर्माच्या ऐतिहासिक ठिकाणांची भारतीयांना नव्याने ओळख करून देणाऱ्या सर अलेक्झांडर कनिंगहॅम यांच्या पुरातत्त्वीय मोहिमा झाल्या नसत्या तर भारतातील बौद्ध धर्माच्या अभ्यासाला मोठा धक्का बसला असता. प्राचीन भारतातील पुरातत्त्वीय पैलूची माहिती बौद्ध धर्माच्या इतिहासाच्या संदर्भात मिळविण्यासाठी बौद्ध भारतात अस्तित्वात असलेल्या 'स्तूप' 'विहार' 'चैत्यगृह' आणि बौद्ध कलेच्या 'शिल्प' आणि उत्खनलेल्या स्तूप आणि लेण्यांच्या चित्रांमधून (लेणी) विविध स्थापत्य प्रकारांचा अभ्यास केला पाहिजे.

स्तूप:

महापरिनिब्बानसुत्तात बुद्धांनी बुद्ध, पच्चेक बुद्धांच्या,(ज्याने स्वत:साठीच बुद्धत्व प्राप्त केले आहे) अवशेषांवर (अंत्यसंस्कारानंतर शरीराचे/ शारीरिक धातू-अवशेष) अरहंत (पूर्णपणे मुक्त झालेले) आणि चक्रवती (सम्राट राजा) यांच्या अवशेषांवर स्तूप बांधावे असे सांगितले आहे. पाली साहित्यिक सुत्तानुसार, राजगृह, वैसाली, कपिलवस्तु, अल्लाकप्पा, रामग्राम, वेथादीपा, पावा आणि कुसीनगर (अवशेषांवर उभारलेले) असे आठ स्तूप होते, याशिवाय पिप्पलिवनातील मौर्य याने कोळश्यावर आणि ब्राह्मण द्रोण यांनी अस्थी कलशावर उभारलेले स्तूप होते.

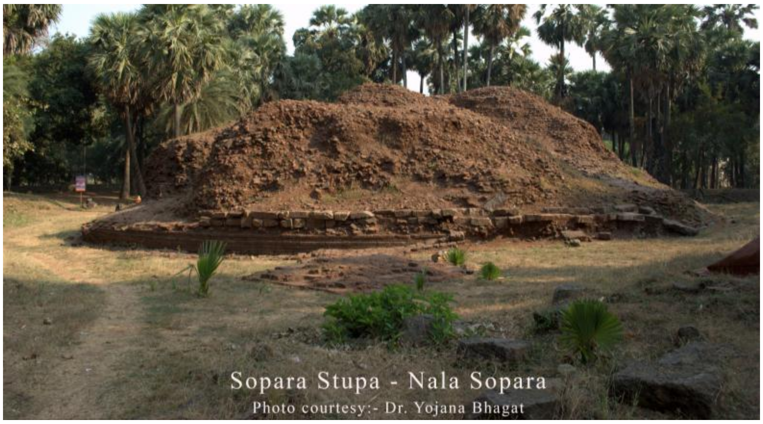

अशा रीतीने स्तूप हे बुद्ध, पच्चेक बुद्ध, अरहंत आणि चक्रवती (चक्कवति) राजा यांच्या अस्थींवर(धातू) उभारलेले आहे. असे स्तुप जे अस्थींवर उभारले आहेत त्याला सारीरिक स्तूप म्हणतात. कपिलवस्तू येथील स्तूप हा एक **साररिक स्तूप** आहे. कधीकधी स्तूप ऐतिहासिक स्थळ चिन्हांकित करण्यासाठी किंवा बुद्धाच्या जीवनाशी संबंधित घटनेच्या स्मरणार्थ उभे केले जातात. अशा स्तूपांना **उद्देसिक स्तूप** असे म्हणतात. धम्मेक स्तूप हा सारनाथ येथील धम्मकक्कपवतनाच्या स्मरणार्थ उद्देसिक स्तूप आहे. बुद्धाने वापरलेल्या वस्तूंवर किंवा त्यावर बांधलेल्या स्तूपांना जसे भोजनपात्र (पिण्डपात), चीवर, काठी इत्यादी स्तूपांना **परिभोगिक स्तूप** असे म्हणतात. मुंबईजवळील सोपारा येथील स्तूप म्हणजे बुद्धाच्या भोजनपात्राच्या [पिण्डपात] तुकड्यावर बांधलेला परिभोगिका स्तूप होय.

स्थापत्यशास्त्रानुसार स्तूपाचा उगम विशाल स्तूप तयार करण्यासाठी विकसित केलेल्या मातीच्या ढिगाऱ्यापासून झाला आहे. स्तूपामध्ये वर्तुळाकार आधाराला मेधी म्हणतात, त्यावरती भव्य घन घुमट भागाला अंड म्हणतात, त्यावरती मुकुटसारख्या दिसणाऱ्या भागाला हर्मिका म्हणतात आणि छत्री किंवा छत्र बुद्धाच्या वैश्विक राजसत्तेचे प्रतीक - ज्याने स्वत: वर विजय मिळविला आहे. जरी त्याच्या विकासात स्तूप बऱ्याचदाविस्तृत आणि गुंतागुंतीचा/ मिश्र होत गेला, तरी त्याच्या शुद्ध/ मूळ स्वरूपात या योजनेत/ नकाशात वर्तुळाचा समावेश होता. स्तुपाची पूजा प्रदक्षिणा (घड्याळाच्या काट्याच्या दिशेने) केली जाते, म्हणून त्याची रचना प्रदक्षिणाच्या मार्गाने किंवा पदक्खिणापथने वेढलेली असते. ही मूलभूत रचना संपूर्ण आशियाभर दिसणारी पॅगोडासह इतर प्रकारच्या बौद्ध स्मारकांची प्रेरणा आहे. अनेक महत्त्वाचे स्तूप ही तीर्थक्षेत्रे बनली आहेत.

स्तूपांच्या उभारणीला सम्राट अशोकाने प्रथम उत्तेजन/ प्रेरणा दिली. त्याने आपल्या राज्यात ८४,००० स्तूप बांधले होते असे म्हणतात. भारतात पुरातत्त्वीय उत्खननामुळे उत्खनन केलेल्या बहुतेक स्तूपांखाली अशोकाच्या स्तूपाचे अस्तित्व सिद्ध झाले आहे.

चिनी प्रवासी फा-हिएन बुद्धाच्या भोजनपात्राबद्दल असे बोलतो कि जे त्याने पेशावर येथे पाहिले होते. ह्युएन त्संग यांनी राजकुमार सिद्धार्थ यांच्या केशरोपणबद्दल सांगितले आहे, जे दक्षिण भारतातील कोकणपुरा येथील विहाराशी संबंधित आहेत. अशी काही ठिकाणे आहेत जिथे की बुद्धाने आपल्या पायाचे ठसे निष्ठावानकरिता पूजेसाठी सोडले आहेत असे मानले जाते. अशा सर्व ठिकाणी विविध प्रकारची ऐतिहासिक स्थळे निर्माण झाली आहेत. आरंभीच्या बौद्ध धर्माच्या इतिहासाची माहिती मिळविण्यासाठी हे स्तूप एक अत्यंत मौल्यवान साधने सिद्ध होतात. ते एकतर अस्थीधातु अवशेषांवर किंवा बुद्धाने वापरलेल्या

वस्तूंवर बांधलेले आहेत किंवा त्यांच्या जीवनाशी किंवा पवित्र स्थानाशी संबंधित महत्त्वपूर्ण घटना चिन्हांकित करण्यासाठी त्यांचे स्थान प्रारंभिक बौद्ध धर्माच्या इतिहासावर नवीन प्रकाश टाकू शकते. याशिवाय प्राचीन भारताच्या कला आणि स्थापत्यकलेच्या उत्पत्ती आणि विकासाच्या इतिहासावर प्रकाश टाकू शकते. स्तूप स्थापत्यकलेत तांत्रिक विकास आणि त्या काळातील बांधकामाचे साहित्यही प्रतिबिंबित होते.

बुद्धांचे महापरिनिब्बानाचे सांकेतिक चिन्ह फक्त स्तूप नसून कालांतराने स्वत: बुद्धांचे प्रतिक, त्यांच्या धम्माची शिकवण आणि अभिधम्माच्या शिकवणुकीचे प्रतिक बनले. अशाप्रकारे स्तूपाच्या विकासाच्या अभ्यासातून कालांतराने बौध्दधर्माचे बदलते टप्पे दिसून येतात.

विहार:

विहार हे भिक्खुंचे व भिक्खुनींचे निवासी स्थान आहे. वास्तुकलेच्या या एककावर तत्त्वज्ञानाचाही, भिक्खुं विनयाचे नियम व आचारसहिंता आणि बौध्दधर्माच्या बदलत्या प्रकराचा प्रभाव आहे. विहाराची उत्क्रांती आणि विकास यांमुळे लेणी वास्तुकलेच्या बाबतीत पर्वतांच्या नैसर्गिक गुहामध्ये विहाराचा उगम आणि गवताच्या तात्पुरत्या कुट्यांमध्ये, भिक्खुंनी स्वत:च उभारलेल्या, रचनात्मक स्थापत्यकलेच्या बाबतीत स्पष्टपणे दिसून येते. तेथून त्यांनी संघाच्या आवश्यकतेनुसार, बदललेल्या तत्त्वज्ञानाने, सह्याद्रीच्या भव्य दगडातील कोरीव वास्तूरचनेमध्ये (रॉक-कट आर्किटेक्चरमध्ये) काळ आणि तंत्रज्ञानासह आणि नंतरच्या काळात नालंदा आणि तक्षशिला यांच्या उदात्त सुविकसित भव्य विहारामध्ये विकास केला.

विहार किंवा बौद्ध विहार हा बौद्ध धर्माशी संबंधित संस्थेचा एक महत्त्वाचा प्रकार आहे आणि भिक्खुंचे निवासस्थान, धार्मिक कार्य आणि ध्यानाचे केंद्र आणि बौद्ध शिक्षणाचे केंद्र म्हणून देखील परिभाषित केले जाऊ शकते. विहार, अड्ढयोग, पासाद, हम्मिय आणि गुहा या पाच प्रकारच्या निवासस्थानांचा (पञ्च-लेणानि) संदर्भ बौध्दधर्मीय मूळ तिपिटकात भिक्खुंसाठी योग्य असा आढळतो. ह्यांपैकी केवळ विहार (मठ) आणि गुहा (लेणी) हे अस्तित्वात आहेत .

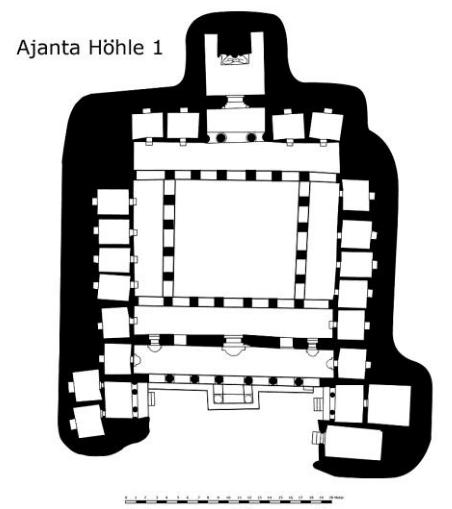

Ajanta Cave 1

https://en.wikipedia.org/wiki/Ajanta_Caves

नागार्जुनकोंडा खोऱ्यात उत्खनन केलेल्या विहाराच्या आस्थापनात वैशिष्ट्यपूर्ण मांडणी दिसून येते. त्यात भिक्खुंची निवासी निवासस्थाने, एक स्तूप आणि एक चैत्यगृह यांचा समावेश आहे. कोठडी(cells) म्हणून ओळखल्या जाणार् या भिक्खुंच्या निवासस्थानांमध्ये मध्यवर्ती मोकळ्या जागेच्या सभोवतालच्या छोट्या खोल्या होत्या. अशीच योजना महाराष्ट्रातील कोरीव दगडाच्या वास्तूरचनमधील विहारासाठी दिसते, एवढाच फरक आहे की, मध्यवर्ती जागा/अंगण आकाशाला खुले नाही आणि कोठडी/खोली झोपण्याचे आसन आणि उशासाठी दगडाचा फलाट(प्लॅटफॉर्म) बसवण्यात आले होते. जुन्नर येथे सर्वात मोठा दगडाची वास्तूरचनेचे विहार दिसते आणि मध्यवर्ती अंगणा भोवती २० कोठड्या आहेत.

इ.स.पू.पहिल्या शतकापासून अध्यापनाच्या वाढत्या मागणीमुळे विहारेही शैक्षणिक संस्थांमध्ये विकसित झाले, नंतरच्या काळात विहाराच्या मध्यवर्ती/मध्यभागी बुद्धाची प्रतिमा दिसते. काही विहारे अत्यंत महत्त्वाच्या संस्था बनल्या, त्यातील काही नालंदासारख्या हजारो विद्यार्थ्यांसह मोठ्या बौद्ध विद्यापीठांमध्ये उत्क्रांत होत गेल्या.

एपिग्राफिक (लिपीशास्त्र), साहित्यिक आणि पुरातत्त्वीय पुरावे बंगाल (पश्चिम बंगाल आणि बांगलादेश) आणि बिहारमध्ये इसवी सनाच्या पाचव्या शतकापासून ते १२ व्या शतकाच्या अखेरपर्यंत अनेक बौद्ध विहारांच्या अस्तित्वाची साक्ष देतात. या विहारांची रचना साधारणत: जुन्या पारंपारिक कुशाण शैलीत करण्यात आली होती, आतील अंगणाच्या चार बाजूंना कोठडीच्या चार ओळींनी तयार केलेला चौकोनी विटांनी, ते सहसा दगड किंवा विटांनी बांधलेले असत.

विहारातील संघटनेचा जसजसा विकास होत गेला, तसतसे ते अनेक अनुयोगीगोष्टीसह विटांच्या विस्तृत रचना बनू लागल्या. पुष्कळदा, त्यांत अनेक कथा असत आणि आतल्या अंगणात सहसा खांबांवर आधारलेला व्हरांडा असायचा. त्यापैकी काहींमध्ये एक स्तूप किंवा सिहासन असलेले ठिकाण दिसून येते. पवित्र ठिकाणच्या आतच बुद्ध, बोधिसत्त्व किंवा बौद्ध स्त्री देवतांचे प्रतीक उभारले आहेत. गुप्त आणि पालाच्या काळात बंगाल आणि बिहारमध्ये विहाराची आस्थापने बांधण्याच्या बाबतीतही कमी-अधिक प्रमाणात हीच रचना अवलंबली गेली. काळाच्या ओघात विहार ही शिक्षणाची महत्त्वाची केंद्रे बनली.

पुंद्रवर्धन (महास्थान) या राजधानीच्या शहरापासून सुमारे ६.५ किमी पश्चिमेस वसलेल्या पो-सि-पो या भव्य विहाराचा उल्लेख करणाऱ्या ह्युआन-त्संगच्या वृत्तान्तावरून काही भरभराटीच्या विहारांची रेखाकृती व रचना याची कल्पना येते. प्रशस्त (दिवाणखाना) हॉल आणि उंच दालनांसाठी हे विहार प्रसिद्ध होते. जनरल कनिंगहॅमने या विहाराची ओळख भासु विहाराशी केली. कर्णसुवरणाजवळ (रंगामती, मुर्शिदाबाद, पश्चिम बंगाल) प्रसिद्ध लो-टो-मो-ची विहार (रक्तामृतिका महाविहार) हेदेखील ह्युएन-त्संगच्या लक्षात आले होते. रंगमती (आधुनिक चिरुती, मुर्शिदाबाद, पश्चिम बंगाल) येथे विहाराची जागा शोधण्यात आली आहे. नियमित योजनेवर व्यवस्था केलेल्या अनेक लहान विहाराच्या विटा नियमित रेखाकृतीनुसार मांडले, इतर संलग्नसह, जसे की पवित्र जागा, स्तूप, मंडप इ. (उत्खानाच्या) साइटवरून खोदले गेले आहेत.

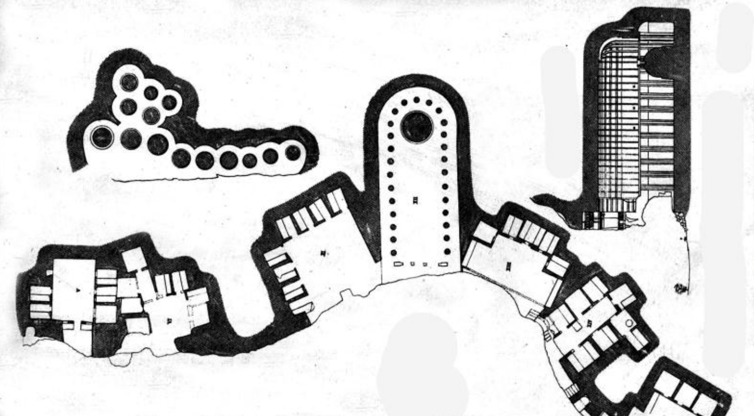

Bhaje Caves Plan
https://en.wikipedia.org/wiki/Bhaja_Caves

चैत्यगृह / चेतियघर:

पाली साहित्यात 'चेतियघर' असा उल्लेख आढळत नाही परंतु शिलालेख व शिल्पे नंतरच्या काळात या शब्दाचा उल्लेख आहे. आज स्तूप आणि चेतिय हे शब्द समानार्थी घेतले जातात, पण बुद्धाच्या काळात तसे नव्हते. "महपरिनिब्बान सुत्ताच्या पानांवर नजर टाकल्यास स्तूप आणि चेतियामधील फरकही समोर येईल. खरं तर, पूर्वी स्तूप स्मरणार्थ स्मारकांना सूचित करण्यासाठी वापरला जातो, तर चेतिया किंवा चैत्य एखाद्या पूजा स्थान (पवित्र जागे) सारखेच व्यक्त होते. महपरिनिब्बानसुत्तात सातपेक्षा अधिक चेतियांचा विशेष उल्लेख केलेला आहे आणि या सर्व चैत्यांना बुद्धाने भेट दिली होती. चेतियघर हे नावाप्रमाणेच चैत्य किंवा स्तूपाचे घर आहे. जेव्हा स्तूपासमोर बसून ध्यान करणे आवश्यक होते तेव्हा सभोवताली जागेची गरज भासू लागली आणि कदाचित नंतरच्या काळात हे विकसित झाले असावे.

बौद्ध स्थापत्यकलेत चेतियघराचा फार महत्त्वाचा वाटा आहे, कारण बौध्दधर्मात आढळणारी ही एक अद्वितीय रचना आहे, ज्यात केवळ भिन्न रचना/योजना (प्लान), (एलिवेशन), सेक्शन नाही, तर तत्त्वज्ञानाच्या शिकवणुकींचे आणि वर्षानुवर्षे होत असलेल्या बदलांचे पूर्वगामी प्रतिबिंब आहे. विपश्यनेच्या ध्यानाच्या आवश्यक बाबींची पूर्तता संरचनात्मक स्वरूपात करणारीही ही उत्तम कार्यान्वयित रचना आहे; विशेषत: अपसाईडल (गजपृष्ट आकारासारखी) नियोजित घुमटकार आढे असणाऱ्या छप्पर असलेले चेतियघर.

चेतियघरांच्या विकासाचा मागोवा संरचनात्मक (बांधीव) तसेच लेणीत सापडलेल्या पुरातत्त्वीय पुराव्यांवरून घेता येतो. हजारो वर्षांचा कालावधी टिकवून न राहणारी बांधकामाच्या सामग्रीमुळे (लाकुड, माती) संरचनात्मक पुरावे खूप अपुरे आहेत. परंतु लेणीतील (खडकात कापलेली) चेतियघरे संख्येने पुरेसे आहेत आणि कालगणना तसेच उत्पत्ती विकसित करण्यासाठी चांगल्या स्थितीत आहेत. कार्ले, भाजे, बेडसे, अजिंठा, पितळखोरा, एलोरा इत्यादी चेतियघरे ही त्याची मोजकीच उदाहरणे आहेत.

चैत्यगृहाच्या उत्क्रांतीचा सर्वांत महत्त्वाचा भाग म्हणजे चेतियघराचा आकार होय. अपसाईडल (गजपृष्ट आकारासारखी) योजना/रेषाकृती संरचनांच्या सुरूवात आणि शेवट चिन्हांकित करते आणि तेही केवळ बौद्ध वास्तुकलेमध्ये. बौद्ध कालखंडापूर्वी अपसाईडल

(गजपृष्ट आकारासारखी) रेषाकृतीचे/योजनांचे कोणतेही वास्तुशास्त्रीय पुरावे भारतात आढळत नाहीत. चेतियघरांच्या योजनांच्या विकासाचा अभ्यास बौद्ध धर्माच्या विविध शाखा किंवा पंथांच्या संदर्भात भारतातील बौद्ध धर्माचे बदलते टप्पे उलगडून दाखविण्यास पुरेसा आहे.

२.२ बौद्ध कला - शिल्पकला आणि चित्रकला - स्रोत

Gajalakshmi - Bharhut Stupa
https://en.wikipedia.org/wiki/Gajalakshmi

Vaishali Asokan Pillar
Photo courtesy:- Dr. Yojana Bhagat

शिल्पकला:

दोन्ही प्रकारची शिल्पे, (relief) रिलीफ मधील शिल्पे आणि (freestanding) फ्रीस्टँडिंग शिल्पे, ही बौद्ध इतिहासाचा आणि बौद्ध कलेचा अधिप्रमाणित स्रोत आहेत. सर्वात जुनी शिल्पे मौर्य काळातील असून त्या अशोकाच्या स्तंभावरील प्राण्यांच्या आकृत्या आहेत. सारनाथ येथील सिंहाचे शिल्प, संकस्य येथील हत्तीचे शिल्प, रामपुरवा येथील बैलाचे शिल्प ही मौर्य शिल्पांची काही उदाहरणे आहेत, जी पूर्णत्वाच्या शिखरावर पोहोचली आहेत. प्राण्यांच्या आकृत्यांबरोबरच या काळातील शिल्पांवर यक्ष आणि यक्षिणींच्या आकृत्याही आहेत. मौर्य पॉलिश असलेली दिदारगंज यक्षिणी ही त्या काळातील सर्वात सुंदर फ्रीस्टँडिंग शिल्पांपैकी एक असल्याचे म्हटले जाते.

शुंगकालीन शिल्पकलेत अर्वाचीन अवस्थेपासून परिपक्वतेकडे जाणारी उत्क्रांती दिसून येते आणि भारहूत, सांची व बोधगया या दगडी वेदिका व तोरणांवरील शिल्पांनी ती चिन्हांकित केलेली आहेत. जातककथा अत्यंत हुशारीने भरहुत स्तूपावर एकाच कोरीव पैनल मध्ये सतत कथन करण्याच्या पद्धतीसह दर्शविल्या जातात. यावरून त्या काळात कलावंताने गाठलेले कार्यक्षमता दिसून येते.

बौध्दधर्माच्या पूर्वीच्या टप्प्यात बुद्धाचे मानवी रूपात प्रतीबिंबित झाले नव्हते व त्याची प्रतीकात्मक / सांकेतिक स्वरूपात पूजा केली जात असे. बुद्धाच्या जीवनातील महत्त्वाच्या घटनां शिल्पांमध्ये बोधीवृक्ष, पाऊलखुणा, स्तूप अशा अनेक सांकेतिक चिन्हामध्ये सांची स्तूपात अतिशय उत्तम प्रकारे रेखाकिंत केले आहेत.

Gandharan Buddha, 1st-2nd century AD
https://en.wikipedia.org/wiki/Greco-Buddhist_art

नाणेघाट कोरीव लेणीतुन सातवाहन शिल्प दिसते आणि भाजे, कार्ले, पितळखोरे, बेडसे इत्यादी वेगवेगळ्या कोरीव लेणीतून त्याची उत्क्रांती शोधता येते. स्तंभावरील प्राणी किंवा चैत्यगृहातील दानशूर जोडप्यांच्या शिल्पावरून त्या काळात पोहोचलेल्या बौद्ध शिल्पांचा विकास दिसतो.

कुषाण काळ हा 'गांधार कला' या टप्प्याने चिन्हांकित झाला असून बौद्ध कलेतील त्याचे सर्वांत महत्त्वाचे योगदान म्हणजे बुद्ध प्रतिमेची निर्मिती होय. थेरवादापासून महायानापर्यंतच्या अवस्थांतर बरोबर गांधार आणि मथुरेच्या कलाशाखेत एकाच वेळी बुद्धाची प्रतिमा निर्माण झाली. बौद्ध धर्माच्या इतिहासात प्रथमच बुद्धाचे मानवी स्वरूपात दाखविले गेले. नंतर बोधिसत्त्वाबरोबर निरनिराळ्या मुद्रा असलेल्या बुद्धप्रतिमा आल्या.

दक्षिण भारतात अमरावती स्तूप आणि नागार्जुनकोंडा खोऱ्यात अमरावती कलाशाखेची भरभराट झाली. आकृतींचा विषय, रचना आणि मांडणी यांत नागार्जुनकोंडा शिल्पांमध्ये आणि अमरावतीच्या शिल्पांपेक्षा किंचित फरक दिसून येतो, परंतु दक्षिण भारतात भरभराटीला आलेल्या नंतरच्या भारतीय शिल्पांवर या दोघांचाही मोठा प्रभाव होता.

गुप्तकाळ भारतीय कलेच्या वैभवाची उंची दर्शवितो. मानवी शरीराचे संपूर्ण भारतीय कलेतील निरूपण आणि शुद्धीकरण व तंत्र यांवरचे प्रभुत्व शिल्पांमध्ये दिसून येते. गुप्तकाळ हे हिंदू कालखंडाचे पुनरुज्जीवन असले, तरी बौध्दधर्मीय व जैन कलेची भरभराट झाली. वाकाटक, गुप्तांचे मित्रदेश, त्यांच्या कारकिर्दीत, नंतरच्या काळातील कला अजिंठा लेणीत आहे.

गुप्त घराण्यानंतर पाल घराण्याच्या अधिपत्याखाली बौद्धकलेची भरभराट झाली. या काळातील कला अभिजात भारतीय परंपरेचा अंतिम टप्पा आहे. दगडी शिल्पांची जागा धातूच्या शिल्पांनी घेतली.

टिपा:

बौध्दधर्मातील बदलत्या अवस्था युगानुयुगे शिल्पांच्या अभ्यासातून प्रतिबिंबित होतात. सर्वात आधी प्रतीकात्मक कलेने चिन्हांकित केले जाते आणि बुद्धाची प्रतिमा कधीही दर्शविली जात नाही. बोधिसत्त्व दाखविले असले तरी पारमिता किंवा परिपूर्णता पूर्ण करणाऱ्या प्रेरक जातककथांद्वारे त्यांचे चित्रण करण्यात आले होते.

Nagarjunakonda Panel
Photo courtesy:- Dr. Yojana Bhagat

बौद्ध धर्माचा महायान टप्पा शिल्पकलेतील बुद्धाच्या प्रतिमेच्या परिचयाने चिन्हांकित केला गेला आहे. याला बुद्धप्रतिमेच्या दोन्ही बाजूंना दर्शविणाऱ्या असंख्य बोधिसत्त्वाच्या आकृतींनी आधार दिला.

अशा प्रकारे थोडक्यात, शिल्पकलेचा अभ्यास हा बौद्ध इतिहासाच्या प्रत्यक्ष तसेच अप्रत्यक्ष अभ्यासाचा स्रोत आहे.

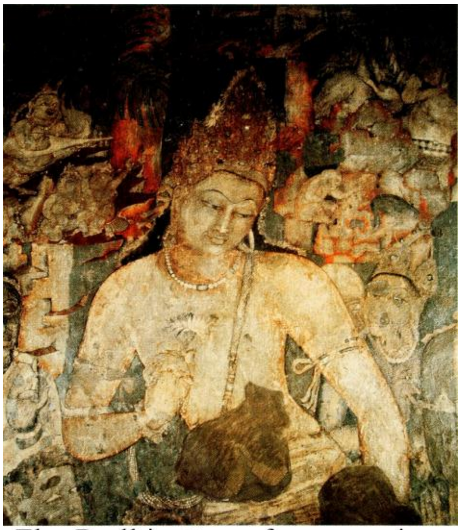

The Bodhisattva of compassion
Padmapani with lotus
https://en.wikipedia.org/wiki/Ajanta_Caves

चित्रकला:

जातक व इतर बौद्ध साहित्यात रंगवलेल्या सजावटीचे असंख्य संदर्भ आढळतात. इ.स.पू. दुसऱ्या शतकातील बौद्ध चित्रांची सर्वात प्राचीन जिवंत उदाहरणे महाराष्ट्रातील अजिंठा येथील लेणीतील चेतियघरे आणि विहारांमध्ये आढळतात. या काळातील एक प्रमुख भित्तीचित्र चेतियाघर-१० मध्ये आहे जे छदन्त जातकाला चित्रित करून दान केलेले आहे. तथापि बौद्ध चित्रकलेला गुप्त काळातच (इ.स.५-६ व्या शतकातील) प्रगल्भता प्राप्त झालेली दिसते. या कालखंडातील उत्कृष्ट नमुने बाग (मध्य भारत) व अजिंठा येथील लेण्यांमध्ये सापडतील. अजिंठ्यातील भित्तिचित्रांमध्ये बुद्धाच्या जीवनातील, जातककथांतील दृश्यांचे निरूपण आहे. या कथांचे प्रतिनिधित्व सततच्या कथनात केले जाते.

पूर्व व पश्चिम भारतातील मध्ययुगीन कालखंड हा हस्तलिखित लेखनातील तीव्र कृतीचा काळ होता. हस्तलिखिताच्या लेखकांना त्यांची पुस्तके चित्रांनी सुशोभित करायची असल्याने लघुचित्रांचा वापर प्रचलित झाला. पालकाळातील लघुचित्रे बौद्ध कलाप्रकाराने बनलेली असल्याचे सिद्ध होते.

ही भितीचित्रे प्राचीन भारताच्या इतिहासावर प्रकाश टाकतात. लोक, त्यांच्या राहणीमान, पद्धत, वेशभूषा, दागिने, वास्तुकला अशा अनेक बाबींची माहिती ते देतात. त्या काळात अस्तित्वात असलेल्या सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक, धार्मिक परिस्थितीची माहिती ते देतात.

२.३ पुरातत्त्वीय स्थळे - स्रोत

पाली साहित्यात उल्लेखिलेली ठिकाणे:

गौतम बुद्धाने भारताच्या भूमीवर आपल्या पाऊलांचा ठसा उमटवला आहे तसेच मानवजातीच्या मनावर देखील उमटवला आहे. या मानवी शिक्षकाने अगदी स्वर्गीय देवांनाही ग्रहण लावले आणि त्याच्या उपस्थितीने पवित्र झालेली ठिकाणे मोठ्या श्रद्धेने

आजही पुजाली जातात. आपल्या महापरीनिब्बानाच्या/ महापरिनिर्वाणापूर्वी, बुद्धाने धर्मनिष्ठ आस्तिक व्यक्तीने शुद्ध मनाने व श्रद्धेने ज्या चार स्थळांना भेट दिली पाहिजे, त्या चार ठिकाणांची माहिती दिली. ते लुंबिनी-वन आहेत जिथे तथागतांचा जन्म झाला; गया (बोधगया) जेथे त्यांना बोधी (ज्ञानप्राप्ती) प्राप्त झाली; इसिपतन (सारनाथ) येथील मृग उद्यान जिथे त्याने पहिल्यांदा धम्मचक्कपवत्तन केले; आणि कुसीनगर जेथे तो निर्वाणीच्या अनिर्बंध अवस्थेपर्यंत पोहोचले.

बौद्ध साहित्या मध्ये आणखी चार स्थाने आहेत जी वरील चार स्थानांसह अठमहास्थानानी (अट्ठमहाठानानी) किंवा आठ पवित्र स्थाने म्हणून ओळखली जातात. तथागतांनी दाखविलेल्या प्रमुख (पाटिहार्य) चमत्कारांपैकी चार दृश्यांची ही ठिकाणे आहेत. कोसलची राजधानी श्रावस्ती येथे बुद्धाने अन्य पंथाच्या नेत्याला गोंधळात टाकण्यासाठी आपल्या (पाटिहार्य) चमत्कारिक शक्तींचे प्रदर्शन केले. पुढे पूर्वीच्या बुद्धांच्या प्रथेनुसार तेहतीस देवांच्या स्वर्गात चढून, मृत मातेला अभिधम्मचा उपदेश करून संकीसा येथे पृथ्वीवर आले. मगधाची राजधानी राजगृह हे आणखी एका चमत्काराचे ठिकाण आहे, जिथे बुद्धाने नलागिरी या पिसाळलेल्या हत्तीला शांत केले, ज्याला त्यांच्या मत्सरी चुलत भाऊ देवदत्त याने सोडून दिले होते. वैसाली येथील एका आंब्याच्या बागेत अनेक माकडांनी त्याला एक वाटी मध दान केले. त्या वेळची भारतातील प्रसिद्ध शहरे अशा प्रकारे बुद्धाच्या सहवासामुळे पवित्र झाली होती.

ही पवित्र स्थळे धार्मिक आस्तिकांसाठी मोठ्या आकर्षणाची स्थळे बनली आणि या ठिकाणी धर्मयात्रा काढण्यात येतात. सम्राट अशोक अशा धर्मयात्रा धर्माभिमानाचे प्रेक्षणीय स्थळे असे संबोधतात. बौध्दधर्माचा प्रभाव जसजसा पसरला तसतशी इतरही अनेक ठिकाणे प्रसिद्धीस आली. बुद्धाच्या भूमीत बौध्दधर्मीयांचे महत्त्व असलेली ठिकाणे अनेक आहेत आणि त्यांच्या भरभराटीच्या दिवसांत त्यांचे पावित्र्य, त्यांचे वैभव आणि भव्यता, दूरदूरवरून आलेल्या पर्यटकांना आकर्षित करीत .

स्थळांचा शोध घेणे आणि त्यांची ओळख पटविणे:

जरी पाली साहित्यात या स्थळांचा उल्लेख करण्यात आला असला, तरी भारतातील बौद्ध धर्माचा ऱ्हास आणि नुकसान झाले आणि सुमारे १००० वर्षांच्या अंतरिम अज्ञानामुळे प्रत्यक्ष स्थळे ओळखली गेली नाहीत किंवा सापडली नाहीत. इ.स. १९ व्या शतकाच्या पूर्वार्धात सर अलेक्झांडर कनिंगहॅम यांनी चिनी यात्रेकरू विद्वान ह्युइन त्संग यांच्या रोजनिशीच्या साहाय्याने प्रत्यक्ष पावलांवर चालत जाऊन सम्राट अशोकनी बांधलेल्या स्तूपांचे अवशेष व अखंड दगडी स्तंभ व स्थळांवरील उत्खननात सापडलेले शिक्के व नाणी यांच्या साहाय्याने बुद्धाशी संबंधित ठिकाणे शोधून काढली. बुद्धाशी संबंधित बहुतेक स्थळांचा शोध घेऊन त्यांचे उत्खनन पाश्चात्त्य विद्वानांनी केले आणि अशा प्रकारे लुंबिनी-शिलालेखासह अशोक स्तंभाच्या मदतीने सिद्धार्थ गौतमाचे जन्मस्थान, कोसलाची राजधानी, प्रसिद्ध श्रावस्ती म्हणजेच साहेत-माहेत या गावासह जेतवनचा शोध आणि यमुनेच्या काठावरील कोसंबी या राजधानीचे ओळख पाली साहित्यातील बकुलथेरांच्या कथेवरून केली.

अशा रीतीने हे समजून घेतले पाहिजे की, ही ठिकाणे आज जरी सुप्रसिद्ध धर्मयात्रेचे स्थळे असली, तरी सुमारे ८०० वर्षे ती जमिनीखाली होती आणि पाश्चात्त्य विद्वानांनी उत्खनन करून त्यांची ओळख पटविण्यापर्यंत ते विस्मृतीत गेलेली होती त्यांना बाहर काढून प्राचीन बौद्ध भारताच्या व बौद्ध धर्माच्या इतिहासाच्या अभ्यासाचे पुरातत्त्वीय स्रोत बनविले.

२.४ उत्तर भारतातील महत्त्वाची बौद्ध ठिकाणे

लुंबिनी:

बौध्दधर्माच्या पवित्र स्थळांपैकी लुंबिनी जिथे तथागतांचा जन्म झाला, ते अपरिहार्यपणे प्रथम आलेच पाहिजे. नेपाळी तराईमधील रुम्मिनदेई जागेशी त्याची ओळख पटली आहे. बुद्धाचे जन्मस्थान म्हणून या स्थळाचे पावित्र्य व महत्त्व वाढत गेले, तसे या जागी कालांतराने बरेच विहारे बांधली गेली असावीत, मात्र, आता फारच थोडे अवशेष अस्तित्वात आहेत. अर्थात, त्या ठिकाणी अजूनही अशोकाने राज्याभिशेकानंतर विसाव्या वर्षी या ठिकाणी झालेल्या यात्रेच्या स्मरणार्थ उभारलेला स्तंभ उभा आहे ज्यावर शिलालेख कोरलेला आहे. शिलालेखात सम्राट म्हणतो, "येथे बुद्धाचा जन्म झाला", आणि हे विधान पवित्र स्थानाची ओळख कोणत्याही संशयापलीकडे सिद्ध करते. स्तंभाशिवाय पवित्र ग्रंथांमध्ये वर्णन केल्याप्रमाणे बुद्धांच्या जन्माचे प्रतिनिधित्व करणारी प्रतिमा असलेले एक प्राचीन मंदिर इथे आहे.

Lumbini pillar excavation 1896 - Nepal
https://en.wikipedia.org/wiki/Lumbini_pillar_inscription

१८९६ मध्ये अशोक स्तंभाचा शोध लागल्यापासून अनेक उत्खननांद्वारे सीमेतील पुरातत्त्वीय अवशेषांची सत्यता निश्चित झाली आहे. मायादेवी मंदिराच्या ठिकाणी इ.स.पू.च्या तिसऱ्या शतकापासून ते आताच्या शतकापर्यंतच्या विहारांचे अवशेष, स्तूप आणि विटांच्या रचनांचे असंख्य थर हे लुंबिनी हे सुरुवातीच्या काळापासून धर्मयात्रेचेचे केंद्र

असल्याचा पुरावा आहे. नैसर्गिक अवनती, आर्द्रतेचा प्रभाव आणि अभ्यागतांचा प्रभाव नियंत्रणात ठेवण्यासाठी पुरातत्त्वीय अवशेषांना सक्रिय संवर्धन आणि देखरेखीची आवश्यकता असते.

बोधगया:

बुद्धाला सर्वोच्च सम्बोधी(बोधी) प्राप्त झालेली बोधगया ही हिंदू तीर्थक्षेत्राचे स्थान असलेल्या गयाच्या दक्षिणेस सहा मैलांवर आहे. धर्माभिमानी बौद्धांना बुद्धाच्या ज्ञानप्राप्तीच्या पवित्र स्थानापेक्षा अधिक आवडीचे किंवा पावित्र्याचे स्थान नाही. पवित्र मंदिरे आणि भव्यता या ठिकाणी अनेक महत्वाचे शिलालेख सापडले आहेत, ज्यानुसार श्रीलंका, म्यानमार आणि चिन लोकांनी या क्षेत्राला भेट दिली. संस्कृतमधील दोन श्रीलंका शिलालेख आपल्याला सांगतात की सभोवताली स्मारके उभी करण्यात आली होती आणि चिनी यात्रेकरू, ह्युइन त्संग यांचा अहवाल आपल्याला या पवित्र स्थळाच्या मागील वैभवाची झलक देतो.

Kumrahar Mahabodhi plaque
https://siddham.network/material/clay-terracotta/

ह्युन त्संगने सम्राट अशोकाच्या मूळ बोधी मंदिराच्या उभारणीचे वर्णन केले आहे. त्याच्या एका अभिलेखानुसार, सम्राट अशोकाने, जेव्हा त्यांच्या राज्याभिशेकाला दहा वर्षे झाली होती तेव्हा या ठिकाणी भेट दिली, ज्याला ते संबोधी असे म्हणतात. बहुधा या महान सम्राटाने या पवित्र ठिकाणी एक मंदिर बांधले असण्याची शक्यता जास्त आहे. पण असे कोणतेही अवशेष मात्र सध्या तरी सापडत नाहीत पण पुढे सापडण्याची शक्यता आहे. विद्वानांचे असे मत आहे की, भरहूत शिल्पांतील रिलीफमध्ये कोरलेले बोधी मंदिर (इ.स.पू. दुसरे शतक) अशोकाने उभारलेल्या मंदिराचे प्रतिनिधित्व करू शकते. त्यात बोधिवृक्षाला वेढून टाकणारी एक नक्षीदारस्तंभ दालन (वेदिका) होती असे दिसते, ज्या आधी अशोकाच्या अभिलेखाच्या आज्ञा ज्या प्रकारच्या स्तंभावर असत, असे दिसत. मूळ नक्षीदार वेदिका कदाचित लाकडी बांधकामाचे होते, ज्याचे पुढे दगडात रूपांतर झाले. आजकाल आपण पाहत असलेली भव्य रचना म्हणजे नंतरची उभारणी होय. या मंदिराचा अनेक वेळा जीर्णोद्धार आणि नूतनीकरण करण्यात आला आहे. ह्युइन त्संगच्या वर्णनावरून असे दिसून येते की, हे मंदिर मूलत: त्याच्या सध्याच्या आकारात व स्वरूपातील होते, ते इ.स.च्या सातव्या शतकातच अस्तित्वात होते.

आता उभे असलेले, बोधगया येथील महाबोधी मंदिर अंदाजे १६० फूट उंच आहे जे वर चढलेला सरळ त्रिकोणी मनोरावजा आहे, वरच्या बाजूस आमलाकासारख्या खालच्या भाग आहे त्यावर स्तूपा व हर्मिका परिपूर्ण आहे. या मनोऱ्यावर कोनात अमलाका असून, त्याचे वेगवेगळे टप्पे सीमांकित करण्यात आले आहेत. प्रवेशद्वाराचा द्वारमंडप, पूर्वेकडे मूळ मंदिरापेक्षा नंतरचा आहे. मनोऱ्याच्या चारही बाजूंपैकी प्रत्येक बाजूस कोनाड्यांचे अनेक स्तर आहेत, तर समोरच्या पुढे गर्भगृहात प्रकाशाच्या प्रवेशासाठी उंच खिड़की वजा मोकळी जागा आहे. मनोऱ्याच्या पायथ्याशी चारही कोपऱ्यांवर एक छोटा मनोरा, मुख्य शिखराची एक लहान प्रतिकृती उभी आहे.

बोधगयामंदिरात तथागतांची एक मोठी सोन्याची मुलामा दिलेली प्रतिमा आहे जी भूमिस्पर्श मुद्रेत आहे, जी ज्ञानप्राप्तीच्या त्या सर्वोच्च घटनेचे प्रतीक आहे. मंदिराच्या उत्तरेकडील बाजूस जमिनीपासून सुमारे चार फूट उंच एक अरुंद दगडी चबुतरा आहे. हे "चालण्याचे रत्नतीर्थ" किंवा बुद्धाचे चंक्रमण म्हणून ओळखले जाते, जेथे ज्ञानप्राप्तीनंतर, तथागताने एक आठवडा खोल ध्यानात ये-जा करण्यात घालवला असे म्हणतात. ज्या ठिकाणी त्याने आपले पायाचे ठसे उमटवले, त्या ठिकाणी चमत्कारिक फुलांचे प्रतिनिधित्व करणारे शिल्पकलेचे अलंकार आहेत, जे त्याच्या पाऊलावर पाऊल ठेवून उगवले असे म्हणतात. या प्राकारातून मंदिराच्या पश्चिमेकडे जाताना बोधीवृक्ष आहे जे ज्ञानाचे पवित्र स्थान आहे, तिथेच वज्रासन आहे ज्यावर बुद्ध परिपूर्ण प्रज्ञापर्यंत पोहोचले आहेत असे म्हटले जाते, ज्यावर आता लाल वालुकाश्माच्या दगडाने चिन्हांकित केले आहे. मूळचे महाबोधी मंदिर, सुरुवातीच्या काळात दाखवल्याप्रमाणे, बोधीवृक्षासह या पवित्र स्थानाला वेढून टाकत असल्याचे चित्रित केले आहे. उंच शंकूकृती मनोरा असलेले मंदिर उभारण्याच्या कल्पनेने या पवित्र स्थळाच्या पूर्वेकडे त्याची उभारणी करणे आवश्यक होते जेणेकरून पवित्र स्थळ आणि बोधीवृक्ष आता मंदिराच्या मागील बाजूस उभे आहेत.

Sarnath Buddha - Sarnath Museum
Photo courtesy:- Dr. Yojana Bhagat

मंदिराच्या सभोवताली असंख्य अवशेष आहेत ज्यात सर्वात महत्त्वाचे अवशेष दगडी वेदिकाचे काही भाग आहेत जे बांधकामाच्या दोन वेगवेगळ्या कालखंड दर्शविते, जे पूर्वी इ.स.पू. दुसऱ्या शतकाचे आहेत आणि नंतरचे गुप्त काळापर्यंत चे आहेत. या स्तंभांवर अजूनही उत्कृष्ट कोरीवकाम पाहायला मिळते आणि यांतील इंद्रा हे संती म्हणून असलेली आकृती आणि चार घोड्यांच्या रथाने रेखाटलेली सूर्यदेवता सूर्याची आकृती उल्लेखनीय आहे. सुंदर शिल्पे आणि सर्वत्र विखुरलेले, समृद्ध सुशोभित केलेले स्मरणार्थ स्तूप अजूनही यात्रेकरू आणि अभ्यागतांच्या प्रशंसनीय नजरा आकर्षित करत आहेत. मंदिराच्या परिसराची धुरा दीर्घकाळ सांभाळणाऱ्या महंतांचे निवासस्थान मोठ्या मंदिराच्या जवळच आहे आणि जवळच असलेल्या शिल्पाच्या पडवीप्रमाणे उत्तम शिल्पे आणि इतर अवशेषांचे भांडार आहे ज्याने एकेकाळी या पवित्र स्थळाला सुशोभित केले होते. नजीकच्या परिसरात सात पवित्र स्थळे आहेत, जी परंपरेनुसार, त्यांच्या बुद्धत्वाच्या आनंदात बुद्धाने सात शांतीपूर्ण आठवडे पार केले असे म्हटले जाते.

सारनाथ:

सारनाथ बुद्धाच्या धर्माचा जन्म दर्शवितो. म्हणूनच ते बौद्ध कार्यांचे एक महान केंद्र बनले आणि दीड सहस्रकाहून अधिक काळ असेच राहिले. शिलालेखांमध्ये या स्थळाचा उल्लेख "धार्मिकतेच्या चक्र प्रवर्तनाचे विहार" (सद्धर्म-चक्र-प्रवर्तन विहार) असा करण्यात आला आहे, ज्या नावाने हे पवित्र स्थान प्राचीन बौद्ध लेखकांना ज्ञात होते. बौध्दधर्माच्या आरंभीच्या शतकांतील मृग उद्यानाच्या इतिहासाविषयी फारच कमी माहिती असली, तरी अशोकाच्या काळापासून बौद्ध धर्माच्या इतर पवित्र स्थळांप्रमाणेच या ठिकाणाला ही ख्याति प्राप्त झाली. या धार्मिक राजाने स्मारकांची एक मालिका उभी केली, ज्यात निवासी भिक्खू आणि भिक्खुनी यांना संघामध्ये मतभेद निर्माण न करण्याचा इशारा देणाऱ्या एका स्तंभाचा समावेश आहे. फा-हिएन आणि युआन च्वांग या चिनी यात्रेकरूंनी इ.स.च्या ५ व्या आणि ७ व्या शतकात अनुक्रमे या ठिकाणाला भेट दिली आणि या महत्त्वाच्या स्थळाविषयीची मौल्यवान माहिती दिली. नंतरच्या काळातही या स्थळाचा आकार आणि भरभराट झाला आणि शिलालेख वाढले. इतर पुरावे नवीन मंदिरे आणि इमारती बांधण्याशी संबंधित आहेत, तसेच जुन्या इमारतींच्या नूतनीकरणाशी संबंधित आहेत, इसवी सनाच्या १२ व्या शतकाच्या पूर्वार्धात कनौजच्या राजा गोविंदा-चंद्राची एक राणी कुमारदेवी हिने धम्मचक्र मंदिर स्थापित केले.

त्यानंतर लवकरच ही जागा नष्ट झाली असावी, बहुधा महंमद घोरीच्या सैन्याने केली असावी. पूर्वीची तोडफोड, बहुधा हुन लोकांची आणि नंतरची गझनीचा सुलतान महमूद याने बनारसला पदच्युत करताना केल्याचे पुरावे सापडतात. असे नुकसान मात्र पवित्र भक्तांनी ताबडतोब भरून काढले, परंतु या अंतिम आपत्तीने समृद्ध आस्थापनांच विध्वस केला आणि ह्या समृद्ध जागेला उजाडपणा आले.

सारनाथच्या भग्नावशेषांनी विस्तीर्ण परिसर व्यापला आहे. पुरातत्व विभागाने या ठिकाणी मोठ्या प्रमाणात उत्खनन केले असून उत्कृष्ट सौंदर्य आणि कारागिरीची अनेक उत्कुष्ट स्मारके आणि शिल्पे प्रकाशात आली आहेत. बनारसहून घटनास्थळाकडे जाताना, डोळ्यांना आकर्षित करणारी पहिली खूण म्हणजे विटांची एक छोटी टेकडी, ज्याला

स्थानिक पातळीवर चौखंडी म्हणून ओळखले जाते, जे वरच्या बाजूला अष्टकोनी बुरुजाने व्यापलेले आहे. गया ते इसिपातन(मृगउद्यान) येथे जात असताना बुद्ध आपल्या पाच सहका-यांना (पञ्चवग्गीय) प्रथम भेटले, जे लवकरच त्याच्या शिकावनीत रूपांतरित होणार होते, त्या ठिकाणी उभारण्यात आलेल्या पायरीवजा स्तूपाच्या अवशेषांचे प्रतिनिधित्व ही टेकडी करते. उत्तरेस अर्धा मैल अंतरावर मृगउद्यानाची (इसिपतन मिगदाय) जागा आहे, जिथे त्याच्या प्राचीन महानतेच्या काळात भव्य इमारती आल्या असाव्यात. सभोवतालच्या अवशेषापासून सुमारे १५० फूट उंचीवर डोके वर काढणारा धम्मेक स्तूप आहे, जी एक भव्य रचना होती जी सर्व आता भग्नावस्थेत आहे. पुरातत्त्ववेत्त्यांच्या कुदळीने हे अवशेष उघडे पाडले आहेत आणि त्या ठिकाणी उघड केल्याप्रमाणे, मंदिरे आणि स्तूप यांनी त्यांच्या सभोवतालच्या परिसरातील विहारांसह मध्यवर्ती स्थान व्यापले होते, असे दिसून येते. ते बांधकामाच्या वेगवेगळ्या कालखंडातील आहेत,सर्वात पुरातन अशोकाच्या काळातील आहे. काही महत्त्वाच्या इमारतींमध्ये लागोपाठ जीर्णोद्धार आणि नूतनीकरणाच्या खुणाही स्पष्ट दिसत आहेत.

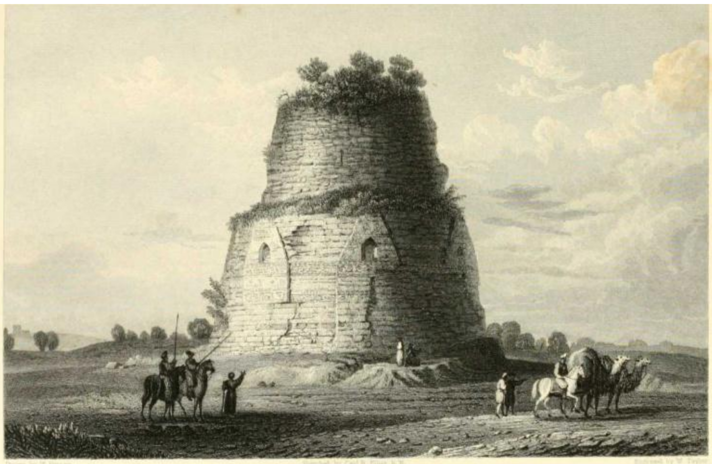

Sarnat, a Boodh Monument near Benares,"
from vol. 3 of 'The Indian empire' by Robert Montgomery Martin, c.1860
http://www.columbia.edu/itc/mealac/pritchett/00routesdata/0400_0499/sarnath/drawings/drawings.html

युआन च्वांग यांनी पाहिलेल्या अशोका स्तूपाची ओळख एका मोठ्या विटांच्या स्तूपाच्या अवशेषांनी झाली आहे, ज्याला बनारसच्या राजा चैतसिंगचा दिवाण जगतसिंगने बनारसमधील बाजाराच्या बांधकामासाठी विटांसाठी त्याने १७९४ मध्ये ते नष्ट केले. या स्तूपाची जागा बहुधा त्या जागेला चिन्हांकित करते जिथे बुद्धाने आपले पहिले धम्मचक्कपवत्तन केले आणि अशा प्रकारे अक्षरशः धम्माचे चक्र फिरले. उत्तरेकडे थोडे दूर जाऊन अशोक स्तंभाचे तुटलेले तुकडे उभे आहेत, ज्यावर शिलालेख आहे आणि ज्यावरील चार सिहांचा कॅपिटल आता जवळच्या पुरातत्त्वीय संग्रहालयात आहे. पूर्वेकडे एखाद्या मंदिराचे भग्नावशेष आहेत, ज्याला मुख्य मंदिर म्हणतात, पण ते पूर्वीचे नाही तर ते गुप्त काळापासूनचे असावे.

मुख्य मंदिराच्या सभोवताली पूर्वेकडून अशाच पद्धतीचे एक पक्के प्रांगण आहे, ज्यात विविध आकारांच्या स्तूपांचे आणि कधी कधी देवळांचेही असंख्य अवशेष आढळतात, या पवित्र ठिकाणी गर्दी करणारे उपासक आणि यात्रेकरू यांच्या पवित्रदानाचे अवशेष आढळतात. उत्तरेकडे आणि दक्षिणेकडे विहाराची भग्नावशेष आहेत.

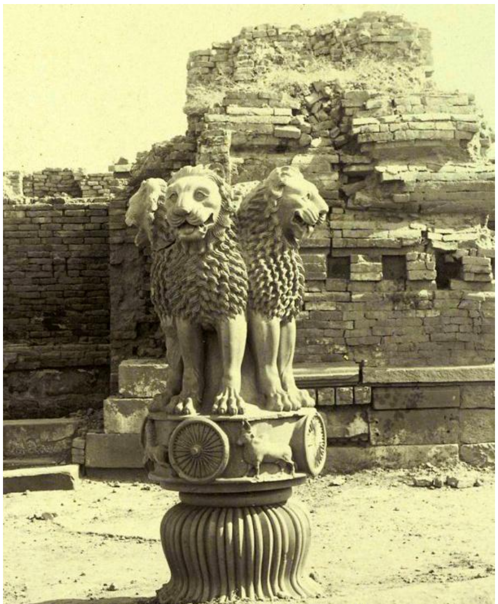

Lion Capital at Sarnath
Photograph of the by Madho Prasad, c.1905
https://commons.wikimedia.org/wiki/File

सारनाथ येथील भग्नावशेषांमध्ये सर्वात जास्त आकर्षक गोष्ट म्हणजे त्या जागेच्या आग्नेय कोपऱ्यात वसलेले धम्मेक स्तूप. ते त्याच्या मूळ पायापासून १४३ फूट उंच असून ही एक घन रचना आहे. स्तूप खालच्या टप्प्यावर दगडाच्या मोठ्या चिऱ्यानी आच्छादलेले असुन आणि आतील बाजुस विटांनी बांधलेले आहे. वरच्या बाजूस दगडाचा दंडगोलाकार आकार आहे आणि खालच्या विभागात आठ प्रक्षेपित गवाक्षवजा भागात केले आहे, प्रत्येकात एक मोठी कोनाडे आहे ज्यात मूळ प्रतिमा असावी. या खालच्या भागात गुंतागुंतीच्या भौमितिक नमुन्याच्या कोरीव अलंकरणाचा एक विस्तृत पट्टा असून त्याच्या वर आणि खाली फुलांचे पाने, फांद्या युक्त नक्षी आहेत. धम्मेक हे आधुनिक नाव बहुधा संस्कृत धर्मेक्षावरून आले असावे, ज्याचा अर्थ "धर्माचे चिंतन" असा होतो आणि ते त्याच्या पश्चिमेकडे उभ्या असलेल्या अशोकाच्या धर्मराजिका स्तूपाशी सुसंगत असल्यामुळे ते एक महत्त्वाचे, स्मारक असावे. या जागेवरील मूळ रचना देखील शक्यतो अशोकाच्या काळापासूनची आहे. भूतकाळातील भग्नावशेष आणि अवशेषांव्यतिरिक्त, महाबोधी सोसायटीने उभारलेल्या मूलगंधकुटी विहाराने आधुनिक औत्सुक्याचे स्थान सुसज्ज केले आहे जेथे सिंधमधील तक्कसिला (तक्षशिला), नागार्जुनकोंडा आणि मिरपूर-खास येथे सापडलेल्या काही बौद्ध अवशेषांचा समावेश आहे.

भग्नावशेषांमध्ये आतापर्यंत सापडलेल्या पुरातन वस्तू असंख्य असून त्यात शिल्पे, बास-रिलीफ शिल्पे, वेदिकाचे तुकडे, मातीच्या मूर्ती, शिक्के, शिलालेख, मातीची भांडी आणि इतर विविध वस्तूंचा समावेश आहे. काही अपवाद वगळता ते सर्व बौद्ध धर्माशी संबंधित असून इसवी सनाच्या तिसऱ्या शतकापासून ते १२ व्या शतकापर्यंतचा अंदाजे १५०० वर्षांचा कालखंड त्यांनी व्यापलेला आहे. त्यांना एका सुबक छोट्या संग्रहालयात आणि एका शिल्पाच्या पडवी/शेडमध्ये ठेवण्यात आले आहे, जे भग्नावशेषांच्या जवळ आहे, जे भेट देण्यायोग्य आहेत. मुळात अशोक स्तंभावर विराजमान असणाऱ्या सिंहाच्या कॅपिटलने आता संग्रहालयात मानाचे स्थान मिळवले आहे. त्यात चार जोडलेल्या सिंहांचा समावेश आहे, जो घंटेच्या/ बेलच्या आकाराच्या खालच्या सदस्यावर (अबॅकस) वर आहे. सिहांवर

मुळात एक चक्र देण्यात आला होते, ज्याचे तुकडे भग्नावशेषातून शोधन्यात आले आहेत. भारताने जगाला दिलेल्या शांती आणि सद्भावनेच्या संदेशाचे प्रतीक म्हणून, सिंह क्यापिटल आता या भारताचे राज प्रतिक बनले आहे.

भारतीय सारनाथ कलेचा उत्कृष्ट नमुना असलेल्या धर्मचक्र-प्रवर्तन-मुद्रेतील बुद्धांची प्रसिद्ध वालुकाश्माची प्रतिमा ही संग्रहालयातील एक प्रमुख शिल्पे आहे, जे एक आकर्षण केंद्र आहे.

Ramabhar Stupa - Kushinagar
Photo courtesy:- Dr. Yojana Bhagat

कुसीनगर:

कुसीनगर किंवा कुसिनारा हे बौद्ध लोकांसाठी पवित्र आहे, कारण ही अशी जागा होती जिथे दोन शालवृक्षाच्या मध्ये खाली भगवान ऐंशीव्या वर्षी महापरीनिर्वाणात गेले. विद्वानानी उत्तर प्रदेशातील गोरखपूर जिल्ह्यातील कासिया ही ति जागा आहे असे निश्चित केले आहे. बुद्धांच्या घटनामय जीवनाशी निगडित असलेल्या इतर पवित्र स्थळांप्रमाणेच कुसिनारा हे एक महत्त्वाचे धर्मयात्रेचे क्षेत्र बनले आणि काळाच्या ओघात ते पवित्र धार्मिक स्थळे आणि विहारानी व्यापले गेले. तथापि, अज्ञात कारणांमुळे, हे ठिकाण त्याच्या इतिहासाच्या सुरुवातीच्या काळात निर्जन होते आणि फा-हिएन आणि युआन च्वांग या दोघांनीही या एकेकाळच्या महत्त्वाच्या स्थळाचा पूर्णपणे नाश झाल्याची आणि तेथे उजाडपणाची नोंद केली आहे. उत्खननाने अर्धवट ठेवलेले अवशेष अत्यंत खंडित आहेत, परंतु महापरिनिर्वाण केल्याचा संदर्भ असलेल्या शिलालेखांच्या शोधामुळे महापरिनिर्वाण स्थळासह त्या ठिकाणाची ओळख नि:संशयपणे स्थिरावली आहे. अशोकाने बांधलेला महापरिनिर्वाण स्तूप अद्याप प्रकाशात आणण्यात आलेला नाही. ज्या महापरिनिर्वाण केल्याशी शिलालेखांचा उल्लेख करतात ते गुप्त काळापासूनचे आहे आणि हे शक्य आहे की अशोक स्तूप नंतरच्या बांधकामाखाली गेला आहे.

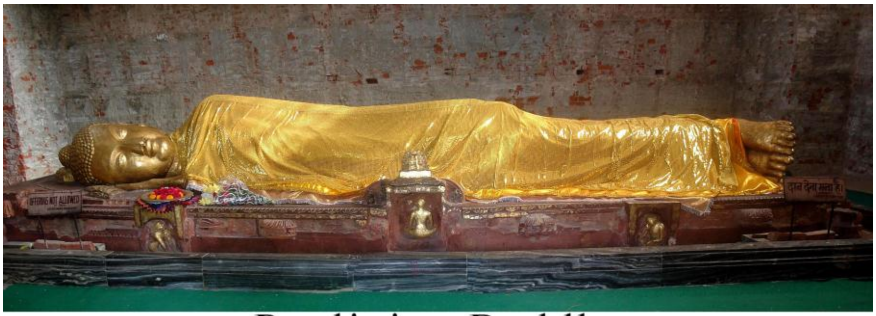

Reclining Buddha
https://en.wikipedia.org/wiki/Parinirvana_Stupa

अजूनही शिल्लक असलेल्या इतर पवित्र इमारतींमध्ये माथा कुंवर का कोटचा उल्लेख केला जाऊ शकतो. निर्वाण स्तिथीत बुद्धाची एक मोठी अनुकुल प्रतिमा/ आकृती सापडली जी तुकड्यांमध्ये होती आणि श्री. कार्लेल यांनी कुशलतेने पुनर्संचयित केली आहे. बुद्धांच्या पार्थिवावर अंत्यसंस्कार करण्यात आले आणि जेथे बुद्धांच्या अवशेषांचे(धातूंचे) आठ समान भाग करण्यात आले, त्या जागी जो मोठा स्तूप उभा होता, तो बहुधा रामभर म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या एका मोठ्या टेकडीने दर्शविला असावा. या टेकडीची केवळ अंशतः तपासणी करण्यात आली आहे आणि अधिक पद्धतशीर शोध घेतल्यास या आदरणीय स्थळाच्या इतिहासाशी संबंधित महत्त्वपूर्ण सामग्री प्रकाशात आणणे अपेक्षित आहे.

Sravasti miracle
https://artsandculture.google.com

श्रावस्ती:

कोसल या प्राचीन राज्याची राजधानी असलेल्या श्रावस्ती (यु.पी.मधील आधुनिक साहेत-माहेत) बौद्धांसाठी पवित्र होती, कारण येथेच पूर्वीच्या बुद्धांच्या प्रथेनुसार बुद्धांनी आपले महान चमत्कार केले. येथेच कोसलाचा राजा प्रसेनजित आणि जमलेल्या लोकांसमोर बुद्धाला तीर्थिकांबरोबर चमत्कारिक पराक्रमांच्या स्पर्धेत भाग घ्यावा लागला. बुद्धाने हजार पाखळयाच्या कमळांवर आपले स्थान घेतले आणि स्वत: ची अनेक रूपे तयार केली जी सर्वोच्च स्वर्गापर्यंत गेली. या चमत्कारिक घटनेमुळे नाराज झालेल्या पाखंडी शिक्षकांनी स्वत:चे कर्तृत्व दाखवण्याची हिंमत केली नाही आणि शेवटी त्यांना एका हिंसक वादळाने चकित केले आणि त्यांना पळून जाणे भाग पडले. अशा प्रकारे, गुरूंचे सर्वोच्च स्थान सिद्ध करण्यात आले आणि चमत्कार पाहण्यासाठी आलेल्या लोकांच्या एका मोठ्या जमावासमोर त्याने धम्माचा प्रचार केला. श्रावस्ती मिरेकल हा बौद्ध कलेतील अतिशय प्राचीन काळापासून आवडता विषय आहे.

Jetvana - Bharhut Stupa
https://en.wikipedia.org/wiki/Bharhut

बुद्धाच्या काळापासूनच श्रावस्ती हे बौद्ध धर्माचे एक क्रियाशील केंद्र होते आणि येथेच व्यापारी अनाथापिंडिका यांनी बुद्धांच्या स्वागतासाठी राजा जेताच्या उद्यानात एक मोठा विहार बांधले. सोन्याच्या अप्रतिम किंमतीला खरेदी केलेले, त्याच्या खरेदीची कथा आणि त्याचे शेवटी बुद्धांसमोरचे सादरीकरण हा प्रारंभिक बौद्ध कलेतील एक आवडता विषय होता. नंतरच्या काळातही ह्या पवित्र स्थळावर मंदिरे आणि विहार उदयास आले जे बर्याच काळापासून बौद्ध धर्माचे भरभराटीचे केंद्र राहिले.

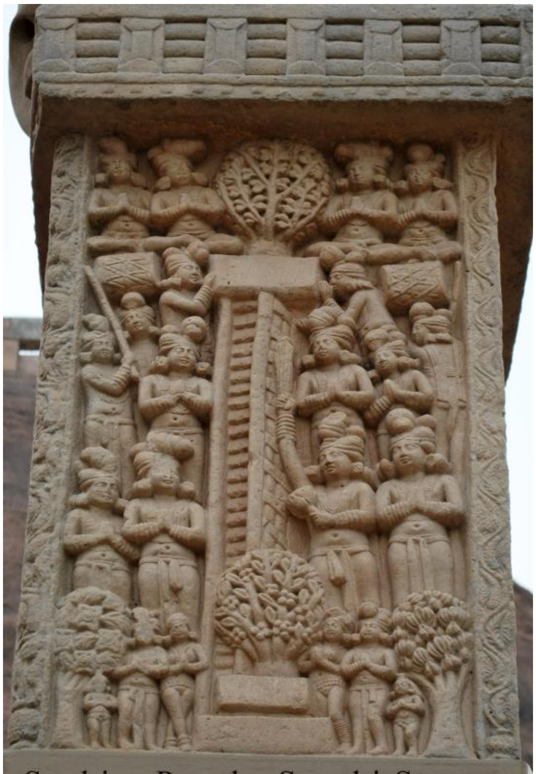

Sankisa Panel - Sanchi Stupa
Photo courtesy:- Dr. Yojana Bhagat

साहेत-माहेत या दोन वेगळ्या स्थळांचा समावेश होतो. मोठा माहेत सुमारे ४०० एकरात पसरलेला आहे आणि शहराच्या अवशेषांशी त्याची योग्य ओळख पटली आहे. सुमारे ३२

एकर व्यापलेले आणि दक्षिण-पश्चिमेस सुमारे पाऊण मैल अंतरावर असलेले साहेत हे जेतवान विहाराचे ठिकाण आहे. पूर्वीच्या जागेवरील उत्खननात शहराच्या भव्य दरवाजांचे अवशेष आणि इतर बांधकामांचे अवशेष उघडे पडले आहेत, जे गेल्या काही शहराची समृद्ध स्थिती दर्शवितात. बुद्धांच्या सहवासाने पवित्र झालेले जेतवन हे एक महत्त्वाचे धर्मयात्रेचेक्षेत्र म्हणून उदयास आले आणि त्यात असंख्य पवित्र स्थळ, स्तूप आणि विहार बांधले गेले. मौर्य काळापासून ते बौद्ध धर्माच्या अवनत दिवसांपर्यंत, इसवी सनाच्या १२ व्या शतकापर्यंतचे अवशेष प्रकाशात आणले गेले आहेत. सर्वात प्राचीन स्तूपांपैकी एक, ज्याचा मूळ पाया तो इ.स.पू. तिसऱ्या शतकातील आहे, हाडांचे काही अवशेष होते, बहुधा स्वत: बुद्धांचे. त्या ठिकाणी बुद्धांचा एक विशाल पुतळा/अवशेष सापडला. स्थापनेच्या ताज्या आश्रयदात्यांपैकी एक म्हणजे कनौजचा गधंवाला राजा गोविंदाचंद्राची राणी कुमारदेवी, ज्याने इ.स. ११२८-२९ मध्ये जेतवन विहाराच्या देखभालीसाठी काही जमीन दान केली.

संकिसा:

बुद्धांच्या जीवनाशी जोडले गेलेले आणखी एक पवित्र स्थान म्हणजे संकस्य (संकीसा-बसंतपूर, एटा जिल्हा, उत्तर प्रदेश) जेथे बुद्ध तांवतिंस स्वर्गातून (तेहतीस देवांचा स्वर्ग) पृथ्वीवर परत आले असे म्हणतात की, जेथे ते आपल्या आईस व इतर देवतांना अभिधर्माचा उपदेश करण्यासाठी गेले होते. ही घटना श्रावस्ती येथे महान चमत्कार घडल्यानंतर घडली असे म्हटले जाते, कारण सर्व बुद्धांनी आपले महान चमत्कार केल्यानंतर तेहतीस देवांच्या स्वर्गाचा आधार घ्यावा हा एक अपरिवर्तनीय नियम होता. बौद्ध आख्यायिकेनुसार, देवतांच्या तिहेरी शिडीने खाली आले, त्याच्याबरोबर देवता, ब्रह्म आणि शक्र हि आले, आणि ही घटना बौद्ध कलेतील एक प्रसिद्ध आकृतिबंध आहे. या पवित्र संगतीमुळे संकास्य हे एक महत्त्वाचे धर्मयात्राक्षेत्र बनले आणि बौद्ध धर्माच्या उत्कर्षकाळात या स्थळावर महत्त्वाची पवित्रस्थाने, स्तूप व विहार उभे करण्यात आले. फा-हिएन आणि युआन च्वांग या दोघांनीही त्या ठिकाणाला भेट दिली आणि महत्त्वाच्या स्मारकांचा महत्वाचा अहवाल लिहीला. वर्षानुवर्षाच्या दुर्लक्षातून मात्र आता सारेच मोडकळीस आले आहे. चिनी यात्रेकरूंची लिखाण देखील अस्तित्त्वात असलेल्या अवशेषांची कोणतीही योग्य ओळख पटविण्यासाठी खूपच कमी आहेत. सध्याचे गाव एका टेकडीवर वसलेले आहे, ज्याला स्थानिक पातळीवर किल्ला म्हणून ओळखले जाते, ४१ फूट उंच आणि क्षेत्रफळ १,५०० फूट बाय १,००० आहे. दक्षिणेकडे एक मैलाचा एक चतुर्थांश भाग म्हणजे आणखी एक टेकडी आहे, जी विटकामाने बनलेली आहे आणि बिसारी देवीला समर्पित मंदिराने वेढलेला आहे.

विटांचे ढीग असलेले इतर ढिगारे आजूबाजूला विखुरलेले दिसू शकतात आणि ३ मैलांच्या परिघावर मातीच्या तटबंदीचे अवशेषही आहेत. कनिंगहॅमने फार पूर्वी हाती घेतलेल्या चाचणी खोदकामांवरून अवशेषांचे अत्यंत खंडित स्वरूप आणि अधिक पद्धतशीर शोधांची तातडीची गरज असल्याचे दिसून येते. हत्तीचा (एलिफंट कॅपिटल) जे एकेकाळी स्तंभावर होता, तो अशोकाच्या दिवसांचा एक महत्त्वाचा अवशेष आहे आणि पुढील शोधांमध्ये या स्थळाच्या इतिहासाशी संबंधित असलेले महत्त्वपूर्ण साहित्य असणे अपेक्षित आहे.

राजगृह:

मगध या बलाढ्य राज्याची राजधानी असलेले राजगृह, (बिहारच्या पाटणा जिल्ह्यातील आधुनिक राजगी) हे एकापेक्षा अधिक कारणांमुळे बौद्ध धर्मियांसाठी पवित्र होते. या प्रसिद्ध नगरात बुद्ध अनेक वेळा वर्षावासासाठी तर गेलेच, पण याच ठिकाणी देवदत्त या त्याच्या दुष्ट चुलतभावाने त्यांना जीवे मारण्याचे अनेक प्रयत्न केले. शिवाय या शहरात वैभारा टेकडीच्या सत्तपन्नि (सप्तपर्णी) गुहेत महापरिनिरवाणानंतर लगेचच पहिली बौद्ध परिषद (संगिती) भरवण्यात आली होती.

प्राचीन नगराचे अवशेष फारच कमी आणि त्रोटक आहेत. या ठिकाणील काळाच्या ओघात बरेच नुकसान झाल्याचे दिसून येते. भग्नावशेषांवरून असे दिसून येते की, येथे विविध धार्मिक संप्रदायांचे अनुयायी राहतात. बौध्दधर्मीय अवशेष, काही एकाकी प्रतिमा वगळता, अत्यल्प आहेत आणि धार्मिक वैमनस्यातून स्मारकांचा अवमान वा नुकसान झाल्याची शक्यता नाकारता येत नाही. पहिल्या परिषदेचे ठिकाण असलेल्या सप्तपर्नी गुहेची ओळखही संशयास्पद आहे. पाली ग्रंथांनुसार, ही गुहा वैभारा टेकडीच्या उत्तर किनाऱ्यावर वसलेली होती आणि स्टेन जेव्हा उत्तरेकडील उभीउतरणवरील खडकाच्या अर्ध-वर्तुळाकार गुहेमध्ये मागील बाजूस कोठडीच्या समूहासह जागा ओळखतात तेव्हा ते बरोबर असू शकतात. वैभारा टेकडीच्या पूर्व उतारावर जरासंध की बैठक या नावाने ओळखली जाणारी एक उल्लेखनीय वास्तू, पिप्पलाच्या वास्तव्याने काहींनी ओळखली आहे. काही पाली ग्रंथांमध्ये पहिल्या परिषदेचे आयोजक महाकाश्यपाचे निवासस्थान म्हणून पिप्पला गुहेचे वर्णन केले आहे.

शहराच्या भिंती आणि त्याच्या बुरुजांच्या प्रवेशद्वाराशी साधर्म्य असलेल्या तटबंदीवजा सायक्लोपियण भिंत आणि तिची उभारणी मात्र धर्मनिरपेक्ष किंवा धार्मिक स्वरूपापेक्षा अधिक लष्करी असल्याचे दिसून येते. किल्ल्याच्या पश्चिमेकडे एक टेकडी आहे जी स्तूप असण्याची शक्यता आहे, जो फा-हिएनच्या मते अजातासत्रूने बांधला होता, आणि युआन च्वांगच्या मते अशोकाने बांधला होता. या टेकडीवरील चाचणी खोदाकामात अनेक स्तर उघडकीस आले आहेत, परंतु त्यापैकी एकही गोष्ट ख्रिस्तपूर्व काळातील आढळली नाही. वैभारा टेकडीच्या दक्षिणेकडील डोंगरा वरील सोनभांडार नावाची ही गुहा बौद्ध उत्खननाची

असावी, पण ती जैनांची असण्याची शक्यता पूर्णपणे नाकारता येत नाही. बुद्धांचे आवडते ठिकाण असलेला ग्रध्रुकुट पर्वत शहरापासून फार दूर नाही.

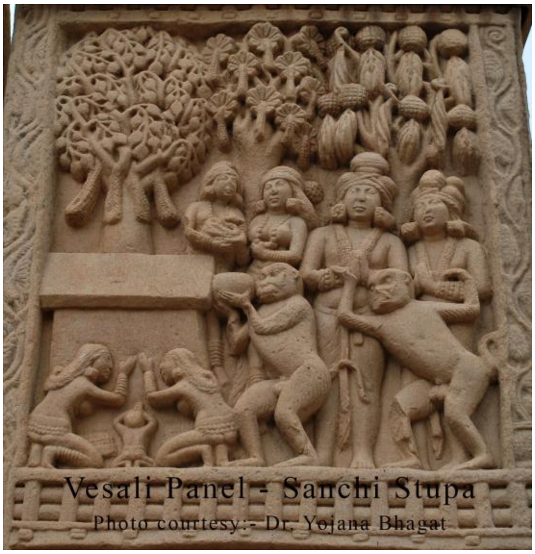

वैसाली:

बलाढ्य लिच्छवी कुळाची राजधानी असलेले वैसाली (बिहारच्या मुझफ्फरपूर जिल्ह्यातील बसारह) शहर सुरुवातीच्या काळात बौद्ध धर्माचा बालेकिल्ला होता. गौतम बुद्धांनी आपल्या हयातीत तीन वेळा येथे येउन गेल्याचे उल्लेक्ख आहेत. यापैकी एका भेटीत अनेक माकडांनी बुद्धांना मधाचा वाडगा दान केला होता, ही घटना बुद्धांच्या जीवनातील आठ महान घटनांपैकी एक सांगितली जाते. येथेच पुन्हा बुद्धाने आपल्या जवळ येणाऱ्या निर्वाणाची घोषणा केली आणि निर्वाणानंतर लिच्छवींनी बुद्धांच्या अवशेषांच्या आपल्या हिस्स्यावर एक स्तूप उभारला. निर्वाणानंतर शंभरहून अधिक वर्षांनी येथे दुसरी बौद्ध परिषद भरवण्यात आली होती. सर्वात महत्वाचे शोधांमध्ये मोठ्या संख्येने चिकणमातीचे शिक्के, अधिकृत सरकारी आणि खाजगी, नंतरच्या व्यापारी संघटनेचे, पतपेढीचे आणि व्यापाऱ्यांच्या गटांची नावे आहेत. वैसाली हे गुप्तराज्यांच्या काळातील एक महत्त्वाचे प्रशासकीय मुख्यालय होते, असे अधिकृत शिक्क्यावरून स्पष्ट होते आणि मौर्यकालीन कोरलेला एक महत्वाचा शिक्का वैसाली हे गस्त चौकी असल्याचे (चेकपोस्ट) सूचित करतो.

फा-हिएन आणि युआन च्वांग या चिनी यात्रेकरूंनी प्रवासादरम्यान वैसालीला भेट दिली. युआन च्वांग लिहितात कि या शहराने १० ते १२ चौरस मैलांचे क्षेत्र व्यापलेले होते. त्यांनी लिहिले आहे की, वैसाली शहराच्या आत आणि त्याच्या आसपासही, पवित्र स्मारके इतकी असंख्य आहेत की त्या सर्वांचा उल्लेख करणे कठीण होते. दुर्दैवाने, हा भाग आता धार्मिक वास्तूंच्या कोणत्याही दृश्य अवशेष शिल्लक नसल्यामुळे अक्षरशः उजाड झाला आहे.

राजा बिसल का गडाच्या वायव्येस दोन मैलांवर असलेल्या कोलहुआ येथे एका चौकोनी अबॅकसवर सिंहाच्या आकृतीला आधार देणाऱ्या घंटेच्या आकाराच्या, अत्यंत चकाकी वालुकाश्माचा एकसंघ दगडात (मोनोलिथिक) असोक स्तंभ (स्थानिक पातळीवर भीमसेनचा लठ म्हणून ओळखला जायचा) उभा आहे. हे सध्याच्या जमिनीच्या

पातळीपासून सुमारे २२ फूट उंच आहे, हा एक मोठा भाग काळाच्या ओघात जमिनीखाली गाडला गेला होता. शैलीनुसार ते अशोकाच्या आज्ञास्तंभांसारखाच दिसतो, परंतु स्तंभाच्या सभोवतालच्या खोदकामात कोणताही अशोकचा शिलालेख सापडला नाही. असे असले, तरी प्राचीन वैसालीच्या ठिकाणी युआन च्वांग यांनी उल्लेखिलेल्या अशोकस्तंभांपैकी एका खांबाशी त्याची ओळख करून देता येते. चंपारण्य आणि मुजफ्फरपूर जिल्ह्यांतील खांबांची रेषा - रामपूरव, लॉरिया अरेराज, लॉरिया नंदनगड आणि कोलहुआ येथे - पाटलीपुत्र ते लुंबिनी या शाही प्रवासाचे टप्पे चिन्हांकित करतात असे मानले जाते, जे अशोकाने आपल्या अभिषेकाच्या २० व्या वर्षी हाती घेतले होते. दक्षिणेकडे जवळच राम-कुंड नावाची एक लहानशी टाकी आहे, जी प्राचीन मर्काट-आरामा (माकडाची टाकी) असलेल्या कनिंगहॅमने ओळखली आहे, असे मानले जाते की बुद्धाच्या वापरासाठी माकडांच्या वसाहतीने ही खोदली आहे. वायव्येला एक भग्न टेकडी आहे, सध्या केवळ १५ फूट उंच आणि पायथ्याशी सुमारे ६५ फूट व्यासाचा आहे, जो युआन च्वांग यांनी उल्लेख केलेल्या अशोका स्तूपाच्या अवशेषांशी ओळखला गेला आहे.

बौध्दधर्मातील इतर काही संस्मरणीय स्थळे, पवित्र धार्मिक स्थळे, स्तूप आणि विहारांची स्थळे यांचेही वर्णन करणे अयोग्य ठरणार नाही. भारतात बौध्दधर्माचा प्रसार होत असताना, अशा स्थळांचा बुद्धांच्या जीवनाशी आणि आख्यायिकेशी विशेष संबंध नसला, तरी त्यांच्यामध्ये आणि आजूबाजूला उभारलेल्या भव्य स्मारकांमुळे ते ठळकपणे उदयास आले.

यापैकी पूर्वीच्या भोपाळ राज्यातील सांची हे स्तूपाच्या सुरुवातीच्या काळातील एक महत्त्वाचे ठिकाणाचे आहे, जे पुढे बौद्ध स्मारकांचे एक महत्त्वाचे केंद्र बनले. आता पश्चिम पाकिस्तानात असलेली तक्कसिला (आधुनिक तक्षशिला) हीसुद्धा सुरुवातीच्या काळात एक अतिशय महत्वाची जागा होती. वत्स राज्याची राजधानी कौसंबी हे बौध्दधर्माचे आरंभीचे केंद्र होते व येथेच प्रसिद्ध घोषीताराम विहार उभे राहिले. प्राचीन कौसंबीचे ठिकाण असलेल्या कोसाम्बीच्या अलीकडील उत्खननात या विहाराचे अवशेष उघडे पडले आहेत, तर मध्ययुगीन काळात बिहारमधील नालंदा विहार त्या काळातील बौद्ध जगात प्रसिद्ध होते.

ज्या काळात बौध्दधर्माची भरभराट झाली, त्या काळात इतरही अनेक स्थळे सद्भावनेची (सद्धर्म) महत्त्वाची स्थळे बनली.

सांची:

सांची (मध्य प्रदेशात मुंबईपासून ५४९ मैलांवर) हे भारतात सध्या ज्ञात असलेल्या सर्वात विस्तृत बौद्ध अवशेषांचे ठिकाण आहे. गौतम बुद्धांच्या पारंपारिक इतिहासाशी या ठिकाणचा कोणताही स्पष्ट संबंध नव्हता; बौद्ध साहित्यात या जागेचा क्वचितच उल्लेख आढळतो. बौध्दधर्माच्या इतर प्राचीन केंद्रांची माहितीची खाण असलेल्या चिनी यात्रेकरूंच्या प्रवासातही या स्थळाचा उल्लेख मुळीच होत नाही. म्हणूनच हे आश्चर्यकारक आहे की सांची येथील स्मारके आता भारतातील प्रारंभिक बौद्ध कलेचे सर्वात भव्य आणि परिपूर्ण उदाहरण बनले आहेत.

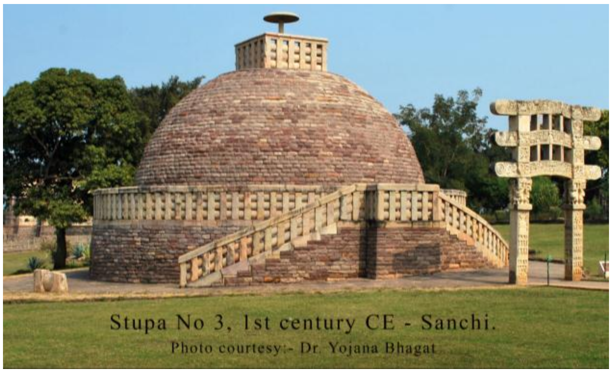

विदिसा शेजारी वसलेले सांची हे श्रीलंकाच्या इतिहासग्रंथांनुसार श्रीलंकतील चेतियागिरीची स्तुपाचे आधुनिक प्रतिनिधीत्व आहे या मताला बऱ्यापैकी पुष्टि देत असल्याचे दिसते. एका व्यापाऱ्याच्या मुलीशी सम्राट अशोकाचा विवाह आणि त्या विवाहाने अशोकाचा मुलगा महेंद्र याने श्रीलंकामध्ये आपल्या धर्मांतराच्या मोहिमेच्या मार्गावर थांबलेल्या टेकडीवर एक विहार उभारण्याच्या कथेशी त्याचा संबंध आहे. ही कथा खरी असो वा नसो, सांची येथील सर्वात प्राचीन स्मारके अशोकाच्या काळापासूनची आहेत आणि बौद्ध धर्माच्या या नित्यत्यच्या आश्रयामुळेच हे स्थान गौतम बुद्धांच्या धर्माचे सक्रिय केंद्र बनले आणि अनेक वर्ष या जागेच्या वैभवाला जबाबदार होते.

बहुतेक स्मारके डोंगरमाथ्यावरील पठारावर वसलेली आहेत जी इ.स. ११०० च्या सुमारास घन दगडाच्या भिंतीने वेढलेली होती. स्तूपांपैकी इ.स.पू. तिसऱ्या शतकातील आहेत. त्यांचा आकार मोठा स्तूपापासून आहे ज्याचा व्यास पायथ्याशी १०० फूट आहे आणि सुमारे ५० फूट उंच एक विशाल, भव्य घुमट आहे आणि एक फूटपेक्षा जास्त उंच नसलेल्या लघु घुमटापर्यंत आहे. मुळात सम्राट अशोकाच्या काळात विटांनी बांधलेला, मोठे स्तूप त्याच्या आधीच्या आकाराच्या जवळजवळ दुप्पट मोठा करण्यात आला होता आणि कदाचित एका शतकानंतर, जेव्हा विशाल आणि कोरीव चार भव्य प्रवेशद्वार जोडले गेले तेव्हा त्याला दगडाचा करण्यात आले. चार प्रमुख दिशेला हे प्रवेशद्वार (तोरणे) त्यांच्या समृद्ध नक्षीदार सजावटीसह, मागे असलेल्या संरचनेच्या साधेपणाशी सर्वात आश्चर्यकारक विरोधाभास आहे. हे चारही प्रवेशद्वार समान रचनेचे असून त्यांच्या बांधकामात वापरलेल्या तंत्रावरून असे दिसून येते की, ते दगड कामा पेक्षा सुतारांचे काम अधिक वाटते(इतके ते

नक्षिदार आहेत). स्तंभ आणि उत्कृष्ट स्थापत्यसह प्रवेशद्वार, जातककथा, बुद्धांच्याच्या जीवनातील दृश्ये आणि नंतरच्या विश्वासाच्या इतिहासातील महत्त्वपूर्ण घटनांचे चित्रण करणारे शिल्पे (बास-रिलीफ पद्धतीने) समृद्धपणे कोरलेले आहेत. बोधगया येथील बोधीवृक्षाला अशोकाच्या भेटीचे प्रतिनिधित्व करणार् या प्रवेशद्वाराच्या आर्किट्रेव्हमधील एका रिलीफ पॅनेलचा संदर्भ दिला जाऊ शकतो. बौद्ध धर्माचा सर्वात महान संरक्षक भारतातील इतर कोणत्याही स्मारकात चित्रित केलेला नाही. सम्राटाचे हे चित्र अस्सल नसेलही, पण भारतीय इतिहासातील एका महान व्यक्तीचे हे अनोखे प्रतिनिधित्व त्यांच्या सर्व देशबांधवांनी जपले पाहिजे.

या ठिकाणावरील इतर अनेक स्तूपांपैकी तीन विशेषत: उल्लेखनीय आहेत. यापैकी एक, स्तूप क्र. ३, मोठ्या स्तूपाच्या ईशान्येस आहे आणि जरी लहान असले तरी ते जवळजवळ समान नक्षीदार आहे. या स्तूपाच्या अवशेष कक्षात जनरल कनिंगहॅमला दोन प्रसिद्ध शिष्यांचे सारिपुत्त आणि महामोग्गलान थेरांचे अवशेष धातु सापडले, जे नुकतेच लंडनहून सांची येथील एका नवीन विहारात अभिषेकासाठी परत आणण्यात आले आहेत. पश्चिम बाजूस असलेल्या डोंगराच्या पायथ्याजवळ आणखी एका लहानशा स्तूपाने ख्रिस्तपूर्व तिसऱ्या शतकातील सुप्रसिद्ध बौद्ध प्रेषित कस्यपथेर व मोग्गलीपुत्तथेर यांच्या अवशेषांचा समावेश केला होता. आजूबाजूच्या प्रदेशात, स्तूपांचे गट विखुरलेले आहेत आणि त्यापैकी काही जण त्यांच्यात असलेल्या धातु अवशेषांमुळे विशिष्ट पावित्र्याचे असल्याचे सिद्ध झाले आहे. अधिक ऐतिहासिक मूल्य असलेल्या अशोक स्तंभाचे तुकडे केलेले अवशेष आहेत, ज्यावर चार सिंहांची परत-मागे आकृत्या आहे. हे सांची येथील मोठ्या स्तूपाच्या दक्षिण दरवाजाजवळ वसलेले आहे. त्याच्या तुटलेल्या स्तंभांवर अजूनही एक आज्ञा पाहिली जाऊ शकते ज्यात सम्राट संघामधील कोणत्याही मतभेदांना कठोर शब्दांत मनाई करतो. स्तंभाची चकाकी, त्याची रचना आणि शैली त्याला अशोकाच्या इतर आज्ञास्तंभ च्या बरोबरीने बसवतात.

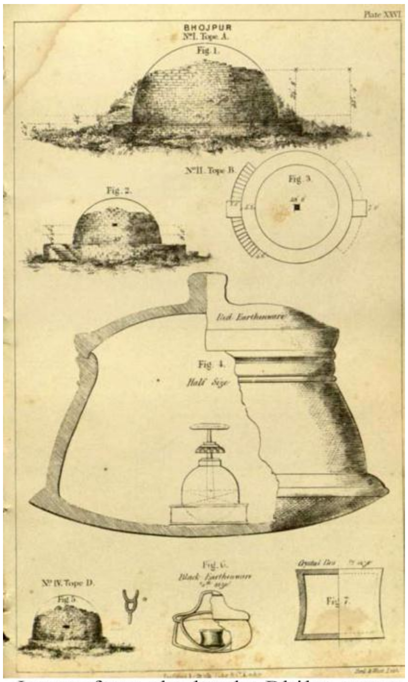

Image from the book:-Bhilsa topes by Cunningham, Alexander

सांचीचे मुख्य आकर्षण या भव्य जुन्या स्तूपांवर अवलंबून आहे यात शंका नाही, केवळ त्यांच्या पावित्र्यामुळेच नव्हे तर त्यांच्या समृद्ध आणि विस्तृत कोरीव कामांमुळेही. हे आकर्षण त्यांच्याभोवती एकत्र येऊन या शांत डोंगरमाथ्यावरील विहारवासी जीवनाचे ज्वलंत चित्र देणाऱ्या देवस्थानांमुळे आणि विहारांमुळे हे आकर्षण अधिकच वाढले आहे. यापैकी सर्वात उल्लेखनीय म्हणजे मोठ्या स्तूपाच्या दक्षिण प्रवेशद्वाराच्या थेट समोर वसलेले चैत्यगृह (मंदिर क्र. १८). हे विशेष आहे कारण बांधीव स्थापत्य प्रकारच्या इमारतीच्या काही उदाहरणांपैकी एक म्हणून अभ्यासनिय आहे.

Temple 17: A Gupta period tetrastyle prostyle temple
5th century CE - Sanchi
Photo courtesy:- Dr. Yojana Bhagat

ग्रीसमधील अभिजात मंदिरांची आठवण करून देणारी आणखी एक रचना एका छोट्याशा देवळात (टेम्पल क्र. १७) दिसू शकते, ज्यात एका साध्या सपाट छप्पराच्या चौकोनी खोलीपेक्षा जास्त काहीही नाही, ज्यात समोर खांबाचा द्वारमंडप आहे. तरीही त्याची संरचनात्मकता, सममिती आणि प्रमाण, सपाट पृष्ठभागा वापर आणि अलंकारातील संयम यांची तुलना शास्त्रीय ग्रीसच्या सर्वोत्तम स्थापत्य निर्मितीशी केली जाऊ शकते.

सांची येथील विहारांची पाच उदाहरणे असून ती इसवी सनाच्या चौथ्या ते बाराव्या शतकातील आहेत. पूर्वीचे विहार लाकडाचे बांधले गेले होते आणि ते नष्ट झाले आहेत किंवा नंतरच्या बांधकामांच्या पायाखाली गाडले गेले आहेत. त्यातील जे काही टिकून राहिले आहेत, ते उत्खननात बाहेर आले आहेत. ते दुमजली इमारतीच्या श्रेणींची असून वेढलेल्या खुल्या चतुर्भुज नेहमीच्या योजनेवर कमी-अधिक प्रमाणात बांधले गेले आहेत.

१८१८ च्या सुरुवातीस सांचीच्या अतुलनीय स्मारकांची शतकानुशतके विस्मृतीतून सुटका करण्यात आली आणि अनेक विद्वानांनी आणि पुरातत्त्वज्ञांनी भूतकाळातील या अविस्मरणीय स्थळाला पुनरुज्जीवित करण्याचा प्रयत्न केला आहे. या शोध आणि जीर्णोद्धाराच्या कामाचा मोठा भाग भारतातील माजी पुरातत्त्व महासंचालक सर जॉन मार्शल यांना जातो, ज्यांनी असंख्य अवशेषांचे उत्खनन तर केलेच, पण त्या वास्तूंची पुनर्निर्मितीही केली आहे.

Nalanda University Seal
https://en.wikipedia.org/wiki/Nalanda

नालंदा:

नालंदा (राजगीरजवळील बारगाव) येथील दूरप्रसिद्ध विहार आस्थापनांना नंतरच्या काळातील बौद्ध धर्माच्या इतिहासात अनन्यसाधारण महत्त्व होते. परंपरेनुसार या ठिकाणी बुद्धांनी अनेक वेळा भेट दिली परंतु विहार आस्थापनांचा इतिहास अशोकाच्या काळापासून शोधता येतो. परंतु गुप्तांच्या काळापूर्वीच तो ताब्यात घेण्यात आला होता, याचा कोणताही पुरावा उत्खननातून अद्याप उघड झालेला नाही. शिलालेख, शिक्के आणि इतर अवशेष, साहित्यातील संदर्भांसह, इसवी सनाच्या ५ व्या शतकापासून १२ व्या शतकाच्या अखेरीस या प्रसिद्ध विहारस्थानाच्या भरभराटीच्या अवस्थेची झलक देतात. याच विहारातत युआन च्वांग हा सुप्रसिद्ध चिनी यात्रेकरू काही काळ थांबला होता. तब्बल १० हजार विद्यार्थीसह विविध आस्थापना, त्यांचे नियम, पद्धती यांची सविस्तर आणि रोचक माहिती ते देतात. त्याने राजा हर्ष आणि त्याच्या अनेक पूर्वसूरींच्या राजांचा या संस्थेचे हितचिंतक संरक्षक म्हणून उल्लेख केला आहे. 'आय-त्सिंग' या आणखी एका चिनी प्रवाशाने आपल्याला नालंदा भिक्खुच्या नेतृत्वाखालील जीवनाचे एक चित्रही दिले आहे. वेगवेगळ्या राजांनी दान केलेल्या २०० गावांनी त्यांची देखभाल केली होती. नालंदा त्या काळातील बौद्ध जगात त्याच्या विद्वान आणि अष्टपैलू आचार्यासाठी/ शिक्षकांसाठी ओळखला जात असे, आणि आचार्य सिल्लभद्र, आचार्य शांतरक्षिता आणि इतर अनेक दीर्घिकेमध्ये चमकणारे आचार्य अतिस किंवा दीपांकार यांची नावे, नालंदा महाविहाराच्या सर्वोच्च प्रतिष्ठेचे दर्शन त्याच्या समृद्ध इतिहासातुन स्पष्ट करतात.

Nalanda University Ruins

Photo courtesy:- Dr. Yojana Bhagat

नालंदाचे भग्नावशेष मोठ्या भूभागावर पसरलेले आहेत. दृश्यांच्या संपर्कात आलेल्या संरचना व्यापक आस्थापनाचा केवळ एक भाग दर्शवितात आणि त्यात विहारवासी स्थळे, स्तूपाची ठिकाणे आणि मंदिराची ठिकाणे यांचा समावेश आहे. लांबीनुसार ते दक्षिणेकडून उत्तरेकडे विस्तारलेले आहेत, पूर्वेकडील बाजूस विहार आणि पश्चिमेकडे स्तूप आणि मंदिरे आहेत. हे सर्व विहार प्रत्येक बाबतीत कमी-अधिक प्रमाणात एकाच योजनेवर बांधले गेले होते, त्यापूर्वी कोठडीच्या रांगा मध्यवर्ती अंगणाभोवती अंगणा/ कॉरिडॉर आणि मागच्या भिंतीला लागून, प्रवेशद्वाराच्या समोर एक मंदिर होते. एकापेक्षा एक वर जमा झालेले वेगवेगळे स्तर स्पष्टपणे दिसतात आणि ते क्रमाक्रमाने दुरुस्ती आणि नूतनीकरण दर्शवतात. या विहारंमध्ये सातमजली बांधकामे होती, असाही पुरावा आहे; आणि ते त्यांच्या भग्नावशेषातही, त्यांच्या भव्य आणि वैभवशाली भूतकाळाची आठवण व्यक्त करतात.

स्तूपाची जागा क्र. ३ ही दक्षिण-पश्चिमेकडील बाजूस असलेल्या एका विहाराच्या मध्यभागी उभ्या असलेल्या एका विशाल संरचनेचे प्रतिनिधित्व करते. या वास्तूला अनेक स्मरणार्थ स्तूपांनी वेढलेले आहे.

या स्तूपाच्या उत्तरेस आणि त्याच संरेखनात, तेथे उघड्या रचना करण्यात आल्या आहेत, ज्यात प्रत्येकात पूर्वीच्या अवशेषांवर थेट उभारलेले एक मंदिर आहे.

जवळच असलेल्या संग्रहालयात उत्खननादरम्यान जमा करण्यात आलेली असंख्य शिल्पे आणि इतर पुरातन वस्तू जमा आहेत आणि त्यांच्या प्रचंड विविधतेने आणि उत्तम कारागिरीमुळे या शिल्पे सर्वात प्रभावी आहेत.

लिपीशास्त्र साहित्याची संपत्ती काही कमी बोलकी नाही. त्यात ताम्रपट व दगडी शिलालेख व विटांवरील शिलालेख व मातीची शिक्के यांचा समावेश होतो. उत्तरार्धात, महान विहारातील आदरणीय भिक्खुच्या संघाशी संबंधित अधिकृत शिक्का सापडतो. बंगाल आणि बिहारमधील नालंदा आणि इतर समकालीन विद्यापीठामध्ये जो बौध्दधर्म प्रचलित होता, तो साधा (थेरवाद) हीनयान राहिला नव्हता; किंवा सुरुवातीच्या काळातील महायानही नव्हता. तांत्रिक ब्राह्मणवादा जवळ गेलेल्या तंत्रवादाच्या कल्पनांनी तो ठासून भरलेले होता. मुस्लीम आक्रमणामुळे अशा या बुरसटलेल्या विचारांना आणि गौतम बुद्धांच्या

धर्माच्या अवशेषांना मृत्यूचा धक्का बसला. गौतम बुद्धांच्या धर्माचे ते अवशेष इतके रूपांतरित झाले होते की ते आधुनिक हिंदू धर्मात सामावून घेतले गेले, असे म्हटले जाते.

२.५ पश्चिम भारतातील महत्त्वाची बौद्ध ऐतिहासिक ठिकाणे

बौध्दधर्म सौराष्ट्रात केव्हा पसरला हे निश्चितपणे सांगता येत नाही. मात्र, अशोकाने आपल्या धर्म प्रचारकांना प्रचार करण्यासाठी पाठवण्यापूर्वी या प्रांतात कोणत्याही प्रकारचे बौध्दधर्म अस्तित्वात होता, असे मानण्याचे कारण दिसत नाही. प्रांताच्या मध्यभागी जुनागडजवळ गिरनार पर्वताच्या पायथ्याशी असलेल्या खडकावर राजाने आपला एक शिलालेख लावला आणि त्याच्या कारवायांमुळे लवकरच या प्रांतात बौध्दधर्माचा प्रसार झाला आणि सौराष्ट्राच्या दक्षिण व आग्नेय भागात अनेक बौद्ध लेण्यांचे उत्खनन करण्यात आले. त्यांच्या अत्यंत साध्या वास्तुकलेवरून आणि शिल्पकलेच्या सर्वसाधारण अभावावरून असे वाटते की, ते फार सुरुवातीच्या काळातले नसावेत, पूर्वीचे नाही तरी कदाचित इ.स.पू.दुसऱ्या शतकातील असावेत.

Khapra Kodia Caves - Junagad
Photo courtesy:- Dr. Yojana Bhagat

जुनागड:

अशोक आज्ञा अस्तित्वात आल्यामुळे बौध्दधर्मीयांमध्ये आधीच प्रसिद्ध झालेला या प्रांताची राजधानी जुनागड हा त्यांच्यासाठी आकर्षणाचा केंद्रबिंदू बनला. गिरनार टेकड्यांच्या परिसरात एका प्रचंड खडकावर आपल्याला चौदा मोठे अभिलेख म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या लेखांचा संपूर्ण मजकूर सापडतो. या खडकावरील ब्राह्मी लिपीमध्ये कोरलेला मजकूर उल्लेखनीयपणे जतन केलेला आहे. साहजिकच सौराष्ट्रात उत्खनन करण्यात आलेल्या लेण्यांपैकी सर्वांत महत्त्वाची लेणी जुनागडमध्ये व त्याच्या आसपास आहेत. ते पुष्कळ संख्येने असावेत आणि किमान सातव्या शतकाच्या मध्यापर्यंत तरी ते महत्त्वाचे राहिले असावेत, कारण जुनागडला भेट देत असताना युआन च्वांग यांना स्थवीर पंथाचे किमान तीन हजार भिक्खु असलेले किमान पन्नास विहार लक्षात आले होते.

या लेण्यांचे तीन गट पडतात, ते म्हणजे जुनागढ शहरामधील, आणि उपरकोट आणि खापरा-खोडिया नावाच्या, शहरापासून जवळच असलेल्या. जुनागड येथील लेणी दोन ते तीन मजली असून तीन टप्प्यांत उत्खनन करण्यात आले आहे. त्यापैकी दोन २८ x १६' आणि २६' x २०' फुट आहेत. जुन्या शहराचा गड असलेल्या उपरकोटमधील लेण्यांमध्ये चैत्याच्या खिडक्या, सतरा फूट चौरस आकाराच्या खोल टाक्या आणि प्रचलित असलेल्या अडकि बाव (विहीर) आणि नवघन-वाव या दोन विहिरी सर्वात लक्षवेधी आहेत. स्थानिक

पातळीवर खंजर-महाल म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या तीन खापरखोडिया लेण्यांपैकी एक लेणी २५० 'x ८०' फुट आहे. दुसरा ३८ घनफुट चौरस' असून तिसरी ६१ 'x ६०' आहे. दुसऱ्या व तिसऱ्या लेण्याला अनुक्रमे चार व सोळा जड खांब आहेत. एकाही लेण्यात शिलालेख सापडलेला नाही.

घटनास्थळावरील पुराव्यांवरून अशी कल्पना करता येते की, सुरुवातीच्या काळात जुनागड आणि गिरनार पर्वतावर मोठमोठे विहार अस्तित्वात असावेत. अशोकाच्या शिलालेखापासून सुमारे तीन मैल अंतरावरील एका टेकडीवर इंटवा येथे विटांनी बांधलेल्या दोन स्तूपांचे अवशेष नुकतेच उघड करण्यात आले आहेत. तेथे सापडलेली एकमेव कोरलेली वस्तू म्हणजे महाराज रुद्रसेनाच्या विहारात राहणाऱ्या भिक्खु संघाशी संबंधित एक भाजलेला मातीचा शिक्का आहे. हा राजा बहुधा इसवी सन १९९ ते २२२ या काळात राज्य करणारा क्षत्रप घराण्यातील रुद्रसेन पहिला असावा. जुनागडशिवाय सौराष्ट्रात अनेक ठिकाणे महत्त्वाची ठरली आहेत ती तेथे सापडलेल्या बौद्ध लेण्यांमुळे.

Talaja Caves - Talaja, Gujrat
Photo courtesy:- Dr. Yojana Bhagat

तलाजा:

जुनागड शिवाय सतृंजय नदीच्या मुखाजवळ भावनगरपासून तीस मैल दक्षिणेस असलेले तलाजा देखील एक महान बौद्ध केंद्र असल्याचे दिसते. ३६ लेणी व १५ x २० फुटाची टाकी आहे. या लेण्यातील सर्वात मोठ्या लेण्यांपैकी एक लेणी स्थानिक पातळीवर एभाल-मंडप म्हणून ओळखली जाते व ती ७५ x ६७ १/२' व १७ १/२' फुट उंच आहे. त्याला चार अष्टकोनी खांब होते पण कोठड्या नव्हत्या. एका लेणीत स्तूप आहे. व्यवस्थेचा साधेपणा आणि लेणीमधील शिल्पांचा पूर्ण अभाव यावरून असे दिसून येते की, ते सुरुवातीच्या काळातील असावेत, बहुधा अशोकाच्या कारकिर्दीपेक्षा थोडेच उशिरा.

सना:

तालाजाच्या नैऋत्येस व उनाच्या उत्तरेस सोळा मैल असलेल्या सना येथील लेणी समूह महत्त्वाच्या आहे. टेकडीच्या दोन्ही बाजूंना ६२ हून अधिक लेणी कोरलेली आहेत. ते साध्या प्रकारचे आहेत आणि त्यांना पाण्यासाठी टाक्यां दिलेल्या दिसतात. त्यापैकी सर्वात मोठी लेणी ६८'x ६१' x १६ फुट असून तिच्या समोर सहा खांब आहेत पण आत एकही खांब नाही. सौराष्ट्रातील हा लेणीसमूह सर्वांत प्राचीन लेणींपैकी एक असावा, तरी इतरत्र आढळणार्या कालखंडातील असंख्य लेणीमध्ये असे एकही चैत्य नाही ज्याची तुलना

देशाच्या इतर भागातील या वर्गाच्या लेण्यांशी करता येईल. विहारेही अतिशय साधी असून त्यात कोणतीही महत्त्वाची वास्तुवैशिष्ट्ये दिसून येत नाहीत.

Stone Relic Casket recovered
from Devni Mori in the name of
the Western Satraps king Rudrasena
https://en.wikipedia.org/wiki/Devni_Mori

देवनिमोरी, किंवा देव-नी-मोरी:

हे भारताच्या उत्तर गुजरातमधील अरवली जिल्ह्यातील शामलाजी शहरापासून सुमारे २ कि.मी. (१.२ मैल) अंतरावर उत्तर गुजरातमधील एक बौद्ध पुरातत्त्वीय स्थळ आहे. ही साइट विविध प्रकारे इ.स.पू. तिसर् या किंवा चौथ्या शतकातील किंवा सुमारे इसवी सन ४०० पासूनची आहे. त्याचे स्थान गुजरातच्या परिसरातील व्यापारी मार्गाशी संबंधित होते. स्थळ उत्खननात ८ व्या शतकाच्या आधीच्या बौद्ध कलाकृती सर्वात खालच्या थरात मिळाल्या आहेत, स्तूपातून तीन अवशेष धातु करंडक (कास्केट्स) सापडले. यापैकी एका करंडकावर एक शिलालेख आहे ज्यामध्ये एका तारखेचा उल्लेख आहे: पश्चिम सत्र शासक रुद्रसेनाच्या कारकिर्दीतील १२७ वे वर्ष: "कथिका राजांच्या १२७ व्या वर्षी, जेव्हा राजा रुद्रसेना राज्य करत होता, तेव्हा या पृथ्वीचे पताका असलेल्या या स्तूपाची उभारणी करण्यात आली. भाद्रपदाचा तो पाचवा दिवस होता."

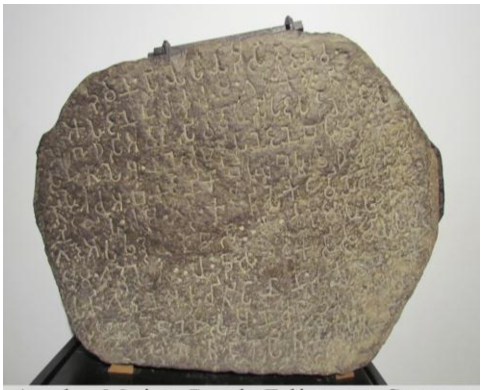

Asoka Major Rock Edicts at Sopara
Photo courtesy:- Dr. Yojana Bhagat

कुतूहलाची गोष्ट म्हणजे, आपल्याला गुजरातमध्ये बौद्ध धर्माचे कोणतेही योग्य ठिकाण आढळत नाही. नवसरलजवळील कांपिल्य नावाच्या एकाकी जागेलाच काही महत्त्व आलेले दिसते. गुजरातचा राष्ट्र-कूट राजा, दंतिवर्मन, संवत ७८९ (इसवी सन ८६७) याच्या ताम्रपटातील शिलालेखात अशी नोंद आहे कि “राजाने पुरावी नदीत (सुरत जिल्ह्यातील

आधुनिक पूर्णा नदी) स्नान केल्यावर, भिक्खु स्थीरमती यांच्या विनंतीनुसार कांपिल्य विहारासाठी जमीन दान केली, जेथे सिंधू देसाच्या संघाचे पाचशे भिक्खु राहत होते". राष्ट्रकूट राजाचा दुसरा शिलालेख, राजा धारावर्सने, याच विहारासाठी साठी संवत ८०६ (इसवी सन ८८४) मध्ये समान अनुदान दिल्याची नोंद आहे. असे निदर्शनास येते की बौद्ध संघाने कदाचित मुस्लिमांच्या भीतीने सिंधमधून स्थलांतर केले आणि काम्पिल्या येथे विहाराची स्थापना केली जी पूर्वीपासून पवित्र स्थान म्हणून ओळखली जात होती.

महाराष्ट्रातील बौद्ध लेणी:

अशोकाच्या काळापासून महाराष्ट्रात बौद्ध धर्म सर्वाधिक लोकप्रिय होता, राजाने तेथे धर्मप्रचार करण्यासाठी बौद्ध धर्मप्रचारक पाठवले आणि त्यांचा एक शिलालेख पश्चिम किनारपट्टीवरील सोपारा येथील खडकावर कोरला होता. या काळापासून, बौद्ध धर्माचा ऱ्हास आणि लोप होईपर्यंत, महाराष्ट्र बौद्ध धर्माकडे अनुकूलपणे झुकत राहिला. त्यामुळे या प्रांतात बौद्ध धर्माची अनेक प्रेक्षणीय स्थळे पहायला मिळतात. हे सर्वज्ञात आहे की, ज्याप्रमाणे बौद्ध बांधीव विहारे जमिनीच्या वर सपाट प्रदेशात बांधले गेले होते, त्याचप्रमाणे बौद्ध लेणी डोंगराळ प्रदेशात दगडात उत्खनन केली गेली होती, म्हणून नंतरचे स्थळ बुद्ध किंवा बौद्ध संतांच्या सहवासाने पवित्र केलेल्या ठिकाणी असू शकत नाही. पश्चिम महाराष्ट्रातील सह्याद्री पर्वत त्याच्या कठीण खडकांमुले स्थापत्यकलेसाठी सर्वात योग्य होता. त्यानुसार प्रत्येक संभाव्य ठिकाणी लेणी खोदली गेली, म्हणून भारतातील बहुसंख्य बौद्ध लेणी पश्चिम महाराष्ट्रात आढळतात. या लेण्यांना भित्तिचित्रांनी सुशोभित करण्याची प्रथाही प्राचीन काळी होती. लेणी स्थापत्य आणि त्याच्या सजावटीमध्ये लागणारे कौशल्य इतके सन्मानित केले गेले होते की लेणी उत्खनन करणार्या कलाकाराला आणि त्यांना सजवणाऱ्या कलाकारांना जमिनीच्या भेटवस्तू देण्यात आल्या होत्या हे काही शिलालेखांवरून स्पष्ट होते. महाराष्ट्रातील ज्या ठिकाणांना त्यांच्या लेणी स्थापत्यकलेमुळे बौद्ध काळात खूप महत्त्व प्राप्त झाले ते म्हणजे भाजे, कोंडाणे, पितळखोरा, अजिंठा, बेडसे, नाशिक, कार्ले, कान्हेरी आणि एलोरा (वेरूळ).

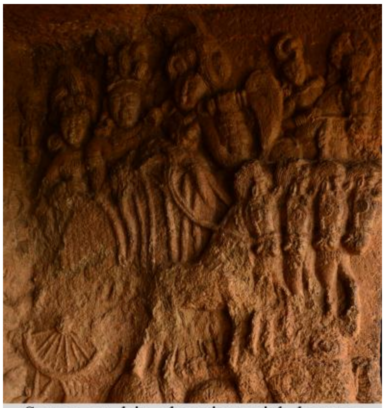

Surya on his charriot with horses
Bhaje Caves - 1 Cent BCE
Photo courtesy:- Dr. Yojana Bhagat

भाजे लेणी:

इ.स.पू.दुसऱ्या शतकातील सर्वात प्राचीन चैत्याचे दालन भाजे येथे आढळते. खांबांचा आतील उतार, छताचे लाकडी फासळया आणि लाकडाचा मुक्त वापर यावरून हे दगडी

चैत्यगृह म्हणजे पूर्वीच्या लाकडी चैत्यगृहाचे अनुकरण होते, असे दिसून येते. लेणी स्थापत्या मध्ये लाकडाचा प्रत्यक्ष वापर हे पूर्वीच्या काळातील एक खास वैशिष्ट्य आहे. भिंतीजवळील अष्टकोनी खांब साधे आहेत. खांबांवरील चौरी-वाहकांनी उपस्थित असलेल्या बुद्धाच्या चित्रांच्या खुणा आणि आकृती अजूनही स्पष्ट आहेत. सूर्याची शिल्पे आणि हत्तींवर स्वार झालेल्या राजघराण्यातील व्यक्तींची शिल्पेही इथे सापडतात.

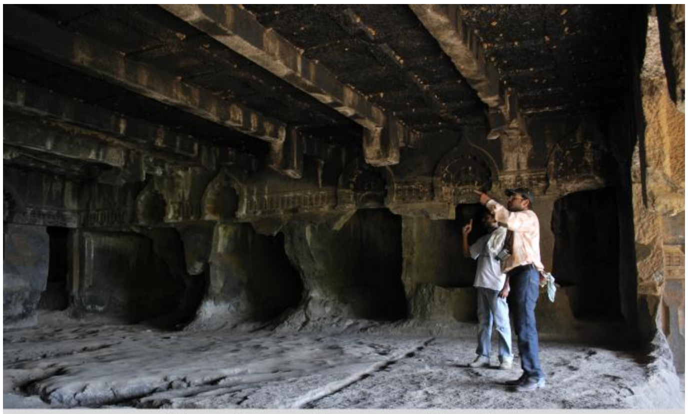

Kondane Caves - Karjat
Photo courtesy:- Dr. Yojana Bhagat

कोंडाणे लेणी:

कर्जतपासून सात मैलांवर असलेल्या कोंडाणे येथील बौद्ध लेणी भाजे येथील लेणीपेक्षा काहीशा नंतरच्या काळातील आहेत. लाकडाऐवजी दगडात समोरचे खांब आहेत. चैत्यगृह हे सर्वात प्राचीन काळातील एक आहे आणि लेणी स्थापत्याच्या विकासातील एक महत्त्वाचा टप्पा आहे. सजवलेल्या कोठीचे दरवाजांनी हे विहार अद्वितीय असून यक्षाच्या शिल्पकाराची ओळख बलक-जो कान्हाचा विद्यार्थी अशी आहे, कान्हा पितळखोरे येथील मूर्तिकार होता.

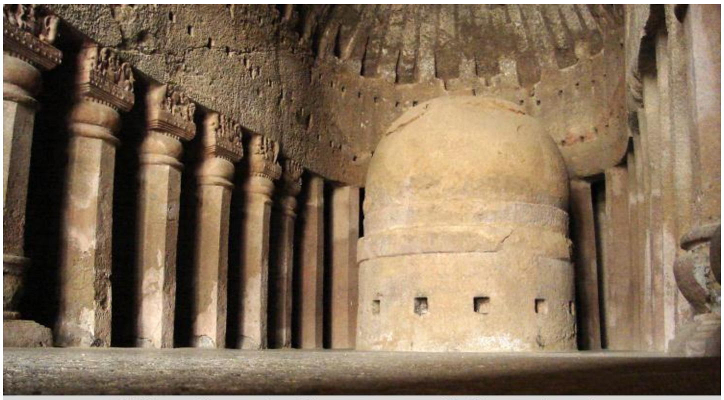

Kanheri Caves - Mumbai
Photo courtesy:- Dr. Yojana Bhagat

कान्हेरी लेणी:

कान्हेरी येथे शंभराहून अधिक लेणी असून हे एक मोठे विहारसंकुल होते. इ.स.च्या दुसऱ्या शतकापासून ते आधुनिक काळापर्यंत येथे सापडलेल्या अनेक शिलालेखांवरून त्या ठिकाणच्या कमी-अधिक प्रमाणात इतिहासाची पुनर्रचना करता येते. लेण्यांच्या प्रारंभाचे

श्रेय इसवी सन १८० च्या सुमारास गौतमीपुत्र सातकर्णींच्या राजवटीला देता येईल. अनेक उत्खनने व शिल्पे यांची वेळोवेळी भर पडली. स्थापनेतील बुद्ध प्रतिमेची ओळख चौथ्या शतकातील एका शिलालेखाद्वारे दर्शविली गेली आहे ज्यात एका विशिष्ट बुद्धघोसाने बुद्ध प्रतिमेच्या समर्पणाची नोंद केली आहे. पुरीच्या शिलाहार राज्यकर्त्यांनी, जे राष्ट्रकुटाच्या सार्वभौमांचे सामंत होते, त्यांनी कान्हेरी येथील बौद्ध आस्थापनामध्ये विशेष रस घेतला आणि त्यांना उदार देणग्या दिल्या, जसे की त्यांच्या ताम्रपटाच्या अनुदानात कलम ७६५, ७७५ आणि ७९९ च्या ताम्रपत्राच्या अनुदानात नमूद केले आहे. इ.स. ९१३, इ.स. ९२१ व ९३१ च्या शिलालेखांवरून पुढे असे दिसून येते की, बौद्ध भिक्खुनी अजूनही या लेणी मध्ये वास्तव्य करणे चालूच ठेवले आहे. गुहा क्र. ६६ च्या भिंतींवर कोरलेल्या जपानच्या निचिरेण सेक्टच्या बौद्ध यात्रेकरूचा आधुनिक जपानी शिलालेख आधुनिक काळातही लेण्यांच्या निरंतर महत्त्वाची साक्ष देतो. कान्हेरीमध्ये सापडलेल्या काही शिलालेखांमध्ये योगायोगाने कल्याण आणि पैठणजवळ असलेल्या बौद्ध विहारांची माहिती मिळते, ज्याची आपल्याला इतर स्रोतांकडून काहीच माहिती नाही.

The Vishvakarma Cave no. 10 - Ellora
Photo courtesy:- Dr. Yojana Bhagat

एलोरा (वेरुळ) लेणी:

एलोरा येथे जगातील सर्वात अद्भुत लेणी सापडतात, पर्वतांना विशाल लेणी समुहामध्ये कापले गेले आहे. चौतीस लेण्यांपैकी दक्षिणेकडे बारा बौद्ध तर उर्वरित ब्राह्मणी किंवा जैन आहेत. बौद्ध लेणी ही इ.स. ४५० ते इ.स. ६५० या काळातील प्राचीन लेणी आहेत.

सभागृहाचे प्रवेशद्वार मोठ्या खुल्या प्रांगणातुन आहे. विश्वकर्मा लेणी म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या चैत्यागृहाचे मोजमाप अट्ठेचाळीस चौरस फूट आहे. स्तूपाच्या बाहरे आलेल्या कमानीमध्ये परिचर आणि उडणार् आकृत्या यांच्या समोरील बुद्धाची एक विशाल प्रतिमा सिंहाच्या सिंहासनावर बसलेली आहे. तेथें बुद्ध व बोधिसत्त्वाच्या पुष्कळ प्रतिमा आहेत. समोर विस्तीर्ण अंगण असलेले दोन विहार तीन मजली असून ते ५० फुटाच्या उंचीवर जातात. या प्रभावी रचना आणि त्यांची अंमलबजावणी उल्लेखनीय कल्पकता दर्शवितात.

Ajanta Caves - Chalisgaon
Photo courtesy:- Dr. Yojana Bhagat

अजिंठा लेणी:

अजिंठा येथे विविध आकाराची एकोणतीस लेणी असून त्या कठीण खडकात कापलेल्या असून त्यातील काही खडक १००' फुटा पर्यंत खोदालेल्या आहेत, जे स्वाभाविकपणे एक उल्लेखनीय स्थापत्य उपलब्धी मानले जाते. लेणी क्र. १ हे भारतातील सर्वोत्तम विहार आहे. लेणी क्रमांक १० मधील चैत्यागृहा १०० 'x ४०' x ३३ असून त्याच्या स्तूपाला पायथ्याशी दुहेरी स्तर आणि किंचित लांबट घुमट आहे. लेणी क्र. २६ मध्ये बुद्धाचे एक विशाल शिल्प आहे, जे संपूर्ण भारतातील एक उत्कृष्ट मानले जाते. मात्र, अजिंठा हा लेणी समूह वास्तुकलेपेक्षा किंवा लेण्यांमधील कोरीव शिल्पांपेक्षा सुंदर चित्रांसाठी अधिक प्रसिद्ध आहे. जवळजवळ सर्व लेण्यांच्या भिंती, छत आणि खांब एकेकाळी चित्रांनी सजलेले होते, त्याचे अवशेष फक्त तेरा लेण्यांमध्ये आढळतात. ते बुद्ध आणि जातकांच्या जीवनातील मुख्यतः दृश्यांचे चित्रण करतात, परंतु धर्मनिरपेक्ष स्वरूपाची अनेक चित्रे देखील आहेत. त्या काळाचे राजकीय जीवन आणि दैनंदिन जीवनातील दृश्ये चित्रचित्रपणे भित्तिचित्रांमध्ये चित्रित केली गेली आहेत. इसवी सनाच्या पाचव्या आणि सहाव्या शतकात भारतीय चित्रकलेने आपला उत्कृष्ट विकासाचा उचांक गाठला आणि अजिंठा येथे उत्तमोत्तम चित्र पाहायला मिळतात. सर्वातून कल्पकता आणि कलाकाराचे प्रभुत्व दिसते. एका कलाकाराने म्हटल्याप्रमाणे, अजंठा भित्तिचित्रांचा जितका जास्त विचार करतो, तितकेच आकृतींच्या समूहांमध्ये अस्तित्वात असलेल्या सूक्ष्म संबंध अधिक स्पष्ट होत जातात.

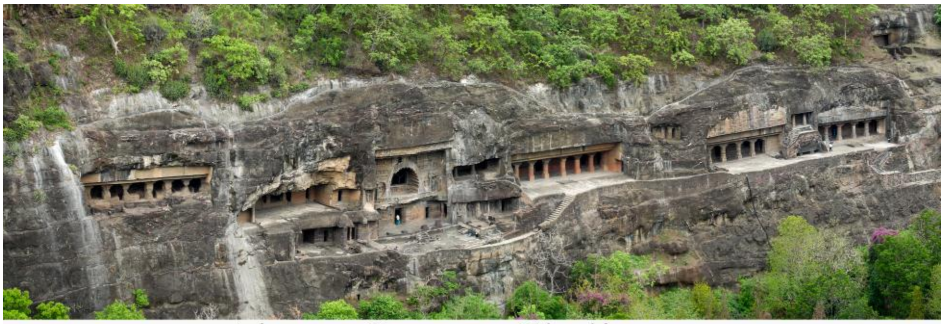

Ajanta Caves - Chalisgaon
Photo courtesy:- Dr. Yojana Bhagat

Pitalkhora Caves - Chalisgaon
Photo courtesy:- Dr. Yojana Bhagat

पितळखोरे लेणी:

महाराष्ट्राच्या पश्चिम घाटातील सातमाळा पर्वतरांगेतील पितळखोरे लेणी हे एक प्राचीन बौद्ध स्थळ असून त्यात १४ लेणीचा समूह आहे जी इसवी सन पूर्व तिसऱ्या शतकातील आहेत, ज्यामुळे ते भारतातील लेणी स्थापत्याचे सर्वात प्राचीन उदाहरणांपैकी एक बनले आहेत. एलोरापासून सुमारे ४० कि.मी. अंतरावर असलेल्या या ठिकाणी आज काँक्रीटच्या पायऱ्यांने खाली उतरत पोहोचता येते. चित्रे आणि शिल्पकलेसाठी प्रसिद्ध असलेल्या या ठिकाणी रॉक-कट स्तूप गॅलरी देखील आहे. सात रंगवलेले शिलालेख सापडले आहेत, ज्यात भित्तिचित्रांची दान देणाऱ्या बौद्ध भिक्खुची नावे नोंदवली आहेत. या ठिकाणी हत्तींच्या मूर्ती, दोन सैनिक, तूटलेले गज लक्ष्मीचे प्रतीक आणि एक प्राचीन रेन वॉटर हार्वेस्टिंग सिस्टम (rainwater harvesting system) आहे.

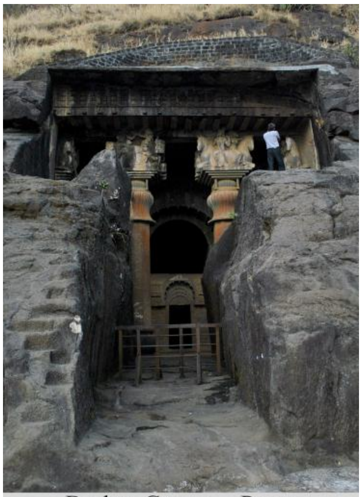

Bedse Caves - Pune
Photo courtesy:- Dr. Yojana Bhagat

बेडसे लेणी:

कामशेतच्या रेल्वे स्थानकापासून चार मैल दक्षिण-पूर्वेस असलेल्या बेडसे येथील चैत्यगृहचे माप ४५ 'x २१' फुट इतके आहे. स्तंभाचा पाया मडक्याच्या आकाराचा असून त्याच्या स्तंभावर गुडघे टेकलेल्या घोड्यांवर व हत्तींवर बसलेल्या माणसांच्या व प्राण्यांच्या जोड्यांनी वर चढाई केली आहे. स्तूपातील खांबांवरही चित्रांच्या खुणा दिसतात. यात लेणी स्थापत्यातिल एकमेव अप्सिडल व्हॉल्टेड छत असलेले विहार आहे.

Pandavleni - Nasik
Photo courtesy:- Dr. Yojana Bhagat

नाशिक लेणी:

नाशिक येथे इसवी सनपूर्व पहिल्या शतकापासून ते इसवी सनाच्या दुसऱ्या शतकापर्यंतचा तेवीस लेणीं चा समूह आहे. यापैकी काहींमध्ये बदल करून महायान बौद्धांनी इसवी सनाच्या सहाव्या आणि सातव्या शतकाच्या दरम्यान वापरले आसावेत. गौतमीपुत्र विहार म्हणून ओळखल्या जाणारी लेणी क्र. ३ ही मोठी असून, सहा स्तंभावर हत्ती, बैल आणि घोड्यांची नक्षी आहेत. लेणी क्र. १० ला नाहपान विहार म्हटले जाते. नाशिक आणि जुन्नर येथील चैत्यगृह कमी-अधिक प्रमाणात एकाच प्रकारचे आहेत. नाहपान, गौतमीपुत्र आणि श्रीविजय सातकर्णी यांच्या माहितीपूर्ण व देखण्या शिलालेखांसाठी नाशिक लेणी विशेष महत्त्वाची आहेत.

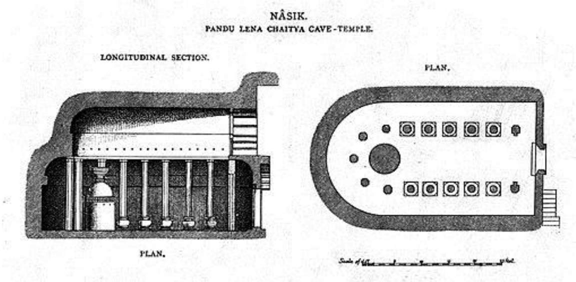

जुन्नर लेणी समूह:

जुन्नर लेण्यांमध्ये महाराष्ट्र राज्यातील बौद्ध धर्माला वाहिलेल्या आणखी एका लेणी स्थापत्य परिसराचे उदाहरण देण्यात आले आहे. चार टेकड्यांवर पसरलेल्या या लेणी च्या जिल्ह्यात बौद्ध धर्माच्या थेरवाद टप्प्याला वाहिलेल्या सर्वाधिक २२० उत्खननांचा समावेश आहे. इ.स.पू.३ रे शतकाच्या मध्यापासून ते इ.स. ३ रे या शतकाच्या उत्तरार्धात कोरीव काम केलेल्या या लेणी स्थापत्याचे निरीक्षण करण्यासाठी योग्य जागा आहेत.

Lenyadri Caves - Junnar
Photo courtesy:- Dr. Yojana Bhagat

जुन्नर शहराला वळसा घालून चार टेकड्यांवर ४ लेणीसमूह आहेत. ते गणेश लेणीसमूह (लेण्याद्री), तुळजा लेणीसमूह, मानमोडी लेणीसमूह आणि शिवनेरी लेणीसमूह आहेत. जुन्नरचा सर्वोत्कृष्ट भाग लेण्याद्री लेणीसमूहाशी संबंधित आहे, ज्यामध्ये १-३ शतकातील ३० लेणीचा समावेश आहे. दक्षिणेकडे तोंड करून, या लेण्या पूर्वेकडून पश्चिमेकडे क्रमाने क्रमांकित आहेत. ६ आणि १४ या लेण्यांपैकी दोन चैत्यगृह आहेत; तर उर्वरित विहार आहेत, ज्यात लेणी स्थापत्यामधील सर्वात मोठ्या विहाराचा समावेश आहे. जुन्नरमधील तुळजा लेणीसमूहात येथील सर्वात जुने गोलाकार चैत्यगृह आहे आणि ते सर्व लेणीसमूहात सर्वात जुने आहे.

Karle Caves - Lonavala
Photo courtesy:- Dr. Yojana Bhagat

कार्ले लेणी:

कार्ले येथील चैत्यगृह हे भाजे येथील चैत्यगृहाप्रमाणेच सर्वसाधारण स्वरूपाचे आहे, परंतु आकार आणि वैभवात मात्र हे भारतातील सर्वात भव्य लेणीपैकी एक आहे. किंबहुना, त्या ठिकाणी सापडलेल्या एका प्राचीन शिलालेखात जांबुद्वीपातील सर्वांत उत्कृष्ट दगडी लेणी (चेतियघर) असे त्याचे वर्णन केले आहे. ते वैजयंतीचा व्यापारी भूतापलाचे तेदान आहे. उत्खनन करण्यात आलेली लेणी मधील देखील सर्वोत्कृष्ट जतन केलेल्यांपैकी एक लेणी ही १२४ 'x ४६ 'फुट असून गोलाकार छप्पर ४५ फुटाच्या उंचीवर आहे. त्याच्या दोन्ही बाजूंना पंधरा अखंड खांबांची रांग आहे, ज्यात कळसाचे तळ आणि खांबावर गुडघे टेकून बसलेल्या हत्तींनीवर पुरुष आणि महिला स्वारांसह घोडे आहेत. त्याच्या दुमजली पट्टीला प्रचंड चैत्य गवाक्ष आहे. ही लेणी इ.स.पू. पहिल्या शतकाच्या शेवटाची आहे.

इतर महत्त्वाची स्थळे:

या लेण्यांपैकी एक ठिकाण म्हणजे मुंबईच्या दक्षिणेकडे पंचेचाळीस मैलांवर असलेल्या राजापुरी खाडीच्या किनाऱ्यावरील कुडालेणी. आणखी एक म्हणजे कुडापासून आग्नेयेला २८ मैलांवर सावित्री नदीवर महाडची गंधारपाले लेणी. सातारा जिल्ह्यातील कराड येथे आगशिव टेकडीच्या साठ लेण्यांची विस्तृत श्रृंखला आहे. येथील कोठ्या लहान आहेत, मोठमोठी चैत्यगृहे खांबविरहित आहेत आणि शिल्पकलेचा पूर्ण अभाव आहे. शेलारवाडी येथे आणखी एक लेणीसमुह आहे. थेर भदंत सिहाच्या च्या दोन महिला शिष्यांनी या ठिकाणी असलेल्या चैत्यगृहाचे उत्खनन करविले असून त्यातील एक लेणी शेतकरीच्या पत्नीने दान केली आहे, असे सांगितले जाते. जोगेश्वरीपासून तीन मैलांवर असलेल्या कोंडिवटे येथे एकोणीस लेण्यांचा समूह आहे. तेर (प्राचीन तगारा) येथील सोलापूर जिल्ह्यात

इसवी सनाच्या आठव्या शतकात बांधलेले व नंतर ब्राह्मणी मंदिरात रूपांतर झालेले एक संरचनात्मक बांधीव चैत्यगृह आहे. इसवी सन ११८८ मध्ये सिलाहार राजा गांदरादित्य याने गंगासागर नावाच्या तलावाच्या काठी कोल्हापूर येथे बुद्ध मंदिर बांधले.

गोवा:

इ.स.च्या सहाव्या शतकात दक्षिणेकडे गोवा व त्याच्या आसपास बौद्ध धर्माची भरभराट झाली, हे गोव्याच्या आस अंकिता या भोज राजाने बौद्ध विहाराची नोंद केलेल्या हिरे-गुत्ती (उत्तर कानरा जिल्हा) पाट्यांच्या शोधावरून सिद्ध होते. त्याचप्रमाणे गोवा जिल्ह्यातील मुशीर या गावी नंतरच्या काळातील बौद्ध मूर्तींचा शोध लागल्यावर असे दिसून येते की, बौध्दधर्माची पुष्कळ काळ भरभराट होत राहिली. कदंब राजा जयकेसिन याच्या काळातील गोव्यातील बौद्ध भिक्खूंचा उल्लेख बाराव्या शतकातील द्वैश्रय-काव्यात आढळतो.

Sannati Stupa - Karnataka
Photo courtesy:- Dr. Yojana Bhagat

कर्नाटक:

कर्नाटकात अशोकाच्या काळापासून बौध्दधर्माचा प्रभाव पडू लागला, ज्यांचे शिलालेख सिद्धपूर आणि शेजारच्या प्रांतात आढळतात. त्यांच्या धर्मं प्रचारकाने हा संदेश संपूर्ण देशात पोहोचवला, परिणामी सातवाहनांच्या वेळी वनवासी येथे अनेक बौद्ध विहार बांधले गेले. सन्नातीपासून सुमारे ३ किमी अंतरावर असलेले कंगनाहल्ली स्तूप हे एक महत्त्वाचे बौद्ध स्थळ आहे जेथे (इ.स.पू. १ ते इ.स. ३ रे शतक). हे कर्नाटकातील कलबुर्गी जिल्ह्यातील चितापूर तालुक्यातील भीमा नदीच्या डाव्या तीरावर आहे. राज्यकर्त्यांचे हे दालन आहे ज्यात राजा अशोकासारख्या प्रख्यात सम्राटाचे आणि सातवाहन राज्यकर्ते (सिमुका, पुलुमावी) यांचे कनगनहळ्ळी येथे चित्रे रेखाटून त्यांना अमर केले आहे.

२.६ दक्षिण भारतातील महत्त्वाची बौद्ध ऐतिहासिक ठिकाणे

महाराष्ट्रातील अनेक स्थळांना बौद्ध काळात त्यांच्या अप्रतिम लेणी स्थापत्यकलेमुळे मोठे महत्त्व प्राप्त झाले, तर आंध्रात अशी काही ठिकाणे होती जी त्यांच्या तितक्याच भव्य बौद्ध स्तूपांसाठी प्रसिद्ध होती. अशोकाच्या काळात आंध्रात बौध्दधर्माची चांगली स्थापना झाली होती. बौध्दधर्माचे मुळ घर मगधप्रदेश आणि श्रीलंका जो आधीच बौध्दधर्माचा बालेकिल्ला बनला होता, च्या मधोमध आंध्रप्रदेश असल्यामुळे, शिवाय आंध्रच्या मोठ्या नद्यांमुळे बंदरांमधून समुद्री प्रदेशाचा व्यापार होता, यामूळे बौध्दधर्मीयांची संख्या जास्त होती. बौध्दधर्मीयांची मोठ्या प्रमाणावर व्यापारी वर्गांतून भरती होत असल्याने त्यांच्या संपत्तीचा उपयोग भव्य स्तूप उभारण्यासाठी केला जात असे.

असे स्तूप कृष्णेच्या खालच्या खोऱ्या आणि गोदावरीच्या दरम्यानच्या प्रदेशात अनेक ठिकाणी बांधले गेले. उत्तरेकडील शालीहुंडुम ते दक्षिणेकडील चिंगंजमपर्यंत अनेक बौद्ध स्थळे सापडली आहेत, त्यापैकी खालील सर्वात महत्त्वाच्या आहेत कारण तिथे भव्य स्तूप आहेत.

गुंटूर जिल्ह्यातील अमरावती आणि नागार्जुनकोंडा येथे आणि भट्टीप्रोलू येथे स्तूप, कृष्णा जिल्ह्यातील जगय्यापेटा, गुडीवाडा आणि घंटाशाळा इ.स.पू. दुसरे शतक ते इसवी सनाच्या तिसऱ्या शतकाच्या दरम्यान बांधले गेले. यात विटांनी बांधलेल्या अर्धगोलाकार घुमटांचा समावेश होता आणि चार मुख्य बिंदूंवर घुमटाच्या पायथ्यापासून आयताकृती ओटे हे त्याचे वैशिष्ट्य होते. ते सुन्दर पणे पूर्ण करण्यात आले, पांढरे रंगवले गेले आणि पायथ्याशी शिल्पकलेच्या पांढऱ्या संगमरवरी पॅनेलने सुशोभित केले गेले आणि कमी रिलीफमध्ये समृद्धपणे कोरले गेले. आंध्र कारागिरांचे तांत्रिक कौशल्य आणि कलात्मक उत्कृष्टता स्तूपांच्या बांधणीत आणि विशेषत: क्रिस्टल आणि इतर दागिन्यांच्या लहानशा करंडक (कास्केट्स) च्या निर्मितीमध्ये उत्तम प्रकारे दिसून येते.

Bhattiprolu Stupa - Andhra Pradesh
Photo courtesy:- Dr. Yojana Bhagat

भट्टीप्रोलू स्तूप:

इ.स.पू.दुसऱ्या शतकात कुबिराका नावाच्या स्थानिक राजाच्या काळात बहुधा बौद्ध प्रचारकाने बांधलेले भट्टीप्रोलू स्तूप हे या प्रदेशातील सर्वात प्राचीन बौद्ध स्तूप होय. बुद्धाच्या नश्वर (धातु) अवशेषांना सजवणारा हा महास्तुप होता, हा दावा सोने आणि मोत्यापासून बनवलेल्या फुलांसह स्फटिकाच्या करंडक (कास्केट)च्या आत हाडांचा

अवशेष सापडल्यामुळे योग्य ठरतो. दक्षिण भारतातील ब्राह्मी लिपीचा सर्वात प्राचीन पुरावा भट्टीप्रोलूकडून आला आहे.

Amaravati Stupa - Andhra Pradesh
Photo courtesy:- Dr. Yojana Bhagat

अमरावती स्तूप:

गुंटूरपासून पश्चिमेस १६ मैलांवर असलेले अमरावती हे आंध्रातील सर्वात महत्त्वाचे बौद्ध स्थळ आहे. या ठिकाणचा स्तूप सर्वात मोठा आणि प्रसिद्ध आहे. इ.स.पू.दुसऱ्या शतकाच्या आरंभीच याची सुरुवात झाली व नागार्जुनाच्या प्रयत्नांनी इ.स.च्या १५० ते २०० च्या दरम्यान तिचा विस्तार झाला. याच्या घुमटाचे माप १६२' असून त्याची उंची ९५' आहे. प्रदक्षिणापथाची रुंदी १५', तर त्याच्या सभोवतालची रेलिंग १४'फुट उंच आहे. हा स्तूप सांची स्तूपापेक्षा मोठा असून तो १२०'रुंद आणि ५४' उंच आहे. सुंदर रेलिंगमध्ये बुद्धाच्या जीवनातील दृश्यांचे चित्रण केले आहे. रचनेमध्ये सुंदर समतोल साधलेली ही भारतातील महान कलाकृतींपैकी एक आहेत. अमरावतीचा स्तूप उत्तरेकडील सांची आणि भरहूत स्तूपांसह कलात्मक सौंदर्य आणि भव्यतेत भाग घेऊ शकतो. मथुरा आणि गांधार या शिल्पकलेच्या शाळांप्रमाणे अमरावती शिल्पशाळेचाही मोठा प्रभाव होता. त्याची उत्पादने श्रीलंका आणि आग्नेय आशियात नेली जात असत आणि स्थानिक शैलींवर त्याचा लक्षणीय परिणाम झाला.

Nagarjunakonda - Andhra Pradesh
Photo courtesy:- Dr. Yojana Bhagat

नागार्जुनकोंडा खोरे:

नागार्जुन-कोंडा किंवा नागार्जुनाच्या टेकडीवरील या महान स्तूपाचा शोध १९३० च्या दशकात लागण्यापूर्वी काहीही माहीत नव्हते. हे गुंटूर जिल्ह्यात कृष्णा नदीच्या दक्षिण

तीरावर वसलेले आहे. बुद्धाच्या नश्वर अवशेषांना अधिष्ठान देणारा हा महास्तुपही होता आणि बहुधा अशोकाच्या काळात बांधला गेला असावा. इ.स.च्या तिसऱ्या शतकात आंध्रात बौद्ध धर्म लोकप्रिय करण्याचे श्रेय ज्यांच्याकडे जाते, अशा स्थानिक ईक्ष्वाकू राजघराण्यातील चामटीसिरी आणि इतर स्त्रियांनी या स्तुपाचे नूतनीकरण केले. आता ते अमरावतीच्या अवशेषांपेक्षा मोठे अवशेषांमध्ये आहे. अमरावती शैलीत साकारलेली शेकडो उल्लेखनीय शिल्पे सापडली आहेत. आयाका स्तंभांवरील शिलालेखांवरून नागार्जुनकोंडा या विजयापुरी या प्राचीन नगरीला बौद्ध धर्माचे केंद्र म्हणून फार महत्त्व होते व आंतरराष्ट्रीय कीर्ती लाभली होती, हे स्पष्ट होते. श्रीलंका, काश्मीर, गांधार, चीन अशा विविध देशांतून येणाऱ्या विविध शाळांमधील बौद्ध भिक्खुच्या निवासासाठी या ठिकाणी अनेक विहार बांधण्यात आले.

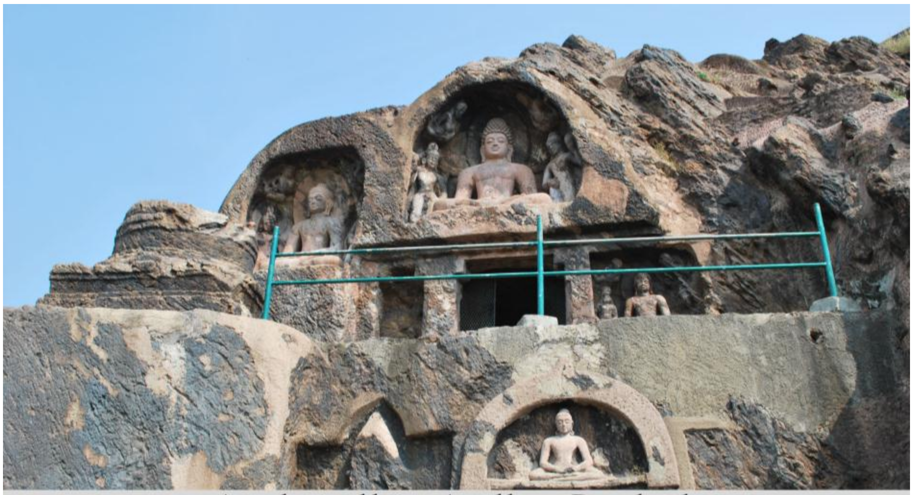

Anakapalle - Andhra Pradesh
Photo courtesy:- Dr. Yojana Bhagat

आंध्रातील लोक देशात आणि देशाबाहेर व्यापार करीत असत आणि तत्कालीन रोमन जगाशी त्यांचे जवळचे संबंध होते. शिलालेख, अंगरखा घातलेल्या दाढीधारी सैनिकाला अंगरखा व ट्राउझर घातलेली शिल्पे आणि रोमन वंशाच्या इतर विविध वस्तूंच्या शोधातून हे सिद्ध होते.

आंध्रात एलोर रेल्वे स्थानकापासून उत्तरेस २८ मैल उत्तरेस गुंटूपल्ली आणि अनकापल्लेपासून एक मैल पूर्वेला शंकरन हे लेणी स्थापत्यकलेच्या दृष्टीने महत्त्वाचे आहेत. स्तूप आणि इतर पुरातन वस्तूंची उपस्थिती याची साक्ष देते त्याप्रमाणे बौद्ध काळात शेजारच्या इतर ठिकाणांना महत्त्व प्राप्त झालेले दिसते. यामध्ये सर्वात उल्लेखनीय म्हणजे गोली, चेझरला, गुम्माडिदुरू, बेझवाडा, गरिकापाडू, बावीकोंडा, तोतलाकोंडा, शालिहुंदम हे बौद्ध स्थळे.

The Buddha
https://www.metmuseum.org/art/collection/search/38998

नागपट्टम:

पूर्व किनाऱ्यावरील मद्रासजवळ नागपट्टम येथे चोल साम्राज्याच्या काळात बौद्ध वस्ती होती. इसवी सनाच्या ११ व्या शतकातील एका महत्त्वाच्या ताम्रपटावरील शिलालेखात असे म्हटले आहे की, चोला राजाराजाने, श्री-विजयादेशाच्या मारविजयोत्तुंग वर्मन शैलेंद्र राजा आणि इंडोनेशियाचा कटहा राजा यांनी नागपट्टम येथे उभारलेल्या कुलमणिवर्मा विहारातील बुद्धाच्या मंदिराच्या देखभालीसाठी अनैमंगला हे गाव दिले. पाली ग्रंथ नेत्ती-पकरणा वरील आपल्या विवेचनाच्या उपसंहारात भिक्खु धम्मपालाने या स्थानाचा आणि त्यातील धर्मसोकाविहाराचा उल्लेख केला आहे, जेथे त्याने हे भाष्य रचले आहे. ११ व्या १२ व्या शतकाच्या ब्राँझमधील नागपट्टिनम बुद्ध आणि बोधिसत्व प्रतिमा फार प्रसिद्ध आहेत.

कांची:

कांची हा आपला राजाविहार आणि शंभर विहारा सह दक्षिणेतील बौद्ध धर्माचा प्रसिद्ध बालेकिल्ला होता. या शहराजवळ पाच बुद्ध प्रतिमा सापडल्या आहेत. प्रसिद्ध पाली भाष्यकार थेर बुद्धघोसा यांनी आपल्या विवेचनात (मनोरथपुराणी) असे नमूद केले आहे की, कांचीपुरा येथे त्यांच्याबरोबर राहत असलेल्या आदरणीय भिक्खु जोतिपालाच्या विनंतीवरून त्यांनी ते लिहिले आहे. चीनी प्रवासी युआन च्वांग यांनी कांचीतील एका विशिष्ट धर्मपालाचा उल्लेख नालंदा येथे एक महान गुरु म्हणून केला आहे. कोरियात श्लोकातील एका शिलालेखाचा शोध लागला आहे. ली से यांनी इ.स. १३७८ मध्ये लिहिलेल्या प्रस्तावनेत ध्यानभद्र नावाच्या भारतीय भिक्खुच्या जीवनाचा व प्रवासाचा लेखाजोखा मांडला आहे. हा भिक्खु मगधाच्या एका राजाचा आणि कांची येथील राजकन्येचा पुत्र होता आणि जेव्हा त्याने कांचीला भेट दिली तेव्हा त्याने एका बौद्ध धर्मोपदेशका कडून करंडा-व्याओहा-सूत्रावर दिलेला उपदेश ऐकला होता, असे हा अहवाल सांगतो. हे ठिकाण इ.स.पू.१४ व्या शतकाच्या अखेरीस बौद्ध धर्माचे एक मान्यताप्राप्त केंद्र होते हे उघडच आहे.

आपली प्रगती तपासा:

१. बोधगयाचे महत्त्व काय आहे?

२. दक्षिण भारतातील महत्त्वाचे बौद्ध स्थळ कोणते आहे?

२.७ सारांश

बौद्ध धर्माच्या विशेष संदर्भासह प्राचीन भारताच्या इतिहासाची आणि संस्कृतीची माहिती मिळविण्यासाठी साहित्याव्यतिरिक्त इतर स्त्रोतांचा शोध घेतला पाहिजे. स्तूप, विहार, चेतियघर, शिल्पे आणि चित्रे यांच्या संदर्भात वास्तुकला, कला आणि पुरातत्व अभ्यास यांचा उल्लेख केलेला मुख्य स्त्रोत आहे. पुरातत्व, स्तूप, विहार चेतियाघर, शिल्पे आणि चित्रे यासारख्या संज्ञा परिभाषित करण्याव्यतिरिक्त ते प्राचीन भारताचा इतिहास आणि बौद्ध धर्माचा इतिहास तयार करू शकणाऱ्या माहितीचे योगदान कोणत्या पद्धतीने करते याचे देखील वर्णन करते.

२.८ प्रश्न

१) बौध्दधर्माचा इतिहास लिहिण्यासाठी वापरले जाणारे विविध पुरातत्त्वीय स्त्रोत कोणते आहेत- चर्चा करा.

२) 'कला आणि स्थापत्य-बौद्ध इतिहासाचा स्त्रोत आहेत' टीप लिहा.

३) उत्तर भारतातील पुरातत्त्वीय उत्खनने पाली साहित्याशी कशी सुसंगत आहेत याचे वर्णन करा आणि सारनाथ आणि बोधगया यांच्याबद्दल लिहा.

४) दक्षिण भारतातील बौद्ध पुरातत्त्वीय स्थळांचे सर्वेक्षण करा.

५) बौद्ध धर्मात दिसणाऱ्या लेणी स्थापत्यकलेबद्दल थोडक्यात लिहा.

२.९ संदर्भ

- Cunningham Alexander- Archaeological Survey of India-Four Reports made during the years 1862-63-64-65.
- Cunningham Alexander- The Bhilsa Topes
- Samuel Beal- Si yu ki: Buddhist Records of the Western World.
- Thomas Watters- On Yuan Chwang's Travels in India, 629-645 A.D.
- Brown Percy-Indian Architecture Buddhist and Hindu
- James Fergusson, James Burgess-The Cave Temples of India, 1886
- George Michell- Buddhist Rock-Cut Monasteries of the Western Ghats
- Dhavalikar M K- Late Hinayana caves of western India

- Akira Shimada (Editor)- Amaravati: The Art of an Early Buddhist Monument in Context
- Elizabeth Rosen Stone-The Buddhist Art of Nagarjunakonda.
- Walter Spink- Ajanta: History and Development
- https://tourism.gov.in/sites/default/files/2021-10/Buddhist%20Tourism%20Circuit%20in%20India_ani_English_Low%20res.pdf
- http://afe.easia.columbia.edu/special/travel_records.pdf

*****

३

गौतम बुद्धांचे जीवन

घटक रचना

३.० उद्दिष्टे

३.१ प्रस्तावना

३.२ गौतम बुद्धांचे जीवन

३.३ मध्यम मार्ग

३.४ सत्याचा साक्षात्कार

३.५ धम्मच मार्ग दाखविणार

३.६ धम्म शिकविण्याचे आमंत्रण

३.७ सारांश

३.८ प्रश्न

३.९ संदर्भ

३.० उद्दिष्टे

- ऐतिहासिक बुद्धाच्या जीवनाचा आणि तो बौद्ध धर्माचा उगम कसा आहे याचा अभ्यास करणे.
- बुद्ध कोण आहे आणि त्यांची शिकवण काय आहे हे जाणून घेणे.
- बुद्धाच्या शिकवणींची प्रासंगिकता आणि त्याचा समाजावर होणारा परिणाम समजून घेणे.
- बौद्ध धर्माच्या प्रसारामध्ये बुद्धाच्या शिकवणींचे महत्त्व मान्य करणे
- दैनंदिन जीवनात लागू करण्यासाठी शिकवणींचे व्यावहारिक पैलू जाणून घेणे.

३.१ प्रस्तावना

बुद्ध-धम्म ही एक नैतिक आणि तात्विक प्रणाली आहे जी प्रबोधनाचा एक अनोखा मार्ग स्पष्ट करते. हा केवळ शैक्षणिक दृष्टिकोनातून अभ्यास करण्यासारखा विषय नाही. सिद्धांत निश्चितपणे अभ्यासला जाण्यासारखा आहे, पण अधिक ध्यानाचा सराव करणे आवश्यक आहे आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे स्वतःला समजणे महत्वाचे आहे.

प्रत्यक्ष अभ्यासाशिवाय नुसते शिकून काही फायदा होत नाही. धम्माचे पालन न करणारा विद्वान माणूस, बुद्ध म्हणतात, तो सुगंध नसलेल्या रंगीबेरंगी फुलासारखा असतो. जो धम्माचा अभ्यास करत नाही तो तर आंधळ्यासारखा असतो, परंतु जो धम्माचे पालन करत नाही त्याची तुलना ग्रंथालयाशी केली जाते.

असे काही उत्साही टीकाकार आहेत जे बौद्ध धर्माला निष्क्रिय आणि कृतिशुन्य धर्म मानतात. ही विनाकारणची टीका सत्यापासून फार दूर आहे. बुद्ध हे जगातील पहिले सर्वात सक्रिय धर्मप्रचारक होते. त्यांनी पंचेचाळीस वर्षे ठिकठिकाणी भटकंती करून जनसामान्यांना आणि बुद्धीमंतांना त्यांचा सिद्धांत सांगितला. त्यांच्या शेवटच्या क्षणापर्यंत त्यांनी आदर्शपणे आणि उपदेशाने मानवतेची सेवा केली. त्याच्या प्रतिष्ठित शिष्यांनी त्याचे अनुकरण केले, कष्टप्रत जगत, बदल्यात कशाचीही अपेक्षा न करता, ते धम्माचा प्रचार करण्यासाठी दूरच्या प्रदेशात गेले.

बुद्धाचे शेवटचे शब्द होते "परिश्रमपूर्वक प्रयत्न करा"

वैयक्तिक प्रयत्नांशिवाय कोणतीही मुक्ती किंवा शुद्धीकरण मिळू शकत नाही. बौद्ध धर्मात अशा याचिका किंवा मध्यस्थी प्रार्थनांचा निषेध केला जातो आणि त्यांच्या जागी 'ध्यान' आहे, ज्यामुळे आत्म-नियंत्रण, शुद्धीकरण आणि ज्ञान प्राप्त होते. ध्यान आणि सेवा ही दोन्ही बौद्ध धर्माची ठळक वैशिष्ट्ये आहेत. किंबहुना, सर्व बौद्ध राष्ट्रे बौद्ध धर्माच्या ह्या तत्वावर वाढली आहेत .

"कोणतेही वाईट करू नका", म्हणजे स्वतःला आणि इतरांसाठी वाईट बनू नका, हा बुद्धाचा पहिला सल्ला होता. यानंतर त्याची दुसरी सूचना होती- चांगलं करा", म्हणजे स्वतःला आणि इतरांना आशीर्वाद देण्या योग्य बना. त्यांचा अंतिम उपदेश होता – मन शुद्ध करा" – जे सर्वात महत्वाचे आणि सर्वात आवश्यक होते.अशा धर्माला निष्क्रिय आणि कृतिशुन्य म्हणता येईल का?

असे नमूद केले जाऊ शकते की, ज्ञानप्राप्ती (बोधिपक्खिय-धम्म) करणाऱ्या सदतीस घटकांपैकी विरिया किंवा ऊर्जा नऊ वेळा येते. त्याच्या अनुयायांशी असलेले नाते स्पष्ट करताना बुद्ध म्हणतात:

"तुम्हीच परिश्रम करा. तथागत हे केवळ शिक्षक आहेत.

"अनेकांच्या हितासाठी, अनेकांच्या सुखासाठी, जगाप्रती करुणाभावाने, देव आणि मनुष्याच्या भल्यासाठी, हितासाठी आणि आनंदासाठी या जगात एक अद्वितीय प्राणी, एक असाधारण मनुष्य उत्पन्न होतो. हे अद्वितीय अस्तित्व कोण आहे? तो तथागत, श्रेष्ठ, पूर्ण ज्ञानी आहे-बुद्ध आहे."

३.२ गौतम बुद्धांचे जीवन

Image source:-
https://www.pinterest.com/pin/gandhara-gray-schist-panels--389772542731520615/

जन्म:

मे महिन्याच्या पौर्णिमेच्या दिवशी, इसवी सन पूर्व ५६३ मध्ये-सध्याच्या नेपाळच्या भारतीय सीमेवर असलेल्या कपिलवत्थू येथील लुंबिनी उद्यानात जन्माला आलेला, जगातील सर्वात महान धर्मगुरू होण्याचे नशीब असलेल्या एका थोर राजपुत्राचा जन्म झाला. त्यांचे वडील कुलीन शाक्यवंशाचे राजा शुद्धोदन होते आणि त्यांची आई राणी महामाया होती. त्याच्या जन्माच्या सात दिवसांनंतर प्रिय आईचा मृत्यू झाल्यामुळे, तिची धाकटी बहीण, महाजापती गोतमी, जिचा विवाह देखील राजाशी झाला होता, तिने मुलाला जवळ घेतले आणि आपला मुलगा नंद ह्याला दाईच्या देखरेखीमध्ये सोपविले. या प्रतिष्ठित राजपुत्राच्या जन्माबद्दल लोकांमध्ये आनंद मोठा होता. असितमुनि नावाच्या अध्यात्मिक सिद्धींचा एक तपस्वी, ज्याला कालदेवल देखील म्हटले जाते, त्यांना ही आनंदाची बातमी ऐकून विशेष आनंद झाला. राजाचे गुरु असल्याने, बाळाला पाहण्यासाठी त्यांनी राजवाड्याला भेट दिली. अनपेक्षित भेटीमुळे सन्मानित वाटणाऱ्या राजाने त्यांना आदर वाटावा म्हणून मुलाला त्याच्याकडे नेले, परंतु, सर्वांच्या आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे, मुलाचे पाय वळले आणि संन्याशाच्या जटावर विसावले. तत्क्षणी, तपस्वी आपल्या आसनावरून उठला आणि त्याच्या अलौकिक दृष्टीने मुलाच्या भावी महानतेचा अंदाज घेऊन, त्याला हात जोडून नमस्कार केला. वडिलांनीही तसेच केले.

महान तपस्वी प्रथम हसले आणि नंतर दुःखी झाले. त्याच्या संमिश्र भावनांबद्दल प्रश्न विचारला असता, त्याने उत्तर दिले की ते हसले कारण राजकुमार शेवटी सम्मासम्मबुद्ध, प्रबुद्ध होईल आणि ते दुःखी होते कारण त्याच्या अगोदरच्या त्यांचा मृत्यू होउन पुनर्जन्म निराकार (अरुपालोकात) होणार आणि त्याकारणाने प्रबुद्ध व्यक्तीच्या श्रेष्ठ ज्ञानाचा त्याना फायदा होऊ शकणार नाही.

नामकरण समारंभ:

राजपुत्राच्या जन्मानंतर पाचव्या दिवशी त्याचे नाव सिद्धार्थ ठेवण्यात आले ज्याचा अर्थ “इच्छा पूर्ण” असा होतो. त्यांचे कौटुंबिक नाव गोतम होते. प्राचीन भारतीय प्रथेनुसार अनेक विद्वान ब्राह्मणांना नामकरण समारंभासाठी राजवाड्यात आमंत्रित केले गेले होते. त्यांच्यामध्ये आठ प्रतिष्ठित पुरुष होते. मुलाच्या वैशिष्ट्यपूर्ण गुणांचे परीक्षण करून, त्यांच्यापैकी सात जणांनी प्रत्येकी दोन बोटे उभी केली, दोन पर्यायी शक्यता दर्शवितात, आणि म्हणाले की तो एकतर सार्वत्रिक सम्राट किंवा बुद्ध होईल. पण सर्वात धाकटा, कोंडान्य, जो शहाणपणात इतरांपेक्षा श्रेष्ठ होता, कपाळावरचे केस उजवीकडे वळलेले पाहून फक्त एक बोट वर केले आणि खात्रीपूर्वक घोषित केले की राजकुमार नक्कीच जगातून निवृत्त होईल आणि बुद्ध होईल.

(वप्पमंगल) नांगरणी सण:

सिद्धार्थच्या लहानपणी एक अतिशय विलक्षण घटना घडली. हा एक अभूतपूर्व अध्यात्मिक अनुभव होता जो नंतर, सत्याच्या शोधात असताना, त्याच्या प्रबोधनाची गुरुकिल्ली ठरली. शेतीला चालना देण्यासाठी राजाने नांगरणी उत्सवाची व्यवस्था केली. हा खरोखरच सर्वांसाठी एक उत्सवाचा प्रसंग होता, कारण या समारंभात सर्व श्रेष्ठ आणि सामान्य लोक

त्यांच्या उत्कृष्ट पोशाखात सजले होते. ठरलेल्या दिवशी, राजा, त्याच्या दरबारींसह, दासींसह तरुण राजकुमाराला घेऊन शेतात गेला. दासींच्या निगारानीत राजकुमाराला एका जांभळच्या झाडाच्या थंड सावलीत ठेवून, राजाने नांगरणी उत्सवात भाग घेतला. जेव्हा उत्सव उत्साहाच्या शिखरावर होता तेव्हा दासी देखील आश्चर्यकारक देखावा पाहण्यासाठी राजकुमाराच्या उपस्थितीपासून दूर गेल्या. सणाच्या आनंदाच्या आणि आनंदाच्या विपरीत, जांभळच्या झाडाखाली सर्व शांत आणि शांत होते. शांत ध्यानासाठी अनुकूल असलेल्या सर्व परिस्थिती, चिंतनशील मूल, वयाने तरुण पण शहाणपणाने वृद्ध, पाय रोवून बसले आणि श्वासोच्छवासावर एकाग्रतेचा सर्व-महत्वाचा सराव सुरू करण्याची संधी मिळवली जे त्याच्यासाठी तेव्हा आणि तेथे समाधी म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या मनाची एक सुस्पष्टता प्राप्त झाली आणि अशा प्रकारे त्याने पहिले झान विकसित केले. सणासुदीचा आनंद लुटण्यासाठी आपल्या जबाबदारीचा विसरलेल्या मुलाच्या दासीना, अचानक आपल्या कर्तव्याची जाणीव होउन त्यांनी मुलाकडे धाव घेतली आणि त्याला झानात बसलेले पाहून त्या थक्क झाल्या. राजाने ते ऐकून घाईघाईने त्या बाळाला ध्यानस्थ अवस्थेत पाहून त्याला नमस्कार केला आणि म्हणाला - "हे प्रिय बाळ, हा माझा दुसरा प्रणाम आहे."

शिक्षण:

एक राजेशाही मूल म्हणून, राजकुमार सिद्धार्थने असे शिक्षण घेतले असावे जे राजकुमारराला साजेशे असावे, तरी त्याबद्दल कोणतेही तपशील दिलेले नाहीत. योद्धा कुलवंशज म्हणून, त्यांनी युद्धकलेचे विशेष प्रशिक्षण देखील घेतले असावे.

वैवाहिक जीवन:

वयाच्या सोळाव्या वर्षी, त्याने आपली सुंदर चुलत बहीण राजकुमारी यशोधरा हिच्याशी विवाह केला, ज्याचे वय समान होते. सुखी वैवाहिक जीवनानंतर जवळजवळ तेरा वर्षे, त्यांनी राजवाड्याच्या दाराबाहेरील जीवनातील उतार-चढावांकडे आनंदाने दुर्लक्ष करून विलासी जीवन जगले. राजकुमार म्हणून त्याच्या विलासी जीवनाबद्दल, तो म्हणतो:

“मी नाजूक, अति नाजूक होतो. माझ्या वडिलांच्या निवासस्थानी माझ्यासाठी हेतुपुरस्सर तीन कमळ सरोवर तयार करण्यात आले होते. एकात निळी कमळं फुललेली, दुसऱ्यामध्ये लाल आणि तिसऱ्यामध्ये पांढरी. मी काशीचे नाही असे कोणतेही चंदन वापरले नाही. माझी पगडी, अंगरखा, आणि पोशाख हे सर्व काशीचे होते. रात्रंदिवस माझ्यावर एक पांढरी छत्री ठेवली होती जेणेकरून मला उष्णता किंवा थंडी, धूळ, पाने किंवा दव यांचा स्पर्श होऊ नये. “माझ्यासाठी तीन राजवाडे बांधले होते - एक थंड हंगामासाठी, एक गरम हंगामासाठी आणि एक पावसाळ्यासाठी. पावसाळ्याच्या चार महिन्यांत, कधीही खाली न उतरता मी राजवाड्यात राहिलो आणि महिला संगीतकारांनी माझे मनोरंजन केले. ज्याप्रमाणे इतरांच्या घरी तांदळाच्या भुसाचे अन्न गुलामांना आणि कामगारांना दिले जाते, त्याचप्रमाणे माझ्या वडिलांच्या घरी तांदूळ आणि मांस असलेले अन्न गुलाम आणि कामगारांना दिले जात असे.”

काळाच्या वाटेने हळूहळू सत्य त्याच्यावर उमटले. त्याचा चिंतनशील स्वभाव आणि अमर्याद करुणा त्याला महालाच्या क्षणभंगुर सुखांच्या उपभोगात आपला वेळ घालवू देत

नव्हता. त्याला वैयक्तिक दु:ख माहीत नव्हते पण मानवतेच्या दु:खाबद्दल त्याला मनापासून कळवळा आला. सुख-समृद्धीच्या काळात त्यांना दु:खाचे सार्वत्रिकत्व जाणवले.

महाभिनेक्खम अर्थात गृहत्याग:

राजकुमार सिद्धार्थने विचार केला : "मी, जन्म, रोग, मृत्यू, दु: ख आणि अशुद्धता यांच्या अधीन राहून अशा प्रकारे निसर्गाच्या गोष्टींचा शोध का करतो? मी, जो अशा स्वरूपाच्या गोष्टींच्या अधीन आहे, त्यांचे तोटे जाणले आणि अप्राप्य, अतुलनीय, परिपूर्ण सुरक्षितता जो निब्बान आहे याचा शोध कसा घ्यायचा !"

"गृहस्थ जीवन बंदिस्त आहे, धुळीच्या गुहेत आहे, परंतु गृहत्याग केलेल्यांचे जीवन हे मोकळ्या आकाशासारखे /हवेसारखे आहे! पवित्र जीवन त्याच्या सर्व परिपूर्णतेने, सर्व शुद्धतेने जगले पाहिजे तसे जगणे जो घरी बसतो, त्याच्यासाठी कठीण आहे."

Image source:-
https://www.sansarlochan.in/en/story-behind-siddhartha-gautama-becoming-buddha/

एक वैभवशाली दिवस:

जेव्हा तो राजवाड्यातून बाहेरील जग पाहण्यासाठी रथा मधून गेला तेव्हा तो थेट जीवनाच्या वास्तविक वास्तवाशी संपर्कात आला. राजवाड्याच्या हद्दीत त्याला जीवनाची फक्त गुलाबी बाजू दिसली, परंतु अंधकारमय बाजू, मानवजातीचा सामान्य भाग, जाणूनबुजून त्याच्यापासून लपविला गेला होता. जे मानसिकदृष्ट्या कल्पित होते, ते त्याने प्रथमच वास्तवात स्पष्टपणे पाहिले. उद्यानाकडे जाताना त्याच्या लक्षवेधी डोळ्यांना एक जीर्ण म्हातारा, एक आजारी व्यक्ती, एक प्रेत आणि एक प्रतिष्ठित संन्यासी अशी विचित्र दृश्ये भेटली. पहिल्या तीन दृष्टींनी त्याला खात्रीशीरपणे सिद्ध केले, जीवनाचे असह्य स्वरूप आणि मानवतेचा सार्वत्रिक आजार. चौथ्याने जीवनातील वाईट गोष्टींवर मात करण्यासाठी शांती आणि शांती मिळविण्याचे साधन सूचित केले. या चार अनपेक्षित दृष्टींनी त्याच्यामध्ये जगाचा त्याग करण्याची उत्कट इच्छा वाढली.

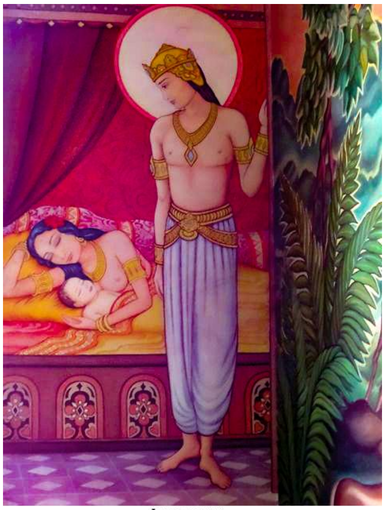

Image source:-
https://thetattooedbuddha.com/2017/06/02/deadbeat-buddha/

इंद्रियसुखांच्या निरर्थकतेची जाणीव करून, ज्याला प्रपंचाने खूप मोलाची किंमत दिली आहे, आणि ज्ञानी लोक ज्यामध्ये आनंद शोधतात त्या त्यागाच्या मूल्याची प्रशंसा करून, त्यांनी सत्य आणि शाश्वत शांतीच्या शोधात जगाचा त्याग करण्याचा निर्णय घेतला. खूप विचारविनिमयानंतर हा अंतिम निर्णय घेण्यात आला. तो उद्यान सोडणार असतानाच त्याला मुलाच्या जन्माची बातमी कळवण्यात आली. अपेक्षेच्या विरूद्ध, तो खूप आनंदित झाला नाही, परंतु त्याच्या पहिल्या आणि एकमेव संततीला अडथळा मानला. एका सामान्य वडिलांनी आनंददायक बातमीचे स्वागत केले असते, परंतु राजकुमार सिद्धार्थ, ते जसे होते तसे असामान्य वडील उद्गारले - "एक अडथळा (राहू) जन्माला आला आहे; एक बंधन निर्माण झाले आहे." त्या तान्हुल्या मुलाचे नाव आजोबांनी राहुल ठेवले.

विचारशील राजकुमार सिद्धार्थासाठी हा राजवाडा आता अनुकूल जागा राहिली नव्हती. जगाचा त्याग करण्याचा घेतलेला निर्णय बदलण्यापासून त्याची मोहक तरुण पत्नी किंवा त्याचा लाडका तान्हा मुलगा त्याला परावृत्त करू शकला नाही. कर्तव्यदक्ष पती आणि वडिलांपेक्षा किंवा राजांचा राजा म्हणूनही अत्यंत महत्त्वाची आणि फायदेशीर भूमिका निभावण्याचे त्यांचे भाग्य होते, ते नाकारून निघायची वेळ आली होती.

त्याने आपल्या आवडत्या सारथी छन्नाला कंथक घोड्याला तयार करण्याचा आदेश दिला आणि राजकन्येच्या दालनात गेला, हलकेच दार उघडून तो उंबरठ्यावर उभा राहिला आणि झोपी गेलेल्या पत्नी आणि मुलाकडे आपली वैराग्यपूर्ण नजर टाकली. या वियोगाच्या क्षणी दोघांच्या प्रियजनांबद्दल त्याला खूप सहानुभूती होती, परंतु पीडित मानवतेबद्दलची त्यांची करुणा अधिक होती. आई आणि मुलाच्या भविष्यातील ऐहिक सुखाची आणि आरामाची त्याला चिंता नव्हती कारण त्यांच्याकडे सर्व काही विपुल प्रमाणात होते आणि त्यांचे संरक्षण होते. असे नाही की तो त्यांच्यावर कमी प्रेम करतो, परंतु त्याला मानवतेवर जास्त प्रेम होते.

सर्व मागे सोडून, तो मध्यरात्री राजवाड्यातून हलक्या मनाने गेला आणि फक्त त्याचा निष्ठावान सारथी त्याच्यासह होता. सत्य आणि शांततेच्या शोधात तो एकटा निघाला. अशा प्रकारे त्यांनी संसाराचा त्याग केला. हा कोण्या म्हाताऱ्या माणसाचा त्याग नव्हता ज्याने आपले सांसारिक जीवन भरभरून जगले आहे, हा कोण्या गरीब माणसाचा त्याग नव्हता ज्याच्या मागे काही सोडायचे शिल्लकच नव्हते. तरुणपणाच्या पूर्ण बहरात आणि संपत्ती

आणि समृद्धीच्या विपुलतेमध्ये एका राजपुत्राचा हा त्याग होता - इतिहासात अतुलनीय असा त्याग. राजकुमार सिद्धाथने त्यांच्या एकोंतिसाव्या वर्षी ही ऐतिहासिक यात्रा केली.

त्याने लांबचा प्रवास केला आणि अनोमा नदी ओलांडून तिच्या काठावर विसावला. येथे त्याने आपले केस आणि दाढी कापली आणि राजवाड्यात परत जाण्याच्या सूचनांसह आपली वस्त्रे आणि दागिने छन्न यांच्याकडे सुपूर्द केले, एका तपस्वीचा साधा पिवळा पोशाख धारण केला आणि ऐच्छिक दारिद्र्यपूर्ण जीवन व्यतीत करायला सुरुवात केली.

तपस्वी सिद्धार्थ, जो एकेकाळी महालात राहत होता, सुखात-आता एक भटका बनला होता. जे काही दानशूर त्यांच्या स्वत: च्या मर्जीने, मनाने जे देतील त्यावर जगत होता.त्याला कायमस्वरूपी वास्तव्य नव्हते. एक सावलीचे झाड किंवा एकाकी गुहा त्याला दिवसा किंवा रात्री आश्रय देत असे. अनवाणी पायाने आणि उघड्या डोक्याने, तो कडक उन्हात आणि कडाक्याच्या थंडीत चालत होता. स्वत:च्या म्हणवण्याची कोणतीही संपत्ती नसून, अन्न गोळा करण्यासाठी एक पात्र आणि शरीर झाकण्यासाठी पुरेशी वस्त्रे, त्यांनी आपली सर्व शक्ती सत्याच्या शोधावर केंद्रित केली होती.

शोध:

अशा प्रकारे भटकत, जे चांगले आहे त्याचा शोध घेणारा, अतुलनीय शांतीचा शोध घेत, तो अलारकलामा नावाच्या एका प्रतिष्ठित तपस्वी यांच्याकडे गेला आणि म्हणाला: “मित्रा, कलामा, तुझ्या या व्यवहारात पवित्र जीवन जगावे अशी माझी इच्छा आहे.” अलारकलामाने त्याला सांगितले: “हे आदरणीय, तू माझ्याबरोबर राहू शकतोस. अशा प्रकारची ही शिकवण आहे की एक हुशार मनुष्य त्याच्या स्वतःच्या अंतर्ज्ञानी बुद्धीने त्याच्या गुरुच्या सिद्धांताची जाणीव करून देऊ शकतो आणि त्याच्या प्राप्तीमध्ये टिकून राहू शकतो.”काही काळानंतर, त्याने त्याची शिकवण शिकली, परंतु त्याला सर्वोच्च सत्याची जाणीव झाली नाही. मग त्याच्या मनात विचार आला: जेव्हा अलारकलामाने घोषित केले: “स्वतःला अंतर्ज्ञानी ज्ञानाने सिद्धांताची जाणीव करून दिल्याने, मी – ‘त्याच्या प्राप्तीमध्ये राहतो’ – हा केवळ विश्वासाचा भाग असू शकत नाही; ही शिकवण समजून आणि जाणल्यामुळे अलारकलामा नक्कीच जगतात.” म्हणून तो त्याच्याकडे गेला आणि म्हणाला, "मित्रा, कलामा, ही शिकवण किती मोठी आहे? जी तुला स्वतःच्या अंतर्ज्ञानी बुद्धीने कळली आहे आणि प्राप्त झाली आहे?" यानंतर आराकलामाने त्यांना एकाग्रतेचा एक प्रगत टप्पा, शून्यतेचे क्षेत्र (अकिंचानायतन) दाखविले .

तेव्हा त्याला असे वाटले: “केवळ अलारकलाममध्येच विश्वास, उर्जा, सजगता, एकाग्रता आणि शहाणपण सापडत नाही. माझ्यातही हे गुण आहेत. आता मी ती शिकवण जाणण्याचा प्रयत्न केला तर कसे? ज्याचा आराकलामा म्हणतो की त्याला स्वतःला कळले आहे आणि त्याच्या प्राप्तीमध्ये तो टिकून आहे!” म्हणून, काही काळानंतर, त्याला त्याच्या स्वतःच्या अंतर्ज्ञानी बुद्धीने तो सिद्धांत समजला आणि तो त्या स्थितीत आला, परंतु सर्वोच्च सत्याची प्राप्ती त्याला आला नाही.

मग तो अलारकलामा जवळ गेला आणि म्हणाला: “मित्रा, कलामा, या शिकवणीची ही पूर्ण व्याप्ती आहे का, ज्याबद्दल तू म्हणतोस की तू स्वत: तुझ्या शहाणपणाने ओळखला आहेस

आणि त्याच्या प्राप्तीमध्ये रहातोस? "परंतु, मित्रा, मलाही आतापर्यंत या शिकवणीची जाणीव झाली आहे, आणि मी त्याच्या प्राप्तीमध्ये राहिलो आहे." आपल्या प्रतिष्ठित विद्यार्थ्याचे यश ऐकून शिक्षकाला आनंद झाला. त्याने त्याला स्वत: बरोबर परिपूर्ण स्तरावर ठेवून त्याचा सन्मान केला आणि कौतुकाने म्हटले: “मित्रा, आम्ही खूप आनंदी आहोत; त्यामध्ये आम्ही तुमच्यासारख्या पूज्य सह-तपस्वीला पाहतो! तीच शिकवण जी मी स्वत: माझ्या बुद्धीने जाणली आहे आणि घोषित केली आहे, ती प्राप्त केल्यावर, तुम्ही स्वत: तुमच्या शहाणपणाने जाणली आहे आणि ती प्राप्त केली आहे; आणि ही शिकवण तुम्ही स्वतः तुमच्या शहाणपणाने जाणली आहे आणि ती साध्य करण्यासाठी मी स्वतःच माझ्या शहाणपणाने जाणले आहे आणि घोषित केले आहे. अशा प्रकारे, जी शिकवण मला माहीत आहे आणि तुम्हालाही माहीत आहे; आणि, जी शिकवण तुम्हाला माहीत आहे, ती मलाही माहीत आहे. मी जसा आहे तसाच तू आहेस; जसा तू आहेस तसाच मीही आहे. चल मित्रा, आपण दोघेही संन्याशांच्या सहवासाचे नेतृत्व करूया.”

तपस्वी गोतम एका शिस्त आणि शिकवणीवर समाधानी नव्हते ज्यात केवळ उच्च प्रमाणात मानसिक एकाग्रता होते, परंतु "तिरस्कार, अलिप्तता, समाप्ती (दुःख), शांतता; अंतर्ज्ञान, आत्मज्ञान आणि निब्बान नव्हते". स्वतःला परिपूर्ण न करता, समान आध्यात्मिक प्राप्ती असलेल्या दुसऱ्या उदार शिक्षकाच्या सहकार्याने देखील संन्याशांच्या गणाचे नेतृत्व करण्यास ते उत्सुक नव्हते. त्याला वाटले की, अंधांचे नेतृत्त्व करणाऱ्या आंधळ्याचे प्रकरण आहे. त्याच्या शिकवणीवर असमाधानी होउन, त्याने नम्रपणे त्याच्याकडून रजा घेतली.

त्या आनंदाच्या दिवसांत जेव्हा कोणतीही राजकीय गडबड नव्हती तेव्हा भारतातील बुद्धिजीवी कोणत्या ना कोणत्या धार्मिक व्यवस्थेचा अभ्यास आणि प्रदर्शन करण्यात व्यस्त होते. त्यांच्या स्वभावानुसार एकांतात पवित्र जीवन जगण्याकडे अधिक आध्यात्मिक प्रवृत्ती असलेल्यांसाठी सर्व सुविधा पुरविल्या गेल्या होत्या आणि यातील बहुतेक शिक्षकांचे शिष्य मोठ्या प्रमाणात होते. त्यामुळे तपस्वी गोतमाला पूर्वीपेक्षा अधिक सक्षम असा दुसरा धर्मगुरू शोधणे अवघड नव्हते.

या प्रसंगी ते एका उद्दकरामपुत्त यांच्याकडे आले आणि त्यांनी त्यांच्या प्रमाणे पवित्र जीवन जगण्याची इच्छा व्यक्त केली. त्याला विद्यार्थी म्हणून सहज प्रवेश मिळाला. काही काळामध्येच बुद्धिमान तपस्वी गोतमाने त्याच्या शिकवणीवर प्रभुत्व मिळवले आणि मानसिक एकाग्रतेचा अंतिम टप्पा गाठला, धारण न धारणेचे क्षेत्र (नेवसंयानासंया)त्याच्या शिक्षकाने प्रकट केले. ही सांसारिक एकाग्रतेची सर्वोच्च अवस्था होती जेव्हा चेतना इतकी सूक्ष्म आणि परिष्कृत होते की चेतना अस्तित्वात आहे किंवा नाही असे म्हणता येत नाही. प्राचीन भारतीय ऋषी आध्यात्मिक विकासात पुढे जाऊ शकले नाहीत. आपल्या प्रख्यात शिष्याच्या यशाबद्दल ऐकून थोर शिक्षक आनंदित झाला. त्याच्या पूर्वीच्या गुरु प्रमाणे, ह्या गुरुने त्याला सर्व शिष्यांचा शिक्षक म्हणून पूर्ण जबाबदारी घेण्यास आमंत्रित करून त्यांचा सन्मान केला. तो म्हणाला: “मित्रा, होय, खूप आनंद झाला, त्यात आम्हाला तुमच्यासारखे आदरणीय सह-तपस्वी दिसत आहेत! रामाला जी शिकवण माहीत होती, ती तुम्हाला माहीत आहे; जी शिकवण तुम्हाला माहीत आहे, ती रामाला माहीत होती. जसा राम होता तसाच तू आहेस; तू जसा आहेस तसाच राम होता. ये, मित्रा, यापुढे तू या तपस्वी संघाचे नेतृत्व कर.

तरीही, तपस्वी गोतमाला असे वाटले की त्याचा सर्वोच्च सत्याचा शोध साध्य झाला नाही. त्याने त्याच्या मनावर पूर्ण प्रभुत्व मिळवले होते, पण त्याचे अंतिम ध्येय खूप पुढे होते. तो सर्वोच्च-निब्बान, दुःखाचा पूर्ण विराम, सर्व प्रकारच्या लालसेचे संपूर्ण निर्मूलन शोधत होता. "या शिकवणीवरही मी असमाधानी त्यात समाधान नाही, असे म्हणून तो तेथून निघून गेला." त्याला जाणवले की त्याच्या आध्यात्मिक आकांक्षा ज्यांच्या हाताखाली त्याने शिकण्याची निवड केली त्यांच्यापेक्षा कितीतरी जास्त आहे. त्याला जाणवले की त्याला ज्याची उत्कंठा आहे ते शिकवण्यासाठी कोणीही सक्षम नाही - सर्वोच्च सत्य. सर्वोच्च सत्य हे स्वतःमध्येच शोधायचे आहे हेही त्यांनी जाणले आणि बाहेरची मदत घेणे बंद केले.

संघर्ष:

निराशेने भेटून, पण निराश न होता, अतुलनीय शांततेचा, सर्वोच्च सत्याचा शोध घेणारा तपस्वी गोतम, मगध जिल्ह्यातून भटकला आणि उरुवेला, सेनानीच्या बाजारपेठेत पोहोचला. तेथे त्याने जमिनीवरचे एक सुंदर ठिकाण, एक मोहक वनराई, आल्हाददायक वालुकामय प्रदेश असलेली वाहणारी नदी, आणि एक गाव जिथे त्याला त्याचे अन्न मिळू शकत होते ते शोधले. मग त्याने असा विचार केला:“हे पूज्य, खरोखरच हे भूमीचे ठिकाण खूप सुंदर आहे, वनराई मोहक आहे, वालुकामय प्रदेशांनी वाहणारी नदी आल्हाददायक आहे आणि मला अन्न मिळू शकणारे गाव आहे. ज्यांना तपण्याची इच्छा आहे त्यांच्यासाठी हे ठिकाण, आध्यात्मिक परिश्रमासाठी योग्य आहे.”

हे स्थान त्यांच्या ध्यानासाठी अनुकूल होते. वातावरण शांत होते. आजूबाजूचा परिसर आल्हाददायक होता. निसर्गरम्य होता. एकट्याने, त्याने इच्छित उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी तिथेच स्थायिक होण्याचा संकल्प केला.त्याच्या त्यागाचे ऐकून, कोंडन्य, सर्वात लहान ब्राह्मण ज्याने त्याचे भविष्य भाकीत केले होते आणि इतर ऋषींचे चार पुत्र - भद्दिय, वप्प, महानाम आणि असाजी - यांनीही जगाचा त्याग केला आणि त्यांच्या गणात सामील झाले.

भारतात प्राचीन काळात, संस्कार, तप, तपस्या आणि यज्ञ यांना खूप महत्त्व दिले जात असे. कठोर तपस्वी जीवन व्यतीत केल्याशिवाय संसारातुन सुटका होऊ शकत नाही, अशी तेव्हाची लोकप्रिय धारणा होती. त्यानुसार सहा वर्षे तपस्वी गोतमाने सर्व प्रकारच्या कठोर तपस्या करत एक अलौकिक संघर्ष केला. त्याचे नाजूक शरीर जवळजवळ सांगाड्यासारखे कमी झाले होते. त्याने आपल्या शरीराला जितके जास्त त्रास दिला तितकेच त्याचे ध्येय त्याच्यापासून दूर गेले.

त्याने किती जिद्दीने संघर्ष केला, त्याने वापरलेल्या विविध पद्धती आणि अखेरीस तो कसा यशस्वी झाला याचे विविध सुत्तांमध्ये त्याच्या स्वतःच्या शब्दात वर्णन केले आहे. महासच्चक सुत्त मध्ये त्यांनी त्यांच्या प्राथमिक प्रयत्नांचे असे वर्णन केले आहे: “मग माझ्या मनात पुढील विचार आला: “मी दात कसे दातावर घासायचे, टाळूवर जीभ दाबायची आणि (नैतिक) विचारांनी दाबून, वश करून माझा (अनैतिक विचारांचा) नाश कसा करायचा? “म्हणून मी माझे दात दातावर घासले, माझी जीभ टाळूवर दाबली आणि (नैतिक) विचारांनी माझ्या (अनैतिक) विचारांना दाबून ठेवण्याचा, वश करण्याचा, नष्ट करण्याचा प्रयत्न केला. मी अशा प्रकारे धडपडत असताना, माझ्या बगलेतून घाम वाहू लागला.“एखाद्या बलवान माणसाप्रमाणे जो एखाद्या दुर्बल माणसाला डोके किंवा खांद्यावर पकडतो आणि त्याला

दाबून ठेवतो, त्याला खाली पाडतो आणि अधीन करतो, तसाच मी संघर्ष केला.माझी ऊर्जा कठोर आणि अदम्य होती. माझी सजगता प्रस्थापित आणि अव्यवस्थित होती. तथापि, माझे शरीर थकले होते आणि त्या वेदनादायक प्रयत्नांमुळे - परिश्रमाने भरून आल्याने ते शांत झाले नाही. अशा वेदनादायक संवेदना माझ्या मनात निर्माण झाल्या तरी त्यांचा माझ्या मनावर अजिबात परिणाम झाला नाही.

"मग मी असा विचार केला: मी श्वास न घेणारा ताप तपस्या केली तर कसा! "त्यानुसार, मी माझ्या तोंडातून आणि नाकपुड्यांमधून येणारा आणि जाणारा श्वासोच्छवास तपासला. जेव्हा मी तोंडातून आणि नाकातून येणारा श्वासोच्छवास आणि जाणारा श्वासोच्छवास तपासत होतो, तेव्हा माझ्या कानातून बाहेर पडणाऱ्या हवेने खूप मोठा आवाज निर्माण केला, ज्याप्रमाणे लोहाराची भात्याचा खूप मोठा आवाज येतो, तसाच श्वासोच्छवास थांबल्यावर माझ्या कानातून बाहेर पडणाऱ्या हवेने आवाज निर्माण केला होता.तरीही, माझी ऊर्जा कठोर आणि अदम्य होती. प्रस्थापित आणि बिनधास्त माझी सजगता होती. तरीही माझे शरीर थकले होते आणि त्या वेदनादायक प्रयत्नांमुळे - परिश्रमाने जास्त शक्ती मिळाल्याने ते शांत झाले नाही. अशा वेदनादायक संवेदना माझ्या मनात निर्माण झाल्या तरी त्यांचा माझ्या मनावर अजिबात परिणाम झाला नाही.

"मग मी स्वतःशी विचार केला: 'मी श्वास न घेण्याचा व्यायाम कसा जोपासला तर! "त्यानुसार, मी तोंड, नाकपुड्या आणि कानातून येणारा आणि जाणारा श्वासोच्छवास तपासला. आणि मी तोंडातून, नाकातून आणि कानातून श्वास घेणे बंद केले तेव्हा (कैद) वायु माझ्या कवटीवर मोठ्या हिंसाचाराने मारत होती. एखाद्या बलवान माणसाने धारदार ड्रिलने एखाद्याची कवटी फोडली, त्याचप्रमाणे मी श्वास घेणे थांबवल्यामुळे वायुने माझ्या कवटीला प्रचंड मारहाण केली. अशा वेदनादायक संवेदना माझ्या मनात निर्माण झाल्या तरी त्यांचा माझ्या मनावर अजिबात परिणाम झाला नाही.

"मग मी स्वतःशी विचार केला: श्वास न घेणारा आनंद पुन्हा जोपासला तर कसा! "त्यानुसार, मी तोंड, नाकपुड्या आणि कानातून येणारा आणि जाणारा श्वासोच्छवास तपासला, आणि अशा प्रकारे मी श्वास घेणे थांबवले, माझ्या डोक्यात भयंकर वेदना निर्माण झाल्या. एखाद्या बलवान माणसाने एखाद्याचे डोके कडक चामड्याच्या थाळीने घट्ट बांधले तर ज्या वेदना होतात, त्याचप्रमाणे माझ्या डोक्यात भयंकर वेदना होत. "तरीही, माझी उर्जा कठोर होती. अशा वेदनादायक संवेदनांचा माझ्या मनावर परिणाम झाला नाही.

"मग मी स्वतःशी विचार केला: श्वास न घेणारा आनंद पुन्हा जोपासला तर कसा! "त्यानुसार, मी तोंडातून, नाकातून आणि कानातून श्वास घेणे बंद केले. अशा प्रकारे मी श्वास तपासत असताना, भरपूर हवेने माझ्या पोटाला छेद दिला. ज्याप्रमाणे एखादा कुशल कसाई किंवा शिकाऊ कसाई धारदार कसायाच्या चाकूने पोट फाडतो, त्याचप्रमाणे भरपूर हवेने माझ्या पोटात छिद्र पाडले.

"तरीही, माझी उर्जा कठोर होती. अशा वेदनादायक संवेदनांचा माझ्या मनावर परिणाम झाला नाही.

“पुन्हा मी स्वतःशी विचार केला: श्वास न घेता येणारा आनंद पुन्हा जोपासला तर कसा! “त्यानुसार, मी तोंड, नाकपुड्या आणि कानातून श्वासोच्छवास आणि उच्छवास तपासला. अशा प्रकारे मी माझा श्वास रोखून धरत असताना, माझ्या शरीरात प्रचंड जळजळ पसरली. ज्याप्रमाणे दोन बलवान माणसे दुर्बल माणसाला हाताने पकडून त्याला जळत असलेल्या कोळशाच्या खड्ड्यात जाळून टाकतात, त्याचप्रमाणे माझ्या शरीरात तीव्र जळजळ पसरली होती. “तरीही, माझी उर्जा कठोर होती. अशा वेदनादायक संवेदनांचा माझ्या मनावर परिणाम झाला नाही.

"तेव्हा मला पाहिलेल्या देवतांनी असे म्हटले: 'तपस्वी गोतम मेला आहे.' काहींनी टिप्पणी केली: 'तपस्वी गोतम अजून मेला नाही, पण मरत आहे'. तर काहींनी म्हटले: ‘तपस्वी गोतम मृत नाही आणि मरत नाही, तर अरहंत हा तपस्वी गोतम आहे. अशा प्रकारे अरहंत राहतो.”

पद्धतीत बदल:

अन्नापासून दूर राहणे:

“मग मी स्वतःशी विचार केला: मी अन्नापासून पूर्णपणे वर्ज्य केले तर कसे होईल! "तेव्हा देवता माझ्या जवळ आले आणि म्हणाले: 'महाराज, अन्न पूर्णपणे वर्ज्य करू नका. जर तुम्ही त्याचा सराव केलात, तर आम्ही तुमच्या शरीराच्या छिद्रांमधून आकाशीय सार ओततो; त्यावर तुम्ही टिकून राहाल.”

"आणि मला वाटले: 'मी उपासमार करत असल्याचा दावा केला आणि जर या देवतांनी माझ्या शरीराच्या छिद्रातून आकाशीय सार ओतले आणि त्याद्वारे मी टिकून राहिलो, तर ही माझी फसवणूक होईल.' म्हणून मी त्यांना नकार दिला गरज नाही तसे करण्याची-असे म्हटले. “मग माझ्या मनात पुढील विचार आला: मी थोडे थोडे थोडे हरभऱ्याचा रस, किंवा मसूर किंवा मटार खाल्ल्यास कसे?

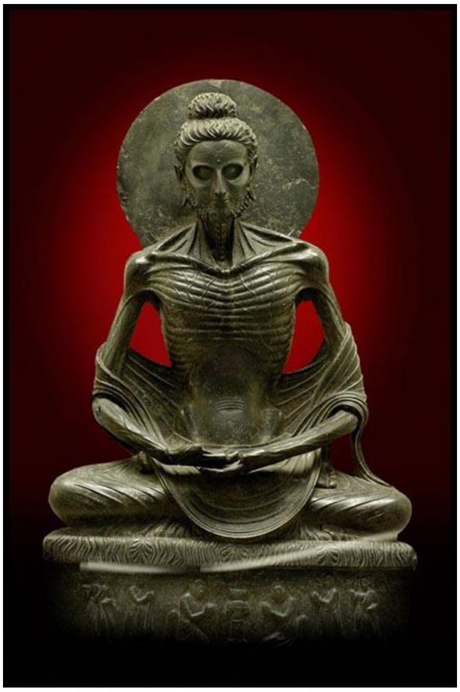

Image source:- www.tsemrinpoche.com

"मी एवढ्या कमी प्रमाणात घन आणि द्रव पदार्थ घेतल्याने माझे शरीर अत्यंत क्षीण झाले. ज्याप्रमाणे गाठी-गवत किंवा बुलशांचे सांधे असतात, त्याचप्रमाणे माझ्या शरीराचे मुख्य आणि किरकोळ भाग अन्नाच्या कमतरतेमुळे झाले होते, तसेच माझ्या नितंबांनाही अन्नाची कमतरता भासत होते, जसे उंटाचे खूर. ज्याप्रमाणे मण्यांची तार आहे, त्याचप्रमाणे अन्नाअभावी माझा पाठीचा कणा बाहेर उभा राहिला आणि वाकून गेला. ढासळलेल्या सभामंडपाचे तळवे अशा प्रकारे पडतात आणि त्याप्रमाणेच माझ्या फासळ्याही पोटापाण्या अभावी दिसल्या. ज्याप्रमाणे खोल विहिरीत तारे पाण्यात खोलवर बुडलेले दिसतात, त्याचप्रमाणे माझ्या डोळ्यांचे गोळे त्यांच्या कुशीत खोलवर बुडलेले दिसले, अन्न नसल्यामुळे. कडू भोपळा ज्याप्रमाणे कच्चा असताना कापला असता वारा आणि उन्हामुळे कुजून कोमेजून जातो, त्याचप्रमाणे माझ्या डोक्याची त्वचाही उदरनिर्वाहाच्या अभावामुळे कोमेजून गेली, आणि मी, माझ्या पोटाच्या त्वचेला स्पर्श करण्याच्या हेतूने जायचो, त्याऐवजी माझा पाठीचा कणा हातात यायचा. जेव्हा मी माझ्या पाठीच्या कण्याला स्पर्श करायचा असतो तेव्हा मी माझ्या पोटाची त्वचा पकडतो. मी असा होतो की, पुरेसे अन्न न मिळाल्याने, माझ्या पोटाची त्वचा पाठीच्या कण्याला चिकटली होती आणि मी, मलमूत्र किंवा लघवीला जात असताना, त्याच ठिकाणी अडखळत होतो आणि अन्नाच्या अभावी खाली पडलो होतो. मी माझ्या शरीराला पुनरुज्जीवित करण्यासाठी माझे हातपाय मारले, बघातर, मी तसे करत असताना, माझ्या शरीराच्या केसांची कुजलेली मुळे अन्नाअभावी माझ्या शरीरातून गळून पडली.

ज्या लोकांनी मला पाहिले ते म्हणाले: 'तपस्वी गोतम काळा आहे.' काही म्हणाले, 'तपस्वी गोतम काळा नसून निळा आहे. इतर काही म्हणाले: 'गोतम हा काळा किंवा निळा नाही तर पिवळट आहे.' अन्नाअभावी माझ्या त्वचेचा शुद्ध रंग इतका खराब झाला होता.

"मग माझ्या मनात पुढील विचार आला: भूतकाळातील जे काही तपस्वी किंवा ब्राह्मणांनी तीव्र, वेदनादायक, तीक्ष्ण आणि छेदन करणाऱ्या संवेदना अनुभवल्या असतील, त्यांनी त्या इतक्या उच्च स्तरावर अनुभवल्या असतील आणि त्यापलीकडे नाही. भविष्यातील जे काही तपस्वी आणि ब्राह्मणांना तीव्र, वेदनादायक, तीक्ष्ण आणि छेदन करणाऱ्या संवेदना अनुभवल्या जातील, त्यांनाही त्या इतक्या उच्च स्तरावर अनुभवता येतील आणि त्यापलीकडे नाही. तरीही या सर्व कटू आणि कठीण तपस्या करून मी मानवाच्या अवस्थेच्या पलीकडे, सर्वोच्च ज्ञान आणि अंतर्दृष्टीला पात्र अशी श्रेष्ठता प्राप्त करू शकणार नाही. प्रबोधनासाठी दुसरा मार्ग असू शकतो!"

मारा चे प्रलोभन:

त्याची दीर्घकाळापर्यंत वेदनादायक तपस्या पूर्णपणे व्यर्थ ठरली, त्यांनी केवळ त्याच्या मौल्यवान ऊर्जा संपुष्टात आणल्या. जरी शारीरिकदृष्ट्या चांगले असले तरी त्याचे नाजूकपणे पालनपोषण केलेले शरीर कदाचित मोठा ताण सहन करू शकत नाही. त्याचे मोहक रूप जवळजवळ ओळखण्याच्या पलीकडे पूर्णपणे फिकट झाले. त्याची सोनेरी रंगाची त्वचा फिकट झाली, त्याचे रक्त सुकले, त्याचे स्नायू न स्नायू सुकले, त्याचे डोळे बुडले आणि अस्पष्ट झाले. सर्व दिसण्यासाठी तो जिवंत सांगाडा होता. तो जवळजवळ मृत्यूच्या उंबरठ्यावर होता.

या निर्णायक टप्प्यावर, तो अजूनही सर्वोच्च (पद्धना) वर अभिप्रेत असताना, नेरंजरा नदीच्या काठावर राहून, परिपूर्ण सुरक्षिततेची स्थिती प्राप्त करण्यासाठी प्रयत्नशील आणि चिंतन करत असताना, नमुची आला, त्याने असे दयाळू शब्द उच्चारले:

"'तुम्ही दुबळे आणि विकृत आहात. तुमच्या जवळ मृत्यू आहे.

“हजार भाग (तुमचे) मरणाचे आहेत; जीवनासाठी (तेथे राहते) पण ऐक जगा, हे चांगल्या माणसा ! जीवन चांगले आहे. जगणे, आपण गुणवत्ता कामगिरी करू शकता. “ब्रह्मचर्य जीवन व्यतीत करून आणि अग्नी यज्ञ केल्याने पुष्कळ योग्यता प्राप्त होऊ शकते. या धडपडीचे तुम्ही काय कराल? कष्टाचा मार्ग कठीण, अवघड आहे, सहज साध्य होत नाही.”

मार या शब्दांचे पठण करीत त्या परमपुरुषाच्या सान्निध्यात उभा राहिला .

असे बोलणाऱ्या माराला, होनाऱ्या बुद्धाने उत्तर दिले: “हे दुष्ट, गाफिलांचे नातेवाईका ! तुम्ही इथे तुमच्या स्वार्थासाठी आला आहात. “गुणवत्तेचा थोडासाही उपयोग होत नाही. ज्यांना गुणवत्तेची गरज आहे त्यांच्यासाठी, मारा, असे बोलणे तुला शोभेल. "आत्मविश्वास (सद्धा), आत्म-नियंत्रण (तपो), चिकाटी (विरिया), आणि शहाणपण (पन्या) माझे आहेत. मी जो असा हेतू आहे, तू जीवनाचा प्रश्न का करतोस? “नद्यांचे नाले सुद्धा या वाऱ्याने कोरडे होतील. असे धडपडणाऱ्या माझे रक्त का आटू नये? “रक्त सुकल्यावर पित्त आणि कफही सुकतात. जेव्हा माझे शरीर वाया जाते तेव्हा माझे मन अधिकाधिक स्पष्ट होते का? तरीही माझी सजगता, शहाणपण आणि एकाग्रता अधिक दृढ होते का?

Image source:-
https://www.istockphoto.com/search/2/image?phrase=mara+buddha+photos

जेव्हा माझे शरीर वाया जाते तेव्हा माझे मन अधिकाधिक स्पष्ट होते का? तरीही माझी सजगता, शहाणपण आणि एकाग्रता अधिक दृढ होते का? “मी अशा प्रकारे जगत असताना, अत्यंत वेदना अनुभवत असताना, माझे मन वासनेसाठी तळमळत नाही! एखाद्या अस्तित्वाची शुद्धता पहा! "इंद्रिय-इच्छा (काम), तुमची पहिली सेना आहे. दुस-याला धम्माच्या जीवनाबद्दल घृणा (अरती) म्हणतात. तिसरी म्हणजे भूक आणि तहान (खुपिपासा). चौथ्याला तृष्णा (तन्हा) म्हणतात. पाचवा शरीराचा आणि मनाचा आळस (थिनमिद्ध) आहे. सहाव्याला भय (भिरूता) म्हणतात. सातवा आहे संशय (विचिकिच्चा), आणि आठवा म्हणजे विरोध आणि आडमुठेपणा (मक्खथांभा) नववा म्हणजे लाभ (लोभ),

स्तुती (सिलोका) आणि सन्मान (सक्कार) आणि अयोग्य प्रसिद्धी (यस) दहावा म्हणजे स्वतःची प्रशंसा करणे आणि इतरांचा तिरस्कार करणे (अत्तुक्कमसनपरवांभण).

"हे, नमुची, तुझे सैन्य आहे, दुष्टाचा विरोधी यजमान आहे. त्या सैन्यावर भ्याड मात करत नाही, पण जो विजय मिळवतो त्याला सुख मिळते. "हा मुजा मी दाखवतो! या जगात जीवन काय करते! एखाद्याने जगावे, पराभूत व्हावे यापेक्षा युद्धात मरण हे माझ्यासाठी चांगले आहे! "काही तपस्वी आणि ब्राह्मण या युद्धात उतरलेले दिसत नाहीत. ते सत्पुरुषांच्या मार्गावर चालत नाहीत किंवा ते जाणत नाहीत.

""मार हत्तीवर बसलेले सर्व बाजूंनी सैन्य पाहून मी युद्धासाठी पुढे जातो. मार मला माझ्या पदावरून हाकलणार नाही. तुझे ते सैन्य, ज्याला देवांसह जग जिंकू शकत नाही, माझ्या बुद्धीने मी दगडाने न भाजलेल्या पात्राप्रमाणे नष्ट करायला जातो. "माझ्या विचारांवर ताबा ठेवून, आणि मानसिकतेने सुस्थापित होऊन, मी देशोदेशी भटकत राहीन, अनेक शिष्यांना प्रशिक्षण देईन. "माझ्या शिकवणीचे परिश्रमपूर्वक, हेतूने आणि आचरणात आणणारे, ते, तुमची अवहेलना करून, जिथे गेल्यावर ते दु:खी होणार नाहीत तिथे जातील."

३.३ मध्यम मार्ग

Image source:-
https://www.pinterest.com/pin/298152437836031062/

तपस्वी गोतमाला आता आत्म-मृत्यूच्या पूर्ण निरर्थकतेबद्दलच्या वैयक्तिक अनुभवातून पूर्ण खात्री झाली होती, जी त्या काळातील तपस्वी तत्त्ववेत्त्यांनी मुक्तीसाठी अपरिहार्य मानली असली तरी, प्रत्यक्षात एखाद्याची बुद्धी कमकुवत होते आणि परिणामी आत्म्याचा आळस होतो. नैतिक प्रगतीला अडथळा आणणाऱ्या आत्मभोगाच्या दुसऱ्या टोकाप्रमाणेच त्याने या वेदनादायक टोकाचा कायमचा त्याग केला. मध्यम मार्ग अवलंब करण्याची कल्पना त्यांनी मांडली जी नंतर त्यांच्या शिकवणीच्या प्रमुख वैशिष्ट्यांपैकी एक बनली.

त्यांचे वडील नांगरणीमध्ये कसे गुंतले होते ते आठवते, ते जांभूळ झाडाच्या थंड सावलीत बसले होते, स्वतःच्या श्वासाच्या चिंतनात गढून गेले होते, ज्याचा परिणाम म्हणजे पहिली झान प्राप्त झाली. तेव्हा त्याने विचार केला: “ठीक आहे, हा ज्ञानप्राप्तीचा मार्ग आहे.” त्याच्या लक्षात आले की अशा पूर्णपणे थकलेल्या शरीराने आत्मज्ञान मिळू शकत नाही: आध्यात्मिक प्रगतीसाठी शारीरिक तंदुरुस्ती आवश्यक आहे,म्हणून त्याने शरीराचे संयमाने पोषण करण्याचे ठरवले आणि कठोर आणि मऊ असे काही खडबडीत अन्न घेतले. जे पाच आवडते शिष्य त्याच्याकडे मोठ्या आशेने उपस्थित होते ते विचार करत होते की तपस्वी गोतमाला जे काही सत्य समजेल ते ते त्यांना देईल, तेव्हा ते निराश झाले. या पद्धतीत अनपेक्षित बदल झाला आणि त्याला आणि ते ठिकाणही सोडून इसिपतानाला गेला आणि म्हणाला की "संन्यासी गोतमा विलासी झाला होता, त्याने धडपड करणे थांबवले होते आणि ते गुहेत/विहारात परतले होते."

तेव्हा त्याने विचार केला: “ठीक आहे, हा ज्ञानप्राप्तीचा मार्ग आहे.” त्याच्या लक्षात आले की अशा पूर्णपणे थकलेल्या शरीराने आत्मज्ञान मिळू शकत नाही: आध्यात्मिक प्रगतीसाठी शारीरिक तंदुरुस्ती आवश्यक आहे. म्हणून त्याने शरीराचे संयमाने पोषण करण्याचे ठरवले आणि कठोर आणि मऊ असे काही खडबडीत अन्न घेतले. जे पाच आवडते शिष्य त्याच्याकडे मोठ्या आशेने उपस्थित होते ते विचार करत होते की तपस्वी गोतमाला जे काही सत्य समजेल ते ते त्यांना देईल, तेव्हा ते निराश झाले. या पद्धतीत अनपेक्षित बदल झाला आणि त्याला आणि ते ठिकाणही सोडून इसिपतानाला गेला आणि म्हणाला की "संन्यासी गोतम विलासी झाला होता, त्याने धडपड करणे थांबवले होते आणि ते गुहेत/विहारात परतले होते."

एका निर्णायक वेळी जेव्हा मदतीचे स्वागत होते तेव्हा त्याच्या साथीदारांनी त्याला एकटे सोडले. तो निराश झाला नाही, परंतु त्यांचे ऐच्छिक वेगळे होणे त्याच्यासाठी फायदेशीर होते, परंतु त्याच्या महान संघर्षाच्या वेळी त्यांची उपस्थिती त्याला उपयुक्त ठरली. एकटे, एकांतात, महापुरुषांना अनेकदा खोल सत्ये समजतात आणि गुंतागुंतीच्या समस्या सोडवतात.

३.४ सत्याचा साक्षात्कार

काही खडबडीत अन्नाने आपली गमावलेली शक्ती परत मिळवून, त्याने तरुणपणात मिळवलेली पहिली झान सहजपणे विकसित केली. अंशानुसार त्याने दुसरी, तिसरी आणि चौथी झान देखील विकसित केली. झानांचा विकास करून त्याने मनाची परिपूर्ण एक-बिंदू प्राप्त केली. त्याचे मन आता एका चकचकीत आरशासारखे होते जिथे प्रत्येक गोष्ट त्याच्या खऱ्या परिप्रेक्ष्यात प्रतिबिंबित होते. अशाप्रकारे शांत, शुद्ध, वासना आणि अशुद्धतेपासून मुक्त, लवचिक, सावध, स्थिर आणि अचल अशा विचारांनी त्यांनी आपले मन "भूतकाळातील स्मरणशक्ती" (पुब्बेनिवासानुस्सतीज्ञान) या ज्ञानाकडे निर्देशित केले.

त्याने आपल्या पूर्वीच्या अस्तित्वातील विविध स्थिती खालीलप्रमाणे आठवल्या: प्रथम एक जीवन, नंतर दोन जीवन, नंतर तीन, चार, पाच, दहा, वीस, पन्नास जीवनांपर्यंत; मग शंभर, एक हजार, शंभर हजार; नंतर अनेक विश्वचक्रांचे विघटन, नंतर अनेक विश्वचक्रांची

उत्क्रांती, त्यानंतर अनेक विश्वचक्रांचे विघटन आणि उत्क्रांती. त्या ठिकाणी तो असा नावाचा, असा परिवार, अशी जात, असा आहारी, त्याने अनुभवलेले सुख-दुःख, अशा त्याच्या जीवनाचा अंत झाला. तेथून निघून तो अन्यत्र अस्तित्वात आला. मग असे त्याचे नाव, असे त्याचे कुटुंब, अशी त्याची जात, असे त्याचे आहार, असे त्याने अनुभवलेले सुख-दुःख, असाच जीवनाचा अंत. तेथून निघून तो येथे अस्तित्वात आला. अशा प्रकारे त्याला त्याच्या पूर्वीच्या जन्मातील विविध स्थिती आणि तपशील आठवले. हे, खरंच, प्रथम ज्ञान म्हणून जे त्याला रात्रीच्या पहिल्या प्रहरात कळले.

अशाप्रकारे भूतकाळातील अज्ञान दूर करून, त्यांनी आपल्या शुद्ध मनाला "प्राणींच्या अदृश्य आणि पुन: प्रकट होण्याच्या समज" (चुतूपापताना) कडे निर्देशित केले. शुद्ध आणि अलौकिक दृष्टीने, त्याने अस्तित्वाच्या एका अवस्थेतून अस्तित्वातून गायब होऊन दुसऱ्या अवस्थेत पुन: प्रकट होत असल्याचे पाहिले; त्याने पाया आणि उदात्त, सुंदर आणि कुरूप, सुखी आणि दुःखी, सर्व त्यांच्या कर्मानुसार जात असल्याचे पाहिले. त्याला माहीत होते की या चांगल्या व्यक्ती, वाईट कृत्ये, शब्द आणि विचारांनी, महान व्यक्तींची निंदा करून, अविश्वासू बनून आणि अविश्वासूंच्या कृतींशी जुळवून घेऊन, त्यांच्या शरीराच्या विघटनानंतर आणि मृत्यूनंतर, जन्माला आले होते. दुःखी अवस्थेत. त्याला माहीत होते की या चांगल्या व्यक्ती चांगल्या कृतीतून, शब्दांनी आणि विचारांनी, महान व्यक्तींना अपमानित न करण्याद्वारे, योग्य विश्वासणारे बनून आणि योग्य विश्वासणाऱ्यांच्या कृतींशी जुळवून घेऊन, त्यांच्या शरीराचे विघटन झाल्यानंतर आणि मृत्यूनंतर, आनंदी खगोलीय जगात जन्माला आला होता.

अशा रीतीने त्याने अदभुत अलौकिक दृष्टीने जीवांचे अदृश्य होणे आणि पुन्हा प्रकट होणे पाहिले. हे खरे तर दुसरे ज्ञान होते जे त्याला रात्रीच्या मध्यरात्री जाणवले. अशा प्रकारे भविष्याबद्दलचे अज्ञान दूर करून त्याने आपल्या शुद्ध मनाला निर्देशित केले. "आसवाच्याच्या समाप्तीचे आकलन" (आसवक्खयज्ञान).

त्याला वस्तुस्थितीच्या अनुषंगाने जाणवले: “हे दु:ख आहे”, “हे, दु:खाचा उदय”, “हा, दु:खाचा अंत”, “हा, दु:खाच्या समाप्तीकडे नेणारा मार्ग”. त्याचप्रमाणे वस्तुस्थितीनुसार त्याला जाणवले: “हे भ्रष्टमन आहेत”, “हा, भ्रष्टमनाचा उदय”, “हा, भ्रष्टमनाचा अंत”, “हा, भ्रष्टमनाच्या समाप्तीकडे नेणारा मार्ग”. अशा प्रकारे जाणणे, अशा प्रकारे जाणणे, त्याचे मन इंद्रिय तृष्णेच्या भ्रष्टतेपासून, अस्तित्वासाठी लालसेच्या भ्रष्टाचार पासून; अज्ञानाच्या भ्रष्टमना तून मुक्त झाले.

मुक्तझाल्यावर, त्याला माहित होते, “मुक्त झालो आहे” आणि त्याला जाणवले, “पुनर्जन्म संपला आहे; पवित्र जीवन पूर्ण केले; जे करायचे होते ते केले; आता पुन्हा हे जन्म नाही.” हे तिसरे ज्ञान होते जे त्याला रात्रीच्या शेवटच्या प्रहरात प्राप्त झाले. अज्ञान दूर झाले आणि शहाणपण निर्माण झाले; अंधार नाहीसा झाला आणि प्रकाश निर्माण झाला.

३.५ धम्मच मार्ग दाखविणार

ज्ञानप्राप्तीनंतर एका प्रसंगी, बुद्ध नेरंजरा नदीच्या काठी अजपाल वटवृक्षाच्या पायथ्याशी राहत होते. ते एकांतात ध्यानात गुंतले असताना त्याच्या मनात पुढील विचार आला: “श्रद्धा

आणि आदर दाखविल्याशिवाय जगणे खरोखरच वेदनादायक आहे. मी एखाद्या तपस्वी किंवा ब्राह्मणाजवळ त्याचा आदर आणि आदर करत राहावे तर कसे? मग त्याला असे झाले: नैतिकता (सिलखंद) पूर्णत्वास आणण्यासाठी मी दुसऱ्या तपस्वी किंवा ब्राह्मणाजवळ राहावे, त्याचा आदर आणि आदर करावा? पण मला या जगात देव, मार, ब्राह्मण आणि तपस्वी, ब्राह्मण, देव आणि पुरुष यांसह इतर प्राणी दिसत नाहीत, जो नैतिकतेत माझ्यापेक्षा श्रेष्ठ आहे आणि ज्याच्याशी मी संगती करू शकलो, त्याचा आदर आणि आदर करू शकलो.

“एकाग्रता (समाधीखंद) पूर्णत्वास आणण्यासाठी मी दुसऱ्या तपस्वी किंवा ब्राह्मणाच्या जवळ राहावे, त्याचा आदर आणि आदर करावा का? परंतु एकाग्रतेने माझ्यापेक्षा श्रेष्ठ असा कोणताही तपस्वी किंवा ब्राह्मण मला या जगात दिसत नाही आणि ज्याचा मी सहवास, आदर आणि आदर करावा.

“बुद्धी (पंयाखंद) पूर्णत्वास आणण्यासाठी मी दुसऱ्या तपस्वी किंवा ब्राह्मणाजवळ राहावे, त्याचा आदर आणि आदर करावा? पण मला या जगात एकही तपस्वी किंवा ब्राह्मण दिसत नाही जो माझ्याहून ज्ञानात श्रेष्ठ आहे आणि ज्याचा मी सहवास करावा, त्याचा आदर आणि आदर करावा. मुक्ती (विमुत्तिकखंद) पूर्णतेकडे? पण मला या जगात एकही तपस्वी किंवा ब्राह्मण दिसत नाही जो माझ्यापेक्षा मुक्तीमध्ये श्रेष्ठ असेल आणि ज्याचा मी सहवास करावा, त्याचा आदर करावा आणि त्याचा आदर करावा.”

तेव्हा त्याच्या मनात विचार आला: “मी स्वत: जाणलेल्या या धम्माचा आदर आणि आदर करत कसे जगावे?” तेव्हा ब्रह्मसहंपती, बुद्धाचा विचार स्वतःच्या मनाने समजून घेतो, ज्याप्रमाणे एखादा बलवान मनुष्य आपला वाकलेला हात लांब करतो किंवा वाकतो तसा हात लांब करून तो ब्रह्मक्षेत्रातून नाहीसा झाला आणि बुद्धांसमोर प्रकट झाला,आणि आपला एक खांदा झाकून आणि उजवा गुडघा जमिनीवर ठेवून, त्याने बुद्धांना हात जोडून नमस्कार केला आणि असे म्हटले: "हे सर्वोत्कृष्ट! हे असेच आहे, हे सिद्धी! हे भगवान, योग्य, परम ज्ञानी, जे भूतकाळात होते, त्यांनी या धम्माचा आदर आणि आदर करूनच जीवन जगले.

"योग्य, परम ज्ञानी, जे भविष्यात असतील, ते देखील या धम्माचा आदर आणि आदर करत जगतील.

"हे ज्ञानी, सध्याच्या युगातील श्रेष्ठ, योग्य, परम ज्ञानी देखील या धम्माचा आदर आणि आदर करीत जगू दे!" हे ब्रह्मा सहंपती म्हणाले, आणि ते उच्चारताना ते पुढीलप्रमाणे बोलले: "भूतकाळातील, भविष्यातील आणि वर्तमान युगातील ते ज्ञानी, जे अनेकांचे दुःख दूर करतात - ते सर्व जगले, जगतील आणि उदात्त धम्माचा आदर करीत जगत आहेत. हे बुद्धांचे वैशिष्ट्य आहे. "म्हणून ज्याला आपल्या कल्याणाची इच्छा आहे आणि त्याच्या महानतेची अपेक्षा आहे त्याने नक्कीच बुद्धांच्या संदेशाचे स्मरण करून उदात्त धम्माचा आदर केला पाहिजे." हे ब्रह्मा सहंपती म्हणाले, आणि त्यानंतर त्यांनी बुद्धांना आदरपूर्वक नमस्कार केला आणि त्यांच्याभोवती उजवीकडे फिरत लगेच अदृश्य झाला.

३.६ धम्म शिकविण्याचे आमंत्रण

राजयतन वृक्षाच्या पायथ्यापासून बुद्ध अजपाल वटवृक्षाकडे गेले आणि ते एकांतात ध्यानात मग्न असताना त्यांच्या मनात पुढील विचार आला. हा धम्म जो मला जाणवला तो खरोखरच गहन, जाणण्यास कठीण, समजण्यास कठीण, शांत, उच्च, तर्काच्या कक्षेत नसलेला, सूक्ष्म आहे आणि तो ज्ञानी लोकांना समजावा असा आहे. हे प्राणी भौतिक सुखांशी संलग्न आहेत. हा कार्यकारणभावाने जोडलेला 'अवलंबित उद्भवणे' हा एक विषय आहे जो समजणे कठीण आहे. आणि हे निब्बान – कार्यकारणाची समाप्ती, सर्व वासनांचा त्याग, तृष्णेचा नाश, अनासक्ती आणि समाप्ती - देखील एक विषय आहे. सहज समजण्याजोगे नाही. जर मीही हा धम्म शिकवला तर इतर मला समजणार नाहीत. ते माझ्यासाठी त्रासदायक असेल."

मग बुद्धांना यापूर्वी कधीही न ऐकलेले हे अद्भुत वचन:

"कठिणपणे मी धम्म समजून घेतला आहे. आता त्याची घोषणा करायची गरज नाही. हा धम्म वासना आणि द्वेषाचे वर्चस्व असलेल्यांना सहजासहजी कळत नाही. वासनेने ग्रासलेले, अंधारात आच्छादलेले, प्रवाहाच्या विरुद्ध जाणारा हा धम्म पाहत नाही, जो अस्पष्ट, गहन, जाणण्यास कठीण आणि सूक्ष्म आहे." बुद्धाने असे प्रतिबिंबित केल्याप्रमाणे, धम्माचे स्पष्टीकरण करण्याची त्यांची इच्छा नव्हती.

त्यानंतर ब्रह्मा सहंपतीने बुद्धांचे विचार वाचले, आणि धम्म न ऐकल्याने जगाचा नाश होईल या भीतीने, त्यांच्याकडे गेले आणि त्यांना अशा प्रकारे धम्म शिकवण्यासाठी आमंत्रित केले:

"हे ज्ञानी, परमपति धम्माचे स्पष्टीकरण करा! कर्तृत्ववान धम्माची व्याख्या करू शकेल! त्यांच्या डोळ्यात थोडी धूळ असलेले प्राणी आहेत, जे धम्म ऐकत नाहीत, ते दूर पडतात. धम्म समजून घेणारे असतील."

शिवाय, त्यांनी टिप्पणी केली: "प्राचीन काळी मगधमध्ये अशुद्ध, अपवित्र, भ्रष्टांचा विचार असलेला धम्म निर्माण झाला. मृत्यूरहित अवस्थेसाठी हे दार उघडा. त्यांना निर्दोषाने समजलेला धम्म ऐकू द्या! ज्याप्रमाणे खडकाळ पर्वताच्या शिखरावर उभा असलेला माणूस आजूबाजूच्या लोकांना पाहतो, त्याचप्रमाणे सर्व पाहणारा, ज्ञानी या धम्माच्या महालावर चढू शकतो! दु:खात बुडलेल्या आणि जन्म आणि क्षयने पराभूत झालेल्या लोकांकडे दुःखरहित बुद्ध पहा!

Image source:-
https://www.quora.com/Who-is-Brahma-Sahampati-in-Buddhism

“उठ, हे वीर, युद्धात विजयी, मुक्तनेता, कर्जमुक्त, वीरा जगात भटक! परमपूज्य धम्म शिकवू दे! असे लोक असतील जे धम्म समजतील.”असे म्हटल्यावर परमपूज्य त्याच्याशी असे बोलले: “हे ब्रह्मा, माझ्या मनात पुढील विचार आला – ‘हा धम्म जो मी ग्रहण केला आहे ते वासना आणि द्वेषाने ग्रस्त असलेल्यांना सहजासहजी समजत नाही. वासनेने ग्रासलेले, अंधारात आच्छादलेले, प्रवाहाच्या विरुद्ध जाणारा, अमूर्त, गहन, जाणण्यास कठीण आणि सूक्ष्म असा हा धम्म दिसत नाही. मी असे विचार करताच, माझे मन धम्माच्या शिकवणीकडे नाही तर निष्क्रियतेत वळले.” ब्रह्मसहंपतीने दुसऱ्यांदा बुद्धांना आवाहन केले आणि त्यांनी तेच उत्तर दिले. जेव्हा त्यांनी तिसऱ्यांदा बुद्धांना आवाहन केले तेव्हा ते परमप्रभु , प्राण्यांबद्दल दया दाखवून, त्याच्या बुद्ध-दृष्टीने जगाचे सर्वेक्षण केले.

अशाप्रकारे त्याने पाहणी केली असता त्याने डोळ्यात धूळ असलेले, तीव्र आणि कंटाळवाणे बुद्धी असलेले, चांगल्या आणि वाईट वैशिष्ट्यांसह, सोपे प्राणी आणि ज्यांना शिकवणे कठीण आहे असे प्राणी आणि वाईट आणि पलीकडे जीवन, जगणारे इतर काही प्राणी पाहिले ज्यांना भीती वाटते. “निळ्या, लाल किंवा पांढऱ्या कमळाच्या तलावाप्रमाणे, काही कमळ पाण्यात जन्म घेतात, पाण्यात वाढतात, पाण्यात बुडून राहतात आणि पाण्यात बुडून वाढतात; काही पाण्यात जन्माला येतात, पाण्यात वाढतात आणि पाण्याच्या पृष्ठभागावर राहतात; इतर काही पाण्यात जन्माला येतात, पाण्यात वाढतात आणि पाण्यातून बाहेर पडतात, पाण्याने अस्पष्ट राहतात. असे असतानाही, परमपूज्यांनी आपल्या बुद्ध-दृष्टीने जगाचे सर्वेक्षण केले असता, त्यांनी डोळ्यांनी थोडे आणि जास्त धूळ असलेले, तीव्र आणि कंटाळवाणे बुद्धी असलेले, चांगल्या आणि वाईट वैशिष्ट्यांसह, शिकवणे सोपे आणि कठीण असलेले प्राणी पाहिले. इतर काही लोक जे भीतीने वाईट आणि त्यापलीकडे जीवन पाहतात. आणि त्यांनी एका गाथेतत ब्रह्मा सहपतीला असे संबोधित केले: “त्यांच्यासाठी अमृताचे दरवाजे उघडले आहेत. ज्यांना कान आहेत त्यांना आत्मविश्वास देऊ द्या. हे ब्रह्मा, थकव्याची जाणीव असल्याने मी हा तेजस्वी आणि उत्कृष्ट धम्म माणसांना शिकवला नाही.

प्रसन्न झालेल्या ब्रह्मदेवाने स्वतःला धम्माचे वर्णन करण्यासाठी पराकोटीची संधी बनवून आदरपूर्वक नमस्कार केला आणि त्याच्याभोवती उजवीकडे फिरत लगेच अदृश्य झाला.

पहिले दोन उपासक:

एकोणचाळीस दिवसांच्या त्यांच्या संस्मरणीय उपवासानंतर, बुद्ध राजयतनाच्या झाडाखाली बसले असता, उक्कला (ओरिसा) येथील तपस्सू आणि भल्लिक हे दोन व्यापारी त्या मार्गाने गेले. मग एक विशिष्ट देवता, जो मागील जन्मी त्यांचा रक्ताचा नातेवाईक होता, त्यांच्याशी पुढीलप्रमाणे बोलला:

“उत्तम महाराज, त्यांच्या ज्ञानानंतर लवकरच, राजयतन वृक्षाच्या पायथ्याशी वास करत आहेत. जा आणि पीठ आणि मधाच्या पोळ्यासह परमपूज्यची सेवा करा. यामुळे तुमचे कल्याण आणि आनंद दीर्घकाळ टिकेल.” या सुवर्णसंधीचा लाभ घेत, दोन आनंदित व्यापारी त्या परमात्म्याकडे गेले, आणि आदरपूर्वक त्यांना नमस्कार करून, त्यांच्या आनंदासाठी आणि कल्याणासाठी त्यांची विनम्र भिक्षा स्वीकारण्याची विनंती केली, जेणेकरून ते आनंदी होईल. मग त्या परमात्म्याला असे झाले: “तथागत त्यांच्या हाताने अन्न स्वीकारत नाहीत. मी हे पीठ आणि मधाची पोळी कशी स्वीकारू?"

Image source:-
http://viriannguyen.blogspot.com/2013/09/life-of-buddha-picture.html?m=0

तत्क्षणीच चार (चतुमहाराजा) राजांनी त्या परमात्म्याचे विचार त्यांच्या मनाने समजून घेतले आणि चारही दिशांनी त्यांना चार दगडी पात्र अर्पण केले आणि म्हणाले - "हे बुद्धा, हयात पीठ आणि मधाची पोळी स्वीकारा!"

बुद्धाने कृपापूर्वक योग्य वेळी दिलेली भेटवस्तू स्वीकारली ज्याद्वारे त्यांना व्यापाऱ्यांचे विनम्र दान प्राप्त झाले आणि त्यांच्या दीर्घ उपवासानंतर त्यांनी त्यांचे अन्न खाल्ले. जेवण झाल्यावर व्यापारी बुद्धाच्या चरणांसमोर नतमस्तक झाले आणि म्हणाले: "हे बुद्धा!, आम्हाला बुद्धाचा आणि धम्माचा शरणात घ्या. ज्यांनी आजपासून मरेपर्यंत शरण घेतले आहे अशा (उपासक) सामान्य शिष्यांप्रमाणे परमपूज्य बुद्ध आमच्याशी वागतील का?

हे बुद्धाचे पहिले उपासक होते ज्यांनी बुद्ध आणि धम्मात शरण घेऊन, दुहेरी सूत्राचा पाठ करून बौद्ध धर्म स्वीकारला.

धम्म शिकवण्यासाठी वाराणसीच्या वाटेवर:

धम्म शिकवण्याचे आमंत्रण स्वीकारल्यावर, बुद्धांनी आपल्या महान कार्याला सुरुवात करण्यापूर्वी जो पहिला विचार आला तो असा होता - "मी प्रथम कोणाला धम्म शिकवू? धम्म लवकर कोणाला समजेल? बरं, अलारकलाम आहे जो विद्वान, हुशार आहे आणि बर्याच काळापासून त्याच्या डोळ्यात धूळ आहे. जर मी त्याला प्रथम धम्म शिकवला तर कसे? त्याला धम्म लवकर समजेल."

मग एक देवता बुद्धासमोर प्रकट झाला आणि म्हणाला: "भगवान! अलारकलामा एका आठवड्यापूर्वी मरण पावला." त्याच्या अलौकिक दृष्टीने त्याला असे समजले की ते तसेच आहे. मग त्याने उद्दाकररामपुत्तचा विचार केला. तत्काळ एका देवतेने त्यांना कळवले की ते आदल्या दिवशी संध्याकाळी मरण पावले. त्यांच्या अलौकिक दृष्टीने त्यांना हे असेच समजले. शेवटी बुद्धाने त्यांच्या आत्मज्ञानाच्या संघर्षात त्यांच्याकडे उपस्थित असलेल्या पाच उत्साही तपस्वींचा विचार केला. त्यांच्या अलौकिक दृष्टीने ते वाराणसीजवळील इसिपतन येथील मिगदायमध्ये राहत असल्याचे त्यांना जाणवले, म्हणून मग बुद्ध वाराणसीला निघेपर्यंत उरुवेला येथेच राहिले.

बुद्ध राजमार्गावरून प्रवास करत असताना, गया आणि ज्याच्या छायेखाली त्यांना ज्ञानप्राप्ती झाली त्या बोधीवृक्षाच्या दरम्यान, त्यांना उपक नावाच्या एका भटक्या तपस्वीने त्यांना पाहिले आणि त्यांना असे संबोधले: "तुझी इंद्रिये अत्यंत स्पष्ट आहेत मित्रा! तुझा रंग शुद्ध

आणि स्वच्छ आहे. मित्रा, तुझा संन्यास कोणामुळे झाला? तुमचे शिक्षक कोण आहेत? तुम्ही कोणाच्या शिकवणीचा दावा करता?" बुद्धांनी उत्तर दिले:

मी अलिप्त आहे, त्या सर्वांचा मी त्याग केला आहे. तृष्णेच्या नाशात मी पूर्णपणे लीन झालो आहे(अरहंतत्व).स्वतःच सर्व काही समजून घेतल्यावर मी माझा गुरु कोणाला म्हणू?

मला गुरु नाही. माझ्या बरोबरीचा एकही मला दिसत नाही.

देवांसह जगात माझा कोणीही प्रतिस्पर्धी नाही.

खरंच या जगात मी अरहंत आहे.मी एक अतुलनीय शिक्षक आहे;

एकटा मीच सर्वज्ञानी आहे.मी शांत आणि परमशांत आहे.

धम्माचे चक्र काशी शहरात प्रस्थापित करण्यासाठी मी जातोय .

या आंधळ्या जगात मी अ+मृताचा नगारा वाजविणार आहे.

“मग मित्रा, तू अरहंत आहेस, अमर्याद विजेता आहेस हे तू कबूल करतोस का?” उपकाने विचारले. “माझ्यासारख्यांनाच विजेते म्हणतात ज्यांनी अपवित्रांचा नाश केला आहे. सर्व वाईट परिस्थिती मी जिंकल्या आहेत. म्हणून, उपका, मला विजेता म्हटले जाते," बुद्धांनी उत्तर दिले. "असं असेल मित्रा!" उपकाने टिपणी केली आणि डोके हलवत आल्या रस्त्याने निघून गेला. पहिल्याच आक्षेपाने न गडबडता, बुद्ध प्रवास करत, वाराणसी च्या मिगदायवनात वेळेवर पोहोचले.

पाच भिक्खुंना भेटणे:

ज्या पाच संन्याशांनी त्याला दुरून येताना पाहिले त्यांनी त्याला योग्य आदर न देण्याचे ठरवले कारण त्यांनी कठोर तपस्वी प्रथा बंद केल्याचा चुकीचा अर्थ लावला होता, जो त्याच्या प्रबोधनाच्या संघर्षादरम्यान पूर्णपणे व्यर्थ ठरला. त्यांनी टिप्पणी केली: “मित्रांनो, हा तपस्वी गोतम येत आहे. तो विलासी आहे. त्याने प्रयत्न करणे सोडले आहे आणि त्याचे जीवन विपुलतेत बदलले आहे. त्याला अभिवादन करून वाट पाहू नये. त्याची पात्र आणि चीवर घेऊ नये. तरीसुद्धा, आसन तयार केले पाहिजे. त्याची इच्छा असेल तर त्याला बसू द्या.”

तथापि, जसजसे बुद्ध जवळ येत गेले, तसतसे त्यांचे गौरवशाली व्यक्तिमत्व असे होते की त्यांना त्यांचा उचित सन्मानाने स्वागत करणे भाग पडले. एकाने पुढे येऊन त्याची पात्र आणि चीवर घेतले, दुसऱ्याने आसन तयार केले आणि दुसऱ्याने त्याच्या पायासाठी पाणी ठेवले. तरीसुद्धा, त्यांनी त्याला नावाने संबोधले आणि त्याला मित्र (आवुसो) संबोधले, हे संबोधनाचे स्वरूप सामान्यत: कनिष्ठ आणि समतुल्यांना लागू होते. यावर बुद्धांनी त्यांना असे संबोधित केले: “हे भिक्खूंनो, तथागतांना नावाने किंवा ‘आवुसो’ या उपाधीने संबोधू नका.

हे भिक्खू, एक श्रेष्ठ, तथागत आहे. पूर्ण ज्ञानी तो आहे. हे भिक्खूंनो, लक्ष दया ! मरणहीनता (अमता) प्राप्त झाली आहे. मी धम्म सांगेन आणि शिकवीन. जर तुम्ही माझ्या सूचनेनुसार

वागलात, तर तुमच्या स्वतःच्या अंतर्ज्ञानी बुद्धीने तुम्हाला फार लवकर कळेल, आणि या जीवनातच, पवित्र जीवनाची ती परम पूर्णता प्राप्त करून तुम्ही जगू शकाल, ज्याच्या फायद्यासाठी थोर घराण्यातील मुले योग्यरित्या घर सोडतात."

तेव्हा पाच संन्याशांनी उत्तर दिले: “आवुसो गोतमा, तुझ्या त्या आचरणाने, त्या शिस्तीने, त्या वेदनादायक तपस्याने, तुला अरियाला पात्र असे कोणतेही अलौकिक ज्ञान आणि अंतर्दृष्टी प्राप्त झाली नाही. जेव्हा तुम्ही विलासी बनलात, धडपड करणे सोडून दिले आहे आणि समृद्ध जीवनात रुपांतरित झाला आहेस, तेव्हा अरियाला योग्य असे कोणतेही अलौकिक विशिष्ट ज्ञान आणि अंतर्दृष्टी कशी मिळवाल?”

स्पष्टीकरणात बुद्ध म्हणाले: “तथागत, हे भिक्खू, विलासी नाही, त्याने प्रयत्न करणे सोडले नाही आणि समृद्ध जीवनात रूपांतरित झाले नाही. श्रेष्ठ म्हणजे तथागत. पूर्ण ज्ञानी तो आहे. हे भिक्खूंनो, लक्ष दया ! मरणहीनता (अमता) प्राप्त झाली आहे. मी धम्म सांगेन आणि शिकवीन. जर तुम्ही माझ्या सूचनेनुसार वागलात, तर तुमच्या स्वतःच्या अंतर्ज्ञानी बुद्धीने तुम्हाला फार लवकर कळेल, आणि या जीवनातच, पवित्र जीवनाची ती परम पूर्णता प्राप्त करून तुम्ही जगू शकाल, ज्याच्या फायद्यासाठी थोर घराण्यातील मुले योग्यरित्या घर सोडतात."

दुस-यांदा पूर्वग्रहदूषित तपस्वींनी त्याच पद्धतीने निराशा व्यक्त केली.

दुस-यांदा बुद्धाने त्यांना ज्ञानप्राप्तीबद्दल आश्वस्त केले.

त्याच्यावर विश्वास ठेवण्यास नकार देणाऱ्या अट्टल तपस्वींनी तिसऱ्यांदा त्यांचे मत व्यक्त केले तेव्हा बुद्धांनी त्यांना असा प्रश्न केला: "हे भिक्खूंनो, मी तुमच्याशी यापूर्वी कधी असे बोललो होतो, हे तुम्हाला माहीत आहे का?"

"नाही, खरंच!"

बुद्धांनी तिसऱ्यांदा पुनरावृत्ती केली की त्यांना ज्ञान प्राप्त झाले आहे आणि जर ते त्यांच्या सूचनांनुसार वागले तर त्यांनाही सत्याची जाणीव होऊ शकेल. हे बुद्धाच्या पवित्र ओठातून आलेले स्पष्ट उच्चार होते. सुसंस्कृत तपस्वी, त्यांच्या विचारांवर ठाम असले तरी, त्यांना बुद्धाच्या महान कर्तृत्वाबद्दल आणि त्यांचे नैतिक मार्गदर्शक आणि शिक्षक म्हणून कार्य करण्याच्या त्यांच्या क्षमतेबद्दल पूर्ण खात्री होती. त्यांनी त्याच्या वचनावर विश्वास ठेवला आणि त्याची उदात्त शिकवण ऐकण्यासाठी शांत बसले.

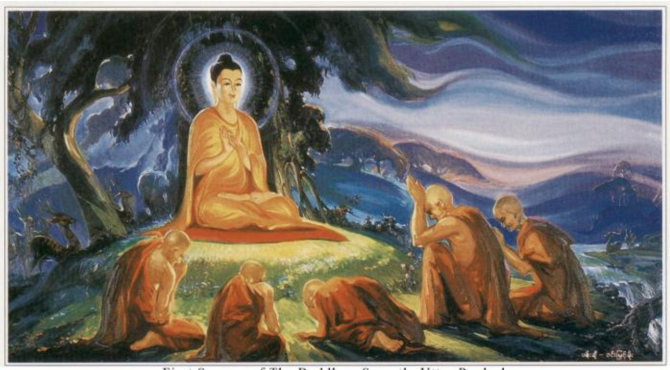

First Sermon of The Buddha - Sarnath, Uttar Pradesh
http://saraniya.com/buddhism/buddhist-stories/the-life-of-buddha-in-pictures/

बुद्ध तपस्वींपैकी दोनजणांना धम्म शिकवत, तर तिघे भिक्षा मागण्यासाठी बाहेर पडत. तिन्ही तपस्वींनी भिक्षेतून जे काही आणले ते सहा जण वाटुन खात. नंतर बुद्ध त्या तिन जणांना धम्म शिकवत, तर दोन तपस्वी भिक्षा मागण्यासाठी बाहेर पडत. दोघांनी जे काही आणले ते सहा जण वाटुन घेत. त्या पाच तपस्वींना बुद्धांनी अशा प्रकारे उपदेश आणि निर्देश दिलेला, त्या तपस्वींनी स्वतः जन्म, क्षय, मृत्यू, दु:ख आणि वासनांच्या अधीन राहून, जीवनाचे वास्तविक स्वरूप ओळखले आणि जन्महीन, क्षयरहित, रोगरहित, मृत्यूहीन, दुःखहीन, उत्कटतेने शोधले. अतुलनीय परम शांती, निब्बानाने अतुलनीय सुरक्षा, निब्बान प्राप्त केले, जे जन्म, क्षय, रोग, मृत्यू, दु:ख आणि वासनांपासून मुक्त आहे, त्यांची सुटका अटळ आहे, हा त्यांचा शेवटचा जन्म आहे आणि पुन्हा ही अवस्था होणार नाही हे ज्ञान त्यांच्यामध्ये निर्माण झाले.

धम्मचक्कप्पवत्तन सुत्त, जे चार उदात्त सत्यांशी संबंधित आहे, हे बुद्धाने त्यांना दिलेले पहिले प्रवचन होते. ते ऐकून, ज्येष्ठ कोंडान्याला संतपदाचा पहिला टप्पा (सोतापन्नपद)प्राप्त झाले. पुढील सूचना मिळाल्यानंतर इतर चौघांनी नंतर सोतापन्नपद गाठले. अनात्तलकखनसुत्त ऐकून, जे अनत्ता शी संबंधित आहे, पाचही जणांनी अरहंतत्व प्राप्त केले, जो संतपदाचा अंतिम टप्पा आहे.

पहिले पाच शिष्य:

पाच विद्वान भिक्खु ज्यांनी अरहंतत्व प्राप्त केले आणि बुद्धाचे पहिले शिष्य बनले ते ब्राह्मण कुळातील कोंडान्य, भद्दिय, वप्प, महानाम आणि असाजी होते. कोंडान्य हे आठ ब्राह्मणांपैकी सर्वात लहान आणि हुशार होते ज्यांना राजा शुद्धोदनाने (बाळाच्या) राजकुमाराचे नाव देण्यासाठी बोलावले होते. बाकीचे चार त्या मोठ्या ब्राह्मणांचे पुत्र होते. हे पाचही जण बोधिसत्वाच्या बुद्धत्व प्राप्त करण्याचा अपेक्षेने संन्यास घेउन जंगलात निवृत्त झाले होते. जेव्हा बोधिसत्व सिद्धार्थने आपली निरुपयोगी तपश्चर्या आणि कठोर तपस्या सोडून दिले आणि आपले गमावलेले सामर्थ्य परत मिळविण्यासाठी शरीराचे संयमाने पोषण करण्यास सुरुवात केली, तेव्हा हे आवडते अनुयायी, त्याच्या पद्धती बदलल्यामुळे निराश होऊन, त्याला सोडून इसिपतानाला गेले. त्यांच्या निघून गेल्यानंतर लवकरच बोधिसत्ताने बुद्धत्व प्राप्त केले.

पूज्य कोंडान्य संघाचे पहिले अरहंत आणि सर्वात ज्येष्ठ सदस्य बनले. हे असाजी होते (पाच जणांपैकी एक), ज्याने बुद्धाचे मुख्य शिष्य, महान सारिपुत्त यांचे धर्मांतर केले.

३.७ सारांश

बुद्धाच्या जन्मापासून ते ज्ञानप्राप्तीपर्यंतचे जीवन सिद्धताने ज्ञानप्राप्तीपूर्वीच्या जीवनाला चांगल्या प्रकारे समजून घेण्यासाठी दिलेले आहे. ज्ञानप्राप्तीनंतर ४५ वर्षांनी बुद्धांनी वयाच्या ८० व्या वर्षी परिनिब्बान होईपर्यंत संपूर्ण मानवजातीच्या कल्याणासाठी धम्माची शिकवण चालू ठेवली.

बोधिसत्ताच्या जीवनातील महत्त्वाच्या घटना:

(ज्ञानप्राप्तीपूर्वी बुद्ध) म्हणजे बोधिसत्ताने पाहिलेली चार चिन्हे किंवा निमित्त-ज्यामुळे त्याला सत्याच्या शोधात घरगुती जीवन सोडावे लागले- महान त्याग. बोधिसत्ताने केलेली तपस्या आपल्याला त्या काळी भारतातील सत्याच्या शोधकर्त्यांसाठी प्रचलित असलेल्या धार्मिक परंपरा दर्शिविते. बोधिसत्ताचे दोन शिक्षक आणि त्याचा ज्ञानप्राप्तीसाठीचा संघर्ष बुद्धाच्या शिकवणींचे महत्त्व जाणून घेण्यासाठी प्रासंगिक आहे. मध्यम मार्ग- जिथे बुद्ध विशेषत: शरीराला सुख आणि वेदना या दोन्ही गोष्टी टाळण्यास सांगतात. धम्मचक्कपवत्तन सुत्त ही मानवजातीला दिलेली सर्वात महत्त्वाची शिकवण आहे- धम्म.

३.८ प्रश्न

१) थोडक्यात लिहा - ज्ञानप्राप्तीपूर्वी बोधिसत्त सिद्धताचे जीवन.

२) थोडक्यात वर्णन करा - बोधीवृक्षाखाली बुद्धाची ज्ञानप्राप्ती.

३) धम्मचक्कपवत्तन किंवा धम्माचे चक्र गतीमान करणे - चर्चा करा.

४) थोडक्यात लिहा- बुद्धाच्या जीवनातून घेतलेली शिकवण.

३.९ संदर्भ

- Ven. Narada Mahathera- Buddha and his Teachings
- Ven. Walapola Rahula- What the Buddha Taught.
- Ven. Thera Piyadassi- The Buddha, His life and Teachings
- Ven. Nanamoli -Life of the Buddha According to the Pali Canon

*****

४

गौतम बुद्धांची शिकवण: धम्म

घटक रचना

४.० उद्दिष्टे

४.१ प्रस्तावना

४.२ चार आर्यसत्य (चत्तारी अरियासच्चानि) आणि अष्टांगिक मार्ग (अट्ठङ्गिको मग्गो)

४.३ अष्टांगिक मार्ग (अट्ठङ्गिको मग्गो)

४.४ कार्यकारणभावाचा (पटिच्च समुप्पाद) सिद्धांत

४.५ सारांश

४.६ प्रश्न

४.७ संदर्भ

४.० उद्दिष्टे

हा अभ्यासला केल्यानंतर विद्यार्थी सक्षम होतील ते..

- बुद्धाची शिकवण समजून घेण्यासाठी.
- चार आर्यसत्य (चत्तारी अरियासच्चानि) आणि अष्टांगिकमार्ग (अट्ठङ्गिकोमग्गो) याचा खरा अर्थ जाणून घेण्यासाठी.
- कार्यकारणभावाचा (पटिच्च समुप्पाद) सिद्धांत समजून घेण्यासाठी.

४.१ प्रस्तावना

गौतम बुद्धांची शिकवण सर्वत्र स्वीकारली गेली आणि ते संपूर्ण विश्वात एक महान गुरू बनले. गौतम बुद्धांनी वयाच्या २९ व्या वर्षी सत्याच्या शोधात घर सोडले. सात वर्षे भटकंती करून अनेक गुरूंना भेटूनही त्यांना ज्ञानप्राप्ती होऊ शकली नाही. शेवटी, त्यानी आपला मार्ग बदलला आणि गया येथे (पिंपळ) बोधी वृक्षाखाली बसले जिथे त्याला वयाच्या ३५ व्या वर्षी ज्ञान प्राप्त झाले. तेव्हापासून ते बुद्ध किंवा 'ज्ञानी' बनले. ज्ञानप्राप्तीनंतर प्राप्त करण्यासाठी त्यांनी सारनाथ येथे पहिले प्रवचन दिले. तेव्हापासून ते महापरिनिब्बान होईपर्यंत त्यांनी सर्वसामान्य जनतेला दु:खातून कसे बाहेर पडायचे यासाठी आपली शिकवण आणि संदेश याचा प्रसार केला. त्यामुळे दुःखातून बाहेर पडण्यासाठी त्यांची खरी शिकवण समजून घेतली पाहिजे.

४.२ चार आर्यसत्य (चत्तारी अरियासच्चानि) आणि अष्टांगिकमार्ग (अट्ठङ्गिकोमग्गो)

"माझ्यामध्ये पूर्वी न ऐकलेल्या गोष्टींचा प्रकाश पडला." - धम्मचक्कसुत्त

चार आर्य सत्य बुद्धांनी पूर्ण प्रबोधन आणि पुनर्जन्मातून मुक्ती प्राप्त केल्यानंतर दिलेली पहिली शिकवण आहे, ज्यामध्ये धम्मचक्कप्पवत्तन सुत्ताचे (धम्माचे चक्र गतीमान करणे) सर्वोत्कृष्ट ज्ञान आहे. या उपदेशा मध्ये, चार आर्य सत्य खालीलप्रमाणे दिली आहेत.

दुःख आर्य सत्य:

जन्म दुःख आहे, वृद्धत्व दुःख आहे, आजारपण दुःख आहे, मृत्यू दुःख आहे; जे अप्रिय आहे त्याच्याशी संपर्कात येणे दुःख आहे; जे सुखदायक आहे त्यापासून वेगळे होणे दुःख आहे; एखाद्याला जे हवे आहे ते न मिळणे दुःख आहे; थोडक्यात, पाच उपादानस्कंध (शारीर आणि मन) दुःख आहेत.

दुःखाच्या उत्पत्तीचे आर्य सत्य:

ही तृष्णा [तण्हा,"तहान"]आसक्ति आहे, जी आनंद आणि वासनेसह, इकडे-तिकडे आनंद शोधते; म्हणजे, इंद्रिय सुखाची लालसा, पुन्हा पुन्हा जन्माची लालसा, आसक्त होण्याची लालसा, पुन्हा पुन्हा नाही बनण्याची लालसा, पुन्हा भवाकड़े घेऊन जाते.

दुःखाच्या निरोधाचे (समाप्त) आर्य सत्य:

हिच तृष्णा कमी होणे आणि समाप्त होणे, त्याग करणे आणि त्यापासून मुक्त होणे, त्यावर अवलंबून न राहणे- हेच दुःख निरोध आहे.

दुःखाच्या समाप्तीकडे नेणाऱ्या मार्गाचे आर्य सत्य:

हा आर्य अष्टागिक मार्ग आहे; म्हणजे ज्यामध्ये योग्य दृष्टीकोन, योग्य हेतू, योग्य भाषण, योग्य कृती, योग्य उपजीविका, योग्य प्रयत्न, योग्य सजगता, योग्य एकाग्रता चा समावेश आहे.

या सुत्तानुसार, या चार सत्यांच्या पूर्ण आकलनाने संसारातून मुक्त होता येते पुनर्जन्माचे चक्र समाप्त करता येते: “माझ्यामध्ये ज्ञान आणि दृष्टी निर्माण झाली: 'अविरहीत माझी सुटका आहे. हा शेवटचा जन्म. आता पुढे काही नाही”. या चार सत्यांचे आकलन केल्याने धम्म नेत्र उघडले जाते, म्हणजेच योग्य दृष्टी प्राप्त होते:

जे काही उत्पत्तीच्या अधीन आहे ते समाप्तीच्या अधीन आहे.

पाली शब्द ‘अरियसच्च’ (संस्कृत: आर्यसत्य) सामान्यतः "आर्य सत्य" म्हणून भाषांतरित केले जातात. सत्य (सच्च) ते जे आहे. त्याचे संस्कृत समतुल्य ‘सत्य’ आहे ज्याचा अर्थ एक विवादास्पद सत्य आहे. बौद्ध धर्मानुसार या तथाकथित अस्तित्वाशी संबंधित अशी चार सत्ये आहेत. रोहितस्सा सुत्तामध्ये बुद्ध म्हणतात: “मी घोषणा करतो कि - धारणा आणि विचारांसह, याच एकरूप (साडे तिन हात लांब) शरीरात

लोक,

लोकाची उत्पत्ती,

लोकाचा अंत, आणि

लोकाच्या समाप्तीकडे नेणारा मार्ग

या विशिष्ट संदर्भात 'लोक' या शब्दाचा अर्थ दुःख आहे. ह्या वाक्यात बुद्ध चार आर्य सत्यांचा संदर्भ देतात जे त्यांनीनी स्वतः त्यांच्या ज्ञानाने शोधले होते. बुद्धांचा उदय होवो किंवा न होवो ही सत्ये अस्तित्वात असतात, आणि जो बुद्ध होतो तेव्हा ते सत्य तो जगाला प्रकट करतो. ते काळानुसार बदलत नाहीत आणि बदलू शकत नाहीत कारण ते शाश्वत सत्य आहेत. बुद्ध त्यांच्या ज्ञान प्राप्तीसाठी कोणाचेही ऋणी नव्हते. ते स्वतः म्हणाले: "हे पूर्वी कधी ऐकले नव्हते."

या सत्यांना पाली भाषेत 'अरिय सच्चानि' म्हणतात कारण त्यांना तृष्णेतुन मुक्त झालेल्या महान अरिय, बुद्धाने शोधले आहेत. पहिले सत्य दुक्खाशी संबंधित आहे, दुःख या शब्दाला इंग्रजीमध्ये सफरिंग (suffering) किंवा सॉरो (sorrow) असे भाषांतरित केले जाते. एक भावना म्हणून दुक्ख म्हणजे जे सहन करणे कठीण आहे (दु – कठीण, खा – सहन करणे). अमूर्त सत्य म्हणून दुक्खाचा अर्थ "तुच्छ" (दु) आणि "रिक्तता" (खा) असा केला जातो. जग दु:खावर आधारित आहे म्हणून ते तिरस्करणीय आहे. जग कोणत्याही वास्तवापासून रिक्त आहे – म्हणून ते रिकामे वा शून्य आहे.

आर्याला सर्व जीवन दुःख आहे आणि त्याला या जगात खरे सुख सापडत नाही जे मानवजातीला भ्रामक सुखाने फसवते. भौतिक सुख म्हणजे केवळ काही इच्छा पूर्ण करणे होय. म्हणून दुक्खा अर्थ तिरस्कारयुक्त शून्य असा होतो. सामान्य व्यक्ति हे फक्त पृष्ठभागाचे द्रष्टे असतात. एक आरिय गोष्टीकड़े/जगाकडे जसा आहेत तसाच पाहतो.

अरियाला सर्व जीवन दुःख आहे आणि त्याला या जगात खरे सुख सापडत नाही जे मानवजातीला भ्रामक सुखाने फसवते. भौतिक सुख म्हणजे केवळ काही इच्छा पूर्ण करणे होय. "इच्छित गोष्ट जितक्या लवकर मिळते तितक्या लवकर तिची निंदा होऊ लागते." सर्व इच्छा अतृप्त आहेत. सर्व जन्माच्या अधीन आहेत (जाती), आणि परिणामी क्षय (जरा), रोग (व्याधि) आणि शेवटी मृत्यू (मरण).

दुःखाच्या या चार अपरिहार्य कारणांपासून कोणीही मुक्त नाही. बाधित इच्छा देखील ग्रस्त आहे. आम्हाला ज्या गोष्टी किंवा व्यक्तींचा तिरस्कार वाटतो त्यांच्याशी जोडून राहण्याची आमची इच्छा नाही किंवा आम्हाला आवडत असलेल्या गोष्टी किंवा व्यक्तींपासून वेगळे व्हायचे नाही. तथापि, आपल्या प्रेमळ इच्छा नेहमी तृप्त होत नाहीत. आपण ज्याची कमीत कमी अपेक्षा करतो किंवा ज्याची आपल्याला कमीत कमी इच्छा असते ते आपल्यावर वारंवार ओढले जाते. काही वेळा अशी अनपेक्षित अप्रिय परिस्थिती इतकी असह्य आणि वेदनादायक बनते की अशा कृतीने समस्या सुटतील असे समजून दुर्बल अज्ञानी लोक आत्महत्या करण्यास भाग पडतात.

खरा आनंद आत अंतर्मनात सापडतो आणि त्याची व्याख्या संपत्ती, शक्ती, सन्मान किंवा विजय या संदर्भात करता येत नाही. अशा ऐहिक संपत्ती बळजबरीने किंवा अन्यायाने मिळविल्या गेल्या असतील, किंवा चुकीच्या मार्गाने किंवा अगदी आसक्तीने पाहिल्या गेल्या असतील, तर त्या मालकांसाठी दु:खाचे आणि दुःखाचे कारण ठरतील. सामान्यतः इंद्रियसुखांचा उपभोग हा सरासरी व्यक्तीसाठी सर्वोच्च आणि एकमेव आनंद असतो. अशा क्षणभंगुर भौतिक सुखांची अपेक्षा, तृप्ती आणि स्मरण यात काही क्षणिक आनंद आहे यात शंका नाही, परंतु ते भ्रामक आणि तात्पुरते आहेत. बुद्धाच्या मते अनासक्ती (विरागता) किंवा भौतिक सुखांच्या पलीकडे जाणे हा मोठा आनंद आहे.

थोडक्यात, हे संयुक्त शरीर स्वतःच दुःखाचे कारण आहे. दुःखाचे हे पहिले सत्य जे या तथाकथित अस्तित्वावर आणि जीवनाच्या विविध पैलूंवर अवलंबून आहे, त्याचे काळजीपूर्वक विश्लेषण आणि परीक्षण करणे आवश्यक आहे. या परीक्षणा मुळे स्वत:ची योग्य समजूत काढली जाते.

या दुःखाचे कारण म्हणजे तृष्णा किंवा आसक्ती (तण्हा) जे दुसरे आर्य सत्य आहे.

धम्मपदात म्हटले आहे: “तृष्णेतून दु:ख, तळमळ भयापासून उत्पन्न, जो तृष्णेपासून पूर्णपणे मुक्त आहे, त्याच्यासाठी कोणतेही दुःख नाही, भीती कमी आहे. ”

तृष्णा ही सर्वांमध्ये सुप्त असलेली एक शक्तिशाली मानसिक शक्ती आहे आणि जीवनातील बहुतेक आजारांचे मुख्य कारण आहे. ही स्थूल सूक्ष्म तृष्णा, ज्यामुळे संसारामध्ये वारंवार जन्म होतो आणि सर्व प्रकारच्या जीवनाला चिकटून राहते. संतपदाचा दुसरा टप्पा सकदागामी मिळाल्यावर तृष्णेचे घोर प्रकार कमी होतात आणि, संतपदाचा तिसरा टप्पा अनागामी गाठल्यावर नष्ट होतात. अरहंत पद प्राप्त झाल्यावर तृष्णेची सूक्ष्म रूपे नष्ट होतात. दु:ख आणि तृष्णा या दोन्ही गोष्टी केवळ बुद्धांनी सांगितलेल्या मध्यम मार्गाचे अनुसरण करून आणि निब्बानाचा परम आनंद प्राप्त करूनच नष्ट होऊ शकतात.

तिसरे आर्य सत्य म्हणजे दु:खाचा पूर्ण अंत करणे- हे निब्बान आहे, बौद्धांचे अंतिम ध्येय आहे. हे सर्व प्रकारच्या लालसेच्या संपूर्ण निर्मूलनाने प्राप्त होते. बाह्य जगाशी सर्व आंतरिक आसक्तीचा त्याग करून हे निब्बान मानसिक डोळ्याद्वारे समजून घ्यायचे आहे. हे सत्य चतुर्थ आर्य सत्य असलेल्या आर्य अष्टांगिक मार्गाचा विकास करून साकार केले पाहिजे. हा मार्ग निब्बानाकडे नेणारा एकमेव सरळ मार्ग आहे. हे एखाद्याच्या बुद्धीला कमकुवत करणारे आत्म-दुःख आणि एखाद्याच्या नैतिक प्रगतीला अडथळा आणणारे आत्म-भोगाचे टोक टाळते.

४.३ अरियो अट्ठङ्गिको मग्गो (आर्य अष्टांगिक मार्ग)

यामध्ये खालील आठ घटक असतात.

१) योग्य समज (सम्मा दिट्ठि),

२) योग्य विचार (सम्मा सङ्कप्पो),

३) योग्य भाषण (सम्मा वाचा),

४) योग्य कृती (सम्मा कम्मन्तो),

५) योग्य उपजीविका (सम्मा आजीव),

६) योग्य प्रयत्न (सम्मा वायाम),

७) योग्य जागरूकता (सम्मा सती) आणि

८) योग्य एकाग्रता (सम्मा समाधि).

१. योग्य समज (सम्मा दिट्ठि):

हे चार आर्य सत्यांचे ज्ञान म्हणून स्पष्ट केले आहे. दुस-या शब्दात सांगायचे तर, स्वतःला जसे आहे ते समजून घेणे हा त्याच अर्थ होय, कारण रोहितस्स सुत्तामध्ये सांगितल्याप्रमाणे, ही सत्ये "मनुष्याच्या साडेतीन हात लांब शरीराशी संबंधित आहेत." बौद्ध धर्माची मुख्य शिकवण ही योग्य समज 'सम्मा दिट्ठि' आहे. स्पष्ट दृष्टी किंवा योग्य समज स्पष्ट विचारांना कारणीभूत ठरते.

२) योग्य विचार (सम्मा सङ्कप्पो):

आर्य अष्टांगिक मार्गाचा दुसरा घटक म्हणजे, सम्मा सङ्कप्पो. मराठी अनुवाद–"योग्य संकल्प""योग्य आकांक्षा" हे पाली शब्दाचा खरा अर्थ व्यक्त करत नाहीत, परंतु योग्य कल्पना किंवा योग्य जागरूकता या अर्थाच्या जवळ येतो. "योग्य विचार" हे जवळचे इंग्रजी समतुल्य म्हणून सुचवले जाऊ शकते. सङ्कप्प चा अर्थ "वितक्क" मानसिक स्थिती असा आहे, ज्याला, अधिक चांगल्या प्रस्तुतीकरणा साठी, "प्रारंभिक प्रयोग" असे म्हटले जाऊ शकते. ही महत्त्वाची मानसिक स्थिती चुकीच्या कल्पना किंवा कल्पना दूर करते आणि इतर नैतिक अनुषंगिकांना निब्बानाकडे वळवण्यास मदत करते. हे एखाद्याचे 'विचार' आहेत जे एकतर एखाद्या व्यक्तीला अशुद्ध/अपवित्र किंवा पवित्र/शुद्ध करतात. एखाद्याचे विचार एखाद्याच्या स्वभावाची रचना करतात आणि त्याचे नशीब/पुढचे आयुष्य नियंत्रित करतात. जसे चांगले विचार एखाद्याला उंचावतात तसे वाईट विचार एखाद्याला कमीपणा देतात. कधीकधी एकच विचार एकतर जगाचा नाश करू शकतो किंवा वाचवू शकतो. दुष्ट विचार दूर करणे आणि शुद्ध विचार विकसित करणे हा दुहेरी हेतू सम्मा सङ्कप्पोचा आहे.

या विशिष्ट संबंधात, योग्य विचार, तिप्पट आहेत. ते बनलेले आहेत:

i. **नेक्खम्म:** सांसारिक सुखांचा त्याग किंवा नि:स्वार्थीपणा जो आसक्ती, स्वार्थ च्या विरुद्ध आहे.

ii. **अव्यापाद:** प्रेमळ-दया, सद्भावना, किंवा परोपकार, जो द्वेष, दुर्भावना किंवा तिरस्काराला विरोध करतो आणि

iii. **अविहिंसा:** निरुपद्रवीपणा किंवा करुणा, जी क्रूरता आणि निर्दयतेला विरोध करते.

या वाईट आणि चांगल्या शक्ती सर्वांमध्ये सुप्त आहेत. जोपर्यंत आपण जगत आहोत तोपर्यंत या वाईट शक्ती अनपेक्षित क्षणी अस्वस्थ शक्तीने पृष्ठभागावर येतात. अरहंतत्व प्राप्त

झाल्यावर त्यांचा समूळ नाश झाला की, चेतनेचा प्रवाह पूर्णपणे शुद्ध होतो. आसक्ती आणि द्वेष, अज्ञानासह, या भ्रमित जगात पसरलेल्या सर्व वाईट गोष्टींचे प्रमुख कारण आहेत. “संपूर्ण जगाचा शत्रू वासना आहे, ज्याद्वारे सर्व दुष्कृत्ये सजीवांमध्ये येतात. ही वासना जेव्हा काही कारणाने आड येते तेव्हा त्याचे क्रोधात रूपांतर होते.”

एकतर इष्ट बाह्य वस्तूंशी जोडलेले असते किंवा अनिष्ट वस्तूंच्या बाबतीत तिरस्काराने मागे टाकले जाते.

आसक्तीद्वारे माणूस भौतिक सुखांना चिकटून राहतो आणि कोणत्याही प्रकारे किंवा इतर मार्गांनी एखाद्याच्या इच्छा पूर्ण करण्याचा प्रयत्न करतो. तिरस्कारामुळे एखादी व्यक्ती अनिष्ट वस्तूंपासून मागे हटते आणि त्यांचा नाश करण्याच्या मर्यादेपर्यंत जाते कारण त्यांची उपस्थिती चिडचिड करते. स्वतःच्या अंतर्ज्ञानाने अहंकाराचा त्याग केल्याने आसक्ती आणि द्वेष दोन्ही आपोआप नाहीसे होतात.

धम्मपदात म्हटले आहे:

"वासनेसारखी आग नाही, द्वेषासारखी पकड नाही,

भ्रमासारखे जाळे नाही, तृष्णेसारखे नदी नाही.” (गा. २५१)

i. अध्यात्मिक शिडीवर चढत असताना, मोठी झालेली मुले आपली छोटी खेळणी सोडून देण्यासारख्या भौतिक सुखांच्या स्थूल आणि सूक्ष्म आसक्तीचा त्याग करतात. मुले असल्याने, त्यांच्याकडून प्रौढ व्यक्तीची समजूतदारपणाची अपेक्षा केली जाऊ शकत नाही आणि त्यांना त्यांच्या तात्पुरत्या सुखांच्या निरर्थकतेबद्दल खात्री पटवून दिली जाऊ शकत नाही. परिपक्वतेने त्यांना गोष्टी जसेच्या तसे समजू लागतात आणि ते स्वेच्छेने त्यांची खेळणी सोडून देतात. अध्यात्मिक यात्रेकरू त्याच्या निरंतर ध्यान आणि चिंतनाने ऊर्ध्वगामी मार्गावर पुढे जात असताना, त्याला मूलभूत भौतिक सुखांचा पाठलाग करण्याची व्यर्थता आणि परिणामी आनंदाचा त्याग केला जातो. तो अनासक्ती पूर्ण प्रमाणात जोपासतो. “आनंद म्हणजे या जगात आसक्ती नसणे, तसेच सर्व इंद्रियसुखांच्या पलीकडे जाणे” हे बुद्धाच्या सुरुवातीच्या वाक्यांपैकी एक आहे.

ii. दुसरी सर्वात बंडखोर उत्कटता म्हणजे क्रोध, तिरस्कार, दुर्भावना किंवा द्वेष, जे सर्व पाली शब्द व्यापद द्वारे निहित आहेत. तो ज्याच्यामध्ये उगवतो त्याला संपतो आणि इतरांनाही संपवतो. पाली शब्द अव्यापाद, शब्दशः, शत्रुत्व नसलेला, त्या सर्वात सुंदर सद्गुण मेत्ता (संस्कृत मैत्री) शी संबंधित आहे ज्याचा अर्थ कोणत्याही भेद न करता सर्वांप्रती प्रेम-दया किंवा सद्भावना आहे. ज्याचे मन प्रेमळपणाने भरलेले असते तो कोणाचाही द्वेष करू शकत नाही. स्वत:मध्ये आणि तिच्या एकुलत्या एक मुलामध्ये फरक न करणारी आणि स्वतःच्या जिवाची जोखीम पत्करूनही तिचे रक्षण करणारी आई सारखीच, या मध्यममार्गाचा अवलंब करणारी आध्यात्मिक यात्रेकरूही सर्वांसोबत स्वत:ची ओळख करून देणारे प्रेम-दयाळूपणाचे विचार पसरवते. बौद्ध मेत्ता सर्व सजीवांना आलिंगन देते, त्यामध्ये प्राणी वगळलेले नाहीत.

iii. **अविहिंसा किंवा करुणा:** निरुपद्रवीपणा किंवा करुणा हा सम्मा सङ्कप्पो चा तिसरा आणि शेवटचा सदस्य आहे. करुणा हा तो गोड गुण आहे जो इतरांच्या दु:खावर थोर लोकांच्या ह्रदयाला थरथर कापवतो. बौद्ध मेत्ता प्रमाणे, बौद्ध करुणा देखील अमर्याद आहे. हे केवळ सह-धर्मवादी किंवा सह-राष्ट्रीय किंवा केवळ मानवांपुरते मर्यादित नाही. मर्यादित करुणा ही खरी करुणा नाही. दयाळू माणूस फुलासारखा मऊ असतो. तो इतरांचे दुःख सहन करू शकत नाही. इतरांचे दुःख कमी करण्यासाठी तो कधी-कधी स्वतःच्या जीवाचा त्याग करण्यापर्यंत जाऊ शकतो. प्रत्येक जातक कथेत असे दिसून येते की बोधिसत्ताने दुःखी आणि दु:खी लोकांना मदत करण्यासाठी आणि त्यांच्या आनंदासाठी प्रत्येक शक्य मार्गाने सर्वतोपरी प्रयत्न केले. करुणामध्ये एका प्रेमळ आईची वैशिष्ट्ये आहेत जिचे विचार, शब्द आणि कृती नेहमीच तिच्या आजारी मुलाचे दुःख दूर करतात. इतरांचे दु:ख सहन न करण्याचा गुणधर्म त्यात आहे. त्याचे प्रकटीकरण परिपूर्ण अहिंसा आणि निरुपद्रवी आहे - म्हणजे, एक दयाळू व्यक्ती पूर्णपणे अहिंसक आणि निरुपद्रवी असल्याचे दिसून येते. दुःखी लोकांच्या असहाय अवस्थांचे दर्शन हेच करुणाच्या अभ्यासाचे निकटवर्ती कारण आहे. करुणाची समाप्ती म्हणजे सर्व प्रकारच्या क्रौर्याचे निर्मूलन होय. करुणा ही क्रूरतेचा प्रत्यक्ष शत्रू आणि अप्रत्यक्ष शत्रू म्हणजे घरगुती दुःख. बौद्ध मेत्ता श्रीमंत आणि गरीब दोघांनाही आवाहन करते, कारण बौद्ध धर्म आपल्या अनुयायांना नीच लोकांचे उदात्तीकरण करण्यास, गरीबांना, गरजूंना आणि दीनांना मदत करण्यास, आजारी लोकांची काळजी घेण्यास, शोकग्रस्तांना सांत्वन करण्यास, दुष्टांवर दया करण्यास आणि अज्ञानींना प्रबोधन करण्यास शिकवतो. करुणा, बौद्ध सामान्य लोक आणि भिक्खू या दोघांचे मूलभूत तत्त्व तयार करते.

बौद्ध 'अहिंसा'बद्दल बोलताना, अल्डॉस हक्सले लिहितात:

"भारतीय शांततावाद बुद्धाच्या शिकवणीत त्याची संपूर्ण अभिव्यक्ती शोधतो. बौद्ध धर्म सर्व प्राण्यांसाठी अहिंसा किंवा 'निरुपद्रव'पणा शिकवतो. तो सामान्य माणसांनाही शस्त्रास्त्रांच्या निर्मिती आणि विक्रीशी, विष आणि मादक द्रव्ये तयार करण्याशी, सैनिकी किंवा प्राण्यांच्या कत्तलीशी काहीही संबंध ठेवण्यास मनाई करतो."

बुद्ध आपल्या शिष्यांना असा सल्ला देतात:

"म्हणून, हे भिक्खू, कितीही लोक असोत. तुमच्याबद्दल ते काहीही बोलतात, ऋतूत असो किंवा ऋतूबाहेर, योग्य असो की अयोग्य असो, विनम्रपणे असो किंवा उद्धटपणे असो, शहाणपणाने असो किंवा मूर्खपणाने, दयाळूपणे किंवा दुर्भावनापूर्णपणे, अशा प्रकारे, हे भिक्खूंनो, तुम्ही स्वतःला प्रशिक्षित केले पाहिजे - आमचे मन निर्विकार राहील, वाईट शब्द आमच्या ओठातून सुटणार नाहीत. आपण नेहमी दयाळू आणि दयाळू अंतःकरणाने राहू ज्यामध्ये कोणत्याही प्रकारची इच्छा नाही. आणि आम्ही अशाच लोकांना प्रेमळ विचारांच्या प्रवाहांनी वेढून टाकू आणि त्यांच्यापासून पुढे जात आम्ही संपूर्ण जगाला प्रेमळ दयाळू, विपुल, विस्तारित, मोजमाप नसलेल्या, शत्रुत्वापासून मुक्त, दुर्बुद्धीपासून मुक्त अशा निरंतर विचारांनी पसरवू. अशा प्रकारे तुम्ही स्वतःला प्रशिक्षित केले पाहिजे."

ज्याचे मन स्वार्थी इच्छा, द्वेष आणि क्रूरतेपासून मुक्त आहे आणि निःस्वार्थ, प्रेम-दया आणि निरुपद्रव पणाच्या भावनेने परिपूर्ण आहे, तो खरोखरच स्वतः आणि इतरांसाठी सक्षम आहे. तो परिपूर्ण शांततेत जगतो.

३. योग्य भाषण (सम्मा वाचा):

योग्य विचार तिसरा घटक योग्य भाषणाकडे (सम्मा वाचा) नेतात. हा खोटेपणा, निंदा, कठोर शब्द आणि फालतू बोलण्यापासून परावृत्त करण्याशी संबंधित आहे. जो स्वार्थी इच्छा नष्ट करण्याचा प्रयत्न करतो तो कोणत्याही स्वार्थी हेतूसाठी खोटे बोलण्यात किंवा निंदा करण्यात गुंतू शकत नाही. तो सत्यवादी आणि विश्वासार्ह आहे आणि स्वतः सह प्राण्यांची फसवणूक, बदनामी, निंदा किंवा मतभेद करण्याऐवजी इतरांमध्ये चांगले आणि सुंदर शोधतो. निरुपद्रवी मन जे प्रेमळपणा निर्माण करते ते कठोर भाषणाला वाव देऊ शकत नाही जे प्रथम वक्त्याला बदनाम करते आणि नंतर दुसऱ्याला दुखवते. तो जे उच्चारतो ते केवळ सत्य, गोड आणि आनंददायीच नाही तर उपयुक्त, फलदायी आणि हितकारकही आहे.

४. योग्य कृती (सम्मा कम्मन्तो):

योग्य भाषण चौथा घटक योग्य कृतीचे अनुसरण करतो (सम्मा कम्मन्तो), ज्यात हत्या, चोरी आणि लैंगिक गैरवर्तन यापासून परावृत्ततेशी संबंधित आहे. ही तीन वाईट कर्मे तृष्णा आणि क्रोध, अज्ञानाच्या जोडीने होतात. अध्यात्मिक यात्रेकरूच्या मनातून ही कारणे हळूहळू नष्ट झाल्यामुळे, त्यातून उद्भवलेल्या दोषपूर्ण प्रवृत्तींना कोणतीही अभिव्यक्ती मिळणार नाही. कोणत्याही कारणाने तो खून करणार नाही किंवा चोरी करणार नाही.

५. योग्य उपजीविका (सम्मा आजीव):

मन शुद्ध असल्याने तो शुद्ध जीवन जगत असे. सुरुवातीला विचार, शब्द आणि कृती शुद्ध करून, अध्यात्मिक यात्रेकरू सामान्य शिष्याला निमंत्रित केलेल्या पाच प्रकारच्या व्यापारापासून परावृत्त करून आपली उपजीविका योग्य उपजीविका (सम्मा आजीव) शुद्ध करण्याचा प्रयत्न करतो. ते शस्त्रास्त्र (सथ-वानिज्जा), मानव (सत्तवानिज्जा), मांस (मङ्सवानिज्जा), म्हणजे कत्तलीसाठी प्राणी पैदास, मादक पेय (मज्जवानिज्जा) आणि विष (विसवानिज्जा) यांचा व्यापार करत आहेत, दांभिक आचरण हे भिक्खुंसाठी चुकीची उपजीविका म्हणून उद्धृत केले जाते. काटेकोरपणे सांगायचे तर, अभिधम्माच्या दृष्टिकोनातून, योग्य वाणी, योग्य कृती आणि योग्य उपजीविका म्हणजे तीन संयम (विरति).

६. योग्य प्रयत्न (सम्मावायाम):

चौपट आहे- म्हणजे:

i. आधीच उद्भवलेल्या वाईटाचा त्याग करण्याचा प्रयत्न,

ii. अव्यवस्थित वाईट गोष्टींना प्रतिबंध करण्याचा प्रयत्न,

iii. चांगले विकसित करण्याचा प्रयत्न, आणि

iv. जे चांगले निर्माण झाले आहे त्याला प्रोत्साहन देण्याचा प्रयत्न.

अरिय अट्ठङ्गिक मग्ग या मध्ये योग्य प्रयत्नांची भूमिका खूप महत्त्वाची आहे. स्वतःच्या प्रयत्नानेच मुक्ती मिळते आणि केवळ इतरांचा आश्रय घेऊन किंवा प्रार्थना केल्याने नाही. माणसामध्ये वाईटाचा कचऱ्याचा ढीग आणि सद्गुणांचे भांडार सापडते. प्रयत्नाने हा कचऱ्याचा ढीग दूर करून या सुप्त गुणांची जोपासना होते.

७. योग्य सजगता (सम्मा सती):

योग्य प्रयत्न हा योग्य सजगतेशी (सम्मा सती)जवळचा संबंध आहे. शरीर (कायानुपस्सना), भावना (वेदनानुपस्सना), विचार (चित्तनुपस्सना), आणि मनातील विचार (धम्मानुपस्सना) यांच्या संदर्भात ती निरंतर सजगता आहे. या चार वस्तूंवरील सजगता अनुक्रमे इष्टता (सुभ), तथाकथित आनंद (सुख), स्थायीत्व (निच्च) आणि अमर आत्मा (अत्त) बद्दलचे गैरसमज दूर करते.

८. योग्य एकाग्रता (सम्मा समाधि):

योग्य प्रयत्न आणि योग्य सजगता योग्य एकाग्रतेकडे नेते (सम्मा समाधी). तो मनाचा एकमुखीपणा आहे. एकाग्र मन वस्तुस्थिती भेदक अंतर्दृष्टीद्वारे पाहण्यासाठी एक शक्तिशाली मदत म्हणून कार्य करते. अरिय अट्ठङ्गिको मग्गो या आठ घटकांपैकी पहिले दोन बुद्धी (पञ्ञा), दुसरे तीन नैतिकतेमध्ये (सील) आणि शेवटचे तीन एकाग्रतेमध्ये (समाधि) आहेत.

- शील (सिल)
    - योग्य भाषण
    - योग्य कृती
    - योग्य उपजीविका
- समाधि
    - योग्य प्रयत्न
    - योग्य सजगता
    - योग्य एकाग्रता
- पञ्ञा
    - योग्य समज
    - योग्य विचार

विकासाच्या क्रमानुसार शिल, समाधि आणि पञ्ञा हे तीन टप्पे आहेत. काटेकोरपणे सांगायचे तर, अंतिम दृष्टिकोनातून, हे घटक ज्यामध्ये अरिय अट्ठङ्गिको मग्गो समावेश

आहे ते आठ मानसिक गुणधर्म (चेतसिक) सूचित करतात जे एकत्रितपणे चेतनेच्या (लोकुत्तरचित्त) चार वर्गांमध्ये आढळतात ज्याचा उद्देश निब्बान आहे.

ते आहेत: अनुक्रमे पञ्चीन्द्रय (पाच इन्द्रिय), वितक्क (प्रारंभिक उपयोजन), विरति (तीन संयम,) विरिय (ऊर्जा), सती (सजगता) आणि एकग्गता (एकमुखीपणा).

हे सर्व घटक आपली सुटका मिळविण्यासाठी प्रयत्नशील असलेल्या इच्छुकाची मानसिक वृत्ती दर्शवितात.

४.४ कार्यकारणभावाचा सिद्धांत (पटिच्चसमुप्पाद प्रतित्यसमुत्पाद)

"कार्यकारणभाव" (पटिच्च समुप्पाद) अशा क्रमाने:

"जेव्हा हे (कारण) अस्तित्वात असते, तेव्हा हा (प्रभाव) असतो; हे (कारण) निर्माण झाल्यानंतर, याचा परिणाम होतो."

अज्ञानामुळे (अविज्जा) नैतिक आणि अनैतिक परिस्थितीनुसार क्रियाकलाप (सङ्खार) निर्माण होतात.

परिस्थितीनुसार क्रियाकलापामुळे (पुन्हा जोडणे) चेतना (विञ्ञाण) निर्माण होते.

चेतनेमुळे (विञ्ञाण) (पुन्हा जोडणे) मन आणि शरीर (नाम–रूप) निर्माण होते.

मन आणि शरीर (नाम–रूप) यामुळे सहा आयतन (सळायतन) निर्माण होतात.

सहा आयतन (सळायतन) मुळे स्पर्श (फस्स) निर्माण होतो.

स्पर्शमुळे (फस्स) संवेदना (वेदना) निर्माण होते.

संवेदना (वेदना) मुळे तृष्णा (तन्हा)निर्माण होते.

तृष्णेवर (तन्हा) मुळे तृष्णेचा अतिरेक (उपादान) उत्पन्न होते.

तृष्णेचा अतिरेकामुळे (उपादान) भव (जन्मास कारणीभूत ठरणारे कर्म) निर्माण होते.

भवामुळे जन्म होतो (जाती).

जन्मामुळे वृद्धत्व(जरा), मृत्यू (मरण), दु:ख (सोक), शोक (परिदेव), वेदना (दुक्ख), दु:ख (दोमनस्स) आणि निराशा (उपयास) निर्माण होते.

अशा प्रकारे या संपूर्ण दु:खाची उत्पत्ती होते.

"कार्यकारणभाव" उलट क्रमाने:

"जेव्हा हे कारण अस्तित्वात नसते, तेव्हा हा परिणाम होत नाही; या कारणाच्या समाप्तीसह, हा प्रभाव थांबतो.

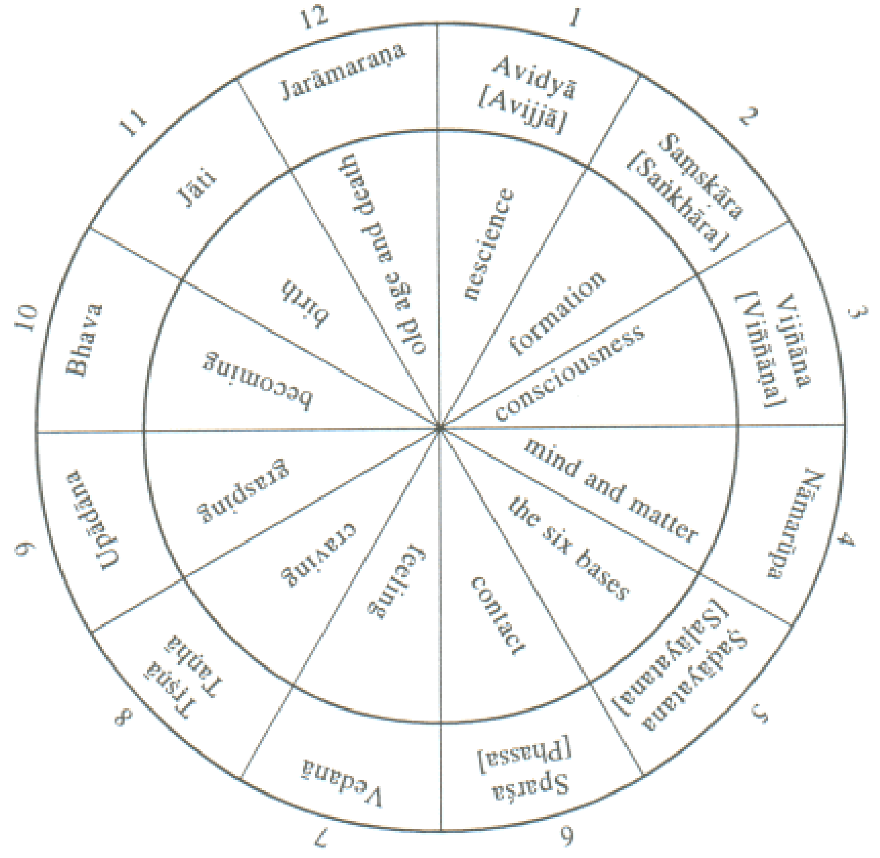

अज्ञानाच्या (अविज्जा) निरोधाने, परिस्थितीनुसार क्रियाकलाप (सङ्खार) बंद होतात.

परिस्थितीनुसार क्रियाकलाप (सङ्खार) बंद झाल्याने चेतना (विञ्ञाण) बंद होते. चेतना (विञ्ञाण) (पुन्हा जोडणे) च्या समाप्तीसह, मन आणि शरीर (नाम-रूप) थांबतात.

मन आणि शरीराच्या (नाम-रूप) समाप्तीसह, संवेदनाचे सहा आयतन (सळायतन) संपतात.

सहा आयतन (सळायतन) समाप्तीसह, स्पर्श (फस्स) थांबतो.

स्पर्श संपुष्टात आल्याने संवेदना (वेदना) संपुष्टात येते.

संवेदना (वेदना) संपल्यानंतर, तृष्णा (तण्हा) थांबते.

तृष्णा संपल्यानंतर, तृष्णेचा अतिरेक (उपदान) थांबते.

तृष्णेचा अतिरेक (उपादान) बंद झाल्यामुळे, बनणे (भव) बंद होते.

बनणे (भव) बंद झाल्यामुळे, जन्म थांबतो.

जन्म,वृद्धत्व, मृत्यू, दु:ख, विलाप यांच्या समाप्तीसह,

वेदना, शोक आणि निराशा थांबते.

अशा रीतीने हे संपूर्ण दु:ख थांबते.

तेव्हा आदरणीय, त्याचा अर्थ जाणून, त्या वेळी अत्यआनंदाचे हे स्तोत्र उच्चारले: “जेव्हा खरोखर, कठोर आणि ध्यान करणाऱ्या बुद्धा समोर सत्ये प्रकट होतात, तेव्हा त्याच्या सर्व शंका नाहीशा होतात कारण त्याला विनाश समजला आहे. “जेव्हा हे कारण अस्तित्वात असते, तेव्हा हा परिणाम होतो; या कारणामुळे, हा परिणाम निर्माण होतो. जेव्हा हे कारण अस्तित्वात नसते, तेव्हा हा परिणाम होत नाही; या कारणाच्या समाप्तीसह, हा प्रभाव थांबतो."

घटना घडत आहेत आणि निघून जात आहेत आणि बुद्धांच्या आवडीचा मुख्य मुद्दा म्हणजे ‘दुसरं काय’ आहे, ‘काय असणं’ दुसरं काय आहे आणि ‘काय नसणं’ म्हणजे दुसरे काय नाही हे शोधणे. घटना शृंखलामध्ये घडत आहेत आणि आपण पाहतो की तेथे काही विशिष्ट घटना आहेत तेथे काही इतर बनतात; काही घटना घडून इतरही निर्माण होतात. याला (पटिच्च समुप्पाद) अवलंबित उत्पत्ती म्हणतात.

परंतु या अवलंबनाचे नेमके स्वरूप काय आहे हे समजणे कठीण आहे. बुद्धत्व प्राप्त करण्याआधी बुद्धाने ज्याच्यापासून सुरुवात केली होती तो प्रश्न असा होता:

लोक किती दयनीय अवस्थेत आहेत! ते जन्म घेतात, वृद्ध होतात, मरतात आणि पुन्हा जन्म घेतात; आणि त्यांना या, क्षय,मृत्यू आणि दुःखातून सुटण्याचा मार्ग माहित नाही. या क्षय आणि मृत्यूच्या दुःखातून सुटण्याचा मार्ग कसा जाणून घ्यावा.

मग त्याच्या मनात विचार आला की, क्षय आणि मृत्यू कशावर अवलंबून आहेत? त्यांनी या प्रकरणाच्या मुळाशी खोलवर विचार केला असता ते त्यांच्या लक्षात आले

क्षय आणि मृत्यू तेव्हाच होऊ शकतो जेव्हा जन्म असतो (जाती), म्हणून ते जन्मावर अवलंबून असतात. तिथे काय आहे, जन्म आहे का, जन्म कशावर अवलंबून आहे?

तेव्हा त्याला असे वाटले की पूर्वीचे अस्तित्व (भव) असेल तरच जन्म होऊ शकतो. पण हे अस्तित्व कशावर अवलंबून आहे किंवा तिथे भव काय आहे.

तेव्हा त्याला असे वाटले की जोपर्यंत जोर धरून (उपादान) होत नाही तोपर्यंत अस्तित्वच असू शकत नाही. पण उपादान कशावर अवलंबून होते?

त्याला असे वाटले की ही इच्छा (तण्हा) आहे ज्यावर उपादान अवलंबून आहे. इच्छा असल्यास उपादान होऊ शकते.

पण तिथे काय आहे, इच्छा असू शकते का? या प्रश्नावर त्याला असे वाटले की इच्छा असावी म्हणून भावना (वेदना) असणे आवश्यक आहे. पण वेदना कशावर अवलंबून आहे, किंवा त्याऐवजी तेथे काय असणे आवश्यक आहे, जेणेकरून भावना (वेदना) असेल?

यावरून त्याला असे वाटले की भावना निर्माण होण्यासाठी इंद्रिय-संपर्क (फस्स) असणे आवश्यक आहे. जर इंद्रिय-संपर्क नसेल तर भावनाच उरणार नाही. पण इंद्रिय-संपर्क कशावर अवलंबून असतो? त्याला असे वाटले की जसे सहा इंद्रिय-संपर्क आहेत, तसेच संपर्काची सहा क्षेत्रे (आयतन) आहेत.

पण सहा आयतन कशावर अवलंबून आहेत? त्याला असे वाटले की संपर्काची सहा क्षेत्रे (आयतन) होण्यासाठी मन आणि शरीर (नामरूप) असणे आवश्यक आहे; पण नामरूप कशावर अवलंबून आहे?

त्याला असे वाटले की चेतनेशिवाय (विञ्ञाण) नामरूप असू शकत नाही. पण तिथे काय विञ्ञाण असेल? येथे त्याला असे वाटले की विञ्ञाण होण्यासाठी तेथे रचना (सङ्खार) असणे आवश्यक आहे. पण तेथे सङ्खार काय आहेत?

येथे त्याला असे वाटले की अज्ञान (अविज्जा) असेल तरच सङ्खार होऊ शकतात. जर अविज्जा थांबवता आली तर सङ्खार थांबवले जातील, आणि जर सङ्खार थांबवता आले तर विञ्ञाण थांबवता येईल वगैरे.

अस्तित्वाच्या या अवलंबून राहण्याच्या चक्राचा अर्थ बुद्धाला नेमका काय हवा होता हे निश्चितपणे सांगणे कठीण आहे, ज्याला कधी कधी भवचक्र (अस्तित्वाचे चक्र) म्हटले जाते.

जन्म नसता तर क्षय आणि मृत्यू (जरामरण) होऊ शकला नसते. हे स्पष्ट दिसत आहे. पण या टप्प्यावर अडचण सुरू होते.

इच्छा (तण्हा) नंतर भावना किंवा इंद्रिय-संपर्क यावर अवलंबून असल्याचे म्हटले जाते. सहा इंद्रियांना संपर्काचे क्षेत्र मानतात. ही सहा इंद्रिये किंवा कार्यक्षेत्रे पुन्हा पुरुषाची संपूर्ण मनोविकृती (शरीर आणि मन एकत्रितपणे) ज्याला नामरूप म्हणतात असे गृहीत धरतील. निर्माण होत असलेले आणि नसलेले असे दोन्ही असण्याचे सर्व घटक पूर्वी अस्तित्वात नसल्यानंतर अस्तित्वात येतात आणि अस्तित्वात आल्यानंतर नाहीसे होतात. "या अर्थाने घेतलेल्या नामरूपाचा अर्थ संपूर्ण मन आणि शरीर असा नाही, तर केवळ इंद्रिय कार्ये आणि शरीर जे इंद्रियांच्या सहा दारांमध्ये कार्यरत आहेत (सळायतन). जर आपण नामरूप या

अर्थाने घेतले तर आपण हे पाहू शकतो. विञ्ञाण (चेतना) वर अवलंबून आहे असे म्हटले जाऊ शकते.

मिलिंदपञ्ह यामध्ये (विञ्ञाण) चेतनेची तुलना रस्त्याच्या मध्यभागी असलेल्या चौकीदाराशी केली आहे जो कोणत्याही दिशेकडून येणाऱ्या सर्व गोष्टी पाहतो. अट्ठशालिनी (मध्ये बुद्धघोष असेही म्हणतो की चेतना म्हणजे जो आपल्या वस्तूचा विचार करतो. जर आपण त्याची वैशिष्ट्ये परिभाषित करू इच्छित असाल, तर आपण असे म्हटले पाहिजे की ते (विजानन) जाणते, अगोदर जाते (पुब्बङ्गम), जोडते (सन्धान) आणि नामरुप (नामरुपपदट्ठानं) वर उभे असते. जेव्हा चेतनेला दार मिळते तेव्हा एखाद्या ठिकाणी इंद्रिय वस्तू ओळखल्या जातात (आरम्मण – विभावनट्ठाने) आणि त्यांना अग्रदूत म्हणून पहिले जाते. जेव्हा एखादी दृश्य वस्तू डोळ्याने दिसते तेव्हा ती केवळ चेतनेने ओळखली जाते आणि जेव्हा धम्मांना (मन) मनाची वस्तू बनविली जाते तेव्हा ती केवळ चेतनेद्वारे ओळखली जाते.

थेर बुद्धघोषाचा संदर्भ येथे मिलिंदपञ्हमधील उताऱ्यातही आहे ज्याचा आपण आत्ताच उल्लेख केला आहे. ते पुढे म्हणतात की जेव्हा चेतनेच्या अवस्था एकामागून एक उगवतात तेव्हा त्या आधीच्या आणि नंतरच्या अवस्थेत कोणतेही अंतर सोडत नाहीत आणि त्यामुळे चेतना जोडलेली दिसते. जेव्हा पाच खंडांचे एकत्रीकरण होते तेव्हा ते नष्ट होते; पण नामरूप असे चार समुच्चय आहेत, ते नामावर उभे आहे आणि म्हणून ते नामावर उभे आहे असे म्हणतात. म्हणून चित्त किंवा चेतना संपर्क इत्यादी घटना घेते आणि त्यांना ओळखते. त्यामुळे ते सारखेच असले तरी एका अर्थाने ते त्यांच्यापेक्षा वेगळे आहे.

बारा कारणांच्या साखळीकडे उलट जाण्यासाठी, आपल्याला असे आढळून येते की जाति (जन्म) हे क्षय आणि मृत्यू, जरामरण इत्यादीचे कारण आहे. जाति म्हणजे शरीराचे स्वरूप किंवा पाच स्कंधांची संपूर्णता. जाति ठरवणाऱ्या भवाकडे येताना, मी भवाच्या कोणत्याही चांगल्या तर्कसंगत स्पष्टीकरणाचा विचार करू शकत नाही, जे मी आधीच सुचवले आहे, म्हणजे, जन्माची निर्मिती करणारी कामे (कर्म). उपादान हि एक तृष्णा आहे ज्यामुळे सकारात्मकता चिकटून राहते. हे तृष्णा (इच्छा) द्वारे निर्माण होते जे पुन्हा वेदना (सुख आणि वेदना) चे परिणाम आहे. पण हि वेदना अर्थातच अज्ञानाने (अविद्या) वेदना आहे, कारण अर्हताला वेदनाही असू शकते पण त्याच्याकडे अविद्या नसल्यामुळे वेदना बदल्यात तृष्णा उत्पन्न करू शकत नाही. त्याच्या विकासानंतर ते लगेच उपादानात जाते. वेदना म्हणजे आनंददायी, वेदनादायक किंवा उदासीन भावना. एका बाजूला ते तृष्णा (इच्छा) कडे घेऊन जाते आणि दुसरीकडे ते इंद्रिय-संपर्क (स्पर्श) द्वारे तयार होते.

या संबंधात विज्ञानाचा अर्थ बहुधा मातेच्या गर्भातील चेतनेचे तत्व किंवा जंतू नवीन शरीराच्या पाच घटकांचे समर्थन करत आहे. हे मरणाऱ्या माणसाच्या भूतकाळातील कर्माचे आणि भूतकाळातील चेतनेचे उत्पादन आहे.

आपल्याला कधीकधी असे आढळून येते की बौद्धांचा असा विश्वास होता की मृत माणसाचे शेवटचे विचार त्याच्या पुढील जन्माचे स्वरूप ठरवतात. मनुष्याच्या मृत्यूनंतर त्याच्या पूर्वीच्या कर्मांमुळे आणि विज्ञानाच्या परिणामी होणारे विज्ञान त्या मातेच्या (प्राणी, मनुष्य

किंवा देवांच्या) गर्भाशयात प्रवेश करते ज्यामध्ये पुढील स्कंध परिपक्व व्हायचे असतात. अशा प्रकारे हे विज्ञान नवीन जीवनाचे तत्त्व बनवते.

या विज्ञानामध्येच नाव (नाम) आणि रूप (रुप) यांचा संबंध येतो. विज्ञान हे खरंच संस्कारांचे थेट उत्पादन आहे आणि ज्या प्रकारात विज्ञानाने (नामयति) नवे अस्तित्व (उपपत्ती) आणले पाहिजे ते संस्कारांद्वारे निश्चित केले जाते, जर विज्ञानाने गर्भात प्रवेश केला नसता तर नामरूप प्रकट झाले नसते. बारा कारणांची ही साखळी तीन आयुष्यांपर्यंत विस्तारते.

भूतकाळातील अविद्या आणि संस्कार हे सध्याच्या वास्तविक जीवनातील विज्ञान, नामरूप साळयतन, स्पर्श, वेदना, तृष्णा, उपादान आणि भव (दुसऱ्या जीवनाकडे नेणारे) निर्माण करतात. हा भव पुढील जन्माची जाति आणि जरामरण निर्माण करतो. हे लक्षात घेणे मनोरंजक आहे की तीन जीवनांवरील तीन विभागांमध्ये विस्तारलेल्या साखळीतील हे बारा दुवे केवळ दुःखाचे प्रकटीकरण आहेत ज्यातून ते नैसर्गिकरित्या एकमेकांना निर्धारित करतात.

अशाप्रकारे अभिधम्ममत्थासङ्गह म्हणतो "या बारा संज्ञांपैकी प्रत्येक एक कारक आहे. 'दु:ख' इत्यादि संमिश्र संज्ञा केवळ जन्माचे आनुषंगिक परिणाम दाखवण्यासाठी आहे. पुन्हा जेव्हा 'अज्ञान' आणि 'मनाची क्रिया' विचारात घेतली गेली आहे. तृष्णा (तृष्णा), ग्रहण (उपादान) आणि (कर्म) होणे (भव) यांचाही अंतर्भाव केला जातो. त्याच रीतीने जेव्हा तृष्णा, ग्रहण आणि (कर्म) होणे या गोष्टी विचारात घेतल्या गेल्या आहेत, तेव्हा अज्ञान आणि मनाची क्रिया. (अस्पष्टपणे) हिशोब केला जातो; आणि जेव्हा जन्म, क्षय आणि मृत्यू विचारात घेतला जातो, तेव्हा बुद्धी (पुनर्जन्म), चेतना आणि बाकीचे पाचपट फळ देखील विचारात घेतले जातात.

आणि अशा प्रकारे: भूतकाळातील पाच कारणे आणि आता पाचपट 'फळ.' पाच कारणे आता आणि अजून यायची आहेत पंचगुण 'फळ' वीस मोड, तीन जोड १. सङ्खार आणि विञ्ञाण, २. वेदना आणि तण्हा, ३. भव आणि जाति आणि चार गट (एक कार्यकारण गट) बनतात. भूतकाळातील, वर्तमानातील एक परिणाम गट, वर्तमानातील एक कार्यकारण गट आणि भविष्यातील एक परिणामी गट, प्रत्येक गटात पाच मोड असतात.

हे बारा परस्परावलंबी दुवे (द्वादासअङ्ग) पटिच्च समुप्पाद कार्यकारणभाव सिद्धांत (आश्रित उत्पत्ती) दर्शवतात जे स्वतः दु:ख आहेत आणि दु:खाच्या चक्राकडे नेणारे आहेत. नंतरच्या बौद्ध साहित्यात पटिच्च समुप्पाद किंवा पटिच्च समुप्पाद या शब्दाचा वेगळ्या पद्धतीने अर्थ लावला गेला आहे.

आपली प्रगती तपासा:

१. बुद्धाच्या शिकवणीतील चार आर्य सत्ये लिहा?

२. जीवनातील दुःखांवर मात करण्यासाठी अष्टांगिक मार्गाचे महत्त्व सांगा?

४.५ सारांश

बुद्धाच्या शिकवणींचा सारांश असा दिला जाऊ शकतो - "सर्व वाईट कृत्ये टाळा, तुमची चांगली कर्म वाढवा आणि तुमचे मन शुद्ध करा." अशा प्रकारे, मनाला खूप महत्त्व दिले जाते आणि सहावे इंद्रिय मानले जाते सोबत डोळे = पाहणे, नाक = वास घेणे, कान = ऐकणे, जीभ = चव आणि त्वचा = स्पर्श, मन = विचार करणे.

आपल्या मनात चांगले किंवा वाईट विचार असतात जे बोलण्यात चांगले किंवा वाईट, शरीर चांगले किंवा वाईट कृती म्हणून प्रकट होतात. त्यामुळे मनाची शुद्धी आवश्यक आहे. चार आर्य सत्ये आपल्याला या अस्तित्वाची वास्तविकता दर्शवतात जी अनिच्च-अस्थायीता, दु:ख-दुःख आणि अनत्त-स्वतःमध्ये कायमस्वरूपी नसते.

या जाणिवेने अष्टांग मार्गाच्या साहाय्याने दुखाचे कारण- म्हणजे इच्छा-तण्हा नष्ट करून दुःखातून बाहेर पडून निब्बानापर्यंत पोहोचता येते.

बुद्धाच्या शिकवणीचा दुसरा पैलू म्हणजे निर्माता किंवा ईश्वराचा निषेध. बुद्ध म्हणाले- आपण स्वतःचे निर्माते आहोत आणि म्हणूनच आपल्या कृती आणि त्यांच्या परिणामांसाठी आपणच जबाबदार आहोत. कारण विनाकारण काहीही होत नाही. या कारण-आणि-प्रभाव शिकवणीला आश्रित उत्पत्तीचा कायदा किंवा पटिच्च समुप्पाद म्हणतात.

बुद्धांची शिकवण केवळ अभ्यासासाठी नाही तर दैनंदिन जीवनात अनुभवण्यासाठी आहे - म्ह त्याला धम्म- निसर्गाचा नियम म्हणतात.

४.६ प्रश्न

१) चार आर्य सत्यांवर टीप लिहा.

२) अट्ठङ्गिक मार्गाचे तपशीलवार वर्णन करा. योग्य प्रयत्न (सम्मा वायाम)वर टिप्पणी लिहा.

३) शिल, समाधि आणि पञ्ञा म्हणजे काय? अट्ठङ्गिक मार्गाच्या मदतीने स्पष्ट करा.

४) कार्यकारणभावाचा सिद्धांत काय आहे? दुक्खामधून बाहेर येण्यासाठी त्याचे महत्त्व यावर चर्चा करा.

४.७ संदर्भ

- Ven. Narada Mahathera- Buddha and his Teachings
- Ven. Walapola Rahula- What the Buddha Taught.
- Ven. Thera Piyadassi- The Buddha, His life and Teachings

- Ven. S. Dhammika -The Buddha and His Disciples
- Ven. Nanamoli -Life of the Buddha According to the Pali Canon
- Richard F. Gombrich -How Buddhism Began
- https://www.buddhanet.net/e-learning/8foldpath.htm
- Dependent Origination and the Four Noble Truths: the Core Teaching of the Buddha1 20180810103107_0E6D4D08-2523-42B0-95E5-DCBF0D9B83DC.pdf

*****

५

सम्राट अशोकाचे शिलालेख

घटक रचना

५.० उद्दिष्टे
५.१ प्रस्तावना
५.२ शिलालेखांचे वर्णन आणि वर्गीकरण
५.३ शिलालेखांमध्ये काय आहे
५.४ धम्माचा प्रसार
५.५ अशोकाच्या धम्माचे स्वरूप
५.६ सारांश
५.७ प्रश्न
५.८ संदर्भ

५.० उद्दिष्टे

हा अभ्यास खालील उद्देशांसह केला जातो.

- प्राचीन भारतीय इतिहास लेखनाचा सर्वात महत्वाचा स्त्रोत समजून घेणे.
- स्वतः अशोकाचे व्यक्तिमत्व समजून घेण्यासाठी मूळ अशोकाच्या शिलालेखांचा अभ्यास करणे.
- शिलालेखांद्वारे प्रतिबिंबित धम्म आणि इतिहास जाणून घेणे.
- अशोकाचे शिलालेख समजून घेण्यात पाश्चात्य विद्वानांची भूमिका समजून घेणे.

५.१ प्रस्तावना

अशोकाचे शिलालेख:

मौर्य घराण्यातील तिसरा राजा अशोक (राज्यकाळ इ.स.पू.२६८-२३२), याचे शिलालेख हे भारतीय उपखंडातील राजेशाही शिलालेखांचे सर्वात पुरातन आणि सर्वात मोठे भांडार आहे. अशोकाला त्याच्या पूर्ववर्ती चंद्रगुप्त आणि बिंदुसाराकडून मोठ्या साम्राज्याचा वारसा मिळाला, त्याचे राजकीय केंद्र पूर्व भारतातील पाटलीपुत्र (आधुनिक पाटणा) येथे होते. अशोकाचे शिलालेख हे राजकीय व्यवहारातील एक महत्त्वाचे नाविन्य दर्शवतात. अशोक आणि मौर्य साम्राज्यावरील माहितीचे ते एक महत्त्वाचे आणि अद्वितीय समकालीन स्रोत आहेत.

अशोकाचे शिलालेख १८३० च्या सुरुवातीच्या काळात लक्षात आले, परंतु त्यांच्या लिपी - सुरुवातीच्या ब्राह्मी आणि खरोष्टी - वाचल्या जाऊ शकल्या नाहीत. अशोक कालीन ब्राह्मीचा उलगडा करण्यात अनेक विद्वानांनी योगदान दिले असताना, १८३७ मध्ये जेम्स प्रिन्सेपने महत्त्वपूर्ण प्रगती केली आणि सर्वप्रथम संपूर्ण लिपी वाचली. प्रिन्सेपने, ख्रिश्चन लॅसेन सारख्या इतरांसह, खरोष्टीच्या उलगडा करण्यामध्ये देखील महत्त्वाची भूमिका बजावली, परंतु खरोष्टी शिलालेखाचे पहिले विश्वसनीय वाचन १८४६ मध्ये एडविन नॉरिस यांनी प्रकाशित केले. अशोकन ब्राह्मीच्या उलगडा झाल्यामुळे शिलालेखांचे ऐतिहासिक महत्त्व लगेच कळू शकले नाही. राजाला त्याच्या शिलालेखांमध्ये सामान्यतः दोन नावांनी संबोधले जाते - देवानंपिय, ज्याचा अर्थ "देवांना प्रिय आहे" आणि पियदस्सि, ज्याचे भाषांतर "जो प्रिय/शुभ आहे त्याकडे पाहतो", "तो जो आपुलकीने किंवा प्रेमळ दिसतो", किंवा "ज्याकडे पाहणे प्रिय किंवा शुभ आहे." जॉर्ज टर्नोर यांनी श्रीलंकेतील दीपवंश या ग्रंथाच्या संदर्भांच्या आधारे इतिहासातील मौर्य सम्राट अशोकाशी पियादस्सिचे नाव जोडले. या सहसंबंधाने प्राचीन भारताचे पहिले अक्षरशः उपखंडीय साम्राज्य मानल्या जाणाऱ्या माहितीचा एक अमूल्य स्रोत उघडला. त्यानंतर, राजाचे नाव "असोक" (ज्यापैकी "अशोक" हे अधिक प्रसिद्ध संस्कृत रूप आहे) हे मास्की, उदेगोलम, नित्तूर आणि गुज्जरा येथील लघु दगडी शिलालेखा मध्ये आढळले. गेल्या काही वर्षांत, शिलालेखांचे अनेक वाचन आणि अनुवाद प्रकाशित झाले आहेत.

५.२ शिलालेखांचे वर्णन आणि वर्गीकरण

अशोकाचे शिलालेख नैसर्गिक खडकावर, स्तंभावर आणि गुहांमध्ये कोरलेले आहेत. शिलालेखांचे पारंपारिक विद्वत्तापूर्ण वर्गीकरण असे आहे- शिलालेखांना लघु दगडी शिलालेख, प्रमुख दगडी शिलालेख (ज्याला नुसते शिलालेख म्हणूनही ओळखले जाते), विभक्त दगडी शिलालेख, प्रमुख स्तंभलेख (ज्यांना स्तंभ शिलालेख म्हणूनही ओळखले जाते), लघु स्तंभलेख आणि गुहालेखांमध्ये विभागले जाते.

अशोकाच्या शिलालेखांच्या असामान्य पैलूंपैकी एक म्हणजे काही वैयक्तिक शिलालेख आणि शिलालेखांचे संच, काही भिन्नतेसह, अनेक ठिकाणी कोरलेले आहेत. धौली आणि जौगडा वगळता मुख्य शिलालेख सामान्यत: चौदा च्या समान संचामध्ये आढळतात, जेथे प्रमुख दगडी शिलालेख ११,१२ आणि १३ च्या जागी वेगळे शिलालेख १ आणि २ ने बदलले गेले आहेत. वेगळे शिलालेख सन्नाटी येथे देखील आढळतात, जिथे ते १३ च्या जागी आढळतात. मुख्य स्तंभ शिलालेख सामान्यतः सहाच्या संचामध्ये आढळतात, फ़क्त दिल्ली टोपरा स्तंभ वगळता, ज्यामध्ये सात आज्ञा आहेत.

५.३ शिलालेखामध्ये काय आहे

Lumbini Asoka Pillar - Nepal
Photo courtesy:- Dr. Yojana Bhagat

अशोकाच्या प्राकृत शिलालेखांमध्ये प्रथम व्यक्तीचा वारंवार वापर आणि मजबूत वैयक्तिक स्वर हे सूचित करतात की ते सम्राटाच्या कल्पना आणि आज्ञांचे प्रतिनिधित्व करतात. शिलालेख आपल्याला सम्राटाच्या मनाची एक अनोखी अंतर्दृष्टी देतात, विशेषत: त्याच्या ३६ वर्षांच्या प्रदीर्घ कारकिर्दीत राजेशाही आणि नैतिकतेशी संबंधित मुद्द्यांवरचे त्याचे विचार. शिलालेखांच्या प्रेक्षकांमध्ये थेट श्रोते (उच्च दर्जाचे प्रशासकीय अधिकारी) होते; अप्रत्यक्ष प्रेक्षक (सम्राटाची प्रजा), ज्यांना त्यांच्या राजाचा संदेश विविध मध्यस्थांद्वारे, मुख्यत्वे तोंडी स्वरूपात प्राप्त होणे अपेक्षित होते, आणि त्यांचे वंशज हे होते. संदेश कसे पोहचतात ते शिलालेखांचे स्थान, प्रसाराचे माध्यम आणि कोणासाठी आहेत यांच्यानुसार बदललेले असावे असा केवळ अंदाज लावला जाऊ शकतो.

देवानपिय आणि पियदस्सि या आवर्ती विशेषणांव्यतिरिक्त, अशोक स्वतःला 'लाजा मगधे' (मगधचा राजा) म्हणूनही वर्णन करतो (कलकत्ता बैराट लघु शिलालेख ३ मध्ये, ज्याला भाब्रू आदेश म्हणूनही ओळखले जाते) आणि त्याच्या राजधानीचे शहर, पाटलीपुत्र (शिलालेख ५) असा उल्लेख केला आहे शिलालेख एका विशाल आणि विविधरंगी साम्राज्याचे संचालन करण्याच्या काही व्यावहारिक पैलूं प्रतिबिंबित करतात. ते अधूनमधून प्रशासन आणि कर आकारणीशी संबंधित समस्यांना स्पर्श करतात. ते प्रांतीय प्रशासनाचे अस्तित्व सुचवतात, अधिकाऱ्यांच्या काही संवर्गांची नावे देतात आणि अशोकाची प्रशासकीय कार्यक्षमतेची इच्छा व्यक्त करतात. त्यामध्ये अधिकाऱ्यांना त्यांचे काम प्रामाणिकपणे आणि कार्यक्षमतेने करण्यासाठी उपदेश असतात आणि पाळत ठेवण्याच्या उपायांद्वारे उपदेशांना पाठिंबा जाहीर केला जातो. ते अपूर्ण राजकीय एकत्रीकरणाची समस्या आणि जंगली जमातींद्वारे साम्राज्यासमोर उभ्या असलेल्या समस्यांकडे देखील लक्ष वेधतात. काही शिलालेख राजाच्या न्यायाच्या काळजीचा संदर्भ देतात. उदाहरणार्थ, नगाला, वियोहलका म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या अधिकाऱ्यांना संबोधित केलेले वेगळ

दगडी शिलालेख १, अयोग्य तुरुंगवास आणि कठोर वागणुकीमुळे त्रस्त लोकांची समस्या दर्शविते आणि अधिकाऱ्यांना अशी सर्व प्रकरणे निष्पक्षतेने आणि निरपेक्ष भावाने हाताळण्याचे आवाहन करते. स्तंभलेख ४ मध्ये न्यायाची अधिक तपशीलवार चर्चा केली आहे, जे राजूका म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या अधिकाऱ्यांना बक्षिसे आणि शिक्षेची योग्य आणि निर्भयपणे पूर्तता करण्याचे निर्देश देतात आणि न्यायिक कार्यवाही आणि शिक्षेत निष्पक्षता (समता) असावी असे प्रतिपादन करते. स्तंभलेख ४ मध्ये मृत्युदंडाची शिक्षा झालेल्या कैद्यांना तीन दिवसांचा अवलंब करण्याची घोषणा केली आहे, जेणेकरून त्यांच्या नातेवाईकांना शिक्षेवर अपील करण्यासाठी वेळ द्यावा; आणि, हे अयशस्वी झाल्यास, कैद्यांना भेटवस्तू वाटण्यासाठी किंवा पुढील जगात आनंद मिळविण्यासाठी उपवास करण्यासाठी वेळ द्यावा. यावरून असे दिसून येते की जरी अशोकाने फाशीच्या शिक्षेमध्ये अंतर्भूत असलेल्या हिंसाचाराला आळा घालण्याचा प्रयत्न केला असला तरी, अहिंसेची दृढ वचनबद्धता असूनही त्याने फाशीची शिक्षा रद्द केली नाही.

Girnar Asokan Insccription - Gujrat
Photo courtesy:- Dr. Yojana Bhagat

अशोकाचे काही शिलालेख बौद्ध धर्मावरील त्यांची गाढ श्रद्धा आणि संघ म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या बौद्ध गणाशी असलेले त्यांचे जवळचे नाते दर्शवतात. लघु शिलालेख १ मध्ये, राजा म्हणतो की तो अडीच वर्षांहून अधिक काळ बुद्धाच्या शिकवणीचा सामान्य अनुयायी होता, परंतु त्याने कबूल केले की सुरुवातीला त्याने फारशी प्रगती केली नाही. तो पुढे सांगतो की गेल्या वर्षभरापासून, तो संघाच्या जवळ आला होता आणि त्याच्या उत्साही प्रयत्नांमुळे ते देव आणि पुरुष एकत्र आले होते.

कलकत्ता बैराट लघु शिलालेख ३ (भाब्रू आदेश) मध्ये अशोकाने बौद्ध संघाला संबोधित केले आणि बुद्ध, धम्म आणि संघावरील त्याच्या गाढ विश्वासाची घोषणा केली. हा आदेश पुढे सांगतो की बुद्धाने जे सांगितले ते चांगले सांगितले होते (सुभासितं) आणि बुद्धाच्या शिकवणीचा खरा धम्म म्हणून वर्णन करतो. यात धम्मावरील सहा बौद्ध सुत्त प्रवचनांची यादी आहे जी अशोकाने शिफारस केली आहे की जी सामान्य लोक आणि भिक्खु आणि भिक्खुनि यांनी ऐकावे आणि त्यावर चिंतन करावे. राजाने शिलालेख ८ मध्ये घोषणा केली आहे की बुद्धाच्या ज्ञानाचे स्थान असलेल्या बोधगयाच्या तीर्थयात्रेनंतर त्याच्या धम्म यात्रांना सुरुवात झाली. अशोकाची बौद्ध धर्मावरील निष्ठा लुंबिनी येथील एका स्तंभ शिलालेखाने देखील प्रदर्शित केली आहे, जिथे त्याने अभिषेक झाल्यानंतर २० वर्षांनी या

ठिकाणी भेट दिल्याची नोंद आहे; तो येथे बुद्धाचा जन्म झाल्यामुळे गावासाठी स्तंभ आणि भिंत उभारण्याची आणि काही कर सवलतींची घोषणा करतो.

त्यांचा बौद्ध धर्म निगालीसागर स्तंभ शिलालेखातून देखील स्पष्ट होतो, ज्यात बुद्ध कनकमुनींना समर्पित केलेल्या स्तूपाचा विस्तार त्यांच्या अभिषेकानंतर १४ वर्षांनी करण्यात आला होता; २० वर्षांनंतर त्यांनी या ठिकाणी भेट देऊन पूजा केल्यानंतर हा दगडी स्तंभ उभारण्यात आला होता, असेही त्यात नमूद करण्यात आले आहे. लघु स्तंभलेख १ (ज्याला "संघभेद लेख" म्हणूनही ओळखले जाते) मधील राजेशाही जरब भिक्खु आणि भिक्खुनी यांना संघात मतभेद निर्माण करण्याविरूद्ध चेतावणी देते आणि सूचित करते की अशोकाने बौद्ध गणाच्या आदेशावर बराच अधिकार वापरला होता.

तथापि, अशोकाच्या शिलालेखांमधील एकमेव सर्वात महत्वाचा विषय म्हणजे धम्म (संस्कृत धर्माचे प्राकृत रूप), ज्याला नैतिकता, सद्गुण किंवा चांगुलपणा समजले जाऊ शकते. अरमाइक शिलालेखात धम्माच्या जागी dāta आणि qšṭ हे शब्द वापरतात; ग्रीक शिलालेखात eusebeia युसेबिया वापरतात.

५.४ धम्माचा प्रचार

Lauriya Nandangarh Pillar - Bihar
Photo courtesy:- Dr. Yojana Bhagat

शिलालेख हा धम्माच्या प्रचारासाठी अशोकाच्या कार्यसूचीचा एक महत्त्वाचा भाग होता. परंतु त्या वेळी साक्षरतेची पातळी कमी असली पाहिजे, आणि शिलालेख अनेकदा डोळयांच्या पातळीच्या पलीकडे, खडकांवर आणि खांबांवर कोरलेले असायचे, याचा अर्थ असा होतो की ते सहसा वाचणे कठीण झाले असते, अगदी साक्षर व्यक्तीलाही. धम्म संदेश बोलणे आणि ऐकणे या शिलालेखांमधील संदर्भ मौखिक प्रसार दर्शवतात. अधिकाऱ्यांना

राजाचा धम्म लोकांमध्ये पसरवण्याची सूचना देण्यात आली आणि या नेमक्या उद्देशासाठी अशोकाच्या अभिषेकानंतर तेरा वर्षांनंतर धम्म-महामाच्च म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या अधिकाऱ्यांच्या विशेष पथकाची स्थापना करण्यात आली. राजा स्वत: आपल्या प्रजेला धम्माची शिकवण देत ग्रामीण भागात फिरला. लघु शिलालेख १ आपल्याला सांगतो की त्याने २५६ रात्री (आणि दिवस) दौऱ्यावर घालवले होते. यात शंका नाही की ते धम्माचा प्रचार प्रसार करण्यात व्यस्त होते. यावरून अशोकाचा धम्माच्या प्रचारासंबंधीचे जे वेड होते, ते त्याच्या प्रदीर्घ कारकिर्दीत कायम होते असे दिसते.

अशोकाला राजकीय साम्राज्य आणि नैतिक साम्राज्याची वेगळी कल्पना होती, त्यांच्या मध्ये नैतिकता ही राजकीय साम्राज्यात होती. त्यांच्या नैतिक क्षेत्राविषयीची त्यांची समज त्यांच्या राजकीय विषयांच्या पलीकडे विस्तारलेली आहे आणि त्यांच्या राजकीय क्षेत्राच्या आत आणि पलीकडे राहणारे सर्व सजीव, मानव आणि प्राणी यांचा त्यात समावेश आहे. त्याचे शिलालेख त्याच्या राजत्वाची पितृसत्ताक कल्पना व्यक्त करतात आणि त्याच्या कल्याणकारी उपायांचे वर्णन करतात, ज्यात वैद्यकीय उपचारांची तरतूद, वनौषधी, झाडे आणि माणसे आणि प्राण्यांसाठी मुळे लावणे आणि रस्त्यालगत विहिरी खोदणे (शिलालेख २) यांचा समावेश आहे. राजाच्या धम्म प्रसाराचे कार्य केवळ त्याच्या स्वतःच्या राजकीय क्षेत्रापुरते मर्यादित नव्हते तर ते इतर राज्यकर्त्यांच्या राज्यांमध्ये विस्तारले गेले.

अशोकाने व्यक्ती, समाज, राजा आणि राज्य यांच्यातील घनिष्ठ संबंध ओळखले होते. त्याचा धम्म नैतिकता, चांगुलपणा किंवा सद्गुण म्हणून समजू शकतो आणि त्याचा पाठपुरावा करण्याच्या अत्यावश्यकतेमुळे त्याला कर्तव्याची जाणीव झाली. शिलालेख स्पष्ट करतात की धम्मामध्ये आत्मनियंत्रण, विचारांची शुद्धता, उदारता, कृतज्ञता, दृढ भक्ती, सत्यता, एखाद्याच्या वाणीचे रक्षण करणे आणि खर्च आणि मालमत्तेमध्ये संयम यांचा समावेश होतो. धम्माचा एक सामाजिक पैलू देखील होता - त्यात पालकांच्या आज्ञापालनाचा समावेश होता; ज्येष्ठांचा आदर; ब्राह्मण आणि त्यागकर्त्यांबद्दल सौजन्य आणि उदारता; गुलाम आणि नोकरांना सौजन्य; आणि मित्र, परिचित आणि नातेवाईकांबद्दल उदारता.

Brahmagiri Asoka Inscription - Karnataka
Photo courtesy:- Dr. Yojana Bhagat

अहिंसा, कोणत्याही सजीवाला इजा करणे किंवा मारणे यापासून दूर राहणे, हा अशोकाच्या धम्माचा एक महत्त्वाचा पैलू होता. सजीव प्राण्यांची हत्या न करणे हे चांगल्याचा भाग म्हणून वर्णन केले आहे (शिलालेख ११), त्यांच्याबद्दल सौम्यता (शिलालेख ९). शिलालेख ४ भूतकाळातील विविध दुर्गुणांमध्ये झालेल्या वाढीचा संदर्भ देतं, ज्यामध्ये सजीवांना दुखापत

करणे आणि मारणे समाविष्ट आहे; हे असे प्रतिपादन करते की राजाने धम्माचा प्रचार केल्यामुळे इजा न करणे आणि जीवांची हत्या न करणे आणि इतर सद्गुणांचा अभूतपूर्व प्रचार झाला. काळजी, सौम्यता आणि करुणा या सकारात्मक वृत्तीच्या समर्थनासह अहिंसेवर जोर देण्यात आला.

कर्माच्या संकल्पनेनुसार, सर्व क्रियांचे अनेक जीवनांवर परिणाम होतात. अशोकाच्या शिलालेखांमध्ये ही संकल्पना स्पष्टपणे नमूद केलेली नाही, परंतु ती निहित आहे. कुशल आणि अकुशल या कल्पनांचा वारंवार उल्लेख केला जातो. असे मानले जाते की सर्व व्यक्तींना या आणि पुढील जीवनात आनंद प्राप्त करण्याची इच्छा असते. अशोकाचा युक्तिवाद असा आहे की धम्माचे पालन केल्याने गुणवत्तेचा संचय होतो आणि यामुळे या जीवनात आणि पुढील जीवनात तसेच स्वर्गाची प्राप्ती देखील फायदेशीर ठरते. धम्माचे पालन न केल्याने गंभीर धोका, पाप आणि दोष निर्माण होतात. अशोकाच्या दृष्टीने, राजा या नात्याने त्याच्यावर या जन्मात आणि पुढील जीवनात सर्व प्राण्यांचे सुख आणि कल्याण सुनिश्चित करण्याचे कर्तव्य होते. म्हणूनच लोकांना चांगले बनवणे हे त्यांच्या राजकीय धोरणाचे केंद्रस्थान होते.

अशोकाचा प्राण्यांबद्दलचा दृष्टीकोन:

वर नमूद केल्याप्रमाणे, अशोकाने आपल्या नैतिक क्षेत्रामध्ये सर्व सजीवांचा समावेश केला होता आणि म्हणूनच, जेव्हा तो अहिंसेबद्दल बोलतो तेव्हा त्याचा अर्थ सर्व प्राणीमात्रांप्रती, मानव तसेच जंगली आणि पाळीव प्राण्यांसाठी अहिंसा असा होतो. त्याच्या शिलालेखांमध्ये प्राण्यांना दुखापत करणे किंवा मारणे यावरील प्रतिबंधांच्या मालिकेचा उल्लेख आहे. शिलालेख १ बलिदानात प्राण्यांच्या हत्येवर अंकुश ठेवण्याच्या राजाच्या प्रयत्नांचा संदर्भ देते; समाज म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या काही लोकप्रिय उत्सवांच्या मेळाव्यात; आणि राजेशाही स्वयंपाकघरात, हे दिसून येते की राजवाड्यातील मांसाचा वापर कमी झाला असला तरी तो पूर्णपणे काढून टाकला गेला नाही. शिलालेख ८ मध्ये, अशोकाने घोषणा केली की त्याने राजेशाही आनंद यात्रा, ज्यात शिकारीचा समावेश होता, धम्म यात्रेने बदलला आहे. अशोकाचा केवळ राजेशाही शिकारीलाच नव्हे, तर उदरनिर्वाहाचा उपक्रम म्हणून कोणत्याही प्रकारच्या शिकारीला विरोध होता. कोणत्याही सजीवांना मारू नका अशा त्याच्या सामान्य उपदेशांमध्ये आणि लघमन अरामाइक शिलालेख आणि शार-इ-कुना ग्रीक अरामाइक शिलालेखात केलेल्या दाव्यामध्ये हे सूचित होते की, राजाच्या धम्माच्या प्रचारामुळे शिकारींनी शिकार करणे आणि मच्छिमारांना थांबवले होते, मासेमारी बंद केली होती.

अशोकाचे प्राणी आणि मानव यांना दुखापत करण्याविरुद्धच्या उपदेशांसोबत दोघांसाठी सकारात्मक कल्याणकारी उपायांच्या घोषणा आहेत. वर नमूद केल्याप्रमाणे, शिलालेख २ घोषित करतो की राजाने पुरुष आणि प्राण्यांसाठी वैद्यकीय उपचार प्रदान केले होते; औषधी वनस्पती, मुळे आणि फळे लागवड; रस्त्यावर विहिरी खोदणे; आणि झाडे लावणे. तो म्हणतो की त्याने हे सर्व मानवांच्या आणि प्राण्यांच्या फायद्यासाठी केले होते आणि केवळ त्याच्या स्वतःच्या राज्यातच नाही तर चोल, पांड्य, सत्यपुत्र, केरळपुत्र, ताम्रपर्णी, यवन

राजा अँटीओकस, यांसारख्या सीमावर्ती राज्यांमध्येही आणि नंतरच्या शेजारी राज्यांमध्येही केले होते.

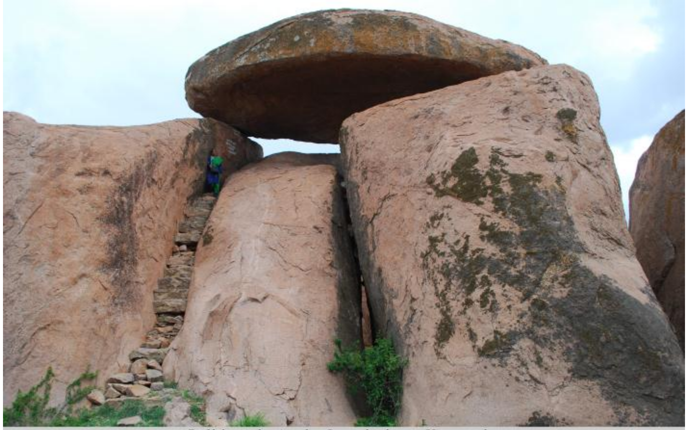

Palkigundu Asoka Inscription - Karnataka
Photo courtesy:- Dr. Yojana Bhagat

प्राण्यांच्या संरक्षणाविषयीचे सर्वात तपशीलवार विधान स्तंभलेख ५ मध्ये आढळतात, ज्यामध्ये राजाच्या अभिषेकानंतर २६ वर्षांनी, त्याच्या कारकिर्दीच्या उत्तरार्धात लागू केलेल्या प्रतिबंधांची मालिका सूचीबद्ध केली आहे. यामध्ये विविध प्रकारचे पक्षी, मासे, कीटक आणि सस्तन प्राण्यांची यादी समाविष्ट आहे (काही प्राणी ओळखणे कठिन आहे) ज्यांना मारले जाऊ नये. हे सर्व जंगली होते आणि अशोक सांगतात की मानवी वापराच्या दृष्टीकोनातून निरुपयोगी आणि खाल्ल्या जात नसलेल्या सर्व चार पायांच्या प्राण्यांनाही मारण्यावर बंदी लागू होती. गरोदर किंवा स्तनपान करणाऱ्या शेळ्या, कोवळ्या शेळ्या मारल्या जाणार नाहीत किंवा त्यांची सहा महिन्यांपेक्षा लहान पिल्लेही मारायची नाहीत.

हत्ती-जंगलातील (नाग-वन) शिकारीच्या प्राण्यांच्या हत्येवर बंदी घालण्यात आली होती, तसेच मच्छिमारांच्या जतनातील माशांची हत्या आणि विक्रीवरही बंदी होती. जिवंत प्राणी असलेली भुशी जाळली जात नव्हती. जंगले विनाकारण किंवा सजीवांना मारण्यासाठी जाळली जाऊ नयेत. सजीवांनी इतर सजीवांच्या आहार होऊ नये. कोंबडयाचे कास्ट्रेट केले जाऊ नयेत. बैल, शेळ्या, मेंढे आणि डुक्कर यांना ठराविक दिवशी कास्ट्रेट केले जात नव्हते. घोडे आणि बैल यावर ठराविक दिवशी छापे मारीत नसायचे. शिलालेख आमवस्या-पौर्णिमा (चंद्रानुसार) असे काही शुभ दिवसांशी जुळण्यासाठी प्राण्यांवरील अहिंसेचे नियमन, शमन आणि अनुष्ठान सूचित करतो. असे सूचित करण्यात आले आहे की या मनाई आदेशांचे उद्दिष्ट अत्याधिक वन मंजुरी रोखणे आणि स्थलांतरित होणारी लागवड रोखणे आहे; किंवा ते वनसंपत्तीच्या राज्याच्या विनियोगात अडथळे आणणाऱ्या वन लोकांविरुद्धची प्रतिक्रिया होती. व्यावहारिक हेतू काहीही असले तरी, हे आदेश अशोकाच्या सर्व प्रकारच्या जीवनाप्रती अहिंसेच्या दृढ नैतिक वचनबद्धतेमध्ये होते. ते, निःसंशयपणे, प्रभावीपणे अंमलात आणणे अत्यंत कठीण होते.

युद्धाविरुद्ध युक्तिवादः

अशोकाच्या अहिंसेच्या वचनबद्धतेचा राजकीयदृष्ट्या सर्वात महत्त्वाचा पैलू म्हणजे त्यांचा युद्धाचा त्याग. प्राचीन जगात, राजाचे युद्धकौशल्य अत्यंत महत्त्वाचे मानले जात असे. पण शिलालेख ४ मध्ये, अशोकाने असे म्हटले आहे की त्याच्या धम्माच्या अभ्यासामुळे,

धम्माच्या हाकेने युद्धाच्या भेरिच्या आवाजाची जागा घेतली होती. शिलालेख १० मध्ये, त्यांनी असे म्हटले आहे की त्यांनी लोकांना धम्माचे अनुसरण करण्यास प्रवृत्त करण्यात यश मिळविलेल्या कीर्तीलाच महत्त्व दिले आहे.

Sanchi Asoka Pillar - Sanchi
Photo courtesy:- Dr. Yojana Bhagat

युद्धाचे सर्वात तपशीलवार टीका शिलालेख १३ मध्ये आढळते. यात अशोकाने पूर्व भारतातील कलिंगाच्या राज्याविरुद्ध लढलेल्या युद्धाचा उल्लेख आहे, राजाचा अभिषेक झाल्यापासून आठ वर्षे लोटल्यानंतर, युद्ध मौर्य सैन्याने जिंकले होते, परंतु या घटनेने सम्राटाला युद्धाच्या भयंकर आणि व्यापक परिणामांवर चिंतन करण्यास प्रवृत्त केले. शिलालेख कलिंग युद्धाचा भाग असलेल्या मृत्यू, धरपकड आणि हद्दपारीचे मोठ्या प्रमाणावर वर्णन करते, वक्तृत्वपूर्ण आकडे देते; हे विजयानंतर राजाच्या पश्चातापाबद्दल देखील बोलते. यानंतर युद्धावरील काही सामान्य प्रतिक्रिया होतात. अशोकाचे निरीक्षण आहे की युद्धात लोकांना दुखापत, धरपकड आणि मृत्यूचा अनुभव येतो. ब्राह्मण आणि संन्यासी, विविध पंथांचे सदस्य आणि गृहस्थ, वरिष्ठांची आज्ञापालन, आई आणि वडिलांची आज्ञापालन, वडीलधाऱ्यांची आज्ञापालन, मित्र, परिचित, सहचर आणि सोबती यांच्याशी योग्य शिष्टाचार आणि दृढ भक्ती ही वस्तुस्थिती त्यांनी अधिक क्लेशकारक मानली. नातेवाईक, तसेच गुलाम आणि नोकरांना, त्यांच्या प्रियजनांना दुखापत, मारणे किंवा निर्वासित करून अप्रत्यक्षपणे त्रास सहन करावा लागतो. युद्धामुळे होणारे दु:ख प्रत्यक्षपणे भोगलेल्या लोकांच्या पलीकडे पसरले होते आणि ज्यांनी त्यांना प्रिय मानले होते त्यांना झालेल्या भावनिक वेदनांचा समावेश होता. अशोकाच्या मते, जेव्हा चांगल्या लोकांना असा त्रास सहन करावा लागतो तेव्हा ते विशेषतः खेदजनक होते.

शिलालेख १३ मध्ये धम्म विजय ("धम्माद्वारे विजय") नावाच्या नवीन प्रकारच्या विजयाने लष्करी विजयाची जागा घेण्याची घोषणा देखील केली आहे, ज्यामध्ये धम्माचा प्रचार करणे

समाविष्ट होते. यवन, कंबोज, नाभक, नभपंक्ति, भोज, पिटिनिक, आंध्र आणि पुलिंद यांमध्ये हा विजय त्याने स्वतःच्या अधिकारात मिळवला होता असे अशोक ठामपणे सांगतात. हा विजय यवन (ग्रीक) राजा अँटियोकाच्या अधिपत्याखाली मिळवल्याचा दावाही तो करतो; त्यापलीकडे, तुरमाया, अँटिकिनी, माका आणि अलिकासुदाराच्या राज्यात; आणि दक्षिणेकडे, चोल आणि पांड्यांच्या प्रदेशात, दक्षिणेकडे ताम्रपर्णीपर्यंत पसरलेले असे सांगतात. यापैकी काही नावे ओळखणे आता कठिन आहे. तथापि, यवन, कंबोज आणि गांधार वायव्येस ठेवता येतात; भोज, रिष्टिक, आंध्र आणि पुलिंद हे विंध्यपर्वता पलिकडचा भारत असू शकतो; ताम्रपर्णी श्रीलंका आहे. अँटियोकाची ओळख सीरियाच्या अँटिओकस II थियोसशी होऊ शकते; इजिप्तच्या टॉलेमी II फिलाडेल्फससह तुरामया; मॅसेडोनियाच्या अँटिगोनस गोनाटासह अँटिकिनी; उत्तर आफ्रिकेतील सायरेनच्या मगाससह माका; आणि अलिकसुदरा एपिरसचा अलेक्झांडर किंवा कॉरिंथचा अलेक्झांडर.

जरी शिलालेख १३ ताज्या लष्करी मोहिमा बंद करण्याची घोषणा करत असले तरी, ते आडमुठे जंगलातील लोक आणि वन सरदारांना (अटवी) दडपण्यासाठी बळाचा वापर टाळत नाही. धम्मावरील हा शिलालेख राजाच्या पुत्रांनी आणि नातवंडांनी नव्या लष्करी मोहिमेचा विचार करू नये म्हणून लिहिला होता, असे विधान करून शिलालेख बंद होतो; परंतु जर त्यांनी तसे केले असेल तर ते दयाळू असले पाहिजेत आणि त्यांना थोडेसे बळ किंवा शिक्षा द्यावी. त्यांनी धम्माद्वारे मिळालेला विजय हा एकमेव विजय मानावा, कारण हेच या जगात आणि परलोकात मोलाचे होते.

५.५ अशोकाच्या धम्माचे स्वरूप

अशोकाच्या शिलालेखातील धम्माचे विशिष्ट घटक पुरेसे स्पष्ट असले तरी त्याचे सामान्य स्वरूप हा विद्वानांच्या चर्चेचा विषय आहे. हे बौद्ध सामान्य नैतिक, विविध ब्राह्मणवादी आणि बौद्ध ग्रंथांमध्ये आढळणाऱ्या राजकीय नैतिक कल्पनांचा संच, एक प्रकारचा सार्वभौमिक धर्म किंवा अशोकच्या नवकल्पना म्हणून विविध प्रकारे समजले गेले आहे. धम्म धोरणाकडे अशोकाच्या राजवटीला वैध ठरवण्यासाठी आणि साम्राज्य मजबूत करण्याचा प्रयत्न करणारी विचारधारा म्हणूनही पाहिले जाते.

वर नमूद केल्याप्रमाणे, अशोकाची बुद्धाच्या शिकवणीवरची श्रद्धा आणि बौद्ध आदेशाच्या विरूद्ध त्यांचे अधिकाराचे स्थान काही शिलालेखांवरून स्पष्ट होते. अशोकाच्या शिलालेखांमध्ये विहित केलेली आचारसंहिता आणि सिगलोवादसुत्त सारख्या बौद्ध ग्रंथांमध्ये सामान्य लोकांसाठी विहित केलेली आचारसंहिता यांच्यातही जवळचे साम्य आहे. परंतु अशोकाने आपल्या शिलालेखांमध्ये ज्या धम्माबद्दल अखंडपणे चर्चा केली आहे, त्याचे मूळ त्याच्या वैयक्तिक धार्मिक श्रद्धांमध्ये नि:संशय असले तरी ते बौद्ध धर्माशी एकरूप नव्हते. बौद्ध धर्माचा सैद्धांतिक शब्दसंग्रह, निब्बान (जन्म आणि मृत्यूच्या चक्रातून सुटका) या सर्वोच्च ध्येयासह, अनुपस्थित आहे.

किंबहुना, अशोकाच्या राजकीय नैतिक प्रवचनात (पुनर्जन्म, कर्म, कुशल अकुशल, स्वर्ग) अंतर्निहित मुख्य आधिभौतिक कल्पना धार्मिक आणि सांप्रदायिक विभाजनांच्या पलीकडे गेले. अहिंसेचा विचार हा बौद्ध, जैन आणि अजीविकांच्या नैतिकतेचा एक महत्त्वाचा भाग

होता. शिलालेखांचा धम्म केवळ एका विशिष्ट पंथाशी जोडलेला नव्हता ही वस्तुस्थिती शिलालेख ७ मधील विधानावरून स्पष्ट होते की सर्व पंथांमध्ये आत्मनियंत्रण आणि मनाची शुद्धता यावर समान भर आहे. त्याच वेळी, सांप्रदायिक संघर्षाच्या अस्तित्वाची ओळख आहे. शिलालेख १२ मध्ये, अशोकाने सर्व पंथांच्या आवश्यक गोष्टींच्या वाढीसाठी आणि त्यांच्यामध्ये विनम्र, मुक्त मनाचा संवाद आणि समवय (समन्वय) यांची इच्छा व्यक्त केली आहे.

संपूर्ण आशियातील बौद्ध दंतकथा अशोकाला एक प्रतिमानात्मक बौद्ध राजा म्हणून सांगतात, तर त्याचे शिलालेख अधिक गुंतागुंतीची कथा सांगतात. ते सूचित करतात की त्याने बौद्ध राज्य निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला नाही तर एक नैतिक राज्य. अशोकाच्या शिलालेखांचा धम्म हा एक नवीन वैशिष्ट्यपूर्ण संश्लेषण होता, ज्याचे मूळ बौद्ध धर्मावरील त्याच्या खोल वैयक्तिक विश्वासात होते, परंतु वैयक्तिक, सामाजिक आणि राजकीय आदर्श आणि उद्दिष्टांवरील स्वतःचे प्रतिबिंब समाविष्ट करण्यासाठी ते विस्तृत होते. नैतिकता आणि राजकारण एका अनोख्या पद्धतीने एकत्र केले गेले आणि राजाने या संश्लेषणाचा प्रसार केला ज्याला तो धम्म म्हणतो.

जरी अनेक सुरुवातीच्या भारतीय परंपरांमध्ये आत्मनियंत्रण आणि अहिंसा यासारख्या सद्गुणांवर जोर देण्यात आला असला तरी, अशोकाने नैतिकतेला त्याच्या राजकीय तत्त्वज्ञानाचा आणि धोरणाचा आधारस्तंभ बनवले हे वैशिष्ट्य आहे. शिलालेख सूचित करतात की त्याचे महत्त्वाकांक्षी उद्दिष्ट संपूर्ण मानवजातीचे नैतिक परिवर्तन होते. त्याच वेळी, त्यांनी हे ओळखले की नैतिक तत्त्वे निरपेक्ष स्वरूपात अंमलात आणली जाऊ शकत नाहीत आणि व्यावहारिकतेने त्यांचा स्वभाव बदलला पाहिजे. अहिंसेची बांधिलकी असूनही त्यांनी फाशीची शिक्षा रद्द केली नाही; आणि त्याने युद्धाचा त्याग केला असला तरी, त्याने जंगलातील लोकांना आणि त्याच्या सीमेवर राहणाऱ्यांना इशारा दिला की गरज पडल्यास, तो त्यांच्याविरुद्ध बळाचा वापर करण्यास मागेपुढे पाहणार नाही.

अशोकाचा वारसा:

अशोकाचे शिलालेख हे या राजाच्या राजकीय कल्पना आणि प्रथा, तसेच मौर्य राजवंश आणि साम्राज्याच्या इतिहासासाठी माहितीचा एक मौल्यवान समकालीन स्रोत आहेत. या शिलालेखांच्या सामग्रीने अनेक ऐतिहासिक वादविवादांचा आधार घेतला आहे. उदाहरणार्थ, अशोकाचा अहिंसेवर भर, विशेषत: त्याची शांततावादी युद्धविरोधी भूमिका, मौर्य साम्राज्याचा लष्करी कणा कमकुवत होण्याचे कारण म्हणून काही विद्वानांनी उद्धृत केले आहे. अशोकाच्या धम्माकडे एक विचारधारा म्हणून पाहिले गेले आहे ज्याने विशाल आणि विविधरंगी मौर्य साम्राज्य एकत्र जोडण्याचा प्रयत्न केला आणि ते असे करण्यात शेवटी अयशस्वी झाले.

अशोकाने आपल्या धम्म धोरणाला मोठे यश मानले आहे असे दिसते. स्तंभलेख १ आणि ७ मध्ये, तो जाहीर करतो की त्याच्या परिश्रमांमुळे धम्माच्या तत्त्वांचे पालन नाटकीयरित्या वाढले आहे. जरी हे त्याच्या प्रभावाचे स्वतःचे अतिशयोक्तीपूर्ण मूल्यांकन सुचवित असले तरी, अशोकाचा आणखी एक प्रकारचा महत्त्वाचा प्रभाव होता असे दिसते. धार्मिक प्रवचनातून धम्म/धर्माची संकल्पना काढून टाकण्यात, सामाजिक आणि नैतिक आशय

टाकून तिची पुनर्व्याख्या करण्यात, नैतिकता हा भारतीय विचारांमध्ये केंद्रीय राजकीय, सामाजिक आणि सांस्कृतिक मुद्दा बनवण्यात त्यांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली असावी.

ज्या खडकांवर आणि स्तंभांवर अशोकाचे शिलालेख कोरले होते त्यांचे पुढील जीवन मनोरंजक होते. उदाहरणार्थ, राजाच्या १४ शिलालेखांचा संच असलेल्या गिरनार खडकात शक क्षत्रप राजा रुद्रदामन याचा २ ऱ्या शतकातील शिलालेख आणि गुप्त राजा स्कंदगुप्ताचा ५ व्या शतकातील शिलालेख आहे. दिल्ली टोपरा आणि दिल्ली मेरठ स्तंभ (ज्यामध्ये मध्ययुगीन शिलालेख देखील आहेत) 14 व्या शतकात सुलतान फिरोझ शाह तुघलकाने टोपरा आणि मेरठ येथून दिल्लीला स्थलांतरित केले होते. शाही किल्ल्यामध्ये, मशिदीच्या समोर, आणि शिकारी बंगल्याजवळ, अनुक्रमे दिल्लीत त्यांना नियुक्त केलेल्या नवीन स्थानांवरून असे दिसून येते की या स्तंभांना मध्ययुगीन सुलतानसाठी विशेष प्रतीकात्मक महत्त्व होते, जरी जुन्या शिलालेखांचे वाचन होऊ शकत नव्हते तरीही. अशोकाचे स्तंभ स्थानिक परंपरेत महाभारत महाकाव्याच्या नायकांशी संबंधित असल्याच्या बातम्या आहेत, तसेच अशोक स्तंभांच्या तुकड्यांना शिवाचे प्रतीक (शिवलिंग) म्हणून पूजले जात असल्याच्या बातम्या आहेत.

अशोकाशी निगडित कल्पना आणि प्रतीके यांना स्वतंत्र भारतात खूप महत्त्व होते आणि आहे. हे सर्वात स्पष्ट आहे की अशोकाच्या सारनाथ स्तंभावरील एकामागेएक बसलेले चार सिंह हे भारताचे राष्ट्रीय चिन्ह आहे. अशोकाच्या कल्पना, विशेषत: नैतिकता, अहिंसा आणि शांततावादाशी संबंधित ज्या त्याच्या शिलालेखांमध्ये व्यक्त केल्या आहेत त्यांची आधुनिक जगात प्रासंगिकता कायम आहे.

लेखक: उपिंदर सिंग, दिल्ली विद्यापीठ, भारत

**अशोकन शिलालेख आणि स्थळांचे फोटो- डॉ. योजना भगत

५.६ सारांश

सम्राट अशोकाचे शिलालेख (ई.स.पू.२६८-२३२) हे त्याच्या कारकिर्दीच्या आणि मौर्य साम्राज्याच्या (ई.स.पू. ३२४ - १८७) इतिहासासाठी महत्त्वाचे स्रोत आहेत. भारतीय उपखंडातील राजेशाही शिलालेखांचा सर्वात जुना मोठा संग्रह, ते त्यांच्या शैली आणि सामग्रीमध्ये अद्वितीय आहेत आणि अशोकाच्या राजकीय कल्पना आणि अभ्यासाविषयी

माहितीचा समृद्ध स्रोत तयार करतात. ते अशोकाच्या कारभाराच्या काही पैलूंवर आणि बौद्ध धर्माशी असलेल्या त्याच्या संबंधांवर प्रकाश टाकतात, परंतु धम्मावर चर्चा करण्यात ते सर्वात स्पष्ट आहेत, ज्याला नैतिकता, सद्गुण किंवा चांगुलपणा म्हणून समजले जाऊ शकते. हा धम्म अशोकाच्या बौद्ध धर्मावरील श्रद्धेमध्ये रुजलेला होता, परंतु त्याच्याशी एकरूप नव्हता. राजकारणाला नीतिमत्तेशी जोडण्याचा प्रयत्न प्राचीन जगामध्ये अनन्यसाधारण नसला तरी अशोकाने आपल्या साम्राज्याच्या आत आणि त्यापलीकडेही नैतिकतेच्या प्रसाराला जोडलेली प्रमुखता आणि त्याच्या राजकीय विचारात आणि व्यवहारात अहिंसेचे महत्त्व, विशेषत: त्याच्या प्राण्यांच्या संरक्षणासाठी उपाय आणि युद्धाचा त्याग, अनन्यसाधारण आहे.

५.७ प्रश्न

१) बौद्ध धर्माच्या इतिहासाच्या लेखनात अशोकन शिलालेखांचे महत्त्व यावर एक टीप लिहा.

२) प्रमुख, लघु शिलालेख आणि अशोकाच्या स्तंभ शिलालेखांची भौगोलिक स्थाने स्पष्ट करा.

३) अशोकाच्या १४ प्रमुख शिलालेखांची माहिती थोडक्यात लिहा आणि कलिंग शिलालेखांवर चर्चा करा.

४) शिलालेखांद्वारे दिसल्याप्रमाणे बौद्ध धर्माच्या प्रचारात अशोकाच्या भूमिकेची चर्चा करा.

५.८ संदर्भ

- Alexander Cunningham- Inscriptions of Asoka
- Radhakumud Mukherji- Asoka
- D C Sirkar-Inscriptions of Asoka
- Upinder Singh - Buddhism in Asia: Revival and Reinvention,
- Romila Thapar- Aśoka and the Decline of the Mauryas
- Ven. S Dhammika -The Edicts of King Asoka - Access to Insight
- https://www.accesstoinsight.org/lib/authors/dhammika/wheel386.html

*****

६

सहा बौद्ध परिषदा

घटक रचना

६.० उद्दिष्टे

६.१ प्रस्तावना

६.२ सहा बौद्ध परिषदांचे महत्व

६.३ सारांश

६.४ प्रश्न

६.५ संदर्भ

६.० उद्दिष्टे

- बुद्ध वचनांची सत्यता आणि जतन केलेल्या परंपरेचा अभ्यास करणे.
- मौखिक परंपरेपासून ते आधुनिक स्त्रोतांपर्यंत (डिजीटल) पाली साहित्याचा विकास समजून घेणे.
- बुद्धांची शिकवण जगाच्या विविध भागांमध्ये कशी पोहोचली आणि ती आजपर्यंत परंपरेनुसार संघाने कशी जतन केली आहे हे जाणून घेणे.
- साहित्यिक परंपरेनुसार बुद्धांच्या शिकवणीचा ऐतिहासिक पुरावा लक्षात घेणे.

६.१ प्रस्तावना

गौतम बुद्धांच्या निधनानंतर (परिनिब्बान) भारत, म्यानमार (बर्मा), आणि श्रीलंका यांसारख्या देशांमध्ये अनेक बौद्ध परिषदा (धम्म संगायन) आयोजित केल्या गेल्या आहेत. बौद्ध साहित्यात, अशा किमान सहा बौद्ध परिषदांचा उल्लेख प्रामुख्याने श्रीलंका, म्यानमार, थायलंड, कंबोडिया आणि लाओस या बौद्ध धम्माच्या थेरवाद परंपरेत करण्यात आला आहे. या बौद्ध परिषदांचा उद्देश, सामान्यतः शेकडो विद्वान आणि वृद्ध बौद्ध भिक्खुंचा परिषदेमध्ये उपस्थित होणे, बुद्धांच्या शिकवणीची शुद्धता स्पष्ट करण्यासाठी आणि राखण्यासाठी आणि/ किंवा समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी थेरवाद पाली साहित्याचे पठण आणि संघातील शिस्तीशी संबंधित आणि भिन्न सैद्धांतिक दृष्टीकोन हा आहे.

थेरवाद बौद्ध परंपरेत आयोजित केलेल्या आणि नोंदवलेल्या सहा बौद्ध परिषदा आहेत:

१. भारतातील पहिली बौद्ध परिषद सुमारे ४८३ ई.स.पूर्व

२. दुसरी बौद्ध परिषद सुमारे ३८३ ई.स.पूर्व

३. तिसरी बौद्ध परिषद सुमारे २५० ई.स.पूर्व

४. चौथी बौद्ध परिषद ई.स.पूर्व पहिल्या शतकात सिलोन (श्रीलंका) येथे आयोजित करण्यात आली.

५. पाचवी बौद्ध परिषद बर्मा (म्यानमार) येथे ई.स १८७१ मध्ये आयोजित करण्यात आली.

६. सहावी बौद्ध परिषद बर्मा (म्यानमार) येथे ई.स १९५४ ते १९५६ मध्ये आयोजित करण्यात आली.

६.२ सहा बौद्ध परिषदांचे महत्व

थेरवाद परंपरेनुसार सहा बौद्ध परिषदा पुढील प्रमाणे आहेत:

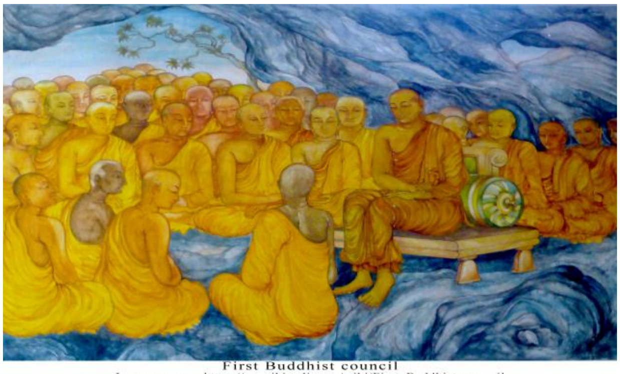

First Buddhist council
Image source:- https://en.wikipedia.org/wiki/First_Buddhist_council

६.२.१ पहिली परिषद:

बुद्धांच्या निधनानंतर (परिनिब्बान) तीन महिन्यांनी ई.स.पूर्व ५४४ मध्ये राजा अजातसत्तु द्वारे पहिली परिषद राजगृहाबाहेर सप्तपर्णी गुहेमध्ये आयोजित करण्यात आली होती. या ऐतिहासिक परिषदेचे तपशीलवार वर्णन आपणांस विनय पिटकाच्या चुल्लवग्गामध्ये आढळते. या नोंदीनुसार, ज्या घटनेमुळे थेर महाकस्सप यांना हि परिषद आयोजित करण्यात प्रवृत्त केले, ती म्हणजे भिक्खुंच्या जीवनातील कठोर नियमांबद्दल केली गेलेली निंदनीय टिप्पणी. बुद्धांचे निधन झाल्याचे ऐकून अनेक भिक्खूंनी शोक व्यक्त केला, त्यांना खूप दुःख झाले, तर काहींनी बुद्धांनी भिक्खुंसाठी घालून दिलेल्या सर्व नियमांचे पालन करणे आवश्यक असण्याबद्दल संताप व्यक्त केला. तेव्हा, थेर महाकस्सप यांनी सुभद्राला असे म्हणताना ऐकले: “पुरे तुमचा आदर, विलाप करु नका, शोक करु नका, आम्ही या महान वैराग्यातून (बुद्ध) मुक्त झालो आहोत, जेव्हा तो म्हणाला, ‘हे तुला मान्य आहे, तेव्हा आम्हाला त्रास झाला. हे तुम्हाला मान्य नाही.’ परंतु आता आम्हाला जे आवडते ते आम्ही करु शकतो आणि जे आम्हाला आवडत नाही ते करावे लागणार नाही.” सुभद्राच्या या वक्तव्यामुळे थेर महाकस्सप घाबरले. जर इतर भिक्खु सुभद्राप्रमाणे वागले, धम्म आणि विनय याचे त्यांच्या इच्छेनुसार अर्थ लावले तर धम्म आणि विनय भ्रष्ट होऊ शकतात आणि ते टिकणार नाहीत, अशी भीती निर्माण झाली होती. हे टाळण्यासाठी त्यांनी धम्माचे जतन आणि संरक्षण केले गेले पाहिजे असे ठरविले. या साठी संघाची मान्यता मिळाल्यावर त्यांनी पाचशे अरहन्तांना परिषदेमध्ये बोलावले. जर परिषद बोलावे पर्यंत आयुष्यमान आनंद यांना

अरहन्त पद प्राप्त झाले असेल, तर आयुष्यमान आनंद यांचा या परिषदेत समावेश करायचा होता. थेर महाकस्सप यांच्या अध्यक्षतेखाली, पावसाळ्यात पाचशे अरहन्त भिक्खू परिषदेमध्ये भेटले, थेर महाकस्सप यांनी पहिली गोष्ट केली ती म्हणजे श्रेष्ठ असे विनयधर आयुष्यमान थेर उपालि यांना संघातील विनयाचे तपशीलवार प्रश्न विचारणे. हे भिक्खू या कार्यासाठी योग्य होते कारण, बुद्धांनी त्यांना संपूर्ण विनय स्वतः शिकवले होते. सर्व प्रथम थेर महाकस्सप यांनी त्यांना विशेषतः पहिल्या चुकीवरील (पाराजिक) विषय, प्रसंग, व्यक्ती यासंदर्भात, परिचय, घोषणा, घोषणेची पुनरावृत्ती, गुन्हा आणि गुन्हा नसणे या विनायाबद्दल विचारले. आयुष्यमान थेर उपालि यांनी अभ्यासपूर्ण आणि पुरेशी उत्तरे दिली. त्यांच्या उत्तरांना अध्यक्ष संघाची सर्वानुमते मंजुरी मिळाली. त्यामुळे विनयाला औपचारिक मान्यता मिळाली.

नंतर, थेर महाकस्सप यांनी आपले लक्ष धम्माशी निगडीत सर्व बाबीमध्ये त्यांच्या श्रेष्ठ निपुण अशा आयुष्यमान आनंद यांच्याकडे वळवले. आनंदाची गोष्ट म्हणजे, परिषद सुरु होण्याच्या आदल्या रात्री आयुष्यमान आनंद यांनी अरहन्त पद प्राप्त केले होते आणि ते परिषदेमध्ये सामील झाले होते. त्यामुळे थेर महाकस्सप यांनी बुद्धांच्या उपदेशांचे धम्माबद्दल संदर्भासह पूर्ण आत्मविश्वासाने प्रश्न विचारु शकले. धम्मावरील या चौकशीत सर्व उपदेश प्रथमतः ज्या ठिकाणी देण्यात आले आणि ज्या व्यक्तीला ते संबोधित केले गेले होते, त्या ठिकाणांची पडताळणी करण्याचा प्रयत्न केला गेला. परंतु, आयुष्यमान आनंद, यांनी त्यांच्या शब्द-परिपूर्ण स्मरणशक्तीच्या सहाय्याने अचूक उत्तर देऊ शकले. त्यामुळे सर्वानुमते संघाच्या संमतीने उपदेश झाले. अशा प्रकारे पहिल्या बौद्ध परिषदेमध्ये किरकोळ आणि कमी नियमांवर धडा बंद करण्यास आणि त्याचे पालन करण्याची मान्यता देण्यावर अधिकृत शिक्कामोर्तब करण्यात आले. संपूर्ण विनय आणि धम्माचे पठण करण्यासाठी भिक्खुंना सात महिने लागले. त्या भिक्खुंनी चांगल्या आठवणीने संपन्न झालेल्या सर्व गोष्टी जपून ठेवल्या. हि ऐतिहासिक पहिली बौद्ध परिषद 'पंचशातिका' म्हणून ओळखली गेली, कारण यामध्ये पाचशे विद्वान अरहन्तांनी भाग घेतला होता.

६.२.२ दुसरी परिषदः

दुसरी परिषद बुद्धांच्या परिनिब्बानानंतर शंभर वर्षांनी 'दहा मुद्यांवर गंभीर वाद सोडवण्यासाठी' बोलावण्यात आली. काही भिक्खूंनी दहा नियम मोडल्याचा हा संदर्भ आहे जे त्यांना देण्यात आले होते.

१. शिंगामध्ये मीठ साठवणे.

२. दुपार नंतर भोजन करणे.

३. एकदा खाणे झाल्यावर नंतर पुन्हा भिक्षा मागण्यासाठी गावा मध्ये जाणे.

४. त्याच परिसरात राहणाऱ्या भिक्खू सोबत उपोसथ सोहळा आयोजित करणे.

५. संघ अपूर्ण असताना संघाची अधिकृत कृत्ये पार पाडणे.

६. एखाद्या विशिष्ट नियमांचे पालन करणे, कारण ते एखाद्याच्या शिक्षकाने किंवा शिक्षकाने केले होते.

७. दुपारचे जेवण झाल्यावर आंबट दूध पिणे.

८. आंबवण्या आधी पेय घेणे.

९. योग्य आकाराचा नसलेला गालिचा वापरणे.

१०. सोने आणि चांदी वापरणे.

त्यांचे दुष्कृत्य एक मुद्दा बनले आणि एक मोठा वाद निर्माण झाला कारण हे नियम तोडणे बुद्धाच्या मूळ शिकवणीच्या विरोधात असल्याचे मानले जात होते. राजा कालासोक हा दुसऱ्या परिषदेचा संरक्षक होता आणि पुढील परिस्थितीमुळे परिषद वैशाली येथे झाली. एके दिवशी, वैशाली येथील महावनास भेट देत असताना, थेर यास यांना समजले की वज्जी म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या भिक्खुंचा चा एक मोठा गट त्यांच्या सामान्य भक्तांकडून खुलेआम मागणी करून साधूंना सोने आणि चांदी स्वीकारण्यास मनाई करणाऱ्या नियमाचे उल्लंघन करत आहे. त्याने ताबडतोब त्यांच्या वर्तनावर टीका केली आणि त्यावर वज्जीची प्रतिक्रिया म्हणजे त्यांना जिंकता येईल या आशेने त्यांना त्यांच्या बेकायदेशीर नफ्यांचा वाटा देऊ केला. थेर यस यांनी त्यास नकार दिला आणि त्यांच्या वागणुकीचा तिरस्कार केला. तेव्हा वज्जीनी ताबडतोब समेटाची औपचारिक कारवाई करून थेर यस यांच्यावर खटला भरला आणि त्यांच्या वर आपल्या सामान्य भक्तांना दोष दिल्याचा आरोप केला थेर यस यांनी सामान्य भक्तांशी समेट केला, परंतु त्याच वेळी, त्यांना खात्री पटवून दिली की वज्जी भिक्खूंनी सोने आणि चांदी स्वीकारण्यास किंवा मागणी करण्यास मनाई करण्यावर बुध्दांच्या उपदेशांचा हवाला देऊन चुकीचे आहे हे सांगितले. सामान्य लोकांनी ताबडतोब थेर यसयांना आपला पाठिंबा व्यक्त केला आणि वज्जी भिक्खू चुकीचे आणि पाखंडी लोक घोषित केले आणि म्हटले की थेर यस हेच खरे भिक्खू आणि शाक्य पुत्र आहेत. बाकीचे सर्व भिक्खु नाहीत, शाक्य पुत्र नाहीत".

जिद्दी आणि पश्चात्ताप न करणाऱ्या वज्जी भिक्खूंनी त्यांच्या सामान्य भक्तांसोबतच्या त्यांच्या भेटीचा परिणाम लक्षात येताच बाकीच्या संघाच्या मान्यते शिवाय आदरणीय यस थेर यांना निलंबित करण्यास ठरवले. तथापि, त्यांच्या निंदे पासून वाचले, आणि इतरत्र भिक्खुंच्या समर्थनाच्या शोधात गेले, ज्यांनी विनयाबद्दलच्या त्याच्या सनातनी मतांचे समर्थन केले. पावा येथील साठ आरण्यक भिक्खू आणि अवंतीच्या दक्षिणेकडील ऐंशी भिक्खूनी विनयचा भ्रष्टाचार रोखण्यासाठी त्याला मदत करण्याची तयारी दर्शवली. आदरणीय थेर रेवताचा सल्ला घेण्यासाठी त्यांनी एकत्र सोरेय्य येथे जाण्याचा निर्णय घेतला कारण ते अत्यंत आदरणीय भिक्खू आणि धम्म आणि विनयाचे तज्ञ होते. वज्जि भिक्खुंना हे कळताच त्यांनी आदरणीय थेर रेवतांचा पाठिंबा मागितला आणि त्यांना चार आवश्यक गोष्टी देऊ केल्या ज्या त्यांनी त्वरित नाकारल्या. या भिक्खूंनी नंतर आदरणीय थेर रेवताच्या सेवक आदरणीय थेर उत्तर यांच्यावर विजय मिळवण्यासाठी त्याच साधनांचा वापर करण्याचा प्रयत्न केला. सुरुवातीला त्यानेही त्यांचे म्हणणे योग्यरित्या नाकारले. परंतु त्यांनी धूर्तपणे त्यांना त्यांचे म्हणणे स्वीकारण्यास राजी केले, असे सांगून की जेव्हा

बुद्धासाठी आवश्यक असलेल्या गोष्टी त्यांनी स्वीकारल्या नाहीत, तेव्हा आनंदाला ते स्वीकारण्यास सांगितले जायचे, आणि बरेचदा आनंद तसे करण्यास तयार असायचे. थेर उत्तराने आपला विचार बदलला आणि आवश्यक गोष्टी स्वीकारल्या. त्यांच्याकडून विनंती केल्यावर त्यांनी वज्जी भिक्खू हे सत्याचे वक्ते आणि धम्माचे समर्थक आहेत हे घोषित करण्यासाठी आदरणीय थेर रेवत यांच्याकडे जाण्यास आणि राजी करण्यास तयार झाले. आदरणीय थेर रेवतांनी त्यांचा हा डाव पाहिला आणि त्यांना पाठिंबा देण्यास नकार दिला. त्यानंतर त्यानी थेर उत्तराला काढून टाकले. या प्रकरणाचा एकदा आणि कायमचा निकाल लावण्यासाठी, आदरणीय रेवतांनी सल्ला दिला की आजच्या काळातील सर्वात ज्येष्ठ थेर सब्बकामी यांना दहा गुन्ह्यांवर प्रश्न विचारण्यासाठी वालिकाराम येथे एक परिषद बोलावली पाहिजे. एकदा त्यांचे मत दिल्यानंतर ते आठ भिक्खुंच्या समितीने ऐकले जायचे आणि त्यांची वैधता त्यांच्या मताने ठरवली जायची. या प्रकरणाचा न्यायनिवाडा करण्यासाठी ज्या आठ भिक्खुना पाचारण करण्यात आले ते म्हणजे पूर्वेकडील आदरणीय थेर सब्बकामी, सह, थेर खुज्जसोभित आणि थेर वासभगामिक हे पूर्वेकडील आणि पश्चिमेकडील चार भिक्खू, आदरणीय थेर रेवत, थेर संभूत-साव्वासी, थेर यस आणि थेर सुमन. त्यांनी प्रश्नकर्ता म्हणून थेर रेवत आणि थेर सब्बकामी त्यांच्या प्रश्नांची उत्तरे देत या विषयावर सखोल चर्चा केली. वादविवाद ऐकल्यानंतर आठ भिक्खूंनी वज्जी भिक्खुच्या विरोधात निर्णय घेतला आणि त्यांचा निकाल परिषदेत घोषित करण्यात आला. त्यानंतर सातशे भिक्खूनी धम्म आणि विनयाचे पठण केले आणि सातशे भिक्खूनी त्यात भाग घेतल्याने हि परिषद 'सत्तसती' म्हणून ओळखली जाऊ लागली. या ऐतिहासिक परिषदेला 'यस थेर संगिती' असेही म्हटले जाते कारण त्यात थेर यसांची प्रमुख भूमिका आणि विनयाचे रक्षण करण्याचा त्यांचा आवेश आहे. वज्जी भिक्खूंनी परिषदेचा निर्णय मान्य करण्यास स्पष्टपणे नकार दिला आणि विरोध म्हणून स्वतःची परिषद भरविली, त्यास महासंगिती म्हणतात.

६.२.३ तिसरी परिषदः

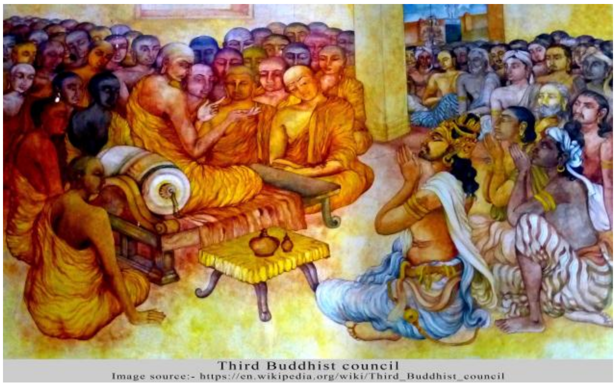

Third Buddhist council
Image source:- https://en.wikipedia.org/wiki/Third_Buddhist_council

तिसरी परिषद प्रामुख्याने भ्रष्टाचार आणि धम्म विरोधी विचार धारण करणाऱ्या खोट्या भिक्खू पासून संघाची मुक्तता करण्यासाठी आयोजित करण्यात आली होती. हि परिषद ईसा पूर्व ३२६ मध्ये सम्राट अशोकाच्या आश्रयाखाली पटलिपुत्तमधील असोकाराम येथे बोलावण्यात आली होती. थेर मोग्गलीपुत्त तिस्स यांच्या अध्यक्षतेखाली या परिषदेत एक हजार भिक्खू सहभागी झाले होते. परंपरेनुसार अशोकाने स्वतःचा भाऊ, तिस्स कुमार याशिवाय सर्व पितापुत्रांचे रक्त सांडून त्याचे सिंहासन जिंकले होते, ज्याला अखेरीस अरहंतपद प्राप्त झाले.

बुद्धाच्या महापरिनिब्बानानंतर दोनशे अठराव्या वर्षी अशोकाचा राज्याभिषेक झाला. सुरुवातीला त्यांनी धम्म आणि संघ यांना केवळ प्रतीकात्मक पाठिंबा दिला, आणि इतर धार्मिक पंथांच्या सदस्यांनाही पाठिंबा दिला, जसे त्यांच्या वडिलांनी त्यांच्या आधी केले होते. तथापि, जेव्हा त्यांना भिक्खू निग्रोध भेटले आणि त्यांनी अप्पमाद-वग्ग उपदेश केला त्यानंतर सर्व बदलले. त्यांनी इतर धार्मिक गटांना पाठिंबा देणे बंद केले आणि धम्मातील त्यांची आवड आणि भक्ती अधिकच वाढली. त्यांनी आपल्या प्रचंड संपत्तीचा वापर केला, असे म्हणतात, चौरासी हजार पगोडा आणि विहार बांधण्यासाठी आणि चार आवश्यक गोष्टींसह भिक्खूंना भरभरून पाठिंबा देण्यासाठी. त्यांचा मुलगा महिंदा आणि त्यांची मुलगी संघमित्ता यांना संघात नियुक्त करण्यात आले आणि त्यांना संघात दाखल करण्यात आले. अखेरीस, त्याच्या औदार्यामुळे संघामध्ये गंभीर समस्या निर्माण झाल्या. कालांतराने संघा मध्ये अनेक अयोग्य पुरुषांनी घुसखोरी केली, ज्यांनी धर्मांध विचार केला आणि जे सम्राटाच्या उदार समर्थनामुळे आणि अन्न, वस्त्र, निवारा आणि औषधांच्या महागड्या उपचारासाठी संघाकडे आकर्षित झाले. मोठ्या संख्येने अविश्वासू, लोभी पुरुषांनी चुकीचे विचार मांडण्याचा प्रयत्न केला परंतु ते आदेशासाठी अयोग्य मानले गेले. असे असूनही त्यांनी सम्राटाच्या औदार्याचा स्वतःच्या हेतूसाठी शोषण करण्याची संधी साधली आणि वस्त्रे परिधान केली आणि योग्य रीतीने नियुक्त न करता ते संघात सामील झाले. त्यामुळे संघाविषयीचा आदर कमी झाला. जेव्हा हे उघडकीस आले तेव्हा काही जेष्ठ भिक्खूंनी भ्रष्ट, पाखंडी भिक्खूच्या सहवासात विहित शुद्धीकरण किंवा उपोसथ सोहळा आयोजित करण्यास नकार दिला.

जेव्हा सम्राटाने हे ऐकले तेव्हा त्याने परिस्थिती सुधारण्याचा प्रयत्न केला आणि आपल्या एका मंत्र्याला भिक्खुंकडे पाठवले की त्यांनी समारंभ करावा. तथापि, सम्राटाने मंत्र्याला त्याच्या आदेशाची अंमलबजावणी करण्यासाठी कोणते साधन वापरावे याबद्दल कोणतेही विशिष्ट आदेश दिले नव्हते. भिक्खुंनी त्यांच्या खोट्या आणि 'चोर' साथीदारांच्या सहवासात आज्ञा पाळण्यास आणि समारंभ आयोजित करण्यास नकार दिला [theyyasinivāsaka]. हताश होऊन संतप्त मंत्री बसलेल्या भिक्खुंच्या पंक्तीत पुढे सरसावले आणि त्याने आपली तलवार उपसून एकामागून एक सर्वांचा शिरच्छेद केला जेव्हा राजाचा भाऊ तिस्स याच्या समोर आला जो संघात नियुक्त झाला होता. घाबरलेल्या मंत्र्याने कत्तल थांबवली आणि तेथून पळ काढला. आणि हे सर्व सम्राट अशोकाला कळले. जे घडले ते पाहून तो खूप दुःखी आणि अस्वस्थ झाला आणि त्याने या हत्येसाठी स्वतःला जबाबदार धरले. त्यांनी थेर मोग्गलीपुत्त तिस्स यांचा सल्ला घेतला. पाखंडी भिक्खुंना संघातून काढून टाकावे आणि तिसरी परिषद ताबडतोब बोलावण्यात यावी, असा प्रस्ताव त्यांनी मांडला.

त्यामुळे सम्राटाच्या कारकिर्दीच्या सतराव्या वर्षी तिसरी परिषद बोलावण्यात आली. थेर मोग्गलीपुत्त तिस्स यांनी कार्यवाहीचे नेतृत्व केले. नऊ महिने चाललेल्या धम्म आणि विनयाच्या पारंपारिक पठणासाठी साठ हजार सहभागींमधून एक हजार भिक्खुंची निवड केली. सम्राटाने स्वतः अनेक संघातील भिक्खुंना बुद्धाच्या शिकवणींबद्दल प्रश्न विचारले. ज्यांनी चुकीचे विचार मांडले त्यांना संघातून ताबडतोब बाहेर काढण्यात आले. अशा प्रकारे भिक्खू संघाची पाखंडी आणि बोगस भिक्खूंपासून मुक्तता झाली.

या परिषदेने इतरही अनेक महत्त्वाच्या गोष्टी साध्य केल्या. थेर मोग्गलीपुत्त तिस्स, अनेक पाखंडी मतांचे खंडन करण्यासाठी आणि धम्म शुद्ध ठेवण्याची खात्री करण्यासाठी, कथावत्थू नावाच्या परिषदेदरम्यान एका पुस्तकाचे लिखाण केले. या पुस्तकात तेवीस प्रकरणे आहेत आणि तात्विक बाबींवर विविध पंथांनी मांडलेल्या विधर्मी मताची चे चर्चा (कथा) आणि खंडन यांचा संग्रह आहे. अभिधम्म पिटकाच्या सात पुस्तकांपैकी हा पाचवा ग्रंथ आहे. परिषदेच्या सदस्यांनी बुद्धाच्या शिकवणीला विभज्जवाद, विश्लेषणाचा सिद्धांत असे नाव दिले. हे मान्यताप्राप्त थेरवाद सिद्धांताप्रमाणेच आहे. या धम्म संमेलनातील सर्वात लक्षणीय यश म्हणजे एक आणि जे पुढील शतके फळ देणारे होते, ते म्हणजे सम्राटाने बुद्ध धम्मात पारंगत असलेल्या भिक्खूंना नऊ वेगवेगळ्या देशांमध्ये पाठवणे जे सर्व विनय मनापासून पाठ करू शकत होते. या धम्मदुत भिक्खूंमध्ये काश्मीर आणि गंधार येथे गेलेल्या आदरणीय मज्झतिक थेर यांचा समावेश होता. त्याला धम्माचा उपदेश करण्यास आणि तेथे भिक्खूंचा धम्मात स्थापित करण्यास सांगितले गेले. आदरणीय महादेव यांना महिंसमंडळ (आधुनिक म्हैसूर) येथे पाठविण्यात आले, आणि आदरणीय रक्खित थेर यांना वनवासी (भारताच्या दक्षिणेकडील उत्तर कर्नाटक) येथे पाठविण्यात आले. आदरणीय योनक धम्मरक्खित थेर यांना अप्पर अपरांतक (उत्तर गुजरात आणि काठियावाड,कच्छ आणि सिंध) येथे पाठविण्यात आले. आदरणीय महारक्खित थेर योनक-लोक (लोनियन, बॅक्ट्रियन आणि ग्रीक लोकांची भूमी) येथे गेले. आदरणीय मज्झिम थेर हिमवंत (हिमालयाला लागून असलेले ठिकाण)या ठिकाणी,तर आदरणीय सोण आणि आदरणीय उत्तर यांना सुवण्णभूमी (म्यानमार) येथे पाठवण्यात आले. आदरणीय महिंद थेर, आदरणीय इत्तिय थेर, आदरणीय उत्तिय थेर, आदरणीय संबल थेर आणि आदरणीय भद्दसाल थेर यांना तंबपण्णी (आता श्रीलंका) येथे पाठवण्यात आले. या भिक्खूंच्या धम्म यात्रा यशस्वी झाल्या आणि काळाच्या ओघात मोठी फळे आली आणि त्यांनी या भूमीतील लोकांना धम्माच्या देणगीने प्रेरित केले, आणि त्यांच्या सभ्यता आणि संस्कृतींवर प्रभाव टाकला. विचाराद्वारे झालेला धम्माचा प्रसार,कालांतराने बुद्धांना भारताचा विश्वगुरू आणि जगाचे शिक्षक म्हणून ओळखले जाऊ लागले.

Fourth Buddhist council - Alu Viharaya - Sri Lanka
Image source:- https://www.amayaresorts.com/blog/2018/10/26/aluvihare-rock-cave-temple.html

६.२.४ चौथी परिषद:

चौथी परिषद राजा वट्टगामणीच्या आश्रयाखाली तंबपण्णी [श्रीलंका] येथे २९ ईसापूर्व झाली. त्याचे आयोजन करण्यामागचे मुख्य कारण म्हणजे बहुसंख्य भिक्खूंना संपूर्ण तिपिटक मौखिक दृष्टीने जतन करणे आता शक्य होणार नाही याची जाणीव झाली होती,

जसे पूर्वी आदरणीय महिंद थेर आणि त्यांच्या नंतर लगेच आलेल्या लोकांसाठी ते शक्य होते. लेखनाची कला, यावेळेस बऱ्यापैकी विकसित झाल्यामुळे, बुद्धाच्या शिकवणीचा संपूर्ण भाग लिहून ठेवणे हितकारक आणि आवश्यक होते. राजा वट्टगामणी यांनी भिक्खूंच्या कल्पनेला पाठिंबा दिला आणि संपूर्ण तीपिटकाला लेखनात आणण्यासाठी विशेषत: हि परिषद आयोजित केली गेली. खरा धम्म चिरंतन टिकावा म्हणून, पूज्य आदरणीय थेर महारक्खित आणि पाचशे भिक्खूंनी बुद्धाच्या वचनांचे पठण केले आणि नंतर ते ताडपत्र यावर लिहून ठेवले.

हा उल्लेखनीय प्रकल्प आत्ताच्या श्रीलंकेत आलू विहार जवळ असलेल्या प्राचीन भूस्खलनामुळे वसलेल्या 'आलोक लेन' नावाच्या लेण्यामध्ये घडला. अशा प्रकारे परिषदेचे उद्दिष्ट साध्य झाले आणि अस्सल धम्माचे लिखित स्वरुपात जतन सुनिश्चित केले गेले. नंतर, अठराव्या शतकात, राजा विजयराजसिह याने या लेण्यामध्ये बुद्धाच्या प्रतिमा तयार केल्या होत्या.

Fiifth Buddhist council- Kuthodaw Pagoda, Mynmar
Image source:- https://in.pinterest.com/pin/789818853382435014/

६.२.५ पाचवी परिषद:

पाचवी परिषद राजा मिंडोनच्या कारकिर्दीत मंडाले, बर्मा (म्यानमार)येथे ई.स. १८७१ मध्ये आयोजित केली गेली. या सभेचा मुख्य उद्देश बुद्धांच्या च्या सर्व शिकवणींचे कथन करणे आणि त्यातील काही बदल, चुकीचे किंवा काही वगळले गेले आहेत का हे पाहण्यासाठी त्यांचे बारकाईने परीक्षण करणे हा होता. त्याच्या अध्यक्षस्थानी तीन जेष्ठ थेर होते, आदरणीय महाथेर जागरभिवंश, आदरणीय नारिंदाभिधज आणि आदरणीय महाथेर सुमंगलसामी आणि सुमारे दोन हजार चारशे भिक्खूंच्या (२,४००) सहवासात हि परिषद झाली. हे संयुक्त धम्म पठण पाच महिने चालले. संपूर्ण तिपिटकाचे पठण पूर्ण झाल्यानंतर आणि सर्वानुमते मंजूर झाल्यानंतर म्यानमार लिपीत सातशे एकोणतीस संगमरवरी दगडांवर(स्लॅब) वंशजांसाठी संपूर्ण तिपिटाका कोरून ठेवण्यात आले. हे कार्य सुमारे दोन हजार चारशे विद्वान भिक्खूंनी आणि अनेक कुशल कारागिरांनी केले होते, त्यांनी प्रत्येक

दगड (स्लॅब) पूर्ण केल्यावर त्यांना मंडालेच्या पायथ्याशी असलेल्या राजा मिंनडोनच्या कुथोडॉव पॅगोडाच्या मैदानात एका खास जागेवर सुंदर लघु 'पिटक' ठेवले आहे, तिथे हे 'जगातील सर्वात मोठे पुस्तक' आहे

६.२.६ सहावी परिषद:

मंडाले येथे पाचवी परिषद आयोजित झाल्यानंतर १९५४ मध्ये यंगून, पूर्वी रंगूनमधील काबा आये येथे सहावी परिषद बोलावण्यात आली होती. माननीय पंतप्रधान ऊ नु (U Nu) यांच्या नेतृत्वाखालील बर्मी सरकारने आयोजित केली होती. त्यांनी 'महापासाण गुहा' जमिनीवर बांधलेली गुहा, भारतातील पहिल्या धम्म परिषदेच्या सत्तपण्णी गुहेप्रमाणेच एकत्र येण्याचे ठिकाण म्हणून अधिकृत केले. ते पूर्ण झाल्यावर, परिषद १७ मे, १९५४ रोजी आयोजीत केली. पूर्वीच्या परिषदांप्रमाणेच, वास्तविक धम्म आणि विनयाची पुष्टी करणे आणि त्यांचे जतन करणे हे त्याचे पहिले उद्दिष्ट होते. तथापि, त्यात भाग घेणारे भिक्खु आठ देशांतून आले होते म्हणून आतापर्यंत हे अद्वितीय कार्य होते. दोन हजार पाचशे विद्वान थेरवाद भिक्खू म्यानमार, कंबोडिया, भारत, लाओस, नेपाळ, श्रीलंका, थायलंड आणि व्हिएतनाम येथून आले होते. दिवंगत पूज्य महासी सयाडो यांना पूज्य भदन्त विचित्तसाराभिवंस तिपिटकधर धम्मभंडागारिक यांच्या धम्माबद्दल आवश्यक प्रश्न विचारण्याच्या उदात्त कार्यात नियुक्त करण्यात आले होते. त्यांनी त्या सर्वांना समाधानकारक उत्तरे दिली. या परिषदेची बैठक होईपर्यंत, भारताचा अपवाद वगळता सर्व सहभागी देशांनी पाली तिपिटक त्यांच्या मूळ लिपीत अनुवादित केले होते. धम्म शास्त्राच्या पारंपारिक पठणाला दोन वर्षे लागली त्या दरम्यान तिपिटाक आणि त्याच्याशी संबंधित सर्व लिप्यांमधील साहित्य परिश्रमपूर्वक तपासले गेले. आढळलेले कोणतेही फरक नोंदवले गेले, आवश्यक दुरुस्त्या केल्या गेल्या आणि सर्व आवृत्त्या एकत्र केल्या गेल्या. आनंदाची गोष्ट म्हणजे कोणत्याही ग्रंथाच्या आशयात फारसा फरक नसल्याचे दिसून आले. शेवटी, परिषदेने त्यांना अधिकृतपणे मान्यता दिल्यानंतर, तिपिटाकाचे सर्व खंड आणि त्यांचे भाष्य आधुनिक छापखान्यांवर छापण्यासाठी तयार केले गेले आणि म्यानमार (बर्मी) लिपीत प्रकाशित केले गेले. हे उल्लेखनीय यश दोन हजार पाचशे भिक्खु आणि असंख्य सामान्य लोकांच्या समर्पित प्रयत्नांमुळे शक्य झाले. त्यांचे कार्य मे, १९५६ मध्ये समाप्त झाले, परिनिब्बान प्राप्त केल्यानंतर अडीज वर्षांनी या परिषदेचे कार्य म्हणजे संपूर्ण बौद्ध जगतातील प्रतिनिधींची अद्वितीय कामगिरी होती. तिपिटाकाची जी आवृत्ती तयार करण्याचे काम हाती घेतले ते गोतम बुद्धांच्या मूळ शिकवणींना खरे मानण्यात आले आहे आणि ते आजपर्यंतचे सर्वात अधिकृत प्रस्तुतीकरण आहे.

सहाव्या संगायनानंतर छापलेले खंड म्यानमार लिपीत छापले गेले. भारतातील लोकांपर्यंत खंड उपलब्ध व्हावा म्हणून, विपश्यना संशोधन संस्थेने १९९० साली देवनागरीमध्ये तीपिटक त्याच्या अट्ठकथा आणि टिकांसह मुद्रित करण्याचा प्रकल्प सुरू केला.

बुद्धाचे वचन उपासकांना आणि विद्वानांना सहज उपलब्ध व्हावे म्हणून सहाव्या संगायनामध्ये प्रमाणित केलेल्या मजकुराचे पुनरुत्पादन असलेले हे चौथे संगायन CD-ROM आता जगासमोर सादर केले जात आहे. ते सध्या देवनागरी, म्यानमार आणि रोमन, श्रीलंकन, थाई आणि मंगोल लिपींमध्ये पाहता येते.

Sixth Buddhist council- Myanmar
Image source:- https://en.wikipedia.org/wiki/Buddhist_councils

स्रोत: जर्नल ऑफ फिलॉसॉफी, कल्चर अँड रिलिजन www.iiste.org ISSN 2422-8443 An International Peer-reviewed Journal Vol.39, 2018 41 Buddhist Councils: Means and Ends for Clarity and Revitalization by Tanka Prasad Pokharel.

आपली प्रगती तपासा:

१. पहिली बौद्ध परिषद कोठे आयोजित करण्यात आली होती?

२. तिसऱ्या बौद्ध परिषदेचे महत्त्व काय आहे?

६.३ सारांश

थेरवाद बौद्ध धर्म आणि त्याच्या तिपिटक साहित्याच्या सत्यतेसाठी सहा बौद्ध परिषदांचा अभ्यास केला जातो. तिपिटक हे बुद्धवचन आहे आणि बौद्ध भारताच्या सुरुवातीला मौखिक परंपरेद्वारे जतन केले गेले आणि नंतर इसवी सन पूर्व पहिल्यामध्ये श्रीलंकेत लिहिले गेले. संघातील मतभेदामुळे बौद्ध धर्माच्या वेगवेगळ्या शाळा सुरू झाल्या आणि भाषेत बदल होऊ लागले. पालीची जागा ह्यब्रीड संस्कृतने (Hybrid Sanskrit) घेतली आणि अखेरीस भारतात बौद्ध संस्कृत साहित्याचा अभ्यास करण्यात आला. भारतातून पाली भाषा जवळजवळ लुप्त झाली होती कारण आम्हाला माहित आहे की इसवी सन ५ व्या शतकामध्ये अट्ठकथा परत आणण्यासाठी थेरा बुद्धघोष यांना श्रीलंकेला जावे लागले.

अशाप्रकारे, भारतात बौद्ध धर्माचा ऱ्हास होताना दिसतो म्हणून पालीमधील मूळ शिकवणी जतन करण्याची गरज अत्यंत निर्णायक होती आणि इतर तीनही बौद्ध परिषदा श्रीलंका आणि म्यानमार सारख्या देशांमध्ये आयोजित केल्या गेल्या कारण भारतात बुद्धाची शिकवण नष्ट झाली होती .

थेरवाद परंपरेतील सहा बौद्ध परिषदांनी बुद्धाच्या शिकवणीला सत्यता दिली आणि ग्रंथांचे जतन केले, जेणेकरून आम्हाला श्रीलंका आणि म्यानमारमधून पाली साहित्याच्या रूपात धम्म प्राप्त झाला.

६.४ प्रश्न

१) बुद्धांच्या शिकवणींचे जतन करण्यात बौद्ध परिषदांची प्रासंगिकता काय आहे- पहिल्या तीन बौद्ध परिषदांच्या मदतीने स्पष्ट करा?

२) थोडक्यात लिहा - धम्माच्या प्रचारात तिसऱ्या बौद्ध परिषदेचे महत्त्व.

३) बुद्धाच्या शिकवणीच्या जतनासाठी संघायन आवश्यक आहे का? - टिप्पणी

४) तिपितकधारा कोण आहे? बौद्ध परिषदेच्या अध्यक्षाची भूमिका काय? - चर्चा करा.

६.५ संदर्भ

- Wilhelm Geiger English translation Mahavamsa-The great Chronicle of Srilanka
- Ven. Sujato: The Authenticity of the Early Buddhist Texts
- Tanka Prasad Pokharel- Buddhist Councils: Means and Ends for Clarity and Revitalization
- Andre Bareau, ‘The Buddhist Sects of the Small Vehicle’
- Nalinaksha Dutt, ‘Buddhist Sects in India,
- Charles Prebish, A Review of Scholarship on the Buddhist Council Journal of Asian Studies Vol. XXXIII No.2,
- Bibhuti Baruah, ‘Buddhist Sects and Sectarianism’, 2000,

*****

७

बौद्ध कला आणि स्थापत्य

घटक रचना

७.० उद्दिष्टे
७.१ प्रस्तावना
७.२ बौद्ध कला
७.३ बौद्ध चित्रकला
७.४ बौद्ध स्थापत्य
७.५ सारांश
७.६ प्रश्न
७.७ संदर्भ

७.० उद्दिष्टे

बौद्ध कला आणि स्थापत्यशास्त्राचा अभ्यास पुढील उद्देशाने केला जातो,

- बौद्ध धर्माच्या इतिहासातील बौद्ध कला आणि वास्तुकला यांची प्रासंगिकता समजून घेणे.
- बौद्ध धर्माच्या उत्क्रांती आणि विकासामध्ये कला आणि वास्तुकलेने बजावलेल्या भूमिकेचा अभ्यास करणे.
- बौद्ध इतिहास आणि त्याच्या अभ्यासावर कला आणि वास्तुकलेचा प्रभाव ओळखणे.
- जगभरातील बौद्ध स्थापत्यकलेच्या विकासामध्ये बौद्ध कला आणि स्थापत्यशास्त्राच्या अभ्यासाचे महत्त्व जाणून घेणे.

७.१ प्रस्तावना

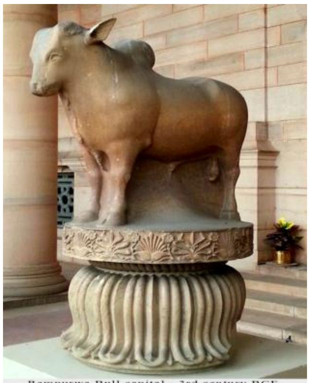

Rampurwa Bull capital - 3rd century BCE.
Image source:- https://en.wikipedia.org/wiki/Rampurva_capitals

कला ही मानवी सर्जनशील कौशल्य आणि कल्पनाशक्तीची अभिव्यक्ती आहे. विशेषत: चित्रकला किंवा शिल्पकला यासारख्या दृश्य स्वरूपातील कला ह्या प्रामुख्याने त्यांच्या सौंदर्यासाठी किंवा त्यातून मिळणारे भावनिक सामर्थ्यासाठी,कौतुक करण्याजोगी कामे आहेत, बौद्ध कला ही मुख्यतः बुद्धांच्या जीवन आणि शिकवणींनी प्रभावित शिल्पे आणि चित्रे आहेत.

७.२ बौद्ध कला

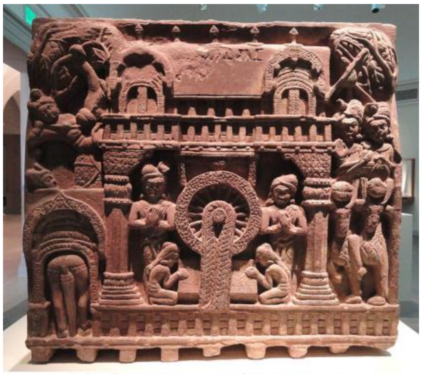

Bharhut Stupa - 2nd century BC
Image source:- www.commons.wikimedia.org

बुद्धाच्या काळातील कलाकृतींचा उल्लेख पाली साहित्यात असला तरी लाकूड, माती यांसारख्या नाशवंत वस्तूंमुळे ती आजपर्यंत टिकली नाहीत. तरीही शिल्पांच्या रूपातील सर्वात जुनी बौद्ध कला मौर्य काळातील आहे- इसवी सन पूर्व तिसऱ्या शतकातील आहे, आणि ते म्हणजे मुक्त उभ्या एकसंध दगडी स्तंभावरील (मौर्यन पॉलिश असलेले) प्राण्यांचे शिल्प (animal capital). सर्वात जुनी हयात असलेली चित्रकला इसवी सन पूर्व दुसऱ्या शतकातील महाराष्ट्रातील अजिंठा लेण्यांमध्ये आढळतात.

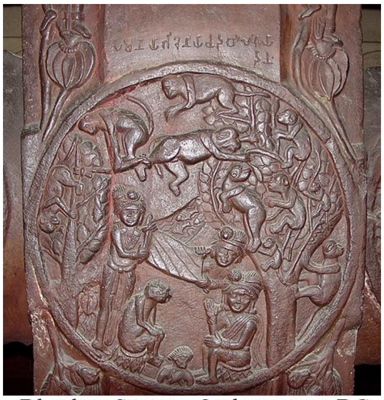

Bharhut Stupa - 2nd century BC
Image source:- www.commons.wikimedia.org

शिल्पकला:

दोन्ही प्रकारची शिल्पे, (relief) रिलीफ मधील शिल्पे आणि (freestanding) फ्रीस्टँडिंग शिल्पे, ही बौद्ध इतिहासाचा आणि बौद्ध कलेचा अधिप्रमाणित स्रोत आहेत. सर्वात जुनी शिल्पे मौर्य काळातील असून त्या अशोकाच्या स्तंभावरील प्राण्यांच्या आकृत्या आहेत. सारनाथ येथील सिंहाचे शिल्प, संकस्य येथील हत्तीचे शिल्प, रामपुरवा येथील बैलाचे शिल्प ही मौर्य शिल्पांची काही उदाहरणे आहेत, जी पूर्णत्वाच्या शिखरावर पोहोचली आहेत.

प्राण्यांच्या आकृत्यांबरोबरच या काळातील शिल्पांवर यक्ष आणि यक्षिणींच्या आकृत्याही आहेत. मौर्य पॉलिश असलेली दिदारगंज यक्षिणी ही त्या काळातील सर्वात सुंदर फ्रीस्टँडिंग शिल्पांपैकी एक असल्याचे म्हटले जाते.

हे एक सर्वज्ञात सत्य आहे की बौद्ध धर्माच्या पूर्वीच्या टप्प्यात, बुद्ध मानवी स्वरुपात प्रस्तुत केले जात नव्हते तर प्रतीकात्मक स्वरूपात त्यांची उपासना केली जात होती. बुद्धाच्या जीवनातील महत्त्वाच्या घटनांना रिलीफ (ज्यामध्ये फ़क्त समोरची बाजू दिसते) शिल्पांमध्ये प्रस्तुत केले आहे जेथे बोधीवृक्ष, पायांचे ठसे, स्तूप हे स्वतः बुद्धांचे प्रतीक आहेत, जे सांची स्तूपामध्ये अतिशय चांगले चित्रित केले आहे. शुंग काळातील शिल्पकला पुरातन अवस्थेपासून परिपक्वतेपर्यंतची उत्क्रांती दर्शवते आणि भारहुत, सांची आणि बोधगयाच्या दगडी वेदिका आणि तोरणांवरील शिल्प त्याची उदाहरणे चिन्हांकित आहे. भरहुत स्तूपातील जातक कथा एकाच कोरीव पैनलमध्ये सतत कथन करण्याच्या पद्धतीसह (continuous narrative) अतिशय कल्पकतेनेने सादर केल्या आहेत यावरून त्या काळातील कलाकाराच्या कार्यक्षमतेचे दर्शन घडते.

Kushana Art

Image source:- https://www.indianetzone.com/53/kushana_art.htm

सातवाहन कालीन शिल्प नाणेघाट लेणी च्या उत्खननात दिसते आणि त्याची उत्क्रांती भाजे, कार्ले, पितळखोरे, बेडसे इत्यादी वेगवेगळ्या लेणी च्या उत्खननांद्वारे शोधली जाऊ शकते. चैत्यगृहातील स्तंभावर किंवा दाता जोडप्यांच्या आकृत्यांवरून त्या काळात झालेला बौद्ध शिल्पकलेचा विकास दिसून येतो.

कुशाण काळ हा ‘गांधार कला’ द्वारे चिन्हांकित आहे आणि बौद्ध कलेतील त्याचे सर्वात महत्त्वाचे योगदान म्हणजे बुद्ध प्रतिमा निर्माण करणे. थेरवाद ते महायानात च्या वाटचालित बुद्धाची प्रतिमा गांधार आणि मथुरेच्या कलाशाळेत एकाच वेळी दिसली. बौद्ध धर्माच्या इतिहासात प्रथमच बुद्धाचे मानवी रूपात प्रतिनिधित्व झाले आहे. वेगवेगळ्या मुद्रा असलेल्या बुद्ध प्रतिमा बोधिसत्वांसोबत आल्या.

दक्षिण भारतात अमरावती स्तूप आणि नागार्जुनकोंडा खोऱ्यात अमरावती कला विद्यालयाची भरभराट झाली. विषयवस्तू, रचना आणि आकृत्यांच्या मांडणीमध्ये, नागार्जुनकोंडा शिल्पे अमरावतीच्या शिल्पांपेक्षा थोडासा फरक दर्शवतात, परंतु दक्षिण भारतात नंतरच्या भारतीय शिल्पांवर दोन्हींचा मोठा प्रभाव होता.

असे मानले जाते की गुप्तकाळ हा भारतीय कलेच्या वैभवाची उंची दर्शवितो. मानवी शरीराचे संपूर्ण भारतीयकरण आणि कला तंत्रावरील प्रभुत्व शिल्पांमध्ये दिसते. गुप्त कालखंड हा हिंदू कालखंडाचा पुनरुज्जीवन असला तरी या कालावधित बौद्ध आणि जैन कलांची भरभराट झाली. वाकाटक राजघराण्यात, जे गुप्तांचे सहयोगी होते, त्यांच्या कारकिर्दीत नंतरच्या अजिंठ्यातील कला विशेष आहे.

गुप्त राजघराण्यानंतर पाल राजघराण्यात बौद्ध कला विकसित झाली. या काळातील कला भारतीय परंपरेचा अंतिम टप्पा दर्शवते. दगडी शिल्पांची जागा धातूच्या शिल्पांनी घेतली.

टिपा:

बौद्ध धर्माचे बदलणारे टप्पे युगानुयुगे शिल्पांच्या अभ्यासातून दिसून येतात. सर्वात प्राचीन प्रतिकात्मक कलाने चिन्हांकित केले आहे आणि बुद्धाची प्रतिमा कधीही दर्शविली जात नाही. जरी बोधिसत्व दाखवले गेले असले तरी ते पारमिता किंवा परिपूर्णता पूर्ण करणाऱ्या प्रेरणादायी जातक कथांद्वारे चित्रित केले गेले.

बौद्ध धर्माचा महायान टप्पा शिल्पकलेमध्ये बुद्धाच्या प्रतिमेने चिन्हांकित आहे. बुद्ध प्रतिमेच्या दोन्ही बाजूंच्या असंख्य बोधिसत्वांच्या शिल्पातुन ते प्रतिबिम्बित होते.

अशा प्रकारे थोडक्यात शिल्पांचा अभ्यास हा बौद्ध इतिहासाच्या प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष अभ्यासाचा स्रोत आहे.

७.३ बौद्ध चित्रकला

Bodhisattva padmāpani - Ajanta - Maharashtra
Photo courtesy:- https://twitter.com/truejainology/status/1298599392346140674?lang=fr

जातक आणि इतर बौद्ध साहित्यात रंगलेल्या सजावटीचे असंख्य संदर्भ आहेत. बौद्ध चित्रांची सर्वात जुनी हयात असलेली उदाहरणे, इ.स.पूर्व २ रे शतकातील आहेत. महाराष्ट्रातील अजिंठा लेणी येथील काही चेतियाघर आणि विहारांमध्ये आढळतात.

त्या काळातील मुख्य भिंत चित्र चेतियाघर-१० मध्ये आहे जे छदंतजातकाच्या चित्राला समर्पित आहे. बौद्ध चित्रकलेची परिपक्वता गुप्तकाळातच (इ.स. ५ ते ६ वे शतक) झाल्याचे दिसते. या काळातील उत्कृष्ट नमुने बाग (मध्य भारत) आणि अजिंठा येथील लेणी मध्ये सापडतात. अजिंठ्यातील भित्तिचित्रांमध्ये बुद्धाच्या जीवनातील दृश्यांचे, जातक कथांचे प्रतिनिधित्व केले जाते. या कथा सतत कथनातून (narratives) मांडल्या जातात.

पूर्व आणि पश्चिम भारतातील मध्ययुगीन काळ हा हस्तलिखित लेखनातील तीव्र क्रियाकलापांचा काळ होता. हस्तलिखित लेखकांना त्यांची पुस्तके चित्रांनी सुशोभित करायची असल्याने लघुचित्रांचा वापर प्रचलित झाला. पाल काळातील लघुचित्रांमध्ये बौद्ध कलाकृतींचा समावेश असल्याचे सिद्ध होते.

ही चित्रे प्राचीन भारताच्या इतिहासावर प्रकाश टाकतात. ते लोक, त्यांची राहणी, पोशाख, दागिने, वास्तुकला आणि इतर अनेक पैलूंबद्दल माहिती देतात. ते त्या काळातील सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक आणि धार्मिक परिस्थितीची माहिती देतात.

७.४ बौद्ध स्थापत्य / वास्तुकला

स्थापत्याची व्याख्या:

स्थापत्य (आर्किटेक्चर) म्हणजे कला आणि तंत्रज्ञानाचा सहयोग ज्यात जागेच्या उपयोगिता लक्षात घेत सौंदर्यात्मक पद्धतीची रचना असते.

स्थापत्याचे गुण:

१९ व्या शतकात रस्किन यांनी स्थापत्यशास्त्राला “मदर ऑफ ऑल आर्ट्स” असे संबोधले आणि स्थापत्यशास्त्राचे तीन गुण :उपयुक्तता: स्थिरता: सौंदर्य: म्हणून परिभाषित करून स्पष्ट केले. अशी वास्तुकला पाहिली जाते, जाणवली जाते, ओळखली जाते, कल्पना केली जाते आणि अनुभवली जाते.

स्थापत्य/वास्तुकला बौद्ध का आहे ?

बुद्धांच्या शिकवणींचे ठोस स्वरुपात प्रकट होणारी वास्तुकला म्हणजे बौद्ध वास्तुकला. बुद्धाच्या तत्त्वज्ञानाने विकसित केलेल्या रचनांमध्ये अनेक वैशिष्ट्ये, रूपे, डिझाइन केलेली जागा वेगळी आणि विशिष्ट आहेत.

बौद्ध वास्तुकलेची मूलभूत तत्त्वे:

बौद्ध वास्तुकला पूर्णपणे धार्मिक आहे:

बौद्ध धर्माने निर्माण केलेल्या महान वास्तु दर्शवितात की हा धर्म कधीच धर्मशास्त्र किंवा स्थिर स्वरूपांनी बांधलेल्या विधींपुरता मर्यादित नव्हता, परंतु त्याच्या विविध वास्तुशास्त्रीय घटकांद्वारे वाढ आणि सतत प्रगती दर्शवितो.

बौद्ध वास्तुकला प्रतीकात्मक आहे:

बौद्ध वास्तुकला बुद्धाच्या शिकवणीच्या संदर्भातून, तत्त्वज्ञानातून, तत्त्वज्ञानाच्या शिकवणींचा व्यावहारिक उपयोगातुन समजून घ्यायची असते, जी आपल्या 'स्वतःच्या' अनुभवातून प्रकट होते. स्थापत्यशास्त्रात वापरलेले रूप आणि आकार हे शिकवणीचे प्रतीकात्मक प्रतिनिधित्व करतात, जसे की बौद्ध धर्मातील स्तूप हे केवळ एक स्मारक नसून ते स्वतः बुद्ध, धम्म आणि ज्ञानाचे प्रतिक आहे.

बौद्ध वास्तुकला ईद्रियातित आहे:

बौद्ध स्थापत्य/वास्तुकला केवळ व्यावहारिक हेतूच्या पलीकडे जाते आणि मनाच्या अचेतनतेला स्पर्श करते, जसे चेतियाघराची रचना ध्यानासाठी उपयोगी पडावी म्हणून केली आहे.

शतकानुशतके बौद्ध वास्तुकलेच्या विकासामध्ये सातत्य दिसून येते:

देशभरात बौद्ध धर्माचा प्रसार आणि पूर्ततेसाठी येणारी नवीन वास्तुकला, पिढ्यानपिढ्या एकत्रितपणे शतकानुशतके चालविली गेली.

बौद्ध वास्तुकला लोकांमध्ये, लोकांद्वारे आणि लोकांसाठी अग्रगण्य आहे:

बौद्ध वास्तुकला स्पष्टपणे एक संदेश देते, ते संरचनांच्या बंधनातून कसे उदात्तीकरण झाले आणि समाजाच्या सर्वात खालच्या स्तरापर्यंत पोहोचून संस्कृतीत कसे विकसित झाले हे दर्शवते. जिथे सर्वात सामान्य लोक देखील, शिकवणीचे सत्य अनुसरण करतात आणि अनुभवतात, बांधलेल्या संरचनेचे महत्त्व आणि प्रभाव समजू शकतात.

बौद्ध वास्तुकला अशा प्रकारे धार्मिक आहे आणि स्तूप, विहार आणि चेतियाघर हे त्याचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या मुख्य वास्तू आहेत.

भूगोल आणि बांधकाम साहित्यानुसार भारतातील बौद्ध स्थापत्यशास्त्राचे स्थूलपणे दोन वर्गीकरण करता येईल.

१. बांधिव स्थापत्य (स्ट्रक्चरल आर्किटेक्चर) आणि

२. लेणी स्थापत्य (रॉक-कट आर्किटेक्चर).

बांधिव स्थापत्य (स्ट्रक्चरल आर्किटेक्चर) म्हणजे माती, दगड आणि विटा यांसारख्या सामग्रीपासून बांधलेल्या किंवा बनविलेल्या वास्तु. उत्तर आणि दक्षिण भारतात अशी वास्तुकला नियमितपणे पाहायला मिळते. आता बहुतेक स्तूप, चेतियघर आणि विहारांचे अवशेष [केवळ पाया] सापडतात कारण हे साहित्य कालांतराने सहज नष्ट होते.

लेणी स्थापत्य (रॉक-कट आर्किटेक्चर) म्हणजे जी वास्तु खडकात किंवा पर्वतरांगामध्ये कोरली/कापली जाते किंवा उत्खनन केले जाते. भारतात सुमारे १५०० लेणी किंवा खडकातील उत्खनने आहेत आणि त्यापैकी १२०० महाराष्ट्रात आहेत, ज्यापैकी १००० बौद्ध आहेत. महाराष्ट्रातील या मोठ्या प्रमाणात बौद्ध लेणी उत्तर-दक्षिण पसरलेल्या

सह्याद्रीच्या पर्वतरांगामुळे आहे, जी महाराष्ट्राला कोकण आणि दख्खन पठार अशी विभागते. इ.स.पू. २ ते सुमारे ११ व्या शतका पर्यंत मोठ्या आणि लहान ४० गटांमध्ये विखुरलेले हे लेणी समूह आहेत, ज्यांचे विस्तृतपणे थेरवाद, महायान आणि वज्रयान असे वर्गीकरण केले आहे.

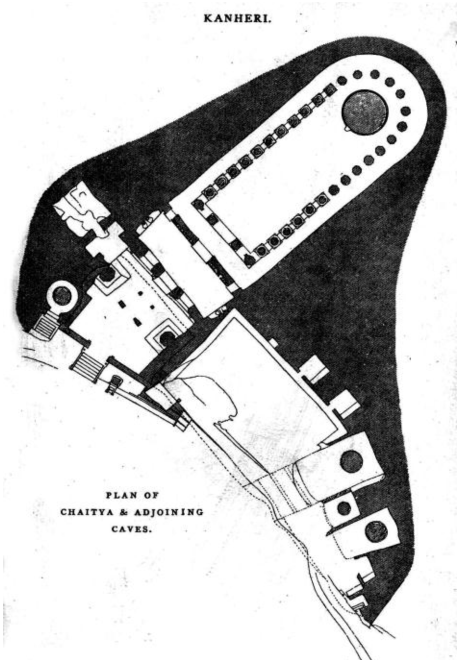

Image source:- upload.wikimedia.org

'केव' नव्हे तर 'लेणी':

खडकातून कापलेल्या वास्तूला महाराष्ट्राच्या स्थानिक भाषेत 'लेणी' किंवा 'लेण्या' म्हणतात. 'लेण' हा शब्द संस्कृत शब्द 'लावण्य' या शब्दापासून बनला आहे, ज्याचा अर्थ सौंदर्य आहे. अशा रीतीने सह्याद्रीच्या कुशीत असलेली ही दगडी स्थापत्यकला हे सह्याद्रिचे सौंदर्य (लावण्य) वाढवणाऱ्या अलंकार आणि हारांसारखे आहे, लेण आहे. इतक्या समर्पकपणे दिलेल्या नावांवरून आपल्या पूर्वजांच्या मनातील कलात्मकता दिसून येते. शिवाय गुहा म्हणजे डोंगरातील नैसर्गिक जागा आणि वन्य प्राण्यांचे निवासस्थान. या वास्तूसौंदर्यांना 'गुहा' म्हणणे म्हणजे आपल्या पूर्वजांचा अपमान करण्यासारखे आहे, म्हणून त्यांना नीट संबोधिले पाहिजे.

हे लेणी समूह/उत्खनने कोकणातून दक्खन पठारावर जाणाऱ्या अतिशय मोक्याच्या ठिकाणी व्यापारी मार्गांवर आहेत, कारण व्यापार करणारे आणि व्यापारी हे या उत्खननाचे प्रमुख दाता (दान देणारे) आणि संरक्षक होते. लेणी गावापासून फार जवळ नाही किंवा फार दूरही नसाव्यात याचीही काळजी घेतली जात होती, कारण लेणीतील भिक्खुना त्यांच्या भिक्षेसाठी दररोज खाली उतरून जावे लागे होते.

Bhaje Caves - Lonavala Photo courtesy:- Dr. Yojana Bhagat

बौद्ध लेणी स्थापत्याचा विकास इ.स.पूर्व ३ ऱ्या शतकातील (बोधगया, बिहार जवळ) बाराबर टेकड्यांवरील उत्खननापासून ते ११ व्या शतकापर्यंतच्या कान्हेरी लेणीसमूह (मुंबई जवळ) येथील उत्खननापर्यंत, ते विकासाच्या विविध टप्प्यांतून कसे गेले आहेत, ते अगदी सहज लक्षात येऊ शकतं आणि ज्याचे वर्गीकरण कला, वास्तुकला, तंत्रज्ञान आणि इतर अनेक क्षेत्रात केले जाऊ शकते.

एका छोट्या लेणी पासून सुरुवात होउन संघाच्या मोठ्या समूहापर्यंत लेणी स्थापत्य विकसित झाले आहे. चित्रकला, शिल्पकलेनेही सर्जनशीलतेचे शिखर पाहिले आणि शतकानुशतके कमी कमी होत गेले. हे सर्व बदल बौद्ध धर्माच्या विकासाचा भाग आहेत, जे थेरवाद-(हीनयान) ते महायान ते वज्रयान पर्यंत विकसित होत गेले आणि नंतर भारतातून पूर्णपणे नाहीसे झाले.

बौद्ध लेणी स्थापत्य शिल्पे, चित्रे, ब्राह्मी लिपी आणि पाली भाषेतील शिलालेखांनी संपन्न आहे आणि म्हणूनच ते स्वतःच अद्वितीय आहे. लेणी स्थापत्यामध्ये दिसणारे 'पावसाचे पाणी साठाविण्याचे तंत्र' हे त्या काळातील विकसित तांत्रिक पराक्रम म्हणून पाहिले जाते, जे आजही कार्यरत आहे. चैत्यगृहात चैत्य कमानीतून स्तुपावर पडणारा उजेड- ही नैसर्गिक प्रकाशयोजना, या खडकांत खोदलेल्या स्थापत्याची अद्भुत रचना तर आहेच शिवाय हवामानशास्त्रीय (climatological) अभ्यासाचा उच्चस्तरीय विकास दर्शवितो. उत्खननाच्या समोरील मोठ्या व्हरांड्यांच्या मदतीने सह्याद्रीच्या मुसळधार पावसाची काळजी घेतली जाते, हे इतरत्र कुठेही न आढळणारे स्थापत्य आहे.

नुसत्या छिन्नी आणि हातोड्याने उत्खनन केलेले ह्या अदभुत लेणी तीन मजले उंच उभ्या आहेत, ते युगानुयुगे विकसित होत गेलेल्या तंत्रज्ञानाच्या आधारेच. कार्ले, भाजे, बेडसे यांसारख्या स्थळांवरून छिन्नीसाठी योग्य दगड निवडण्याचे माहिती दिसून तर येतेच,त्याच बरोबर त्या काळातील भूगर्भशास्त्राची सखोल ज्ञान स्पष्ट होते.

चैत्य कमानी सारख्या बौद्ध लेणी स्थापत्याची छोटी छोटी वैशिष्ट्ये जी उघड्या दारापासून भव्य कमानीपर्यंत विकसित झाली आणि बौद्ध धर्माचे प्रतीकात्मक वैशिष्ट्य बनल्यानंतर

विटांच्या सजावटीच्या वर्तुळात नाहीशी झाली. त्याचप्रमाणे स्तंभ, व्हरांडा, छप्पर आणि स्थापत्यशास्त्रातील इतर सर्व वैशिष्ट्यांची उत्क्रांती शोधता येते.

ही लेणी, ही उत्खनने इ.स.पू २ ते इ.स.१२ व्या शतकपर्यंतचा बौद्ध धर्माचा इतिहास तर सांगतातच त्याच बरोबर दक्षिण-पूर्व आशियाई देशांतील कला आणि स्थापत्याला कशाप्रकारे प्रभावित करीत राहिले ते दर्शवितात, विशेषत: जेव्हा अशा प्रकारची लेणी स्थापत्य रेशीम मार्गावर (सिल्क रूट) सर्वात जास्त दिसतात.

बौद्ध धर्म भारतातून नाहीसा झाला आणि लेणी स्थापत्य संपुष्टात आले.

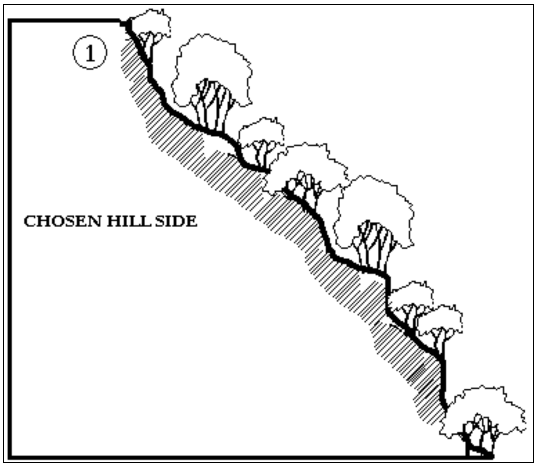

लेणी उत्खननाचे तंत्र (सर्व रेखाचित्रे- डॉ. योजना भगत)

जागा निश्चित झाल्यावर उत्खननासाठी विशिष्ट खडक शोधावा लागे.

साधारणपणे खडकाला उभा सरळ तासुन, त्या दगडी भिंतीवर चैत्य कमानीचे रेखाटन केले जाई.

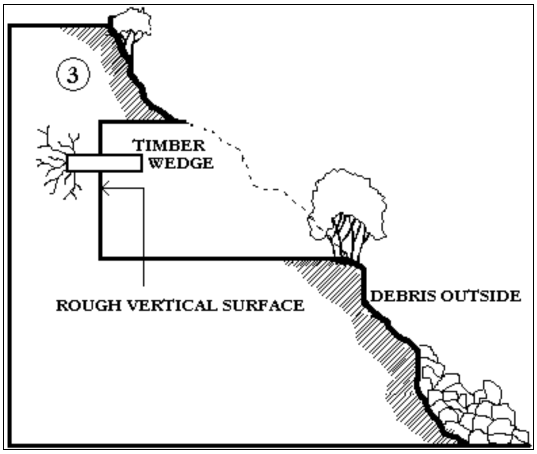

नंतर समांतर बोगदेवजा छिद्रे इच्छित खोलीपर्यंत खोदले जात आणि त्यात लाकडाचे ओंडके भरले जाऊन, त्यांना पाण्याने भिजवून टाकत.

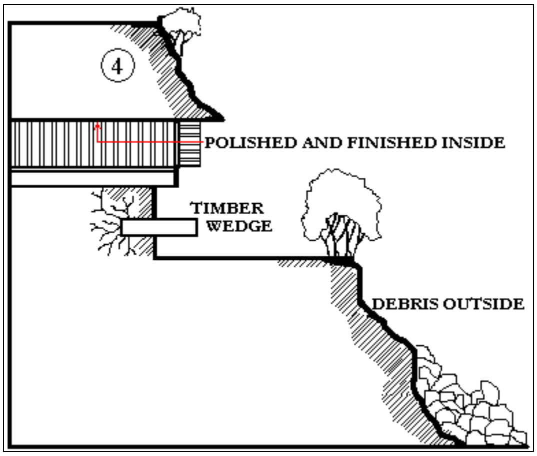

ओलसर झाल्यावर, हे लाकडचे ओंडके फुगत आणि विस्तारुन दगडाला भेगा पाडीत ज्याने दगडाचे मोठे तुकडे काढून खाली ढकलने सोपे होई.

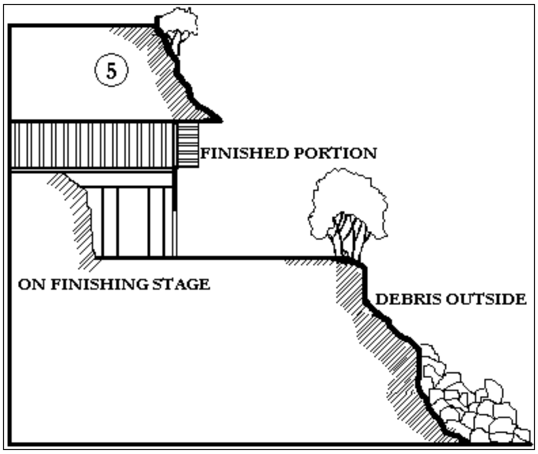

केवळ ६ मिमी छिन्नी आणि हातोडा हे एकमेव साधन घेउन उत्खनन छतापासून खालच्या दिशेने केले जाई.

छताचे काम पूर्ण केल्यानंतर खालचा भाग खोदण्यात येई, त्यामुळे कोणत्याही मचाणाची आवश्यकता भासत नसे.

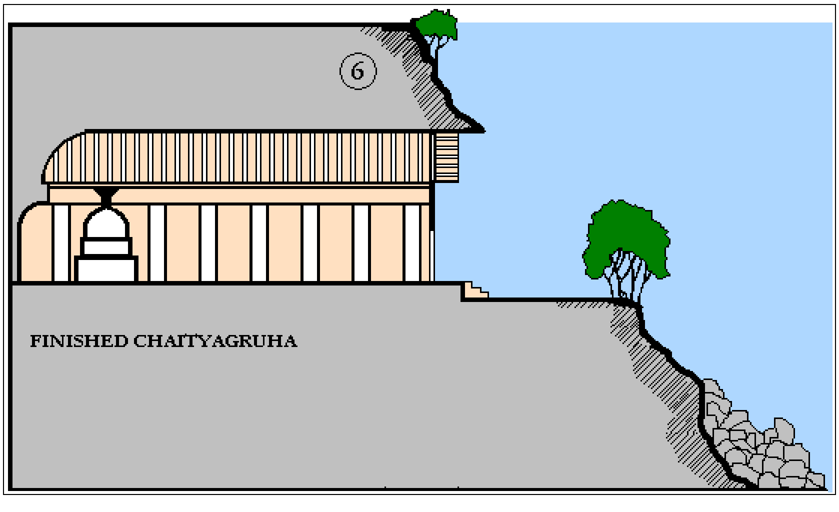

चेतियघर ध्यानासाठी तयार:

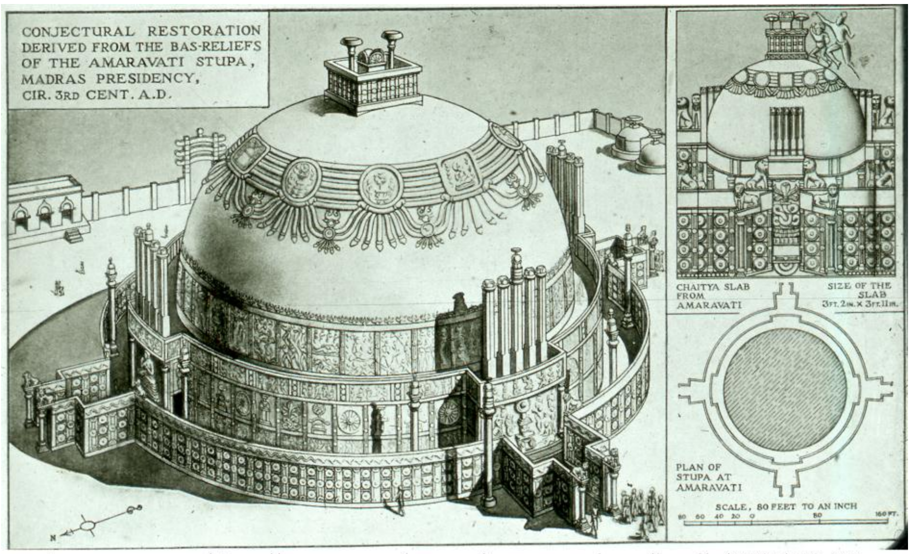

Image source:- https://openresearch-repository.anu.edu.au/handle/1885/163477

स्तूप ही बौद्ध स्थापत्यशास्त्रात स्वीकारलेली स्मारकीय वास्तु आहे, ज्याचा उगम पुरातन दफन ढिगाऱ्यांमध्ये आहे. बुद्धपूर्व काळातही मृतांच्या अवशेषांवर स्तूप बांधले गेले, परंतु ते गावाबाहेर बांधले गेले. जेव्हा बुद्धाने ज्ञानी/अरहंत लोकांच्या अवशेषांवर स्तूप बांधण्यास सांगितले तेव्हा ते गावाच्या चौकाचौकात बांधले जावेत आणि फुलांनी पूजले जावेत असे त्यांचे स्पष्ट केले. अशाप्रकारे स्तूप यापुढे गावाबाहेरील मृत्यूशी निगडीत रचना न राहता ती पूजास्थान बनली आणि बुद्ध आणि ज्ञानाचे प्रतीक देखील बनले.

बांधकामाच्या साहित्य आणि तंत्रज्ञानाच्या विकासासह, स्तूपामध्ये लक्षणीय बदल झाले. बौद्ध धर्माच्या तत्त्वज्ञानातील विविध पंथानुसार झालेला विकास देखील बदललेल्या स्तूप वास्तुकला प्रतिबिंबित करतो.

सम्राट अशोक हा बौद्ध धर्माचा महान संरक्षक होता आणि त्याने ८४००० स्तूप बांधले असे म्हणतात. पुरातत्वीय पुरावे हे सिद्ध करतात की पूर्वीचे बहुतेक स्तूप मौर्यकालीन आहेत किंवा सम्राट अशोकाने नूतनीकरण केले तरी आहेत.

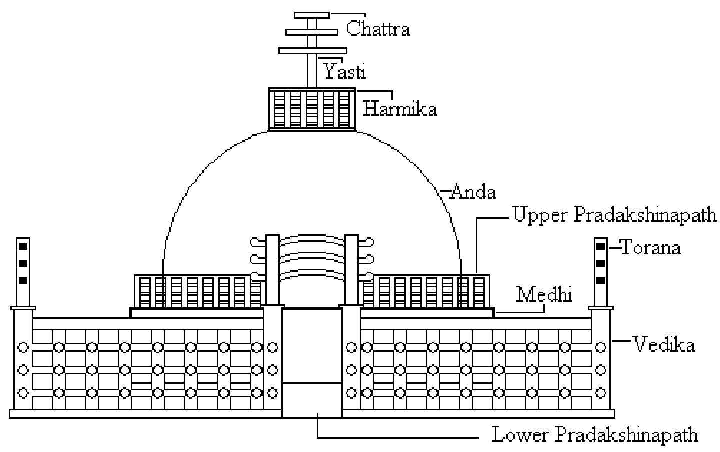

Stupa

स्तूपाचे भाग:

स्थापत्यशास्त्रीय दृष्ट्या मूळ स्तूपामध्ये मेधी किंवा पाया, पायावर अंड किंवा अर्धवर्तुळाकार घुमट, अंडयावरील आयताकृती किंवा चौकोनी पेटी ज्याला हरमिका म्हणतात, आणि हरमिकेच्या वर छत्र किंवा छत्री असते, जिच्या दांडयाला यष्टि म्हणतात. स्तुपाच्या पायथ्याभोवती प्रदक्षिणा मार्ग, मार्गाभोवती प्रवेशद्वारांनी सुशोभित केलेली वेदिका रेलिंग (कुंपण), असे अतिरिक्त वैशिष्ट्ये संरचनात्मक स्तूपांमध्ये दिसतात.

स्तूपाचे प्रकार:

स्तूपांचे वर्गीकरण असे केले जाते

सारिरिका स्तूप:

गोतम बुद्धाचे मुख्य भौतिक अवशेष असलेले रिलिक्वरी स्तूप किंवा थोडक्यात बुद्धाच्या अवशेषांवर बांधलेला स्तूप. पिप्रहवा-कपिलवस्तूचा स्तूप, सारनाथ येथील धर्मराजिका स्तूप, नागार्जुनकोंडा येथील महास्तुपात बुद्धाचे अवशेष होते.

उद्धेशिका स्तूप:

बुद्धाच्या जीवनातील महत्त्वाच्या घटनेशी संबंधित ठिकाणी उभारलेले स्मारक स्तूप-जसे की धम्मचक्कपवत्तन, किंवा महापरिनिब्बाण चे ठिकान. उदा. सारनाथ येथील धम्मेक स्तूप किंवा कुसिनारा येथील मुकुटबंधन स्तूप.

परिभोगिका स्तूप:

बुद्धांनी त्यांच्या हयातीत वापरलेल्या वस्तूंवर बांधलेला स्तूप, जसे सोपारा येथे भिक्षापात्राच्या तुकड्यांवर बांधलेला स्तूप म्हणजे परिभोगिका स्तूप.

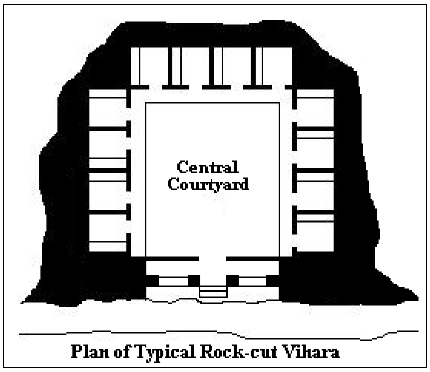

विहार:

विहार हे भिक्खु आणि भिक्खुनी निवासाचे ठिकाण आहे. विहाराची उत्पत्ती एका विशिष्ट सीमेवर तीन महिने पावसाच्या विश्रांतीसाठी भिक्खुने स्वतः उभारलेल्या तात्पुरत्या वास्तूं (नंतर जी मोडून टाकली जात असे) मध्ये शोधली जाऊ शकते. या वास्तू बौद्ध वास्तुकलेसाठी अद्वितीय आहेत कारण त्या बौद्ध धर्माच्या विनय नियमानुसार शिस्त, आचारसंहिता दर्शवितात, ज्या वास्तुशास्त्रात स्पष्टपणे प्रतिबिंबित होतात. स्थळांचे पद्धतशीर नियोजन आणि मांडणी, बौद्ध तत्त्वज्ञान आणि वैशिष्ट्यांमधील बदलांनुसार, बौद्ध धर्माच्या युगानुयुगे झालेल्या विकासाचे चित्रण देखील हे चिन्हांकित करते.

अनुयायांची देणगी निवासांसाठी किंवा निवासस्थानासाठी बागे हा विहारांच्या विकासाचा पुढचा टप्पा आहे. नंतरच्या बौद्ध धर्मातील संघाची निवासी संकुले किंवा विहार ही नालंदासारखी बौद्ध अभ्यासाची विद्यापीठे बनली. कालांतराने विकसित झालेल्या विहाराची वैशिष्ट्यपूर्ण योजना अशी आहे की, मध्यवर्ती प्रांगणाच्या सभोवतालच्या खोल्या. संरचनात्मक बांधीव विहाराच्या बाबतीत मध्यवर्ती अंगण आकाशासाठी खुले असेलेले, तर लेणीतील विहाराच्या बाबतीत ति एक बंदिस्त जागा आहे.

चेतियघर:

"चेतियाचे घर" चेतियघर आहे. हे ध्यान आणि स्तूपाच्या उपासनेसाठीचे एक बंदिस्त ठिकाण आहे. वास्तुशास्त्र आणि विपश्यना यांच्यातील संबंध जाणून घेण्यासाठी चैत्यगृहाचा अभ्यास करणे अत्यंत आवश्यक आहे.

पूर्वीचे चेतियघरे गोलाकार आकाराचे होते हे लेणीतील आणि बांधीव चेतियघरांच्या पुरातत्वीय शोधावरून सिद्ध झाले आहे. बौद्ध धर्माने चेतियघरासाठी गोलाकार आकार स्वीकारला कारण ते व्यावहारिकदृष्ट्या तसेच तात्विक आणि मानसिकदृष्ट्या सर्व मागण्या पूर्ण करणारे असल्याचे सिद्ध झाले. वर्तुळाकारांपासून विकसित केलेले गजपृश्ट आकाराचे चेतियाघर ज्याचे छत वर्तुलाकार आहे, ते अनेक वर्षांपासून गेलेल्या वेगवेगळ्या टप्प्यांतून स्पष्टपणे पाहिले जाऊ शकते.

गजपृश्ट आकाराचे चेतियाघराच्या अस्तित्वामुळे संघातील विपश्यना ध्यानाचे अस्तित्व सिद्ध झाले आणि विपश्यना ध्यानाचा र्हास आयताकृती बनलेल्या चेतियघराच्या आकारात दिसतो. नंतरच्या तारखेत चेतियाघर आणि विहार एकत्र करून चेतियाघर+विहाराचा एक नवीन घटक विकसित केला गेला जो विहारात बुद्धाच्या प्रतिमेच्या स्थापनेने पुन्हा बदलला.

वर्तुळाकार चेतियाघर ते आयताकृती चेतियाघर+ विहाराचा शतकानुशतके विकास.

(रेखाचित्रे- डॉ. योजना भगत)

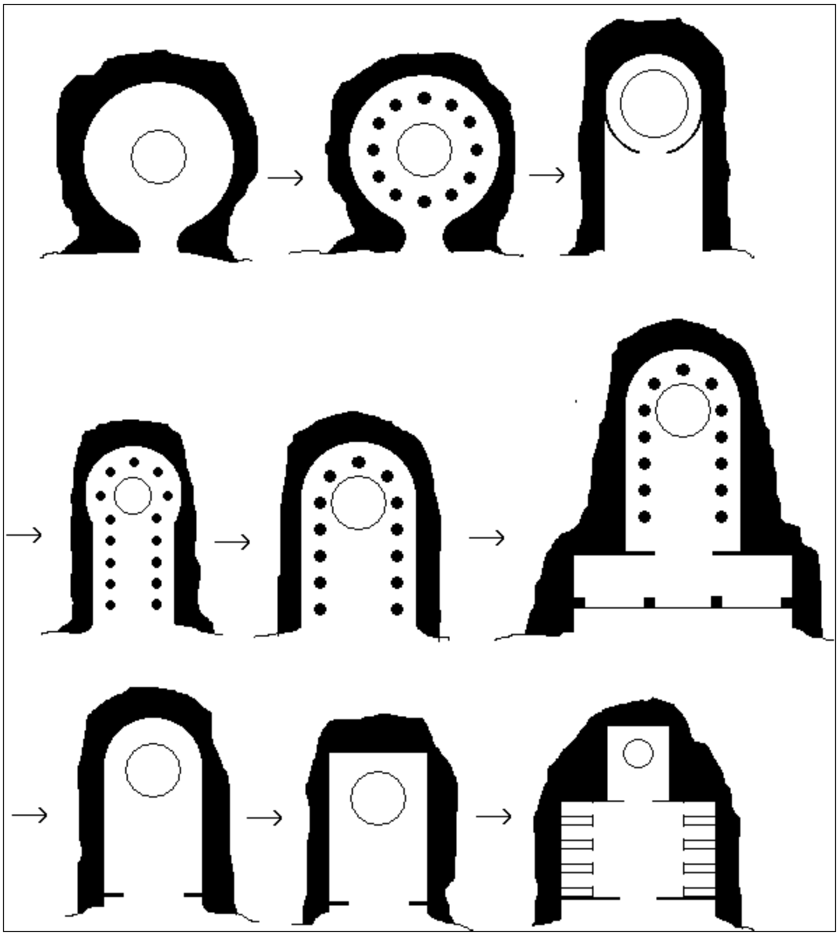

ही बौद्ध वास्तुकलेची अगदी प्राथमिक ओळख आणि माहिती आहे.

७.५ सारांश

प्राचीन भारताकडे असलेल्या अफाट खजिन्याची झलक देण्यासाठी बौद्ध कला आणि स्थापत्यकलेचा थोडक्यात परिचय दिला आहे. बौद्ध कला आणि स्थापत्यकलेचा वैज्ञानिक अभ्यास १८ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात पाश्चात्य विद्वानांच्या आगमनाने सुरू झाला आणि तो अजूनही चालू आहे.

बौद्ध कलेच्या अवशेषांमधून समृद्ध बौद्ध वारसा आणि संस्कृती प्रतिबिंबित होते आणि अवाढव्य स्तूप आणि खडकातील लेणी स्थापत्यातिल मोठाल्या खोदकामातुन प्रगत तंत्रज्ञानाचा तांत्रिक विकास दिसून येतो.

देशभरातील स्तूप आणि विहाराच्या बांधकामाचे बहुतेक श्रेय सम्राट अशोकाला जाते, कारण स्तूपाच्या सर्व उत्खननात निश्चितपणे अशोकन स्तूपाची उपस्थिती दिसून येते. अशोकाचे स्तूप प्रथम वापरलेल्या दगडाने ओळखला जातो. द्रष्टा सम्राटाने प्रथमच

बांधकामासाठीची सामग्री म्हणून दगड वापरला. निवासस्थान प्रथमच खडकात उत्खनन करण्याचे श्रेय देखील सम्राटाला जाते, ज्याने बिहारमधील बाराबर लेणीचे उत्खनन ईसवीसन पूर्व ३ र्या शतका आजिविकांसाठी केले. महाराष्ट्रात ही परंपरा पुढील १४०० वर्षे चालू राहिली आणि सर्वात जास्त विकसित बौद्ध स्थापत्य म्हणून नावारुपाला आली. अजिंठा आणि एलोरा ही जागतिक वारसा स्थळे आहेत ज्यात शिल्पकला चित्रकला, स्थापत्य असे विविध वैभव प्रसिद्ध आहेत.

७.६ प्रश्न

१) कला आणि वास्तुकला परिभाषित करा आणि ते बौद्ध कसे आहेत यावर चर्चा करा.

२) थोडक्यात लिहा - बौद्ध शिल्पांची उत्क्रांती आणि विकास आणि कलेच्या क्षेत्रात त्यांचे योगदान.

३) बौद्ध स्थापत्यकलेची वैशिष्ट्ये सांगा आणि स्तूप वास्तुकलेवर एक टीप लिहा.

४) विहार आणि चेतियघर म्हणजे काय? ते लेणी आणि बांधीव स्थापत्या मध्ये कसे वेगळे आहेत?

५) लेणी उत्खननाच्या तंत्रावर चर्चा करा आणि तुम्ही भेट दिलेल्या कोणत्याही एका लेणी वर टीप लिहा.

७.७ संदर्भ

- Brown Percy-Indian Architecture Buddhist and Hindu
- James Fergusson, James Burgess-The Cave Temples of India, 1886
- George Michell- Buddhist Rock-Cut Monasteries of the Western Ghats
- Dhavalikar M K- Late Hinayana caves of western India
- Akira Shimada (Editor)- Amaravati: The Art of an Early Buddhist Monument in Context
- Elizabeth Rosen Stone-The Buddhist Art of Nagarjunakonda.
- Walter Spink- Ajanta: History and Development

*****

८

बौद्ध धर्मातील पंथ

घटक रचना

८.० उद्दिष्टे

८.१ प्रस्तावना

८.२ बौद्ध धर्मातील पंथ आणि बौद्ध परिषदा

८.३ प्रारंभिक बौद्ध धर्मातील अठरा पंथ

८.४ सारांश

८.५ प्रश्न

८.६ संदर्भ

८.० उद्दिष्टे

- इ.स.पूर्व ६व्या शतकापासून ते इ.स.१००० पर्यंतची बौद्ध धर्माची उत्क्रांती, विकास आणि विस्तार यांचा अभ्यास करणे.
- संघातील मतभेद आणि बौद्ध धर्माच्या विविध पंथांची उत्क्रांती समजून घेणे.
- बौद्ध धर्माच्या विविध पंथांचा कालावधी आणि ते ज्या तत्त्वज्ञानावर आधारित आहेत त्या आधारे त्यांचे विश्लेषण करणे आणि त्यांच्यामधील फरक शोधणे.
- थेरवादी, महायानी आणि वज्रयानी बौद्ध धर्म काय आहे ते समजून घेणे.

८.१ प्रस्तावना

बौद्ध धर्मातील सुरुवातीच्या पंथांची उत्क्रांती: संघातील मतभेदांमुळे पंथांची निर्मिती कधी झाली याची अचूक तारीख सांगता येत नाही. बुद्धांच्या जीवनकाळातही त्यांच्या अनुयायांमध्ये मतभेद होते हे पाली साहित्यातून स्पष्ट झाले आहे आणि बुद्धांच्या महापरिनिब्बाणानंतर तात्काळ पहिली बौद्ध परिषद आयोजित करण्याची भासलेली आवश्यकता देखील सर्वज्ञात आहे. तरीही संघ एकसंध आणि एक होता.

बुद्धांच्या महापरिनिब्बाणाच्या जवळजवळ १०० वर्षांनंतर, वैशाली येथे झालेल्या द्वितीय बौद्ध परिषदेनंतर संघामध्ये मतभेद निर्माण झाले. महासांघिकांनी स्वत:ला थेरवादांच्या सनातनी पंथापासून वेगळे केले, परंतु याचे कोणतेही शिलालेखीय पुरावे सापडले नाहीत.

तिसरी बौद्ध परिषद सम्राट अशोकाच्या वेळी आयोजित करण्यात आली होती आणि बौद्ध धर्माच्या प्रचारासाठी भारताच्या सर्व भागात आणि परदेशात धर्म प्रचारक पाठवण्यात आले होते. बौद्ध धर्माच्या विविध पंथांचा उल्लेख अशोकाच्या शिलालेखांवर किंवा त्याने प्रचार

केलेल्या वास्तुकलेवर कोठेही दिसत नाही. इ.स.पूर्व दुसऱ्या शतकातील पंथांचे कोणतेही पुरावे सापडलेले नाहीत हेही आश्चर्यकारक आहे. किंबहुना बौद्ध धर्मातील पंथाच्या अस्तित्वाची पहिली नोंद इसवी सनाच्या पहिल्या शतकातील मथुरा शिलालेखात आहे. इसवी सनाच्या पहिल्या शतकातील अनेक शिलालेखांमध्ये विविध पंथांचा उल्लेख आहे. ज्या ठिकाणी हे शिलालेख सापडले आहेत ते त्या क्षेत्रावरील त्या विशिष्ट पंथाचा विस्तार आणि पकड देखील दर्शवितात.

भारतातील बौद्ध धर्माच्या पंथांच्या अभ्यासाच्या संपूर्ण प्रक्रीयेमध्ये पुरातत्वशास्त्र महत्त्वाची भूमिका बजावते. विविध पंथांच्या विस्ताराबाबत आणि विचारसरणीबाबत विद्वानांची वेगवेगळी मते आहेत. पुरातत्वीय पुरावे आणि शिलालेख भारतातील बौद्ध धर्मात अस्तित्वात असलेल्या पंथाचे योग्य स्थान आणि तारीख ठरवण्यास मदत करतात.

काहींचा असा विश्वास आहे की महासांघिक हे महायान बौद्ध धर्माचे अग्रदूत आहेत आणि काहींचा असा विश्वास आहे की सर्वस्तिवादी हा संप्रदाय आहे, ज्यातून महायान बौद्ध धर्मपंथ वाढला. स्पष्ट चित्र प्राप्त करण्यासाठी बौद्ध इतिहासाच्या सुरुवातीच्या कालखंडाचा, मुख्यतः बुद्धांच्या महापरिनिब्बाणानंतरचा, अभ्यास करावा लागेल.

बुद्धांच्या महापरिनिब्बानानंतरच्या पहिल्या सहा शतकांचा बौद्ध धर्माचा इतिहास असा विभागला जाऊ शकतो [विभूती बरुआ यांच्या मते]

१. प्रारंभिक किंवा शुद्ध थेरवाद बौद्ध धर्म (सुमारे ई.स.पु. ४५०-३५०):

आरंभिक किंवा शुद्ध थेरवाद बौद्ध धर्माचा अर्थ असा होतो ज्याचे वर्णन विनय पिटक आणि चार निकायांच्या महत्त्वपूर्ण भागात केले गेले आहे.

२. मिश्र-थेरवाद बौद्ध धर्म (सुमारे ई.स.पु. ३५०-१००):

हा काळ बौद्ध संघाचे अनेक विभागांमध्ये विभाजन आणि भारताच्या विविध भागांमध्ये त्यांचे विकिरण याचा साक्षीदार आहे, प्रत्येकजण आपापल्या पद्धतीने वाढत आहे. जरी संघातील मतभेद सनातनी दृष्टिकोनातून अवांछनीय असले,तरी ते बुद्धांच्या वास्तविक शिकवणींचा शोध घेण्याच्या तसेच जुन्या शिकवणींचा नवीन पद्धतीने अर्थ लावण्याच्या आणि एका शतकाहून अधिक काळ ज्ञानाच्या प्रगतीमुळे निर्माण झालेल्या बदललेल्या परिस्थितींशी जुळवून घेण्याच्या प्रयत्नांमध्ये शिष्यांनी घेतलेल्या सखोल स्वारस्याचे द्योतक होते.

३. महायानाचा उदय (सुमारे इ.स.१००-३००):

हा टप्पा अर्ध-महायान टप्पा किंवा महायान तयार होत असतानाचा आहे. या युगाची पहिली दोन शतके थेरवाद आणि महायान यांच्यातील संघर्ष तसेच महायान सिद्धांतांचे पद्धतशीरीकरण यांचे साक्षीदार आहेत. महायानवाद्यांना थेरवाद्यांमध्ये दोष आढळले, कारण ते बुद्धाची खरी शिकवण समजण्यात अयशस्वी झाले म्हणून नव्हे तर महायानाला जे सत्य दिसले ते त्यांनी केवळ आंशिक सत्य म्हणून पाहिले.

८.२ बौद्ध धर्मातील पंथ आणि बौद्ध परिषदा

तिपिटकानुसार बुद्धाच्या निधनानंतर तीन महिन्यांनी, अरहंतत्व (ज्ञान) प्राप्त झालेल्या त्यांच्या काही शिष्यांची राजगिर येथे पहिली परिषद झाली. या टप्प्यावर, थेरवाद परंपरेने असे म्हटले आहे की बुद्धांनी जे शिकवले त्याबद्दल कोणताही संघर्ष झाला नाही, आणि शिकवण विविध भागांमध्ये विभागली गेली आणि प्रत्येक ज्येष्ठांना आणि त्यांच्या शिष्यांना स्मरणासाठी वचनबद्ध केले गेले.

दुसरी परिषद हि काटेकोरपणे भिक्खुंच्या गटाच्या गैरवर्तनाबद्दल होती, ज्यांनी पहिल्या परिषदेनंतर त्यांचे वर्तन बदलले. बहुतेक विद्वानांचे असे मत आहे की दुसरी परिषद आयोजित करताना पहिली फूट पडली. असे मानले जाते की प्रथम विभाजनानंतर स्थविरवाद आणि महासांघिक अस्तित्वात आले.

इसवी सन पूर्व तिसऱ्या शतकापर्यंत, पुढील विभाजनामुळे बौद्ध धर्माच्या १८ पंथ अस्तित्वात आलेल्या होते. थेरवादी सूत्रांनुसार सम्राट अशोकाच्या आश्रयाखाली तिसरी परिषद भरवण्यात आली होती.अशोकाच्या कारकिर्दीत सैद्धांतिक आणि विनय या दोन्ही बाबींचा समावेश असलेले एक किंवा अनेक वाद झाले, हे सामान्यतः मान्य केले जाते. राजा अशोकाच्या काळात, सैद्धांतिकदृष्ट्या स्थविर पंथ तीन उप पंथामध्ये विभागले गेले होते, परंतु ते वेगळे उप संप्रदाय झाले नाहीत.

थेरवादी वृत्तांतानुसार, ही परिषद प्रामुख्याने अधिकृत सनातनी स्थापन करण्याच्या उद्देशाने आयोजित करण्यात आली होती. परिषदेत लहान गटांनी विनयाच्या वैशिष्ट्यांबद्दल आणि सिद्धांताच्या व्याख्येबद्दल प्रश्न उपस्थित केले. या परिषदेचे अध्यक्ष, थेरमोग्गलीपुत्त तिस्स यांनी कथावत्थू नावाचे एक ग्रंथ तयार केला, जे या युक्तिवादांचे खंडन करण्यासाठी होता. परिषदेने थेर मोग्गलीपुत्त आणि त्यांच्या बौद्ध धर्माच्या अनुवादाला सनातन म्हणून मांडले; तो नंतर सम्राट अशोकाने त्याच्या साम्राज्याचा अधिकृत धर्म म्हणून स्वीकारला. या विचारसरणीला विभज्जवाद (पाली) (शब्दशः "विश्लेषण करणारे)असे संबोधले गेले.

विनय, सुत्त आणि अभिधम्म (एकत्रितपणे तिपिटक म्हणून ओळखले जाते) यासह तिसऱ्या परिषदेत स्थापन झालेल्या धम्मग्रंथांची आवृत्ती सम्राट अशोकाचा मुलगा आदरणीय महिंद थेर यांनी श्रीलंकेत नेली होती. अखेरीस ते ग्रंथ पाली भाषेत लेखन करण्यास बांधील झाले. पाली तत्वज्ञान हा निकाय शास्त्राचा टिकून राहिलेला सर्वात संपूर्ण संच आहे, सर्वास्तिवादी तत्वज्ञानाचा मोठा भाग चीनी भाषांतरात अस्तित्वात आहे, काही भाग तिबेटी भाषांतरांमध्ये अस्तित्वात आहेत आणि काही भाग संस्कृत हस्तलिखितांमध्ये अस्तित्वात आहेत, तर विविध तत्वज्ञानाचे काही भाग (कधीकधी अज्ञात), चीनी भाषेत अस्तित्वात आहेत आणि इतर भारतीय बोलींमध्ये आहेत.

बौद्ध धर्माच्या पंथ:

जरी सम्राट अशोकाने संघाच्या एकीकरणासाठी प्रयत्न केले असले तरी शिलालेखातील माहिती (सारनाथ, सांची आणि कोसंबी येथील अशोकाचा धर्मभेदाचे आज्ञापत्र) आणि पाली मजकूर 'कथावत्थू' पाली इतिवृत्त 'महावंस' यावरून बौद्ध धर्माच्या १८ पंथ यांच्या नोंदी

दिसून येतात, तसेच शिलालेख वेगवेगळ्या पंथांची नावे नोंदवतात, ज्यांचा ग्रंथांमध्ये उल्लेख नाही. म्हणूनच हे समजले पाहिजे की बौद्ध चळवळीमध्ये पुढील विभाजने होऊ लागली आणि सर्वास्तिवाद आणि सम्मितियासह अनेक अतिरिक्त पंथांचा उदय झाला. निकाय बौद्ध धर्माच्या या सर्व प्रारंभिक पंथ कालांतराने नंतरच्या स्त्रोतांमध्ये एकत्रितपणे अठरा पंथ म्हणून ओळखले जाऊ लागले. दुर्दैवाने, थेरवादाचा अपवाद वगळता, यापैकी कोणतीही पंथ मध्ययुगीन कालखंडाच्या पलीकडे टिकून राहिला नाही, ज्यात अनेक पंथ आधीच नामशेष झाले होते, तरी यापैकी काही पंथांचे साहित्य मुख्यत्वे चिनी भाषांतरात टिकून राहिले आहे. शिवाय, विशेषत: महायान सिद्धांतांचा उगम यापैकी काही प्रारंभिक पंथांच्या शिकवणींमध्ये, विशेषतः महासांघिक आणि सर्वास्तिवादामध्ये आढळू शकतो.

तिसऱ्या परिषदेच्या वेळी आणि नंतर, स्थविर गटाचे घटक स्वतःला विभज्जवादी म्हणून संबोधित होते. पुद्गलवादिनां त्यांच्या मूळ संस्थापकानंतर वत्सीपुत्रिय म्हणूनही ओळखले जात होते, जरी हा गट नंतर त्याच्या एका उपविभागानंतर सम्मितीय पंथ म्हणून ओळखला जाऊ लागला. तरी ९ व्या किंवा १० व्या शतकाच्या आसपास त्याचा ऱ्हास झाला. असे असले तरी, बहुतेक मध्ययुगीन काळात, सम्मितीय पंथ संख्यात्मकदृष्ट्या भारतातील सर्वात मोठा बौद्ध गट होता, ज्याचे अनुयायी इतर सर्व पंथांपेक्षा जास्त होते. भारताच्या उत्तर-पश्चिम भागात सर्वास्तिवादी पंथ सर्वात प्रमुख होता आणि त्यांनी काही सिद्धांत प्रदान केले जे नंतर महायानांनी स्वीकारले. सर्वास्तिवादाशी जोडलेला दुसरा गट म्हणजे सौत्रान्तिका पंथ, ज्याने केवळ सुत्तांचे अधिकार ओळखले आणि सर्वस्तिवादाच्या वैभासिक शाखेने प्रसारित केलेला आणि शिकवला जाणारा अभिधम्म नाकारला. शाब्दिक विचारांच्या आधारे, असे सूचित केले गेले आहे की सौत्रांतिक हे मूळ-सर्वास्तिवादाचे अनुयायी होते. सर्वास्तिवाद आणि मूल-सर्वास्तीवाद यांच्यातील संबंध अस्पष्ट आहेत. इ.स.पूर्व १ ले शतक आणि १ ल्या शतकाच्या दरम्यान, महायान आणि हीनयान या शब्दांचा वापर प्रथम लेखनात केला गेला, उदाहरणार्थ,   (सद्धर्मपुण्डरीकसूत्र)लोटससुत्रा मध्ये.

सध्यस्तिथीत बौद्ध धर्माच्या तीन प्रावस्था अस्तित्वात आहेत.

(१) थेरवाद (२) महायान (३) वज्रयान

थेरवाद पंथ:

थेरवाद हा शब्द दोन शब्दांचा संयुग आहे: थेर आणि वाद; थेर म्हणजे "वृद्ध/ज्येष्ठ", विशेषतः "वृद्ध/ज्येष्ठ बौद्ध भिक्खु"; दुसरा सदस्य वाद मूळ ‘वद’ पासून आला आहे, "बोलणे" म्हणजे "भाषण", "बोलणे", "शब्द", "सिद्धांत" थेरवाद या शब्दाचे इंग्रजीमध्ये वारंवार भाषांतर "द डॉक्ट्रीन ऑफ द एल्डर्स" केले जाते; तुरळक भाषांतरे "ज्येष्ठांचा मार्ग" आणि "ज्येष्ठांची पंथ" आहेत; अगदी "ओल्ड विस्डम स्कूल" हा शब्द बहुधा प्रथम श्रीलंकेच्या पूर्वीच्या इतिवृत्तात, दीपवंसामधील बौद्ध पंथाच्या च्या नावाने आढळतो, जो इसवी सनाच्या चौथ्या शतकातील आहे.

८.३ प्रारंभिक बौद्ध धर्माचे अठरा पंथ

ते अशा प्रकारे तक्त्याद्वारे सादर केले जाऊ शकते.

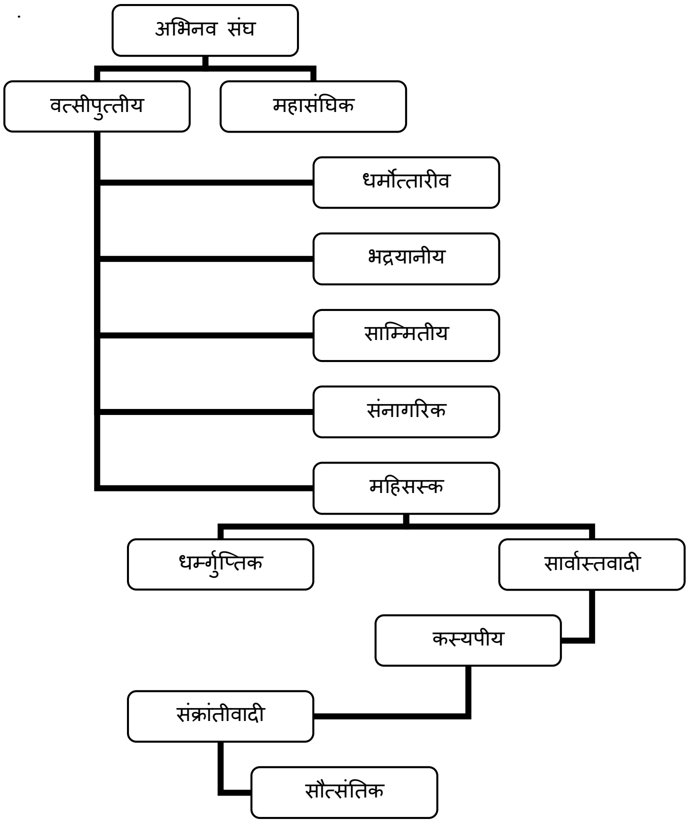

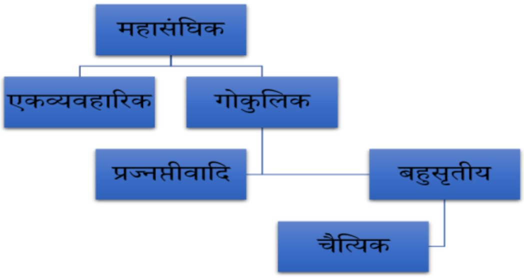

बुद्धांची सर्वात जुनी उपलब्ध शिकवण पाली साहित्यात आढळते आणि ती थेरवाद्यांच्या पंथाशी संबंधित आहे, ज्यांना बौद्ध धर्माची सर्वात प्राचीन पंथ म्हटले जाऊ शकते. हा पंथ बुद्धांची मानवी वैशिष्ट्ये मान्य करतो, आणि मानवी स्वभावाविषयीच्या मनोवैज्ञानिक आकलनाद्वारे वैशिष्ट्यीकृत आहे; आणि चेतनेच्या परिवर्तनासाठी ध्यान करण्याच्या दृष्टिकोनावर जोर देतो. या पंथानुसार बुद्धांची शिकवण अगदी सोपी आहे.ती आपल्याला 'सर्व प्रकारच्या वाईट गोष्टींपासून दूर राहा, जे काही चांगलं आहे ते जमा करायला आणि मन शुद्ध करायला' सांगते. ह्या तीन प्रशिक्षणांद्वारे पूर्ण केले जाऊ शकते: नैतिक आचरण, एकाग्रता आणि अंतर्दृष्टी-विवेकाचा विकास.

थेरवाद प्रत्येक व्यक्तीला त्याच्या ज्ञानासाठी काम करण्यावर भर देतो. भिक्खु आणि भिक्खुणीसाठी, आदर्श म्हणजे अरहंत बनणे, ज्याचा अर्थ "पूर्णपणे मुक्त झालेला" असा

होतो, उपासकांसाठी (प्रत्येक अनुयायी) बुद्धांनी मांडलेला आदर्श म्हणजे किमान प्रवाहात प्रवेश करणारा (श्रोतापन्न) बनणे: अरहंत होण्याच्या मार्गावर पहिले पाऊल टाकणे. अरहंत हि अशी व्यक्ती आहे जिने आत्मज्ञान प्राप्त केले आहे आणि स्वतःला जन्म आणि मृत्यूच्या फेऱ्यातून मुक्त केले आहे. अरहंत आदर्शानुसार अनत्त अहंकारहीनता सिद्धांताची जी समज आहे,जी महायानापेक्षा वेगळी आहे. अगदी मुळात, थेरवाद अनत्त सिद्धांत मानतात याचा अर्थ एखाद्या व्यक्तीचा अहंकार किंवा व्यक्तिमत्व हे बंधन आणि भ्रम आहे. एकदा या भ्रमातून मुक्त झाल्यानंतर, व्यक्ती निब्बाणाचा आनंद घेऊ शकते.

सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे, थेरवाद ध्यानाच्या अभ्यासाद्वारे प्राप्त झालेल्या अंतर्दृष्टीवर भर देतो. ध्यानाद्वारे प्रत्येक व्यक्तीला वैयक्तिकरित्या तीन वैशिष्ट्ये अनुभवली पाहिजेत जी नश्वरता (अनिच्च), दुःख (दुक्ख) आणि अहं-रहितता (अनत्त) या मनाच्या घटनेशी संबंधित आहेत. यामुळे मनाला लोभ, द्वेष आणि अविद्या (भ्रम) यांपासून शुद्ध करता येईल. त्याची शिकवण पाली तिपिटकामधून घेतली गेली आहे आणि त्याची मूलभूत शिकवण चार आर्य सत्यांपासून सुरू होते. थेरवाद शिकवतो की आत्मज्ञान हे देव किंवा इतर बाह्य शक्तींच्या मदतीशिवाय पूर्णपणे स्वतःच्या प्रयत्नातून प्राप्त होते.

थेरवाद पंथाची भारतामध्ये इ.स.पूर्व १ पर्यंत भरभराट झाली. नंतर त्याची जागा महायान पंथाने घेतली. आजकाल श्रीलंका, म्यानमार आणि थायलंड ही तीन दिग्गज थेरवाद राष्ट्रे आहेत ज्यांचे जवळचे धार्मिक संबंध आहेत. लाओस आणि कंबोडियाने आपली धार्मिक चमक गमावली असली तरीही ते दोघेही थेरवाद देश म्हणून ओळखले जाण्यास पात्र आहेत. व्हिएतनाममध्ये, पूर्वी शुद्ध महायानांची भूमी, थेरवाद काही प्रमाणात विकसित होत आहे. बांगलादेशच्या डोंगराळ प्रदेशात बरुआ, चकमा आणि माघ आणि चितगाव परिसरातील त्यांचे सहकारी अजूनही कट्टर थेरवादी असल्याचे सिद्ध होते. दक्षिण चीनच्या सीमावर्ती प्रदेशातील शान्सचेही असेच आहे.

भारताबाबत, बौद्ध धर्माच्या जन्माची आणि संपुष्टाची भूमी असलेल्या थेरवाद पंथच्या पुनरुज्जीवनाची चिन्हे अलीकडेच दिसून येतात. अलीकडच्या काळात भारतात विपश्यना तंत्राच्या पुनरुज्जीवनामुळे आपण थेरवाद शिकवणींचे पुनरुज्जीवन आणि पालीचे पुनरुज्जीवन देखील पाहू शकतो.

महायान पंथ:

महायान, ज्याचा अर्थ संस्कृतमध्ये "महान वाहन" आहे, ही बौद्ध धर्मातील दोन प्रमुख पंथांपैकी एक आहे. ई.स.पू. १ ल्या शतकात हि थेरवाद या इतर प्रमुख पंथापासून एक वेगळ पंथ म्हणून उदयास आला. इ.स.२ रे शतकात महायान स्पष्टपणे परिभाषित केले गेले. आचार्य नागार्जुन यांनी सुन्यताचे महायान तत्त्वज्ञान विकसित केले आणि मध्यमिका-कारिका नावाच्या एका छोट्या मजकुरात सर्वकाही शून्य आहे हे सिद्ध केले. चौथ्या इ.स.४ च्या सुमारास, आचार्य असंग आणि आचार्य वसुबंधू होते ज्यांनी महायानावर प्रचंड लेखन केले. इ.स. पहिल्या शतकानंतर महायानवाद्यांनी निश्चित भूमिका घेतली आणि तेव्हाच महायान आणि हीनयान या संज्ञा प्रचलित झाल्या.

आपण हीनयानाचा थेरवादाशी साम्यता करू नये कारण त्या समानार्थी नाहीत. ई.पू. तिसऱ्या शतकात थेरवाद बौद्ध धर्म श्रीलंकेत गेला. जेव्हा महायान अजिबात अस्तित्वात नव्हते तेव्हा हीनयान पंथ भारतात विकसित झाले आणि श्रीलंकेत अस्तित्वात असलेल्या बौद्ध धर्मापासून स्वतंत्र अस्तित्व होते. आज जगात कुठेही हीनयान पंथ अस्तित्वात नाही. म्हणून, १९५० मध्ये कोलंबोमध्ये उद्घाटन झालेल्या बौद्धांच्या जागतिक संस्थेनेने सर्वानुमते निर्णय घेतला की आज श्रीलंका, थायलंड, ब्रह्मदेश, कंबोडिया, लाओस इत्यादींमध्ये अस्तित्वात असलेल्या बौद्ध धर्माचा उल्लेख करताना हीनयान हा शब्द वगळण्यात यावा. हा थेरवाद, महायान आणि हीनयान यांचा संक्षिप्त इतिहास आहे.

महायानाला थेरवादापासून वेगळे करणारा प्रमुख सैद्धांतिक मुद्दा म्हणजे शुन्यता किंवा "रिक्तता." शुन्यता हे अनात्म किंवा अनत्ताच्या सिद्धांताचे गहनीकरण आहे, जे सर्व बौद्ध धर्माच्या मूलभूत शिकवणींपैकी एक आहे. या सिद्धांतानुसार, वैयक्तिक अस्तित्वामध्ये कायमस्वरूपी, अविभाज्य, स्वायत्त अस्तित्वाच्या अर्थाने "स्व" नाही. महायान शिकवते की प्राणी आणि घटना यांचे स्वतःचे कोणतेही आंतरिक अस्तित्व नाही आणि ते फक्त इतर प्राणी आणि घटनांच्या संबंधात ओळख घेतात. शुन्यता ही एक परिपूर्ण वास्तविकता आहे जी सर्व वस्तू आणि प्राणी यांसाठी अव्यक्त आहे. महायान प्रथेचा आदर्श म्हणजे बोधिसत्व, "ज्ञानप्राप्ती करणारा," जो सर्व प्राण्यांच्या ज्ञानप्राप्तीसाठी कार्य करतो. वर्षानुवर्षे, महायान विविध पद्धती आणि सिद्धांतांसह अधिक पंथांमध्ये विभागले गेले. हे भारतातून चीन आणि तिबेट, नंतर कोरिया आणि जपानपर्यंत पसरले.

आज त्या देशांमध्ये महायान हे बौद्ध धर्माचे प्रमुख स्वरूप आहे. महायान पुढे अनेक उप-पंथात विभागले गेले आहे, जसे की प्योर लैंड (Pure Land) आणि झेन (Zen).त्यानुसार, बुद्ध लोकोत्तर आहेत आणि ते केवळ बाह्य जीवनाशी जोडलेले आहेत. बुद्धाच्या या संकल्पनेने महायान तत्त्वज्ञानाच्या वाढीस मोठा हातभार लावला. महायान पंथाचा आदर्श बोधिसत्वाचा आहे, जो इतर सर्व प्राण्यांना सहानुभूतीपूर्वक मदत करण्यासाठी स्वतःच्या ज्ञानप्राप्तीस उशीर करतो आणि शेवटी सर्वोच्च बोधीला प्राप्त होतो. महायान बौद्ध धर्माचे साहित्य संस्कृतमध्ये आहे.

थेरवादाची महायानाशी तुलना: वेन. डॉ. डब्ल्यू. राहुल "जेम्स ऑफ बुद्धीस्ट विजडम" मध्ये थेरवादाची महायानशी तुलना करताना लिहितात.

'दोघेही शाक्यमुनी बुद्धांना गुरू मानतात.

- चार आर्य सत्ये दोन्ही पंथांमध्ये अगदी सारखीच आहेत.
- दोन्ही पंथांमध्ये अष्टांगिक मार्ग सारखाच आहे.
- पटीच्च-समुप्पाद किंवा अवलंबित उत्पत्ति दोन्ही पंथांमध्ये समान आहे.
- दोघांनीही या जगाची निर्मिती आणि शासन करणाऱ्या सर्वोच्च अस्तित्वाची कल्पना नाकारली.

- दोघेही अनिच्च, दुख, अनत्त आणि सील, समाधी, पञया कोणत्याही फरकाशिवाय स्वीकारतात.

या बुद्धांच्या सर्वात महत्वाच्या शिकवणी आहेत आणि त्या सर्व दोन्ही पंथांनी कोणत्याही प्रश्नाशिवाय स्वीकारल्या आहेत.

असेही काही मुद्दे आहेत जिथे ते वेगळे आहेत. एक स्पष्ट म्हणजे बोधिसत्व आदर्श. बरेच लोक म्हणतात की महायान हे बोधिसत्वत्वासाठी आहे जे बुद्धत्वाकडे नेणारे आहे तर थेरवाद हे अरहंतत्वासाठी आहे. बुद्ध देखील अरहंत होते हे लक्षात घेतले पाहिजे. पच्चेक बुद्ध देखील अरहंत आहेत. शिष्य हा अरहंत देखील असू शकतो. महायान ग्रंथ अरहंत-यान, अरहंत वाहन हा शब्द वापरत नाहीत. त्यांनी तीन संज्ञा वापरल्या: बोधिसत्वयान, प्रतेका-बुद्धायान आणि श्रावकयान. थेरवाद परंपरेत या तिघांना बोधी म्हणतात.

काही लोकांची कल्पना आहे की थेरवाद स्वार्थी आहे कारण ते शिकवते की लोकांनी स्वतःचा मोक्ष शोधला पाहिजे. पण स्वार्थी माणसाला ज्ञान कसे मिळेल? दोन्ही पंथ तीन यान किंवा बोधी स्वीकारतात परंतु बोधिसत्व आदर्श मानतात. महायानाने अनेक गूढ बोधिसत्व निर्माण केले आहेत तर थेरवाद आपल्यातील एक बोधिसत्व मानतो जो आपले संपूर्ण जीवन परिपूर्णतेच्या प्राप्तीसाठी समर्पित करतो, शेवटी जगाच्या कल्याणासाठी, जगाच्या आनंदासाठी पूर्णतः प्रबुद्ध बुद्ध बनतो.

थेरवादाची महायानाशी तुलना:

स्थान	दक्षिणी (श्रीलंका, थायलंड, बर्मा, लाओस, कंबोडिया, आग्नेय आशियातील काही भाग)	उत्तर (तिबेट, चीन, तैवान, जपान, कोरिया, मंगोलिया, आग्नेय आशियातील काही भाग)
पंथ	एक हयात असलेला पंथ (एकावेळी तब्बल १८ पंथ) ८ प्रमुख पंथ: चार सराव-आधारित (झेन, प्योर लैंड, वज्रयान, विनय); चार तत्त्वज्ञानावर आधारित (तेंडाई, अवमतसक, योगचरा आणि माध्यमिका)	
बौद्ध धर्मग्रंथ	फक्त पाली साहित्य/तिपिटक	थेरवाद तिपिटकाची पुस्तके आणि इतर अनेक सूत्रे (उदा. लोटस सूत्र)
बुद्ध	केवळ ऐतिहासिक बुद्ध (गौतम) आणि भूतकाळातील बुद्ध	गौतम बुद्ध व अमिताभ, औषधी बुद्ध आणि इतर
बोधिसत्व	फक्त मैत्रेय	मैत्रेय व अवलोकितेश्वर, मंजुश्री, क्षितीगर्भ आणि समंतभद्र
प्रशिक्षणाचे ध्येय	अरहंत	बोधिसत्व मार्गाने बुद्धत्व

३ बुद्ध शरीरे (त्रिकाय)	खूप मर्यादित जोर; मुख्यतः निर्मान-काया आणि धर्म-कायावर	संभोग-काया किंवा सुख काया
मूळ भाषा	पाली	संस्कृत
शिकाविण्याची ची भाषा	तिपिटक फक्त पालीमध्ये आहे. स्थानिक भाषेला पूरक पाली भाषेत शिकवणे.	शास्त्रवचनांचा स्थानिक भाषेत अनुवाद.
बुद्धाचे शिष्य	पाली साहित्यात वर्णन केलेले ऐतिहासिक शिष्य	अनेक बोधिसत्व जे ऐतिहासिक व्यक्ती नाहीत
मंत्र आणि मुद्रा	परित्तांच्या वापरामध्ये काही समतुल्य	वज्रयानात जोर दिला; कधीकधी इतर पंथांमध्ये समाविष्ट केले जाते.
बार्डो (लिंबो)	नाकारले	सर्व पंथांनी शिकवले
बौद्धेतर प्रभाव	मुख्यतः बौद्धपूर्व भारतीय प्रभाव जसे की कर्म, संघ इत्यादी संकल्पना.	नवीन संस्कृतींमध्ये (चीन, जपान, तिबेट) प्रसारित झाल्यामुळे स्थानिक धार्मिक कल्पनांचा जोरदार प्रभाव.
बुद्ध निसर्ग	शिकवले नाही	विशेषत: सराव-आधारित पंथांमध्ये जोर दिला
विधी	खूप कमी; जोर दिला नाही	अनेक, स्थानिक सांस्कृतिक प्रभावामुळे

courtsey,(http://www.religionfacts.com/buddhism/fastfacts/differences_theravada_mahayana.htm)

थेरवाद आणि महायान बौद्ध धर्मातील फरक:

बौद्ध धर्माचे दृतचित्र: शिकवणी आणि विषयांचा सारांश

#	विषय	थेरवाद बौद्ध धर्म	महायान बौद्ध धर्म
१	बुद्ध	केवळ ऐतिहासिक गौतम (शाक्यमुनी) बुद्ध आणि भूतकाळातील बुद्ध स्वीकारले जातात.	शाक्यमुनी बुद्धांव्यतिरिक्त, अमिताभ आणि औषधी बुद्ध सारखे इतर समकालीन बुद्ध देखील खूप लोकप्रिय आहेत.
२	**बोधिसत्व**	केवळ मैत्रेय बोधिसत्व स्वीकारले जातात	मैत्रेयाशिवाय अवलोकितेश्वर, मंजुश्री, क्षितीगर्भ आणि समंथबद्र हे चार अतिशय प्रसिद्ध बोधिसत्व आहेत.
३	**प्रशिक्षणाचे उद्दिष्ट**	अरहंत किंवा पच्चेक-बुद्ध.	बुद्धत्व (बोधिसत्व मार्गाने).

४	**बौद्ध धर्मग्रंथांचे संघटन**	पाली साहित्य ३ पिटकामध्ये विभागलेला आहे (तिपिटक): ५ पुस्तकांचे विनय पिटक, ५ संग्रहांचे सुत्त पिटक (अनेक सुत्त) आणि ७ पुस्तकांचे अभिधम्म पिटक.	महायान बौद्ध साहित्यामध्ये शिस्त, प्रवचन (सूत्रे) आणि धर्म विश्लेषणाचे त्रिपिटक देखील समाविष्ट आहे. हे सहसा कारण आणि अटी आणि श्लोक यासारख्या विषयांच्या १२ विभागांमध्ये आयोजित केले जाते. त्यात अक्षरशः सर्व थेरवाद तिपिकटा आणि नंतरच्या नसलेल्या अनेक सूत्रांचा समावेश आहे.
५	**बोधचित्ताची संकल्पना**	मुख्य भर म्हणजे आत्ममुक्ती. सर्व विकृती नष्ट करण्यासाठी स्वतःवर पूर्ण अवलंबून असणे आवश्यक आहे.	आत्ममुक्ती व्यतिरिक्त, महायान अनुयायांसाठी इतर संवेदनशील प्राण्यांना मदत करणे महत्वाचे आहे.
६	**त्रिकाय संकल्पना**	बुद्धाच्या ३ शरीरांवर खूप मर्यादित भर. संदर्भ मुख्यतः निर्मान-काया आणि धर्म-कायावर आहेत.	महायान बौद्ध धर्मात अतिशय चांगला उल्लेख आहे. संभोग-काया किंवा त्रिकाय संकल्पना पूर्ण करतात.
७	**प्रसाराचा मार्ग**	दक्षिणेकडील प्रसार: श्रीलंका, थायलंड, बर्मा, लाओस आणि कंबोडिया आणि आग्नेय आशियातील काही भाग.	उत्तर प्रसार: तिबेट, चीन, तैवान, जपान, कोरिया, मंगोलिया आणि आग्नेय आशियाचे काही भाग.
८	**धर्मशिक्षणाची भाषा**	तिपिटक हे काटेकोरपणे पालीमध्ये आहे. पाली भाषेत धर्मशिक्षण स्थानिक भाषेद्वारे पूरक.	बौद्ध कॅननचे स्थानिक भाषेत भाषांतर केले जाते (अनुवाद न करता येण्याजोगे वगळता), उदा. तिबेटी, चीनी आणि जपानी. प्रसाराची मूळ भाषा संस्कृत आहे.
९	**निर्वाण (पालीमध्ये निब्बान)**	बुद्धांनी प्राप्त केलेले निर्वाण आणि अरहंत किंवा पच्चेक बुद्ध यांच्यात कोणताही भेद केला जात नाही.	'संसारापासून मुक्ती' म्हणूनही ओळखले जाते, तिन्ही स्थितींच्या प्राप्तीच्या पातळीत सूक्ष्म भेद आहेत.
१०	**शाक्यमुनी बुद्धांचे शिष्य**	मुळात ऐतिहासिक शिष्य, मग ते अरहंत असोत की सामान्य.	शाक्यमुनी बुद्धांनी अनेक बोधिसत्वांची ओळख करून दिली आहे. यापैकी बहुतेक ऐतिहासिक व्यक्ती नाहीत.
११	**धार्मिक विधी**	काही विधी आहेत परंतु महायान पंथांप्रमाणे त्यावर जास्त जोर दिला जात नाही.	स्थानिक सांस्कृतिक प्रभावामुळे, विधींच्या वापरावर जास्त भर दिला जातो; उदा. मृत व्यक्तीसाठी विधी, पेतास खाऊ घालणे, तांत्रिक विधी (वज्रयानात).
१२	**मंत्र आणि मुद्रांचा वापर**	परित्तांच्या वापरामध्ये काही समतुल्य.	महायान बौद्ध धर्माच्या वज्रयान पंथत जोरदार सराव केला. इतर पंथांनीही त्यांच्या दैनंदिन पूजामध्ये काही मंत्र समाविष्ट केले आहेत.
१३	**मृत्यू आणि मृत्यूचे पैलू**	मृत्यू आणि मृत्यूच्या प्रक्रियेवर फारच कमी संशोधन आणि ज्ञान. सहसा, मरण पावलेल्या व्यक्तींना नश्वरता, दुःख आणि शून्यता यावर ध्यान करण्याचा सल्ला दिला जातो.	वज्रयान पंथ या भागात विशेषतः सावध आहे. लोक मरण्यापूर्वी अनेक आंतरिक आणि बाह्य चिन्हे प्रकट करतात. मृत व्यक्तीच्या पुढील पुनर्जन्मात मदत करण्यासाठी मृत्यूनंतर लगेचच काही आठवड्यांत गुणवत्तेच्या पद्धतींचे हस्तांतरण करण्यात प्रचंड ताण आहे.

१४	**बार्डो**	थेरवाद पंथात मृत्यूनंतर आणि पुनर्जन्माच्या मधल्या टप्प्याकडे दुर्लक्ष केले जाते.	सर्व महायान पंथ हे मृत्यूनंतरचे पैलू शिकवतात.
१५	**दिवसातून एक जेवण**	थेरवाद संघांमध्ये हे प्रमाण आहे.	ही एक अत्यंत आदरणीय प्रथा आहे परंतु ती विविध संघांमधील प्रत्येक व्यक्तीच्या स्वभावावर सोडली जाते.
१६	**मंदिरात पूजा**	शाक्यमुनी बुद्धाची प्रतिमा असलेली साधी मांडणी उपासनेचा केंद्रबिंदू.	जोरदार विस्तृत असू शकते; शाक्यमुनी बुद्ध आणि दोन शिष्यांसाठी एक दालन, ३ बुद्धांसाठी (अमिताभ आणि औषधी बुद्धांसह) एक दालनआणि ३ प्रमुख बोधिसत्वांसाठी एक दालन; संरक्षकांव्यतिरिक्त, इ.
१७	**परंपरेच्या पंथ**	वर्षांच्या विसर्जनानंतर वाचलेली एक प्रमुख पंथ ही संख्या १८ वरून कमी करते.	शिकवणीच्या आंशिक सिद्धांतांवर (सूत्रे, शास्त्र किंवा विनय) आधारित ८ प्रमुख (चीनी) पंथ. शुद्ध भूमी/अमिताभ, चान, वज्रयान आणि विनय (सामान्य लोकांसाठी नाही) या पद्धतींकडे झुकलेल्या चार पंथ तिएन ताई, अवमतसाका, योगाचारा आणि माध्यमिका यांसारख्या तत्त्वज्ञानावर आधारित पंथांपेक्षा अधिक लोकप्रिय आहेत.
१८	**बौद्धेतर प्रभाव**	मुख्यतः पूर्व-बौद्ध धर्म भारतीय/ब्राह्मण प्रभाव. शाक्यमुनी बुद्धांच्या जीवनकाळात कर्म, संघ इत्यादी अनेक संज्ञा प्रचलित होत्या. वेद आणि उपनिषदांमधून संदर्भ घेतले गेले.	इतर सभ्यतांमध्ये लोकांनी एकत्रीकरण आणि दत्तक घेत असताना, परस्परांवर मोठा प्रभाव पडला. चीनमध्ये, कन्फ्यूशिअनवाद आणि ताओवाद या दोघांनी बौद्ध धर्मावर काही प्रभाव पाडला ज्याचा परिणाम स्वदेशी विश्वासांवर झाला. जपान आणि तिबेटमध्ये या परिस्थितीची पुनरावृत्ती झाली.
१९	**बुद्ध स्वभाव**	थेरवाद परंपरेच्या शिकवणीपासून अनुपस्थित.	विशेषत: पंथांकडे कलते पद्धतींमुळे खूप तणाव.

(http://www.buddhanet.net/e-learning/snapshot02.htm)

वज्रयान पंथ:

"वज्र" या शब्दाचा अर्थ मेघगर्जना, एक पौराणिक शस्त्र आणि दैवी गुणधर्म आहे जो आदिम, किंवा अविनाशी, पदार्थापासून बनविला गेला होता आणि त्यामुळे कोणत्याही अडथळ्याला किंवा अडथळ्याला छेदू शकतो आणि आत प्रवेश करू शकतो. दुय्यम अर्थ म्हणून, "वज्र" या अविनाशी पदार्थाचा संदर्भ देतात आणि म्हणून काहीवेळा "हिरा" म्हणून अनुवादित केले जाते. म्हणून वज्रयानाचे इंग्रजीमध्ये काहीवेळा "द ॲडमंटाइन व्हेईकल" किंवा "द डायमंड व्हेईकल" असे भाषांतर केले जाते.

वज्र ही एक राजदंड सारखी विधी वस्तू आहे, ज्याच्या मध्यभागी एक गोलाकार (आणि काहीवेळा गॅंकिल) असतो आणि गजाच्या दोन्ही टोकाला गुंडाळून ठेवलेल्या आरयांची संख्या (साधनावर अवलंबून) असते. वज्र हे पारंपारिकपणे तांत्रिक विधींमध्ये घंटा किंवा घंटा यांच्या संयोगाने वापरले जाते; प्रतिकात्मकदृष्ट्या, वज्र पद्धत तसेच महान आनंदाचे प्रतिनिधित्व करू शकते आणि घंटा म्हणजे विवेकता, विशेषत: शून्यता किंवा अंतर्निहित अस्तित्वाची जाणीव असलेले शहाणपण.

वज्रयानचा असा दावा आहे की त्याच्या शिकवणी बुद्धांनी त्याच्या ज्ञानानंतर १६ वर्षांनी प्रथम स्पष्ट केल्या होत्या, परंतु किटागावा यांनी या दाव्याला 'स्पष्टपणे मूर्ख' म्हटले आहे. मंत्रायाणाचा प्रारंभिक टप्पा चौथ्या शतकात सुरू झाला असे विद्वानांनी म्हटले आहे. केवळ ७ व्या किंवा ८ व्या शतकाच्या सुरुवातीपासून, तांत्रिक तंत्रे आणि दृष्टीकोनांनी भारतातील बौद्ध प्रथेवर अधिकाधिक वर्चस्व गाजवले. पहिले तांत्रिक (वज्रयान बौद्ध) ग्रंथ ३ऱ्या शतकात प्रकट झाले आणि १२व्या शतकापर्यंत दिसून आले.

८.४ सारांश

बौद्ध धर्माच्या विविध पंथांबद्दलची मूलभूत माहिती ही बौद्ध धर्माच्या विकासाच्या युगानुयुगे अधिक चांगल्या प्रकारे समजून घेण्यासाठी उपयुक्त आहे. थेरवाद, महायान आणि वज्रयान बौद्ध धर्माच्या प्रचलित व्यापक वर्गीकरणात बुद्धाच्या शिकवणीची उत्क्रांती जगाच्या वेगवेगळ्या भागात दिसून येते, हे समजणे सोपे आहे की सर्व पंथ बुद्धाच्या मूलभूत शिकवणींवर विश्वास ठेवतात आणि मानतात. बुद्ध मुक्तीकडे नेणाऱ्या मार्गाचे संस्थापक आहेत.

तक्ते त्याकाळी प्रचलित असलेल्या बौद्ध धर्मातील विविध पंथांना समजून घेण्यास मदत करतात, जरी आज आपण सर्व प्रकारांचे मुख्य तीन थेरवाद, महायान आणि वज्रयानमध्ये वर्गीकरण करतो- जिथे नंतरचे फार कमी ठिकाणी प्रचलित आहे. भारतातील बौद्ध धर्माचे पुनरुज्जीवन हे श्रीलंका, म्यानमार आणि थायलंड सारख्या देशांकडून घेतलेल्या थेरवाद परंपरेचे आहे.

८.५ प्रश्न

१) थोडक्यात लिहा - बौद्ध धर्माच्या पंथांना समजून घेण्यासाठी बौद्ध परिषदेचे महत्त्व.

२) थेरवाद बौद्ध धम्म आणि त्यातून निर्माण झालेले विविध पंथ यावर भाष्य करा.

३) थेरवाद आणि महायान बौद्ध धर्मात फरक करा.

४) वज्रयान बौद्ध धम्म काय आहे आणि ते थेरवाद आणि महायान पेक्षा वेगळे कसे आहे ?

५) भारतातील बौद्ध धर्माच्या विविध पंथांचा अभ्यास करण्यासाठी स्त्रोत आणि त्याची प्रासंगिकता यावर एक छोटी टीप लिहा.

८.६ संदर्भ

- Dutt Nalinaksha- Buddhist Sects in India
- Ven. Sujato -Sects and Sectarianism: The Origins of Buddhist Schools
- H W Schumann- Buddhism: an outline of its teachings and Schools.
- Williams, Paul - Buddhism: The early Buddhist schools and doctrinal history; Theravāda doctrine, vol. 2

*****

९

बौद्ध धर्माचा प्रसार

घटक रचना

९.० उद्दिष्टे

९.१ प्रस्तावना

९.२ बौद्ध धर्माचा प्रसार

९.३ आशियाई देशांमध्ये बौद्ध धर्म

९.४ सारांश

९.५ प्रश्न

९.६ संदर्भ

९.० उद्दिष्टे

हा अभ्यास खालील उद्देशांसह केला जातो.

- सामान्य लोकांना धम्माचे पालन करण्याचे बौद्ध धर्माचे आवाहन समजून घेणे.
- बौद्ध धर्माच्या प्रसारामध्ये भिक्खु, भिक्खुनी आणि व्यापारी यांची भूमिका समजून घेणे.
- बौद्ध धर्माच्या प्रसारामध्ये राजांचे संरक्षण समजून घेणे.
- कला आणि वास्तुकला आणि बौद्ध धर्माच्या प्रसारावर त्याचा प्रभाव अभ्यासणे.
- बौद्ध धर्माच्या प्रसारामध्ये साहित्य आणि ग्रंथ विशेषत: तिपिटकाची भूमिका.

९.१ प्रस्तावना

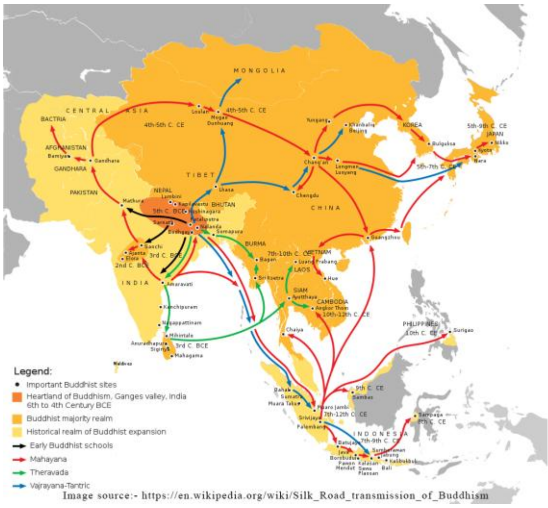

Image source:- https://en.wikipedia.org/wiki/Silk_Road_transmission_of_Buddhism

चरथ भिक्खवे चारिकं बहुजनहिताय बहुजनसुखाय.....हे तथागतांचे प्रेरणादायी शब्द आहेत जे जगातील दूरवरच्या देशांत बुद्धाची शिकवण (धम्म) पसरवण्यामागची प्रेरणादायी शक्ती आहेत. पूर्वीच्या भिक्खुच्या धम्म प्रसारांच्या उत्कटतेकडे दुर्लक्ष करता येत नाही ज्यांनी धम्माचा प्रसार दूरदूरपर्यंत केला, किंबहुना हे तेच भिक्खु आहेत ज्यांनी आपल्या आवेशाने ज्ञात अज्ञात अडथले/धोके ओलांडले आणि इतरांच्या भल्यासाठी धम्माचा प्रचार करण्यासाठी दूरदूरपर्यंत पोहोचण्यासाठी प्रवासातील त्रासही सहन केला.

हेच प्रवास यात्रेकरूंना नंतरच्या दशकांमध्ये भारतातील पवित्र स्थळांना भेट देण्यामागचे कारण आहेत. कोणीतरी म्हटले की हे प्रवास केंद्रपसारक आहेत असे म्हणता येईल, त्यामध्ये ते या पवित्र स्थळांपासून दूर जाते, दक्षिण-पूर्व आशियाई देशांमध्ये भारतासारख्या अज्ञात भागात प्रवास न केलेल्या मार्गांनी.

व्यापारी आणि राज्यकर्ते: या विकसनशील धम्म प्रसारांच्या कार्याच्या चळवळींनी बुद्धाच्या शिकवणी शतकानुशतके दूरवर पसरवल्या: प्रथम दक्षिण-पूर्व आशियापर्यंत, नंतर मध्य आशियामार्गे चीन आणि उर्वरित पूर्व आशियापर्यंत आणि शेवटी तिबेट आणि मध्य आशियाच्या पुढील भागात. परदेशी व्यापाऱ्यांच्या बौद्ध श्रद्धेतील स्थानिक स्वारस्यामुळे बहुतेकदा ते या प्रदेशांमध्ये वेगळ्या वेगळ्या पद्धतीने विकसित झाले. काहीवेळा शासकांनी त्यांच्या लोकांमध्ये नैतिकता आणण्यासाठी बौद्ध धर्म स्वीकारला, परंतु कोणालाही धर्मांतर करण्यास भाग पाडले नाही. बुद्धाचा संदेश लोकांसाठी उपलब्ध करून देऊन, लोक काय उपयुक्त आहे ते निवडण्यास मोकळे होते.

Dambulla Cave Temple - Sri Lanka
Image source:- https://www.andbeyond.com/experiences/asia/sri-lanka/cultural-triangle/explore-the-cave-temples-of-dambulla/

बुद्धाची शिकवण संपूर्ण भारतीय उपखंडात आणि तेथून संपूर्ण आशियामध्ये शांततेने पसरली. जेव्हा जेव्हा ते नवीन संस्कृतीत पोहोचले तेव्हा, बौद्ध पद्धती आणि शैलींमध्ये बुद्धी (ज्ञान) आणि करुणेच्या आवश्यक मुद्द्यांशी तडजोड न करता स्थानिक मानसिकतेशी जुळण्यासाठी मुक्तपणे सुधारित केले गेले. बौद्ध धर्माने सर्वोच्च प्रमुख असलेल्या धार्मिक अधिकाराची एकंदर पदानुक्रम कधीही विकसित केली नाही. त्याऐवजी, ज्या देशात तो पसरला त्या प्रत्येक देशाने स्वतःचे स्वरूप, स्वतःची धार्मिक रचना आणि स्वतःचे आध्यात्मिक प्रमुख विकसित केले.

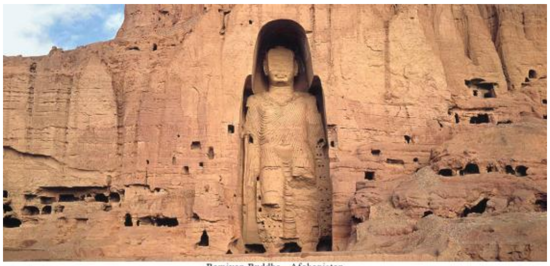

Bamiyan Buddha - Afghanistan
Image source:- https://www.khanacademy.org/humanities/ap-art-history/west-and-central-asia-apahh/central-asia/a/bamiyan-buddhas

बौद्ध धर्माचे दोन प्रमुख विभाग आहेत: थेरवाद-हीनयान (लहान/माफक वाहन) जे वैयक्तिक मुक्तीवर जोर देते, आणि महायान (विशाल वाहन), जे इतरांना फायदा होण्यासाठी पूर्ण ज्ञानी बुद्ध बनण्यासाठी काम करण्यावर भर देतात. हीनयान आणि महायान दोन्ही वाहनांचे अनेक उपविभाग आहेत. सध्या, फक्त तीन प्रमुख प्रकार टिकून आहेत: एक दक्षिण-पूर्व आशियातील हीनयान उपविभाग, थेरवाद म्हणून ओळखला जातो, आणि दोन महायान विभाग, म्हणजे चिनी आणि तिबेटी परंपरा.

- थेरवाद परंपरा भारतातून श्रीलंका आणि ब्रह्मदेश (म्यानमार) मध्ये ईसवी सन पूर्व तिसऱ्या शतकात पसरली. तेथून ते उर्वरित दक्षिण-पूर्व आशिया (थायलंड, कंबोडिया आणि लाओस) मध्ये पोहोचले.

- इतर हिनयान पंथ आधुनिक काळातील पाकिस्तान, अफगाणिस्तान, पूर्व आणि किनारपट्टी इराण आणि मध्य आशियामध्ये पसरल्या. मध्य आशियापासून ते २ ऱ्या शतकात चीनमध्ये पसरले. हीनयानाची ही रूपे नंतर भारतातून याच मार्गाने आलेल्या महायान पैलूंशी जोडली गेली आणि शेवटी महायान हे चीन आणि मध्य आशियातील बहुतांश बौद्ध धर्माचे प्रमुख स्वरूप बनले. महायानाचे चिनी रूप नंतर कोरिया, जपान आणि व्हिएतनाममध्ये पसरले.

Tibetan Thangka Painting
Image source: - https://www.amazon.in/Exotic-India-Gautam-Tibetan-Buddhist/dp/B01IISQVK2

- तिबेटी महायान परंपरा भारतीय बौद्ध धर्माच्या पूर्ण ऐतिहासिक विकासाचा वारसा घेऊन ७ व्या शतकात सुरू झाली. तिबेटपासून ते संपूर्ण हिमालयीन प्रदेशात आणि मंगोलिया, मध्य आशिया आणि रशियाच्या अनेक प्रदेशांमध्ये (बुरियातिया, काल्मिकिया आणि तुवा) पसरले.

- याव्यतिरिक्त, २ ऱ्या शतकापासून, महायान बौद्ध धर्माचे भारतीय रूप भारतापासून दक्षिण चीनपर्यंत सागरी व्यापार मार्गाने व्हिएतनाम, कंबोडिया, मलेशिया, सुमात्रा आणि जावा येथे पसरले. त्यापैकी एकही आज अस्तित्वात नाही.

९.२ बौद्ध धर्माचा प्रसार

बौद्ध धर्माचा विस्तार आशियातील बहुतांश भागात शांततापूर्ण होता आणि तो अनेक मार्गांनी झाला. बुद्ध, एक प्रवासी शिक्षक या नात्याने, जवळच्या राज्यांतील ग्रहणक्षम आणि

स्वारस्य असलेल्या लोकांसोबत त्यांचे अंतर्दृष्टी वाटत फिरत राहिले, त्यांचाच आदर्श सर्वांनी ठेवला. त्यांनी आपल्या भिक्खुना जगात पुढे जाण्याची (धम्म प्रसाराची) आणि आपल्या शिकवणींचे स्पष्टीकरण (प्रचार) करण्यास सांगितले. त्याने इतरांना स्वतःचा धर्म धिक्कारण्यास व त्यागून नवीन धर्म स्वीकारण्यास सांगितले नाही, कारण तो स्वतःचा धर्म स्थापन करू इच्छित नव्हता. बुद्धाचा उद्देश केवळ वास्तवाचे आकलन न झाल्यामुळे ते स्वत:साठी निर्माण करत असलेल्या दु:ख आणि दु:खावर मात करण्यास इतरांना मदत करणे हा होता. नंतरच्या पिढ्यांच्या अनुयायांना त्याच्या उदाहरणाने प्रेरणा मिळाली आणि त्यांनी त्यांच्या जीवनात उपयुक्त वाटणाऱ्या त्याच्या पद्धती इतरांना सांगितल्या. ज्याला आता "बौध्दधर्म" असे म्हणतात, त्याचाच प्रसार अशा प्रकारे सर्वदूर झाला.

Painting of Xuanzang. Japan, Kamakura Period (14th century).
https://en.wikipedia.org/wiki/Xuanzang

कधीकधी, प्रक्रिया वेगळ्यापणे विकसित होते. उदाहरणार्थ, जेव्हा बौद्ध व्यापारी वेगवेगळ्या देशांना भेट देऊन स्थायिक झाले, तेव्हा स्थानिक लोकसंख्येच्या काही सदस्यांना या परदेशी लोकांच्या शिकवणी/विश्वासांमध्ये स्वारस्य निर्माण झाले, जसे की नंतर इंडोनेशिया आणि मलेशियामध्ये इस्लामचा परिचय झाला. ही प्रक्रिया बौद्ध धर्मासोबत मध्य आशियातील रेशीम मार्गावरील ओएसिस (वाळवंट) राज्यांमध्ये, सामान्य युगाच्या आधी आणि नंतरच्या दोन शतकांमध्ये घडली. स्थानिक राज्यकर्ते आणि त्यांच्या लोकांना या भारतीय धर्माबद्दल अधिक माहिती मिळाल्यामुळे, त्यांनी व्यापाऱ्यांच्या मूळ प्रदेशातील भिक्खुंना सल्लागार किंवा शिक्षक म्हणून आमंत्रित केले आणि शेवटी, अनेकांनी बौद्ध धर्म स्वीकारला. दुसरी सेंद्रिय पद्धत म्हणजे विजय मिळवणाऱ्या लोकांचे संथ सांस्कृतिक आत्मसात करणे, जसे की ग्रीक लोकांचे सध्याच्या मध्य पाकिस्तानमधील गांधारच्या बौद्ध समाजात, २ ऱ्या शतकाच्या नंतरच्या शतकांमध्ये केला.

बहुतेकदा, प्रसार मुख्यतः एका शक्तिशाली राजाच्या प्रभावामुळे होतो ज्याने स्वतः बौद्ध धर्म स्वीकारला आणि त्याला पाठिंबा दिला होता. इ. स. 3ऱ्या शतकाच्या मध्यात, उदाहरणार्थ, राजा अशोकाच्या वैयक्तिक समर्थनामुळे संपूर्ण उत्तर भारतात बौद्ध धर्माचा प्रचार आणि प्रसार झाला. या महान साम्राज्य-निर्मात्याने आपल्या प्रजेला बौद्ध धर्माचा अवलंब करण्यास

भाग पाडले नाही, परंतु आपल्या संपूर्ण क्षेत्रामध्ये दगडी स्तंभावर कोरलेली आज्ञापत्रे द्वारा लोकांना नैतिक जीवन जगण्याचा सल्ला दिला आणि स्वतः तत्त्वांचे पालन करून त्याने इतरांना बुद्धाच्या शिकवणीचा अवलंब करण्यास प्रेरित केले.

राजा अशोकानेही त्याच्या राज्याबाहेर सक्रियपणे धर्मप्रसार केला आणि काहीवेळा श्रीलंकेचा राजा देवनंपियातिस्स यांसारख्या परदेशी राज्यकर्त्यांच्या आमंत्रणावर प्रचारक पाठवून दूरवरच्या देशांत प्रचारक मंडळ पाठवले. इतर वेळी तो स्वत:च्या पुढाकाराने भिक्खुंना दूत म्हणून पाठवत असे. भेट देणारे भिक्खु इतरांवर धर्मांतर करण्यासाठी दबाव आणत नसत, तर केवळ बुद्धाची शिकवण उपलब्ध करून देत असत आणि लोकांना स्वत:साठी निवडण्याची मुभा देत असत. दक्षिण भारत आणि दक्षिण ब्रह्मदेश यांसारख्या ठिकाणी बौद्ध धर्माने लवकरच मूळ धरले, तर मध्य आशियातील ग्रीक वसाहतींसारख्या ठिकाणी त्वरित परिणाम झाल्याची नोंद नाही याचा पुरावा मिळतो.

इतर धार्मिक राजे, जसे की १६ व्या शतकातील मंगोल सामर्थ्यशाली अल्तान खान यांनी, बौद्ध शिक्षकांना त्यांच्या राज्यात आमंत्रित केले आणि त्यांच्या लोकांना एकत्र आणण्यासाठी आणि त्यांचे राज्य मजबूत करण्यासाठी बौद्ध धर्माला अधिकृत पंथ घोषित केला. प्रक्रियेत, त्यांनी बौद्धेतर, स्थानिक धर्मांच्या काही प्रथांवर बंदी घातली असेल आणि त्यांचे अनुसरण करणाऱ्यांचा छळही केला असेल, परंतु या दुर्मिळ हालचाली मोठ्या प्रमाणावर राजकीयदृष्ट्या प्रेरित होत्या. अशा महत्त्वाकांक्षी राज्यकर्त्यांनी आजही प्रजेला बौद्ध धर्मातील श्रद्धा किंवा उपासना पद्धती स्वीकारण्यास भाग पाडले नाही. हा धार्मिक पंथाचा भाग नाही.

९.३ आशियाई देशांमधील बौद्ध धर्म

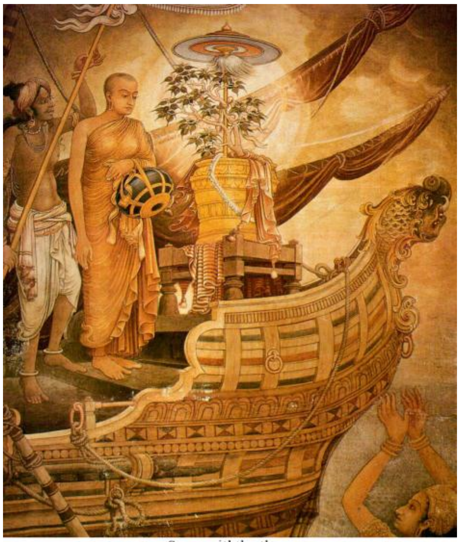

Sangamiththa thero
Image source:- https://www.pinterest.com/pin/543035667564725767/

श्रीलंकेतील बौद्ध धर्म:

श्रीलंका हा सर्वात जुना बौद्ध देश आहे, थेरवाद बौद्ध धर्म हा इ. स. वी सन पूर्व दुसऱ्या शतकात राजा देवनंपिया-तिस्स यांच्या कारकिर्दीत भारताचा सम्राट अशोकाचा पुत्र आदरणीय भिक्खु महिंदा याने इ.स.पू. दुसऱ्या शतकात अधिकृत परिचय केल्यापासून या

बेटावरील प्रमुख धर्म आहे. पुढे अशोकाची कन्या भिक्खुनी संघमित्ता हिने मूळ बोधिवृक्षाची दक्षिणेकडील फांदी तेथे आणली, व ती अनुराधापुरा येथे लावली, असे सांगितले जाते. त्या दिवसापासून ते आजपर्यंत श्रीलंकेतील बौद्धांनी ज्या छत्रछायेखाली बुद्धांनी ज्ञानप्राप्ती केली त्या छायेखाली बोधीवृक्षाच्या या फांदीला परम पूज्यभाव दिला जातो.

Gal Vihara
Image source:- https://www.pinterest.com/pin/543035667564725767/

श्रीलंकेतील भिक्खुंनी थेरवाद आणि महायान या दोन्हींचा दक्षिण-पूर्व आशियात प्रसार करण्यात महत्त्वाची भूमिका मांडली आहे. श्रीलंकेत, इसवी सनाच्या १ल्या शतकात राजा वट्टगामिनीच्या कारकिर्दीत बौद्ध भिक्खू अलोका-विहारात एकत्र आले आणि त्यांनी प्रथमच पाली धर्मग्रंथ म्हणून ओळखले जाणारे त्रिपिटक, शिकवणीची तीन ग्रंथ लिहिले गेले. ४३३ इ. स मध्ये श्रीलंकन भिक्खुंनीने चीनमध्ये भिक्खुनीचा संघ आणला. १६व्या शतकात पोर्तुगीजांनी श्रीलंका जिंकली आणि त्यांच्या मागे आलेल्या डच लोकांप्रमाणेच बौद्ध धर्माचाही क्रूरपणे छळ केला.

१९ व्या शतकाच्या सुरूवातीस जेव्हा ब्रिटीशांनी नियंत्रण मिळवले तेव्हा बौद्ध धर्माचा ऱ्हास होत होता, अशा परिस्थितीने इंग्रजी प्रचारकांना प्रोत्साहन दिले ज्याने नंतर बेटावर ईसाई धर्माचा प्रचार व प्रसाराचा पूर येऊ लागला. परंतु सर्व अपेक्षांच्या विरोधात विहारवासी आणि सामान्य समुदायाने सुमारे १८६० पासून एक मोठे पुनरुज्जीवन घडवून आणले, ही चळवळ वाढत्या राष्ट्रवादाशी हातमिळवणी करत गेली. तेव्हापासून बौद्ध धर्माची भरभराट झाली आहे आणि श्रीलंकेतील भिक्खु आणि प्रवासी सामान्य लोक आशिया, पश्चिम आणि अगदी आफ्रिकेत थेरवाद बौद्ध धर्माचा प्रसार करण्यात प्रमुख आहेत. बौद्ध जगातील काही सर्वात आश्चर्यकारक स्मारके श्रीलंकेतील आहेत आणि दक्षिण भारत आणि श्रीलंका यांच्यातील जवळच्या नातेसंबंधामुळे तिची शिल्पकला कृष्णा खोऱ्यातील सुरुवातीच्या काळाशी आणि नंतरच्या पल्लव आणि चोल राजांशी जवळून संबंधित आहे.

Pyu Ancient Cities : Myanmar
Image source:- https://www.asiatravelgate.com/pyu-ancient-cities-myanmar/

बर्मा मधील बौद्ध धर्म:

इ.स.पूर्व तिसऱ्या शतकात भारतीय सम्राट अशोकाने पाठवलेल्या प्रचारकांनी बर्मामध्ये बौद्ध धर्माची ओळख करून दिली असे मानले जाते. महावंश, म्यानमारमधील बौद्ध धर्माच्या उत्पत्तीचे श्रेय सोना आणि उत्तराथेरांच्या प्रचारकांना देतात, जे ईसवीसनपूर्व ३ऱ्या शतकात, सुवर्नभूमीला आले होते, ज्याची ओळख (गल्फ ऑफ मोतामा) मोटामाच्या आखातावर आहे.

म्यानमारच्या इतिहासात चार प्रबळ वांशिक गट आहेत: मोन, प्यू, म्यानमार आणि शान.

बागानच्या दक्षिण पूर्व ९० मैल अंतरावर असलेल्या पेइकथानोम्यो (विष्णू शहर) येथील पुरातत्त्वीय पुराव्यांद्वारे प्रमाणित केल्याप्रमाणे म्यानमारमध्ये बौद्ध धर्म १ल्या शतकात आधीच भरभराटीला आला होता. बागानच्या दक्षिणेस १६० मैल दक्षिणेकडील आधुनिक प्यायम्यो जवळ, थायेखिट्टाया येथे बौद्ध धर्माचा देखील एक उत्साहवर्धक प्रभाव होता, जेथे ५व्या ते ९व्या शतकापर्यंत हि सभ्यता विकसित झाली.

चौथ्या शतकापासून, प्यूने अनेक बौद्ध स्तूप आणि इतर धार्मिक इमारती बांधल्या गेल्या. या इमारतींच्या शैली, जमिनीच्या आराखड्या, अगदी विटांचा आकार आणि बांधकाम तंत्र आंध्र प्रदेश, विशेषत: सध्याच्या दक्षिण पूर्व भारतातील अमरावती आणि नागार्जुनकोंडा यांना सूचित करतात. सिलोनच्या संपर्काचे काही पुरावे अनुराधापुरा शैलीतील "मूनस्टोन्स" बेकथानो आणि हॅलिन येथे सापडले आहेत. कदाचित ७ व्या शतकापर्यंत, श्री क्षेत्र येथे बावबगी, पायग्या आणि पायमा सारखे उंच गोलाकार स्तूप उदयास आले होते.

Bawbawgyi pagoda - Pyu, Myanmar
https://www.flickr.com/photos/78989877@N02/14755069535

राजा अनवरहता आणि थेरवाद बौद्ध धर्म:

१०५७ मध्ये पॅगनच्या थाटॉन राज्यावर विजय मिळवल्यानंतर अप्पर बर्मामध्ये थेरवाद बौद्ध धर्माचा परिचय करून देणे ही राजा अनवराताची सर्वात मोठी आणि चिरस्थायी कामगिरी होती. शाही आश्रयाने समर्थित, बौद्ध शाळा पुढील तीन शतकांमध्ये हळूहळू गावपातळीवर पसरली, जरी तांत्रिक, महायान, ब्राह्मणवादी, आणि प्राणीवादी प्रथा सर्व सामाजिक स्तरांवर मोठ्या प्रमाणावर गुंतलेल्या राहिल्या.

पॅगनचा राजा अनवरहता आणि मोन राजा मनुहर यांच्यात युद्ध सुरू झाले, जेव्हा राजा मनुहरने पवित्र बौद्ध ग्रंथ देण्यास नकार दिला. युद्धानंतर, राजा मनुहरला पकडण्यात आले आणि त्याच्या मृत्यूपर्यंत त्याला पॅगनमध्ये बराच काळ प्रतिबंधित ठेवण्यात आले. तेथे असताना त्यांनी मनुहर मंदिर बांधले.

Pagan myanmar.com नुसार:

“अनाव्रत हा प्रबळ धार्मिक आवेशाचा राजा होता तसेच एक महान शक्तीचा राजा होता. गुणवत्तेसाठी बनवलेल्या त्याच्या मातीच्या वीटा (वोटिव्ह टॅब्लेट) म्यानमारमध्ये उत्तरेकडील काथापासून दक्षिणेकडील ट्वान्टेपर्यंत मोठ्या प्रमाणावर आढळतात. या विटा मध्ये सामान्यतः समोरच्या बाजूला, भूमिस्पर्श करणारी बुद्धाची बसलेली प्रतिमा असते, ज्याच्या खाली दोन ओळी बौद्ध पंथाचे सार व्यक्त करतात: ‘बुद्धाने कारणे सांगितली आहेत/ सर्व गोष्टींची कारणे आहेत; आणि गोष्टी कशा थांबतात हे देखील, 'तीच सक्षम बुद्ध घोषणा करतो.' याउलट प्रार्थना असेल: 'संसारातून मुक्त व्हावे या इच्छेने महान समृद्ध राजा अनिरुद्ध यांनी स्वतः परमेश्वराची ही प्रतिमा बनवली.

Dvaravati - Sri Thep Historical Park, Thailand
Image source:- https://www.thailanddiscovery.info/thailand-buddhism-dvaravati-art/

"इतिहास सांगतात की थाटॉनमधील एक भिक्खु शिन अरहान, पॅगन मध्ये अनवरहता येथे आले आणि त्याला नियमशास्त्राचा उपदेश केला, ज्यावर अनवरहता विश्वासाच्या परमानंदाने म्हणाले, "महाराज, तुमच्याशिवाय आम्हाला दुसरा आश्रय नाही! आजपासून, माझे महाराज, आम्ही आमचे शरीर आणि आमचे जीवन तुम्हाला समर्पित करतो! आणि महाराज, मी माझी शिकवण तुमच्याकडून घेतो!" शिन अरहानने अनवराताला पुढे शिकवले की शास्त्राशिवाय, तिपिटक, कोणताही अभ्यास होऊ शकत नाही आणि केवळ तिपिटकानेच धर्म दीर्घकाळ टिकेल. अनवरहता यांनी माहिती दिली की थाटॉन येथे तिपिटकाचे तीस संच होते. राजा मनुहा याच्याकडे भेटवस्तूंसह एक दूत पाठवला आणि

तिपिटक मागितला. मनुहाने नकार दिला, त्यावर अनवरहताने बलाढ्य सैन्य पाठवून थॅटोन जिंकले, आणि मनुहाच्या बत्तीस पांढऱ्या हत्तींवरील तिपिटकाचे तीस संच परत आणले, तसेच मनुहा आणि त्याचा दरबार आणि सर्व कारागीर आणि कारागीरी आणले.

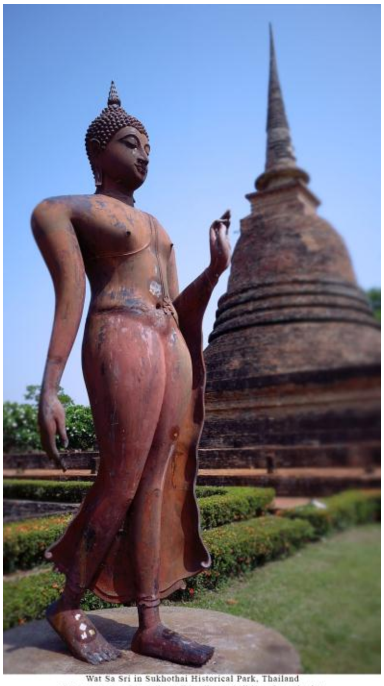

Wat Sa Sri in Sukhothai Historical Park, Thailand
Image source:- https://en.wikipedia.org/wiki/Leela_attitudet

थायलंडमधील बौद्ध धर्म:

तथापि, पुरातत्त्वीय शोध आणि इतर ऐतिहासिक पुराव्यांचा आधार घेत असे म्हणणे सुरक्षित आहे की बौद्ध धर्म प्रथम थायलंडमध्ये पोहोचला जेव्हा त्या देशात मोन-ख्मेर म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या वांशिक लोकांची वस्ती होती, ज्यांची राजधानी द्वारवती ही आता एका शहरात होती. बँकॉकच्या पश्चिमेस सुमारे ५० किमी अंतरावर नाकोन पथम (संस्कृत: नगर प्रथम) म्हणून ओळखले जाते. नाकोन पाथोम येथील महान पॅगोडा, फ्रा पथोम चेदी (प्रथमा सेटिया), आणि देशाच्या इतर भागांतील इतर ऐतिहासिक निष्कर्ष या वस्तुस्थितीची तसेच बौद्ध धर्म, त्याच्या विविध स्वरूपांत, थायलंडमध्ये चार वेगवेगळ्या कालखंडात पोहोचल्याची साक्ष देतात. म्हणजे:

१. थेरवाद किंवा दक्षिणी बौद्ध धर्म

२. महायान किंवा उत्तर बौद्ध धर्म

३. बर्मा (पॅगन) बौद्ध धर्म

४. श्रीलंका (लंकावंश) बौद्ध धर्म.

I. थेरवाद किंवा दक्षिणी बौद्ध धर्म:

थायलंडमध्ये बौद्ध धर्माची ओळख करून देण्यात आलेले पहिले स्वरूप थेरवाद शाळेचे होते, हे धर्मचक्र (धम्माचे चाक), बुद्धाच्या पायांचे ठसे आणि आसन यांसारख्या नाकोन पथोम येथील उत्खननात सापडलेल्या विविध पुरातत्व अवशेषांवरून सिद्ध झाले आहे.

पाली भाषेतील शिलालेख, जे सर्व दगडांमध्ये आहेत. त्यामुळेच सुवर्णभूमीची राजधानी नाकोन पथोम येथे होती असे मत थायलंडचे विद्वान व्यक्त करतात. शिवाय, पाथोम छेदी (पाली: पठम चेतिय) या नावाचा अर्थ "पहिला पॅगोडा" आहे, जे सर्व संभाव्यतेने, सुवर्णभूमीमध्ये बांधलेले पहिले पॅगोडा असल्याचे सूचित करते. हे महावंशाच्या नोंदीमध्ये सहज बसेल- की थेर सोना आणि उत्तरा यांनी सम्राट अशोकाच्या आदेशानुसार सुवर्णभूमीच्या प्रदेशात जाऊन बौद्ध धर्माची स्थापना केली.

Bayon Temple - Angkorwat - Cambodia
Image source:- https://www.pinterest.com/pin/397864948311908781/

Khao Khlang Nok stupa - Sri Thep Historical Park, Thailand
https://www.newmandala.org/will-oil-hunters-destroy-thailands-biggest-ancient-city/

II. महायान किंवा उत्तरीय बौद्ध धर्म:

इसवी सनाच्या पाचव्या शतकाच्या सुरुवातीपासून उत्तर भारतातील काश्मीरमधील महायान बौद्ध धर्मप्रचारक सलग सुमात्रा येथे जाऊ लागले. सुमात्रापासून हा धर्म जावा आणि कंबोडियामध्ये पसरला. सुमारे ७५७ इ. स. (बौद्ध युग: १३००) श्रीविजय राजा त्याच्या राजधानीसह सुमात्रामध्ये सत्तेवर आला आणि त्याचे साम्राज्य मलय द्वीपकल्प आणि द्वीपसमूहात पसरले. दक्षिण थायलंडचा काही भाग (सुरस्थानीपासून खालच्या दिशेने) श्रीविजय राजाच्या अधिपत्याखाली आला. महायानवादी असल्याने, श्रीविजयच्या राज्यकर्त्यांनी महायान बौद्ध धर्माच्या प्रचारासाठी खूप प्रोत्साहन आणि समर्थन दिले. आज

दक्षिण थायलंडमध्ये महायान बौद्ध धर्म तेथे प्रचलित होता हे सिद्ध करण्यासाठी आपल्याकडे बरेच पुरावे आहेत. हा पुरावा स्तूप किंवा चेतिया आणि प्रतिमांच्या स्वरूपात आहे, ज्यात बुद्ध आणि बोधिसत्त (फ्रा फिम) च्या व्होटिव्ह टॅब्लेटचा समावेश आहे, जे जावा आणि सुमात्रा येथे सापडलेल्या सारख्याच प्रकारचे आहे. दक्षिण थायलंडमधील छैया (जया) आणि नाकोन श्री थम्मरथ (नागारा श्री धर्मराजा) मधील चेतियां, महायान प्रभाव स्पष्टपणे दर्शवतात.

III. बर्मा (पॅगन) बौद्ध धर्म:

१०५७ मध्ये राजा अनुरुद्ध (अनावरथा) संपूर्ण बर्मामध्ये शक्तिशाली बनला, त्याची राजधानी पॅगन (मध्य बर्मा) येथे होती. अनुरुद्धने आपले राज्य थायलंडपर्यंत विस्तारले, विशेषत: उत्तर आणि मध्य भाग, ज्यात आता चींगमाई, लोपबुरी आणि नाकोन पाथोम म्हणून ओळखले जाणारे क्षेत्र व्यापले गेले. थेरवाद बौद्ध असल्याने, अनुरुद्ध यांनी थेरवादाच्या कारणाला उत्कटतेने पाठिंबा दिला जो थायलंडप्रमाणेच ब्रह्मदेशाला प्रथम सम्राट अशोकाने पाठवलेल्या प्रचारकाद्वारे थेट भारताकडून मिळाला. तथापि, विचाराधीन असताना, भारतातील बौद्ध धर्म आधीच अधोगतीच्या अवस्थेत होता, आणि ब्रह्मदेश आणि भारत यांच्यातील संपर्क क्षीण झाल्यामुळे, त्यावेळी बर्मामध्ये प्रचलित असलेल्या थेरवाद बौद्ध धर्मात काही बदल झाले आणि त्याने काहीसे वेगळे स्वरूप धारण केले. मूळ शिकवण पासून. हे, नंतरच्या टप्प्यावर, थायलंडमध्ये बर्मा (पॅगन) बौद्ध धर्म म्हणून ओळखले जाणारे बनले. थायलंडवर राजा अनुरुद्धाच्या वर्चस्वाच्या काळात, बर्मी बौद्ध धर्माचा देशावर मोठा प्रभाव होता, विशेषत: उत्तरेकडे, जेथे जवळ असल्यामुळे, बर्माचा प्रभाव अधिक जाणवत होता. हे लक्षणीय आहे की उत्तर थायलंडमध्ये सापडलेल्या बौद्ध अवशेषांवर एक उल्लेखनीय थेरवाद प्रभाव आहे, तर दक्षिणेत सापडलेल्या अवशेषांवर श्रीविजय दिवसांपासूनचे त्यांचे महायान संबंध स्पष्टपणे दिसून येतात. बऱ्याच अंशी हे या वस्तुस्थितीमुळे आहे की, थायलंडवर त्यांच्या अधिपत्याखालील बर्मी लोक केवळ वरच्या थायलंडवरच समाधान मानत होते, तर दक्षिणेला त्यांच्या खमेर (कंबोडियन) वासलांनी राज्य केले होते ज्यांची राजधानी लोपबुरी येथे होती.

IV. श्रीलंका (लंकावंश) बौद्ध धर्म:

थायलंडमध्ये बौद्ध धर्माच्या प्रसाराच्या इतिहासातील हा सर्वात महत्त्वाचा काळ आहे, कारण आजपर्यंत तेथे प्रबळ असलेल्या बौद्ध धर्माच्या त्या देशाचा परिचय झाला. सुमारे ११५३ (बौद्ध युग १६९६) पराक्रमबाहू द ग्रेट (११५३-११८६ इ.स) सिलोनचा राजा झाला, ज्याला प्राचीन काळात लंका म्हणून ओळखले जाते. एक शक्तिशाली सम्राट आणि थेरवाद बौद्ध धर्माचा एक महान समर्थक, पराक्रमबाहूने त्याच्या बेट राज्यात बुद्धाच्या धम्माचा प्रसार आणि दृढीकरण करण्यासाठी बरेच काही केले. थायलंडनेही तिच्या भिक्खूंना सिलोनला पाठवले आणि त्याद्वारे सिलोनकडून उपसंपदा विधी (समन्वय विधी) प्राप्त केली, जी नंतर थायलंडमध्ये लंकावंश म्हणून ओळखली जाऊ लागली. हे सुमारे १२५७ इ.स (बौद्ध युग १८००) होते. वरवर पाहता, अभ्यासानंतर सिलोनहून परत आलेल्या भिक्खूंच्या सुरुवातीच्या तुकड्या, अनेकदा सिलोनच्या भिक्खूंसोबत होत्या, त्यांनी नाकोन श्री थम्मरथ (दक्षिण थायलंड) येथे स्वतःची स्थापना केली, कारण अनेक

बौद्ध अवशेषांवर निश्चितपणे सिलोनचा प्रभाव आहे, जसे की स्तूप आणि बुद्ध प्रतिमा तेथे सापडले. यातील काही अवशेष आजही अस्तित्वात आहेत. या भिक्खुंच्या गुणवत्तेची बातमी लवकरच थायलंडची तत्कालीन राजधानी सुखोथाई येथे पसरली आणि त्या वेळी राज्य करणारे राजा राम कामहेंग यांनी त्या भिक्खुंना आपल्या राजधानीत आमंत्रित केले आणि त्यांना या सिद्धांताच्या प्रचारासाठी आपला शाही पाठिंबा दिला. ही वस्तुस्थिती १२७७ इ.स च्या राजाच्या शिलालेखांपैकी एका शिलालेखात नोंदवली गेली आहे, तेव्हापासून सिलोन (सिंहला) बौद्ध धर्म खूप लोकप्रिय झाला आणि थायलंडमध्ये मोठ्या प्रमाणावर प्रचलित झाला. अनेक विहार, स्तूप, बुद्ध प्रतिमा आणि अगदी बुद्धाच्या पायाचे ठसे, जसे की मध्य थायलंडमधील स्त्रबुरी येथील सुप्रसिद्ध, सिलोनमध्ये लोकप्रिय असलेल्या वापरानुसार बांधले गेले. पाली, थेरवाद किंवा दक्षिणी बौद्ध धर्माची भाषा, या भाषेच्या अभ्यासातही मोठी प्रगती झाली आणि धम्माशी संबंधित सर्व बाबींमध्ये (सिलोन)श्रीलंकेचा प्रभाव जाणवत आहे.

९.५ सारांश

बुद्धाने लोकांना सांगितले की त्यांच्या शिकवणींचे अंधश्रद्धेने पालन करू नका, परंतु त्यांचे काळजीपूर्वक परीक्षण केल्यावरच करा. तेव्हा असेही म्हणता येते कि लोकांनी बुद्धाच्या शिकवणी आवेशी प्रचारकाकडून किंवा शाही हुकुमाने बळजबरीने स्वीकारू नयेत. विविध मार्गांनी, बौद्ध धर्म विविध लोकांच्या गरजा आणि स्वभावांमध्ये बसत असताना, प्रेम, करुणा आणि शहाणपणाचा संदेश घेऊन, संपूर्ण आशियामध्ये शांततेने पसरला. श्रीलंका, थायलंड आणि म्यानमार या दक्षिण-पूर्व आशियाई देशांमध्ये बौद्ध धर्माच्या प्रसारासाठी सम्राट अशोकाचा धम्म प्रचाराचा आवेश जबाबदार आहे. बौद्ध धर्माचे सर्व देशांत चढ-उतार होते पण भारताप्रमाणे तो पूर्णपणे लुप्त झाला नाही.

९.५ प्रश्न

१) विविध देशांमध्ये बौद्ध धर्माच्या प्रसारामध्ये राजे आणि संरक्षकांची भूमिका काय आहे?

२) बौद्ध धर्माच्या प्रसारासाठी बुद्धाची शिकवण कशी जबाबदार आहे?

३) बौद्ध धर्माचा प्रसार नेहमीच शांततापूर्ण असतो- टिप्पणी लिहा.

४) श्रीलंका, म्यानमार आणि थायलंडमध्ये बौद्ध धर्माचा प्रसार थोडक्यात लिहा.

९.६ संदर्भ

- H.R. Perera- Buddhism in Sri Lanka: A Short History
- https://www.accesstoinsight.org/lib/authors/perera/wheel100.html
- Roger Bischoff- Buddhism in Myanmar: A Short History

- https://www.accesstoinsight.org/lib/authors/bischoff/wheel399.html
- Karuna Kusalasaya -Buddhism in Thailand: Its Past and Its Present
- https://www.accesstoinsight.org/lib/authors/kusalasaya/wheel085.html
- Buddhist art and trade routes
- https://www.asiasocietymuseum.org/buddhist_trade/intro.html
- Andrea Acri- Maritime Buddhism
- https://doi.org/10.1093/acrefore/9780199340378.013.638
- Jason Neelis- Early Buddhist Transmission and Trade networks
- https://brill.com/view/title/18172

*****

१०

बौद्ध धर्माच्या प्रसारामध्ये सम्राट अशोकाची भूमिका

घटक रचना

१०.० उद्दिष्टे

१०.१ प्रस्तावना

१०.२ राजा अशोकाचे आदेश

१०.३ चौदा शिलालेख

१०.४ कलिंगा शिलालेख

१०.५ सात स्तंभलेख

१०.६ लघु शिलालेख

१०.७ सारांश

१०.८ प्रश्न

१०.९ संदर्भ

१०.० उद्दिष्टे

हा अभ्यास खालील उद्दिष्टांसह केला जातो:

- शिलालेख आणि साहित्यिक स्त्रोतांद्वारे सम्राट अशोकाचा अभ्यास करणे.
- अशोकाच्या इतिहासाच्या प्रमाणीकरणासाठी पाली साहित्यिक स्त्रोतांची प्रासंगिकता समजून घेणे.
- बौद्ध धर्माच्या प्रसारामध्ये सम्राट अशोकाची भूमिका देणाऱ्या पुरातत्व स्त्रोतांशी-साहित्यिक स्त्रोत कसे जुळतात, याचे विश्लेषण करणे आणि पाहणे.

१०.१ प्रस्तावना

ईसापूर्व तिसऱ्या शतकातील मौर्य वंशाचा तिसरा सम्राट राजा अशोक, एकसंध भारताचा पहिला शासक आणि सर्व काळातील महान राजकीय व्यक्तींपैकी एक होता. त्याने बुद्धांच्या (धम्म) शिकवणुक स्वीकारल्यानंतर, आपले राजकारण एका लष्करी विजयातून धम्मविजयामध्ये बदलले -धार्मिकता आणि सत्याचा विजय. आपल्या साम्राज्याच्या आत आणि पलीकडे बौद्ध धम्माच्या प्रचारासाठी राजेशाही आश्रय देऊन, त्यांनी बौद्ध धम्माचे रूपांतर आशियाच्या संपूर्ण भागात शांततेने पसरलेल्या जागतिक धर्मात होण्यास मदत केली.

अशोकाच्या योगदानाबाबत उत्तर भारत आणि दक्षिण भारतातील साहित्यिक स्त्रोतांमध्ये तफावत असली, तरी शिलालेखांशी संबंधित असल्यामुळे दक्षिणेकडील साहित्याची सत्यता अनेक विद्वानांनी मान्य केली आहे. अशाप्रकारे, दीपवंस, महावंस, सामंतपसादिक या श्रीलंकन स्त्रोतांना साहित्यिक स्त्रोत म्हणून आणि पुरातत्व स्त्रोत म्हणून शिलालेख घेऊन, सम्राट अशोकाच्या त्याच्या विशाल राज्याच्या आत आणि बाहेर बौद्ध धर्माच्या प्रसारामध्ये त्याच्या भूमिकेची चर्चा केली.

- तिसरी बौद्ध परिषद आणि संघाचे शुद्धीकरण
- थेरा मोग्गलीपुत्ततिस यांचे कथावत्थुचे लेखन
- देशाच्या विविध भागांमध्ये धम्म प्रचारक पाठवणे त्यांची सत्यता
- सारनाथ, सांची आणि कोसंबी येथील संघभेदाचे लेख
- महिंदा थेर आणि संघमित्ता थेरी
- धम्मयात्रा आणि स्तंभ आणि स्तूप उभारणी
- अजीविकांसाठी लेण्यांचे उत्खनन
- त्याच्या संपूर्ण राज्यात ८४००० स्तूप आणि विहारांचे बांधकाम.

सम्राट अशोकावरील श्रीलंकेच्या पुराव्याचे अधिक काळजीपूर्वक पुनरावलोकन करणे महत्त्वाचे आहे. लंका बेटाच्या संघाने, त्याच्या अस्तित्वापासूनच, आजपर्यंत, आपल्या चर्चच्या इतिहासाचा सांभाळ (रेकॉर्डिंग) आणि अभ्यास या दोन्हीमध्ये सतत रस घेतला आहे. या प्रक्रियेत त्यांनी राजकीय, सामाजिक आणि आर्थिक पैलूंवर लक्षणीय लक्ष केंद्रित केले आहे. या संदर्भात श्रीलंकेचा पंचवीस शतकांचा लिखित इतिहास संपूर्ण भारतीय उपखंडात एक अद्वितीय उदाहरण आहे.

संघाचा ऐतिहासिक अर्थ असाधारणपणे विकसित झाला आहे आणि केवळ त्यांच्याद्वारे नोंदवलेली माहिती नाटकीयरित्या विशेषत: खालील गोष्टींसाठी अमूल्य असल्याचे सिद्ध झाले आहे.

उद्देश:

(१) शिलालेख आणि स्तंभालेखांवरील “पियदसी” या संज्ञेची अशोकाशी ओळख, जे श्रीलंकेच्या नोंदीमध्ये जतन केलेले होते आणि या पुष्टीकरणाशिवाय अशोकाच्या शिलालेखांचे ऐतिहासिक स्पष्टीकरण अशक्य झाले नसते तर जवळजवळ एका शतकापर्यंत उशीर झाला असता.

(२) सांची येथील स्तूप क्रमांक २ मध्ये असलेया धातू पेटीमध्ये “सपुरिसस्स मोगलीपुत्तस्स” या शिलालेखात अत्यंत सन्माननीय मानले गेलेले अशा मोगलीपुत्तस्सा यांच्या भूमिकेचे आणि कर्तृत्वाचे मूल्यांकन केले होते. (योगायोगाने,

अशाच प्रकारे उत्तर बौद्ध नोंदीमध्ये उद्भवलेल्या उपगुप्तोर यश सारख्या कोणत्याही नावांची ऐतिहासिकता स्थापित केली.)

(३) सांची आणि सोनारी येथील स्तूपांच्या धातू पेटीवर आढळणाऱ्या "हेमवताचरीया" या उपाख्याचे महत्त्व निःसंशयपणे स्थापित करून ज्यामध्ये मज्झिम थेर, कस्सपागोत्त थेर आणि थेर दुंडुभिसाराचे काही अवशेष आहेत, ज्यांनी तिसऱ्या बौद्ध परिषदेला पाठवलेल्या धम्म प्रचारकांच्या विस्तृत यादीमध्ये श्रीलंकन पाली स्रोतांना हिमालय क्षेत्राचे रूपांतरण सोपवण्यात आले. (ही आणि वरील माहिती केवळ तिसरी परिषद आणि धम्म प्रचाराच्या ऐतिहासिकतेची पुष्टी करत नाही तर अशोकाने R.E. XIII मध्ये दावा केलेल्या धर्मप्रचारक भूमिकेला एकमेव साहित्यिक आधार देखील प्रदान करते.)

(४) महान सांची स्तूपाच्या पूर्वेकडील प्रवेशद्वारावर आढळलेल्या बोधी-वृक्षाच्या रोपणाचे चित्रण करणाऱ्या शिल्पकलेच्या दृश्याची ओळख आणि व्याख्या, सजावटीच्या आकृतिबंधांमध्ये मोर आणि सिंह यांच्या प्रतिकात्मकतेने पुष्टी केली आहे जी मौर्य - सिंहली एकता प्रतिबिंबित करतात. (अनुराधापुर येथील बोधीवृक्षाचे अस्तित्व या परंपरेची पुष्टी करते.) पुरातत्व आणि लेखासंबंधी पुराव्यांवरून अशा प्रकारच्या पुष्टीसह, श्रीलंकन पाली स्त्रोत अधिक उच्च प्रमाणात विश्वासार्हता देण्यास पात्र आहेत, विशेषत: जेव्हा त्यांची माहिती उत्तर बौद्ध नोंदीपेक्षा वेगळी आहे.

श्रीलंकन पाली स्त्रोतांनी:

इतर सर्व थेरवादी बौद्ध देशांमध्ये, बर्मा, थायलंड, कंबोडिया आणि लाओसमधील अनेक आवृत्त्यांमध्ये विश्वासूपणे प्रत आणि जतन केलेल्या इतिहासात अशोकाला बौद्ध धर्माचा एक धार्मिक आणि उदार संरक्षक म्हणून दिलेले स्थान आहे. अधोरेखित केलेले मुख्य पैलू खालीलप्रमाणे आहेत:

(१) न्यायालयीन पारम्पिकतेनुसार पाठिंबा दर्शविलेल्या ब्राह्मण याचकांच्या नेहमीच्या आचरणाशी तुलना केल्यामुळे बौद्ध भिक्खुंच्या प्रसन्न आचरणामुळे अशोक बौद्ध धम्माकडे आकर्षित झाले. त्यांनी बौद्धिक आणि आध्यात्मिकदृष्ट्या अधिक समाधानकारक सिद्ध केलेल्या भिक्खुंना सहकार्य शोधण्यास सुरवात केली.

(२) त्यांची बौद्ध संघावर अफाट कृपा होती. तो एक महान स्तापत्यशाश्त्र होता आणि त्याच्या साम्राज्यात त्याचे साम्राज्य निर्माण केलेल्या मंदिरांची संख्या, ८४००० म्हणून ठेवली गेली आहे, शक्यतो "असंख्य" साठी पारंपारिक प्रतीकात्मकता म्हणून. (संस्कृत बौद्ध स्त्रोतानुसार समान आकड्यांचा उल्लेख आहे जणू कि चीनी स्त्रोतानुसार ८०००० आहेत.)

(३) त्याला खात्री होती की जोपर्यंत त्याच्या मुलाने संघात प्रवेश केला नाही तोपर्यंत बौद्ध धम्माचे त्याचे संरक्षण पूर्ण होणार नाही. त्यानुसार, त्याचा मुलगा महिंद आणि मुलगी सघमिता यांना नियुक्त केले गेले. ते श्रीलंकेत बौद्ध धर्माची स्थापना करणारे धम्म प्रचारक बनले आणि जसे की, श्रीलंकन परंपरेचे नायक.

(४) अशोकाच्या औदार्याचा संघावर नकारात्मक परिणाम झाला कारण अनेक जण संघाच्या विशेषाधिकारांचा आनंद घेण्यासाठी त्यात सामील झाले. शुद्धीकरण आणि सुधारणांची गरज निर्माण झाली. अशोकाने स्वतः शुद्धीकरण प्रक्रियेला त्यांचे संरक्षण दिले. सुरुवातीला, त्याने आपला शाही अधिकार लागू करण्याचा प्रयत्न केला. पण कालांतराने त्याला ज्येष्ठ भिक्खू मोग्गलीपुत्त तिस यांची मदत घ्यावी लागली.

(५) सुधारित संघाने अशोकाच्या साम्राज्यात आणि त्याच्या आसपास बौद्ध धम्माचा प्रचार करण्यासाठी मोहिमेचा कार्यक्रम हाती घेतला आणि अर्थातच, या मोहिमांना सम्राटाने पाठिंबा दिला. किमान श्रीलंकेच्या अनुषंगाने, अशोकाने पूजेच्या पवित्र वस्तू (म्हणजे धातू, बोधि वृक्ष इ.), अतिरिक्त धम्म प्रचारक आणि कुशल कारागीर स्तूप उभारण्यासाठी पाठवून प्रचाराला पाठिंबा देणे चालू ठेवले.

थोडक्यात, श्रीलंकेमध्ये बौद्ध धम्माच्या स्थापनेचे सम्राट अशोक हे साधन होते. त्याच्याशी कोणतेही विशेष पवित्रता जोडलेले नव्हती आणि तो पूजनीय व्यक्ती नव्हता. तो सर्व कारणांसाठी फक्त एक ऐतिहासिक व्यक्ती होता - श्रीलंकेच्या बौद्ध धम्माचा सर्वात मोठा संरक्षक आणि एवढेच होते. संपूर्ण थेरवाद बौद्ध जगाने त्याला त्या भूमिकेत पाहिले.

इतिहासातील अशोकाच्या स्थानावरील अनेक प्रचलित मतांच्या या पुनरावलोकनामुळे आम्ही ज्या दोन मुख्य प्रश्नांवर लक्ष केंद्रित केले आहे त्यांची उत्तरे देण्यास आम्हाला सक्षम केले आहे. ही उत्तरे थोडक्यात पुढीलप्रमाणे असतील.

(१) स्वतंत्र साहित्यिक, पुरातत्वशास्त्रीय किंवा ऐतिहासिक पुराव्यांद्वारे पुष्टीकरण करण्याच्या निकषावर, श्रीलंकन पाली नोंदी आणि त्यावर स्थापित थेरवाद परंपरा अशोकाच्या भूमिकेची आणि कर्तृत्वाची, बौद्ध धम्माच्या सेवेच्या संदर्भात विश्वसनीय माहिती प्रदान करण्यासाठी अवलंबून राहू शकते.

उत्तर बौद्ध परंपरेतील संस्कृत, चिनी आणि तिबेटी स्रोत अशोकाच्या दैवतेची, तीर्थक्षेत्रांची आणि धार्मिक इमारतींची स्मृती प्रतिबिंबित करतात. परंतु त्यांची ऐतिहासिक विश्वासार्हता लक्षणीयरीत्या कमी झाली आहे, प्रथमतः, अशोकाने अवदानामध्ये चित्रित केले होते जेथे त्यांचे आध्यात्मिक सल्लागार उपगुप्त अधिक प्रमुख होते, आणि दुसरे म्हणजे, उपगुप्ताच्या अशोकाच्या समकालीनतेमुळे कालगणना गोंधळलेली होती.

अशोकाचे इतिहासातील स्थान अचूकपणे ठरविण्याच्या अनेक समस्या या स्त्रोतांच्या ऐतिहासिकतेचे योग्य मूल्यमापन करण्यासाठी आहेत.

(२) अशोकाच्या धम्मविजय धोरणाचा समकालीन भारतावर काय परिणाम झाला याचे मूल्यमापन कोणत्याही प्रकारे करता येणार नाही कारण स्त्रोत त्याबाबत काहीही सांगत नाहीत. अशोकाने आपली धम्माची संकल्पना आणि त्याचा प्रसार करण्यासाठी त्यांनी स्वत:च्या शिलालेखातून केलेले प्रयत्न स्पष्ट केले नसते तर त्यांचा धम्म आणि धर्मविजय धोरण दोन्ही विस्मृतीत गेले असते.

मुख्य प्रवाहातील भारतीय साहित्य आणि परंपरेने त्यांना एकतर दुर्लक्षित केलेले किंवा विसरलेले होते. त्यांच्या धम्माचा किंवा त्यांच्या धम्मविजय धोरणाचा भारतीयांच्या मनावर

कायमचा ठसा उमटला नाही, असे स्पष्ट गृहीत धरले जाते. याउलट, श्रीलंका आणि आग्नेय आशियातील थेरवाद बौद्ध आणि उत्तर आणि पूर्व आशियातील महायान बौद्ध या दोघांनीही बौद्ध धम्मासाठी दिलेल्या अद्वितीय योगदानाबद्दल त्यांचे केवळ कृतज्ञतेने स्मरण केले नाही तर त्यांचा गौरव केला गेला. हा विरोधाभास अधिक गोंधळात टाकणारा बनतो. अशोकाच्या धम्माची बौद्ध धम्माशी बरोबरी केली जाऊ नये हे सिद्ध करण्यासाठी अनेक भारतीय विद्वानांचे दृढ प्रयत्न होते.

थोडक्यात, शिलालेख आणि दक्षिणेकडील पाली स्रोतांचा अभ्यास केल्यास बौद्ध धम्माच्या प्रसारामध्ये सम्राट अशोकाने बजावलेली ऐतिहासिक भूमिका स्पष्ट होईल. अनुवादाद्वारे चांगल्या प्रकारे समजून घेण्यासाठी अशोकन शिलालेखांचाही अभ्यास करूया.

१०.२ सम्राट अशोकाचे आदेश

१९ व्या शतकात युरोपियन विद्वानांनी भारतीय साहित्याचा पुनर्शोध आणि अनुवाद केल्यामुळे, केवळ बौद्ध धम्म आणि तत्त्वज्ञानच समोर आले नाही, तर त्याचे अनेक पौराणिक इतिहास आणि चरित्रेही समोर आली. साहित्याच्या या वर्गामध्ये, एक नाव लक्षात आले ते म्हणजे अशोक, एक चांगला राजा ज्याने सुदूर भूतकाळात भारतावर राज्य केले होते. या राजाविषयीच्या कथा, रूपरेषेत सारख्याच पण तपशिलात खूप भिन्न आहेत, दिव्यवादान, अशोकवदान, महावंस आणि इतर अनेक ग्रंथांमध्ये आढळतात. त्यांनी एका अपवादात्मक क्रूर आणि निर्दयी राजपुत्राबद्दल सांगितले ज्याने सिंहासन ताब्यात घेण्यासाठी त्याच्या अनेक भावांना ठार मारले होते, ज्याने नाटकीयरित्या बौद्ध धम्म स्वीकारला होता आणि ज्याने आयुष्यभर हुशारीने आणि न्यायाने राज्य केले होते. यापैकी कोणतीही कथा गांभीर्याने घेतली गेली नाही - सर्व अनेक पूर्व-आधुनिक संस्कृतींमध्ये "खूप चांगले असण्यासारखे" राजे भूतकाळात नीतिमानपणे राज्य करणारे आणि लोक लवकरच पुन्हा राज्य करतील अशी आख्यायिका होती. यापैकी बहुतेक दंतकथांचा उगम कोणत्याही ऐतिहासिक सत्यापेक्षा निरंकुश आणि बेफिकीर राजांपासून मुक्त होण्याच्या लोकप्रिय इच्छेमध्ये होता. आणि अशोकाविषयीच्या असंख्य कथा सारख्याच मानल्या गेल्या.

पण १८३७ मध्ये, जेम्स प्रिन्सेप दिल्लीतील एका मोठ्या दगडी स्तंभावरील प्राचीन शिलालेखाचा उलगडा करण्यात यशस्वी झाले. तत्सम शिलालेख असलेले इतर अनेक स्तंभ आणि खडक काही काळापासून ज्ञात होते आणि त्यांनी विद्वानांमध्ये कुतूहल निर्माण केले होते. प्रिन्सेप यांचा शिलालेख हा स्वतःला "देवांचा प्रिय, राजा पियदसी" म्हणत असलेल्या राजाने जारी केलेल्या आदेशांची मालिका असल्याचे सिद्ध झाले. पुढील दशकांमध्ये, याच राजाचे अधिकाधिक हुकूम सापडले आणि त्यांच्या भाषेच्या अधिकाधिक अचूक उलगडा झाल्यामुळे, या माणसाचे आणि त्याच्या कृत्यांचे अधिक संपूर्ण चित्र समोर येऊ लागले. हळुहळू, विद्वानांच्या लक्षात आले की राजा पियदसी हा राजा अशोक असू शकतो ज्याची बौद्ध दंतकथांमध्ये अनेकदा स्तुती केली जाते. तथापि, १९१५ पर्यंत, जेव्हा अशोक नावाचा उल्लेख करणारा दुसरा हुकूम सापडला, तेव्हा ओळखीची पुष्टी झाली. सुमारे ७०० वर्षांपासून विस्मरणात गेलेले, इतिहासातील एक महान पुरुष पुन्हा एकदा जगाला ओळखीस आले.

अशोकाचे लेख मुख्यतः त्यांनी स्थापन केलेल्या सुधारणांशी संबंधित आहेत आणि त्यांनी न्याय्य आणि मानवीय समाज निर्माण करण्याच्या प्रयत्नात शिफारस केलेल्या नैतिक तत्त्वांशी संबंधित आहेत. यामुळे, ते आम्हाला त्याच्या जीवनाबद्दल थोडी माहिती देतात, ज्याचे तपशील इतर स्त्रोतांकडून काढले पाहिजेत. अशोकाच्या आयुष्याच्या नेमक्या तारखांबद्दल विद्वानांमध्ये वाद असले तरी त्याचा जन्म सुमारे ३०४ ईसापूर्व झाला. आणि त्याचे वडील बिंदुसाराच्या मृत्यूनंतर मौर्य वंशाचा तिसरा राजा बनला. त्याचे दिलेले नाव अशोक होते परंतु त्याने देवनामपिया पियदसी ही पदवी धारण केली ज्याचा अर्थ "देवांचा प्रिय, जो प्रेमाने पाहतो." असे दिसते की एकापाठोपाठ दोन वर्षांचे युद्ध झाले होते ज्यात अशोकाच्या भावांपैकी किमान एक मारला गेला होता. इ.स.पु ३०४ मध्ये, त्याच्या राज्याभिषेकाच्या आठ वर्षांनी, अशोकाच्या सैन्याने कलिंगावर हल्ला केला आणि तो जिंकला, जो देश ओरिसा या आधुनिक राज्याशी संबंधित आहे. युद्ध, प्रतिशोध, हद्दपारी आणि युद्धानंतर नेहमी अस्तित्त्वात असलेल्या अशांततेमुळे झालेल्या जीवितहानीमुळे अशोक इतका घाबरला की त्याच्या व्यक्तिमत्त्वात संपूर्ण बदल घडवून आणला. असे दिसते की अशोकाने कलिंग युद्धापूर्वी किमान दोन वर्षे स्वतःला बौद्ध म्हणवून घेतले होते, परंतु बौद्ध धम्माप्रती त्याची बांधिलकी केवळ नावापुरती होती आणि कदाचित त्यामागे राजकीय हेतू होता. परंतु युद्धानंतर अशोकाने आपले उर्वरित आयुष्यभार आपल्या विशाल साम्राज्याच्या प्रशासनावर बौद्ध तत्त्वे लागू करण्याचा प्रयत्न केला. बौद्ध धर्माचा भारतभर आणि परदेशात प्रसार करण्यात मदत करण्यात त्यांचा महत्त्वाचा वाटा होता आणि त्यांनी कदाचित पहिली मोठी बौद्ध स्मारके बांधली. त्याच्या कारकिर्दीच्या ३८व्या वर्षी इ.स. पूर्व २३२ मध्ये अशोकाचा मृत्यू झाला.

अशोकाचे लेख भारत, नेपाळ, पाकिस्तान आणि अफगाणिस्तानमध्ये तीसपेक्षा जास्त ठिकाणी विखुरलेले आढळतात. त्यापैकी बहुतेक ब्राह्मी लिपीत लिहिलेले आहेत ज्यातून सर्व भारतीय लिपी आणि आग्नेय आशियामध्ये वापरल्या जाणाऱ्या अनेक लिपी नंतर विकसित झाल्या. उपमहाद्वीपाच्या पूर्वेकडील भागांमध्ये आढळणाऱ्या आज्ञापत्रांमध्ये वापरलेली भाषा ही एक प्रकारची मागधी आहे, जी बहुधा अशोकाच्या दरबारातील अधिकृत भाषा असावी. भारताच्या पश्चिमेकडील भागांमध्ये आढळणाऱ्या शिफारशींमध्ये वापरलेली भाषा संस्कृतच्या जवळ आहे, जरी अफगाणिस्तानमधील एक द्विभाषिक फर्मान अरामी आणि ग्रीकमध्ये लिहिलेले आहे. भारतातील लिखित दस्तऐवजांचा सर्वात जुना उलगडा करता येण्याजोग्या कोषाचा समावेश असलेले अशोकाचे फर्मान शतकानुशतके टिकून आहेत कारण ते खडकांवर आणि दगडी स्तंभांवर लिहिलेले आहेत.

हे स्तंभ विशेषतः प्राचीन भारतीय सभ्यतेच्या तांत्रिक आणि कलात्मक प्रतिभेची साक्ष देतात. मूलतः, त्यापैकी बरेच असावेत, जरी शिलालेख असलेले फक्त दहा अजूनही टिकून आहेत. सरासरी चाळीस ते पन्नास फूट उंचीचे, आणि प्रत्येकी पन्नास टन वजनाचे, सर्व स्तंभ वाराणसीच्या अगदी दक्षिणेला चुनार येथे खोदले गेले आणि कधी कधी शेकडो मैलांवर ओढले गेले, जिथे ते उभे केले गेले. प्रत्येक स्तंभाला मूलतः स्तंभ शीर्ष, कधी गर्जना करणारा सिंह, थोर बैल किंवा उत्साही घोडा, आणि काही स्तंभ शीर्ष भारतीय कलेचे उत्कृष्ट नमुना म्हणून ओळखल्या जातात. दोन्ही स्तंभ आणि स्तंभ शीर्ष(capital) एक उल्लेखनीय आरशासारखे चकाकी (पॉलिश) प्रदर्शित करतात जे शतकानुशतके घटकांच्या संपर्कात असतानाही टिकून आहेत. शिलालेखांचे स्थान योग्य खडकांच्या उपलब्धतेद्वारे

नियंत्रित केले जाते, परंतु स्तंभावरील शिलालेख सर्व विशिष्ट ठिकाणी आढळतात. काही, लुंबिनी स्तंभाप्रमाणे, बुद्धांच्या जन्मस्थानाला चिन्हांकित करतात, तर त्याचे शिलालेख अशोकाच्या त्या ठिकाणच्या तीर्थयात्रेचे स्मरण करतात. इतर महत्त्वाच्या लोकसंख्येच्या केंद्रांमध्ये किंवा जवळ शोधले जातील जेणेकरुन त्यांचे आदेश जास्तीत जास्त लोकांना वाचता येतील.

अशोकाचे फर्मान प्राचीन जगामध्ये सामान्यतः ज्या शैलीदार भाषेत लिहिले जात होते त्या भाषेत न लिहिता त्याच्या स्वत:च्या शब्दात लिहिले गेले यात काही शंका नाही. त्यांचा विशिष्ट वैयक्तिक स्वर आपल्याला या व्यक्तिमत्त्वाची उल्लेखनीय माणूस अशी अनोखी झलक देतो. अशोकाची शैली काहीशी पुनरावृत्ती करणारी आणि ज्याला समजण्यात अडचण आहे त्याला काहीतरी समजावून सांगण्यासारखी आहे. अशोक वारंवार त्याने केलेल्या चांगल्या कामांचा संदर्भ घेतो, जरी बढाईखोरपणे नाही, परंतु अधिक, वाचकांना त्याच्या प्रामाणिकपणाची खात्री पटवून देण्यासाठी असे दिसते. किंबहुना, एक प्रामाणिक व्यक्ती आणि उत्तम प्रशासक म्हणून विचार करण्याची उत्सुकता जवळपास प्रत्येक लेखामध्ये असते. अशोक आपल्या प्रजेला सांगतो की त्याने त्यांना आपली मुले म्हणून पाहिले, त्यांचे कल्याण ही त्याची मुख्य चिंता आहे; कलिंग युद्धाबद्दल तो माफी मागतो आणि त्याच्या साम्राज्याच्या सीमेपलीकडे असलेल्या लोकांना आश्वासन देतो की त्यांच्याबद्दल त्याचा कोणताही विस्तारवादी हेतू नाही. या प्रामाणिकपणात मिसळून, सण आणि धार्मिक विधींबद्दलच्या नापसंतीमुळे अशोकाच्या चारित्र्यामध्ये एक निश्चित कर्मठपणा आहे, ज्यापैकी बरेच काही कमी मूल्य नसतानाही निरुपद्रवी होते.

हे देखील अगदी स्पष्ट आहे की अशोकाच्या जीवनात बौद्ध धम्म ही सर्वात प्रभावशाली शक्ती होती आणि त्याला आशा होती की त्याची प्रजाही त्याचा धम्म स्वीकारतील. तो लुंबिनी आणि बोधगया येथे तीर्थयात्रेला गेला, भारतातील आणि त्याच्या सीमेपलीकडे असलेल्या विविध प्रदेशांमध्ये भिक्खुंना शिकवण्यासाठी पाठवले, आणि त्यांना पवित्र ग्रंथांची पुरेशी माहिती होती आणि त्यातील काही विहारांच्या संघाला शिफारस केली. हे देखील अगदी स्पष्ट आहे की अशोकाने त्यांनी स्थापन केलेल्या सुधारणांना बौद्ध म्हणून त्याच्या कर्तव्याचा एक भाग म्हणून पाहिले. परंतु, तो उत्साही बौद्ध असताना, तो स्वत:च्या धर्माबद्दल पक्षपाती नव्हता किंवा इतर धर्मांबद्दल असहिष्णु नव्हता. आपण ज्या विश्वासाने आपला धर्म आचरणात आणला त्याच दृढनिश्चयाने प्रत्येकाला त्याच्या स्वतःच्या धर्माचे पालन करण्यास प्रोत्साहित करू शकेल अशी त्याला मनापासून आशा आहे असे दिसते.

विद्वानांनी असे सुचवले आहे की बौद्ध धम्माच्या तात्विक पैलूंबद्दल लेख काहीही सांगत नसल्यामुळे, अशोकाला धम्माची साधी समज होती. ते मत हे तथ्य विचारात घेत नाही की आज्ञेचा उद्देश बौद्ध धम्मातील सत्ये स्पष्ट करणे हा नव्हता, तर अशोकाच्या सुधारणांबद्दल लोकांना माहिती देणे आणि त्यांना अधिक उदार, दयाळू आणि नैतिक होण्यासाठी प्रोत्साहित करणे हा होता. असे असल्याने अशोकाने बौद्ध तत्त्वज्ञानावर चर्चा करण्याचे कारण नव्हते. अशोक एक सक्षम प्रशासक, एक हुशार माणूस आणि एक समर्पित बौद्ध म्हणून त्याच्या आज्ञांमधून प्रकट होतो आणि आपण अपेक्षा करू शकतो की त्याने बौद्ध तत्त्वज्ञानात तितकीच रस घ्यावा ज्याप्रमाणे त्याने बौद्ध अभ्यासात घेतला होता.

अशोकाच्या आदेशांची सामग्री हे स्पष्ट करते की त्याच्या विवेकी आणि मानवी नियमांबद्दलचे सर्व आख्यायिका न्याय्य आहेत आणि त्याला महान राज्यकर्त्यांपैकी एक म्हणून स्थान मिळविण्यास पात्र आहेत. आपल्या आदेशांमध्ये, त्यांनी राज्य नैतिकता आणि खाजगी किंवा वैयक्तिक नैतिकता म्हणून संबोधले जाऊ शकते याबद्दल बोलले. प्रथम त्याने आपल्या प्रशासन ज्यावर आधारित होते आणि जे त्याने आशा केली त्यापेक्षा अधिक न्याय्य, अधिक आध्यात्मिकदृष्ट्या झुकलेल्या समाजाकडे नेले जाईल, तर दुसरे म्हणजे त्याने शिफारस केली आणि व्यक्तींना सराव करण्यास प्रोत्साहित केले. या दोन्ही प्रकारच्या नैतिकतेची करुणा, संयम, सहिष्णुता आणि सर्व जीवनाबद्दल आदर या बौद्ध मूल्यांसहित केले गेले. अशोक राजाने तोपर्यंत मौर्य साम्राज्याचे वैशिष्ट्य दर्शविणारे हिंसक परराष्ट्र धोरण सोडले आणि शांततेत सह-अस्तित्वाच्या धोरणाने त्यास पुनर्स्थित केले. अधिक योग्य, कमी कठोर आणि अत्याचारमुक्त करण्यासाठी न्यायालयीन व्यवस्था सुधारली गेली, तर मृत्यूदंड ठोठावलेल्याना दाद मागता येण्यासाठी अंमलबजावणी करण्यात आली आणि कैद्यांना नियमित क्षमादान देण्यात आले.

वैद्यकीय औषधी वनस्पतींची आयात आणि लागवड, विश्रांती घरे बांधणे, मुख्य रस्त्यांसह नियमित अंतराने विहिरी खोदणे आणि फळ आणि सावलीच्या झाडाची लागवड यासारख्या उपयुक्त सार्वजनिक कामांसाठी राज्य संसाधने वापरली गेली. या सुधारणांचा आणि प्रकल्प राबविण्यात आले हे सांगण्यासाठी, अशोकाने वारंवार तपासणी दौऱ्यावर जाऊन स्वत: ला आपल्या विषयांमध्ये अधिक प्रवेशयोग्य बनविले आणि त्यांच्या जिल्हा अधिकाऱ्यांनी त्याचे उदाहरण अवलंबिले पाहिजे अशी त्यांची अपेक्षा होती. त्याच शेवटी, त्यांनी असे आदेश दिले की त्यावेळी त्याने काय केले तरी महत्त्वाचे राज्य व्यवसाय किंवा याचिका त्याच्याकडून कधीही अलिप्त ठेवल्या गेल्या नाहीत. केवळ आपल्या लोकांच्या कल्याणाचे संरक्षण आणि प्रोत्साहन देण्याची जबाबदारी राज्याची होती. वन्य प्राण्यांच्या काही प्रजातींवर शिकार करण्यात बंदी घालण्यात आली होती, जंगल आणि वन्यजीव साठा स्थापित केला गेला आणि घरगुती व वन्य प्राण्यांवर क्रौर्य करण्यास मनाई होती. सर्व धर्मांचे संरक्षण, त्यांची जाहिरात आणि त्यांच्यात सुसंवाद वाढवणे हे देखील राज्यातील कर्तव्ये म्हणून पाहिले गेले. असेही दिसते आहे की धार्मिक व्यवहार विभागासारखे काहीतरी धम्म महाअमात्र नावाच्या अधिकारयासह स्थापित केले गेले होते ज्यांचे काम विविध धार्मिक संस्थांच्या कारभाराची देखभाल करणे आणि धर्माच्या प्रथेला प्रोत्साहित करणे होते.

अशोकाने जी वैयक्तिक नैतिकता वाढवण्याची अपेक्षा केली त्यात बुद्धांनी संघाला दिलेल्या सल्ल्यानुसार वागणारे (दिघनिकाय, प्रवचन क्रमांक ३१). पालक, वडील, शिक्षक, मित्र, सेवक, तपस्वी आणि ब्राह्मण यांच्याबद्दल आदर (सुश्रुसा) यांचा समावेश होता. त्यांनी गरिबांना (कपनावलक), तपस्वी आणि ब्राह्मण आणि मित्र आणि नातेवाईकांना उदारता (दान) यासाठी प्रोत्साहित केले. आश्चर्याची गोष्ट नाही की, अशोकाने सर्व जीवनासाठी अहिंसेला प्रोत्साहन दिले (अविहिसभूतनाम). अंगुत्तरनिकाय, II:२८२ मधील बुद्धांच्या सल्ल्यानुसार, त्यांनी खर्चात संयम आणि बचत करणे चांगले (अपव्ययतापबधता) मानले. त्यांनी सुचवले की लोकांशी योग्य रीतीने वागणे (सम्यप्रतिपती) हे चांगले नशीब आणण्यासाठी समारंभ पार पाडण्यापेक्षा खूप महत्वाचे आहे. कारण यामुळे सहिष्णुता आणि परस्पर आदर वाढण्यास मदत झाली, अशोकाची इच्छा होती की लोकांनी इतर लोकांच्या धर्मातील चांगल्या शिकवणांमध्ये (बहुश्रुता चांगले शिकले पाहिजे (कलानागम). अशोकाने

शिफारशींमध्ये सुचवलेल्या शिफारशीमध्ये त्याचा खोल अध्यात्म दर्शवतात. त्यात दया (दया), आत्मपरीक्षण (पालिखय), सत्यता (सास), कृतज्ञता (कतमन), अंतःकरणाची शुद्धता (भाव सुधी), उत्साह (उसाहेना), दृढ निष्ठा (दधाभतिता), आत्म-नियंत्रण (सायमे) आणि धम्मावर प्रेम (धम्म कामता) यांचा समावेश आहे.

अशोकाच्या सुधारणा किती प्रभावी होत्या किंवा त्या किती काळ टिकल्या हे जाणून घेण्याचा कोणताही मार्ग आमच्याकडे नाही परंतु आम्हाला माहित आहे की संपूर्ण प्राचीन बौद्ध जगतातील सम्राटांना त्यांच्या शासन पद्धतीकडे एक आदर्श म्हणून पाहण्यासाठी प्रोत्साहित केले गेले होते. बौद्ध राजवटी विकसित करण्याच्या पहिल्या प्रयत्नाचे श्रेय राजा अशोकाला द्यावे लागेल. आज, प्रचलित विचारसरणींमध्ये व्यापक भ्रमनिरास आणि लोभ (भांडवलवाद), द्वेष (साम्यवाद) आणि भ्रम ("अचूक" नेत्यांच्या नेतृत्वाखालील हुकूमशाही) या पलीकडे जाणाऱ्या राजकीय तत्वज्ञानाच्या शोधात, अशोकाचे लेख अधिक आध्यात्मिक आधारित राजकीय व्यवस्था विकासात अर्थपूर्ण योगदान देऊ शकतात.

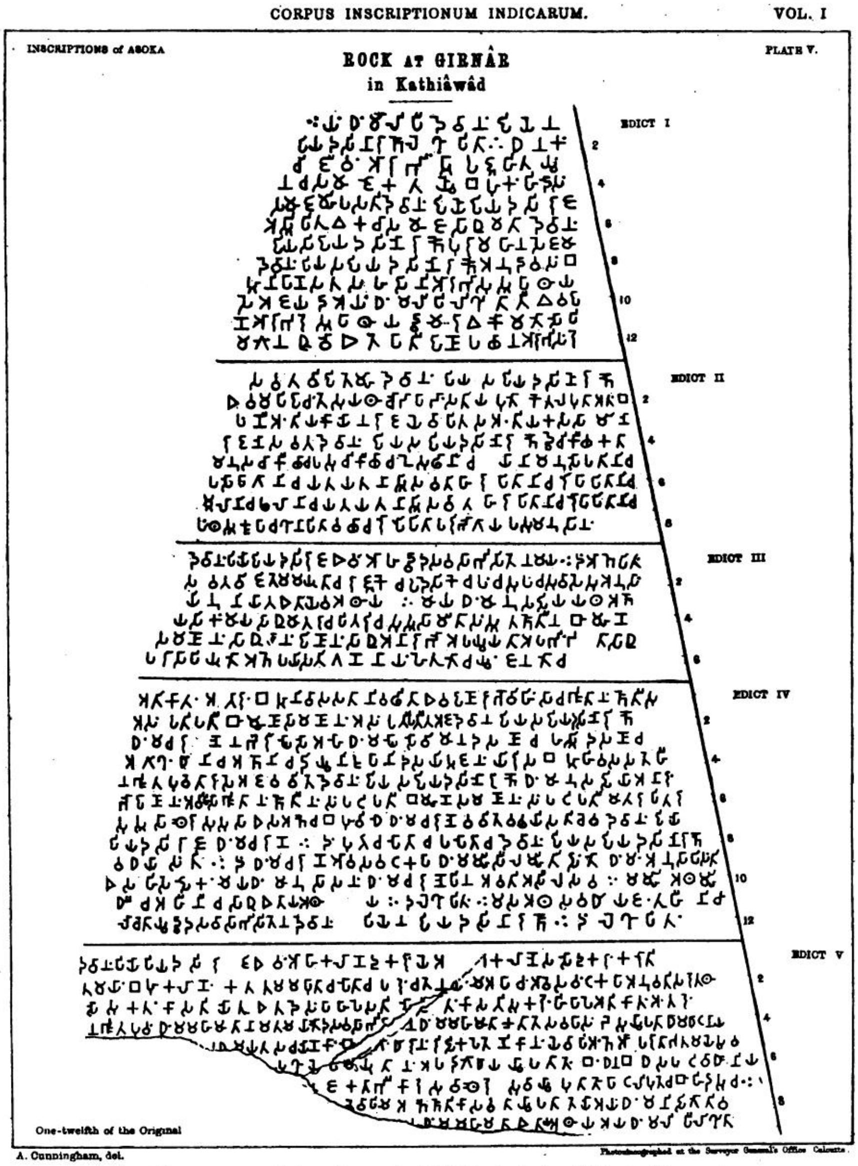

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Ashoka_Edivct_Girnaar1.png

१०.३ चौदा स्तंभलेख

१. देवांचा प्रिय राजा पियदसी याने हा धम्म आज्ञेय लिहिला आहे. येथे (माझ्या कार्यक्षेत्रात) कोणत्याही सजीवांची कत्तल किंवा यज्ञ करू नये. तसेच असे सण आयोजित केले जाऊ नयेत, देवांचा प्रिय राजा पियदसी, अशा सणांवर आक्षेप घेतो, जरी काही सण आहेत ज्यांना देवांचा प्रिय राजा पियादासी मान्यता देतो.

पूर्वी, देवांचा प्रिय, राजा पियदसीच्या स्वयंपाकघरात, कढी बनवण्यासाठी दररोज लाखो प्राणी मारले जात होते. पण आता या धम्माच्या आज्ञेने फक्त तीन प्राणी मारले जातात, दोन मोर आणि एक हरीण मारले जाते आणि हरण नेहमीच नाही. आणि कालांतराने, हे तीन प्राणी देखील मारले जाणार नाहीत.

२. प्रत्येक ठिकाणी देवतांमध्ये प्रिय, राजा पियदसीचे क्षेत्र आणि सीमेच्या पलीकडे असलेल्या लोकांमध्ये, चोल, पांड्या, सतीपुत्र, केरलपुत्त, जेथे ताम्रपर्णी आणि ग्रीक राजा अँटिऑकोसोस नियम आणि अँटिऑकोसचे शेजारी असलेल्या राज्यांमध्ये, सर्वत्र देवतांना प्रिय, राजा पियादसी यांनी दोन प्रकारच्या वैद्यकीय उपचारांची तरतूद केली आहे: मानवांसाठी वैद्यकीय उपचार आणि प्राण्यांसाठी वैद्यकीय उपचार. मानवांसाठी किंवा प्राण्यांसाठी योग्य वैद्यकीय औषधी वनस्पती उपलब्ध नसतात, मी त्यांना आयात आणखी वाढविले आहे. जेथे जेथे वैद्यकीय मुळे किंवा फळे उपलब्ध नाहीत तेथे मी त्यांना आयात आणि वाढविले आहे. मानव आणि प्राण्यांच्या हितासाठी मी विहिरी खोदल्या आहेत आणि झाडे लावली आहेत.

३. देवांना प्रिय, राजा पियदसी, असे बोलतो: माझ्या राज्याभिषेकानंतर बारा वर्षांनी असा आदेश देण्यात आला आहे - माझ्या कार्यक्षेत्रात सर्वत्र युक्त, रज्जूक आणि प्रदेसिक प्रत्येक पाच वर्षांनी धम्म निर्देशाच्या उद्देशासाठी आणि त्यांच्या व्यवसायासाठी पाहणी दौऱ्यावर जातील.

आई आणि वडिलांचा आदर चांगला आहे, मित्र, ओळखीचे, नातेवाईक, ब्राह्मण आणि तपस्वी यांचे औदार्य चांगले आहे, जिवंत प्राण्यांना ठार मारणे चांगले नाही, खर्चात संयम आणि बचत करण्यात संयम करणे चांगले आहे. या शब्दांमधील या सूचनांचे पालन करण्याबद्दल परिषद युक्तांना सूचित करेल.

४. भूतकाळात, अनेक शेकडो वर्षांपासून, सजीवांना मारणे किंवा इजा करणे आणि नातेवाईकांशी अयोग्य वर्तन आणि ब्राह्मण आणि तपस्वी यांच्याशी अयोग्य वर्तन वाढले आहे. परंतु आता देवांना प्रिय राजा पियदसीच्या धम्माच्या अभ्यासामुळे ढोलाच्या आवाजाची जागा धम्माच्या आवाजाने घेतली आहे. स्वर्गीय रथगाड्या, शुभ हत्ती, अग्नीचे शरीर आणि इतर दिव्य दर्शने अनेक शेकडो वर्षांपासून घडलेली नाहीत. परंतु आता देवांचा प्रिय, राजा पियदसी, जीवांच्या हत्येमध्ये आणि इजा करण्यामध्ये संयम, नातेवाईक, ब्राह्मण आणि तपस्वी यांच्याशी योग्य वागणूक आणि आई, वडील आणि वडीलधारी व्यक्तींबद्दल आदर ठेवत असल्याने अशा प्रकारचे दर्शन वाढले आहे.

या आणि इतर अनेक प्रकारच्या धम्म आचरणांना देवांचा प्रिय राजा पियदासी यांनी प्रोत्साहन दिले आहे आणि ते धम्म आचरणाचा प्रचार करत राहतील. आणि देवांचा प्रिय राजा पियदासी यांचे पुत्र, नातू आणि नातू हे देखील कालांतरापर्यंत धम्म आचरणाचा प्रचार करत राहतील; धम्म आणि सद्गुणानुसार जगणे, ते धम्म शिकवतील. खरोखर, धम्माची शिकवण देणे हे सर्वोच्च कार्य आहे. परंतु धम्माचे आचरण सद्गुणविरहित असलेल्या व्यक्तीकडून करता येत नाही आणि त्यामुळे त्याचा प्रचार आणि वाढ ही प्रशंसनीय आहे.

माझ्या उत्तराधिकाऱ्यांनी या गोष्टींचा प्रचार करण्यासाठी स्वतःला झोकून द्यावे आणि त्यांना नकार देऊ नये म्हणून हा हुकूम लिहिला गेला आहे. देवांचा लाडका राजा पियादसी याने आपल्या राज्याभिषेकानंतर बारा वर्षांनी हे लिखाण केले आहे.

५. देवांचा प्रिय, राजा पियादसी, असे बोलतो: चांगले करणे कठीण आहे. जो प्रथम चांगले करतो तो काहीतरी कठीण करतो. मी पुष्कळ चांगली कृत्ये केली आहेत, आणि माझे पुत्र, नातू आणि त्यांचे वंशज जर जगाच्या शेवटापर्यंत असे वागले तर ते देखील खूप चांगले करतील. परंतु त्यांच्यापैकी जो कोणी याकडे दुर्लक्ष करतो, ते वाईट करतील. खरेच, वाईट करणे सोपे आहे.

पूर्वी धम्म महामात्र नव्हते पण असे अधिकारी माझ्या राज्याभिषेकानंतर तेरा वर्षांनी नेमले गेले. आता ते धम्माच्या स्थापनेसाठी, धम्माच्या प्रचारासाठी आणि धम्माला समर्पित असलेल्या सर्वांच्या कल्याणासाठी आणि आनंदासाठी सर्व धर्मांमध्ये कार्य करतात. ते ग्रीक, कंबोज, गांधार, रास्ट्रिक, पिटिनिक आणि पश्चिम सीमेवरील इतर लोकांमध्ये काम करतात. ते सैनिक, प्रमुख, ब्राह्मण, गृहस्थ, गरीब, वृद्ध आणि धम्माला समर्पित लोकांमध्ये काम करतात - त्यांच्या कल्याणासाठी आणि आनंदासाठी - जेणेकरून ते छळापासून मुक्त होऊ शकतील. ते (धम्म महामात्र) कैद्यांना योग्य वागणूक देण्यासाठी, त्यांच्या निर्दोषतेसाठी कार्य करतात आणि जर महामात्रांना असे वाटत असेल की "याला आधार देण्यासाठी एक कुटुंब आहे," "त्यावर जादू झाली आहे," "हा वृद्ध आहे," तर ते अशा कैद्यांच्या सुटकेसाठी काम करतात. ते येथे, बाहेरील शहरांमध्ये, माझ्या भावा-बहिणींच्या महिलांच्या निवासस्थानासाठी आणि माझ्या इतर नातेवाईकांसाठी काम करतात. ते सर्वत्र व्यापलेले आहेत. कोण धम्माला समर्पित आहे, कोण धम्मात प्रस्थापित आहे आणि कोण उदार आहे हे ठरवण्यासाठी या धम्म महामात्र माझ्या कार्यक्षेत्रात धम्माला समर्पित लोकांमध्ये आहेत.

हा धम्माचा आज्ञेय दगडावर लिहिला गेला आहे जेणेकरून तो दीर्घकाळ टिकेल आणि माझ्या वंशजांनी त्याच्याशी सुसंगतपणे वागावे.

६. देवांचा प्रिय, राजा पियादसी, असे बोलतो: पूर्वी, राज्य व्यवसाय व्यवहार केला जात नसे किंवा राजाला वेळोवेळी अहवाल दिला जात नसे. पण आता मी हा आदेश दिला आहे की, मी जेवत असलो तरी केव्हाही, महिलांच्या निवासस्थानात, झोपाळ्यावर, रथात, पालखीत, उद्यानात किंवा कोठेही असो, अहवालकारांनी मला लोकांच्या घडामोडी अहवाल देण्याच्या सूचनांसह तैनात करावे. जेणेकरुन मी कुठेही असलो तरी या घडामोडींना मी उपस्थित राहू शकेन आणि देणग्या किंवा घोषणेच्या संदर्भात मी तोंडी जे काही आदेश देतो किंवा महामात्रांवर तातडीच्या व्यवसायाने दबाव आणतो तेव्हा, परिषदेत मतभेद किंवा वादविवाद उद्भवल्यास, ते त्वरित मला कळवले पाहिजे.

हा मी आदेश दिला आहे. मी स्वत: परिश्रम करण्यात किंवा व्यवसाय पाठवण्यात कधीही समाधानी नाही. खरे तर सर्वांचे कल्याण हेच मी माझे कर्तव्य मानतो आणि याचे मूळ परिश्रम आणि व्यवसायाची त्वरित रवानगी आहे. सर्व लोकांच्या कल्याणासाठी प्रोत्साहन देण्यापेक्षा चांगले कार्य नाही आणि मी जे काही प्रयत्न करत आहे ते सर्व प्राणीमात्रांचे ऋण फेडणे म्हणजे या जन्मात त्यांचे सुख आणि पुढील स्वर्ग प्राप्त करणे.

म्हणून हा धम्म आज्ञेय दीर्घकाळ टिकावा आणि माझे पुत्र, नातू आणि पणतू जगाच्या कल्याणासाठी त्याच्याशी सुसंगतपणे वागावेत म्हणून लिहिले गेले आहेत. तथापि, मोठ्या परिश्रमाशिवाय हे करणे कठीण आहे.

७. देवांचा प्रिय, राजा पियादसी, याची सर्व धर्म सर्वत्र वसले पाहिजेत अशी इच्छा आहे, कारण त्या सर्वांना आत्मसंयम आणि अंतःकरणाची शुद्धता हवी आहे. परंतु लोकांच्या विविध इच्छा आणि विविध आकांक्षा असतात आणि ते त्यांना काय करावे किंवा त्याचा फक्त एक भाग सराव करू शकतात. परंतु ज्याला महान भेटवस्तू मिळतात तरीही त्याच्यात आत्मसंयम, अंतःकरणाची शुद्धता, कृतज्ञता आणि दृढ भक्तीचा अभाव असतो, अशी व्यक्ती क्षुद्र आहे.

८. पूर्वी राजे मौजमजा दौऱ्यावर जात असत, ज्या दरम्यान शिकार आणि इतर मनोरंजन होते. परंतु देवांचा प्रिय, राजा पियदसी याचा राज्याभिषेक झाल्यानंतर दहा वर्षांनी, तो संबोधीच्या दौऱ्यावर गेला आणि अशा प्रकारे धम्म दौरे सुरू केले.या दौऱ्यांदरम्यान, पुढील गोष्टी घडल्या: ब्राह्मण आणि तपस्वी यांच्या दर्शन आणि भेटी, वृद्धांना सोन्याच्या भेटी, ग्रामीण भागातील लोकांच्या भेटी, त्यांना धम्म शिकवणे आणि त्यांच्याशी धम्माची चर्चा करणे. हेच देवांचे प्रिय, राजा पियादसी यांना आनंदित करते आणि ते जसे होते, तसे, कमाईचा आणखी एक प्रकार आहे.

९. देवांचा प्रिय, राजा पियदसी, असे बोलतो: आजारपणाच्या वेळी, मुला-मुलींच्या लग्नासाठी, मुलांच्या जन्माच्या वेळी, प्रवासाला निघण्यापूर्वी, या आणि इतर प्रसंगी, लोक विविध विधी करतात. विशेषतः स्त्रिया अनेक अश्लील आणि निरर्थक समारंभ करतात. या प्रकारचे समारंभ सर्व प्रकारे केले जाऊ शकतात, परंतु त्यांना फारसे फळ मिळत नाही. जे मोठे फळ देते ते मात्र धम्माचा सोहळा होय. यामध्ये नोकर व कर्मचाऱ्यांशी योग्य वागणूक, शिक्षकांप्रती आदर, प्राणिमात्रांप्रती संयम आणि तपस्वी व ब्राह्मण यांच्याविषयी औदार्य यांचा समावेश होतो. या आणि इतर गोष्टी धम्माचा सोहळा बनवतात. म्हणून एक वडील, एक मुलगा, एक भाऊ, एक गुरु, एक मित्र, एक सहकारी आणि अगदी शेजारी असे म्हणायला हवे: "हे चांगले आहे, हा समारंभ आहे जो त्याचा उद्देश पूर्ण होईपर्यंत केला पाहिजे, मी हे करीन. इतर समारंभ हे संशयास्पद फलदायी आहेत, कारण ते त्यांचा उद्देश साध्य करू शकतात, किंवा ते करू शकत नाहीत, आणि जरी त्यांनी केले तरी ते केवळ या जगात आहे. पण धम्माचा सोहळा कालातीत आहे. जरी तो या जगात आपला हेतू साध्य करू शकत नसला तरी तो पुढच्या काळात महान गुणवत्तेची निर्मिती करतो, परंतु जर त्याने या जगात आपले

उद्दिष्ट साध्य केले तर धम्माच्या सोहळ्याद्वारे येथे आणि तिकडे मोठी योग्यता प्राप्त होते.

१०. देवांचा प्रिय, राजा पियदसी,त्याच्या प्रजेने धम्माचा आदर केल्याने आणि धम्माचे आचरण केल्याशिवाय, आता आणि भविष्यातही ते मिळवल्याशिवाय गौरव आणि कीर्ती महत्त्वाची मानत नाही. यासाठी केवळ देवांचा प्रिय राजा पियदसी, वैभव आणि कीर्तीची इच्छा करतो. आणि देवांचा प्रिय राजा पियदसी जे काही प्रयत्न करीत आहे, ते सर्व केवळ पुढील लोकांच्या कल्याणासाठी आहे आणि त्यांना थोडे वाईटही होणार नाही. आणि योग्यतेशिवाय असणे वाईट आहे. हे एकतर नम्र व्यक्ती किंवा महान व्यक्तीसाठी मोठ्या प्रयत्नांशिवाय आणि इतर स्वारस्य सोडून देणे कठीण आहे. किंबहुना, एखाद्या महान व्यक्तीसाठी हे करणे अधिक कठीण असू शकते.

११. देवांचा प्रिय, राजा पियदसी, असे बोलतो: धम्माच्या दानासारखी कोणतीही देणगी नाही, धम्माची ओळख, (वितरण सारखे नाही) धम्माचे वितरण, आणि (कोणत्याही प्रकारचे नाते नाही) धम्माद्वारे नातेसंबंध. आणि त्यात हे समाविष्ट आहे: नोकर आणि कर्मचाऱ्यांशी योग्य वागणूक, आई आणि वडिलांचा आदर, मित्र, सोबती, नातेवाइक, ब्राह्मण आणि तपस्वी यांच्याबद्दल उदारता आणि सजीवांची हत्या न करणे. म्हणून, एक वडील, एक मुलगा, एक भाऊ, एक गुरु, एक मित्र, एक सहकारी किंवा शेजारी म्हणायला हवे: "हे चांगले आहे, हे केले पाहिजे." धम्माची देणगी देऊन या जगात फायदा होतो आणि पुढच्या काळात उत्तम पुण्य प्राप्त होतो.

१२. देवांचा प्रिय, राजा पियदसी, तपस्वी आणि सर्व धर्मातील गृहस्थांचा सन्मान करतो आणि त्यांना विविध प्रकारच्या भेटवस्तू आणि सन्मान देऊन सन्मानित करतो. परंतु देवांचा प्रिय, राजा पियदसी, भेटवस्तू आणि सन्मानांना तितके महत्त्व देत नाही जितके ते याला महत्त्व देतात - की सर्व धर्मांच्या आवश्यक गोष्टींमध्ये वाढ झाली पाहिजे. अत्यावश्यक गोष्टींची वाढ वेगवेगळ्या प्रकारे होऊ शकते, परंतु त्या सर्वांचा मूळ संयम म्हणजे वाणीवर, म्हणजे स्वतःच्या धर्माची स्तुती न करणे किंवा चांगल्या कारणाशिवाय इतरांच्या धर्माची निंदा न करणे. आणि जर टीकेचे कारण असेल तर ते सौम्य पद्धतीने केले पाहिजे. परंतु या कारणासाठी इतर धर्मांचा सन्मान करणे चांगले आहे. असे केल्याने, स्वतःच्या धर्माचा फायदा होतो आणि इतर धर्मांनाही होतो, अन्यथा स्वतःच्या धर्माचे आणि इतरांच्या धर्मांचे नुकसान होते. जो अति भक्तीमुळे स्वतःच्या धर्माची स्तुती करतो आणि "मला माझ्याच धर्माचा गौरव करू दे" या विचाराने इतरांची निंदा करतो, तो फक्त स्वतःच्या धर्माचे नुकसान करतो. त्यामुळे (धर्मांमधील) संपर्क चांगला आहे. एखाद्याने इतरांनी सांगितलेल्या सिद्धांतांना ऐकले पाहिजे आणि त्यांचा आदर केला पाहिजे. देवांचा प्रिय, राजा पियदसी,याची सर्वांनी इतर धर्मांच्या चांगल्या शिकवणुकींमध्ये चांगले शिकले पाहिजे अशी इच्छा आहे.

जे स्वतःच्या धर्मात समाधानी आहेत त्यांना हे सांगायला हवे: देवांचा प्रिय राजा पियदसी, भेटवस्तू आणि सन्मानांना तितके महत्त्व देत नाही जितके ते सर्व धर्मांच्या आवश्यक गोष्टींमध्ये वाढ व्हावी यासाठी अनेक जण काम करत आहेत - धम्म महामात्र, महिला

चौकांचे प्रभारी महामात्र, दूरवरच्या भागाचे प्रभारी अधिकारी आणि इतर असे अधिकारी. आणि त्याचे फळ म्हणजे स्वतःचा धर्म वाढतो आणि धम्म देखील प्रकाशित होतो.

१३. देवांचा लाडका राजा पियादसी याने त्याच्या राज्याभिषेकानंतर आठ वर्षांनी कलिंगांवर विजय मिळवला. एक लाख पन्नास हजार निर्वासित झाले, एक लाख मारले गेले आणि बरेच जण मरण पावले (इतर कारणांमुळे). कलिंगांवर विजय मिळविल्यानंतर, देवांच्या प्रिय राजाला धम्माकडे प्रबळ झुकाव, धम्माबद्दल आणि धम्मातील शिकवणीबद्दल प्रेम वाटू लागले. आता देवांच्या लाडक्याला कलिंगांवर विजय मिळवल्याबद्दल तीव्र पश्चाताप होतो.

खरंच, अजिंक्य देश जिंकल्यावर होणाऱ्या हत्येने, मृत्यूने आणि हद्दपार झाल्यामुळे देवांच्या प्रिय व्यक्तीला खूप वेदना होतात. परंतु देवांच्या प्रियजनांना याचा जास्त त्रास होतो - ते ब्राह्मण, तपस्वी आणि विविध धर्माचे गृहस्थ जे त्या देशांत राहतात आणि जे वरिष्ठांना, आईला आणि वडिलांना, वडीलधाऱ्यांचा आदर करतात आणि योग्य वागतात आणि मित्र, परिचित, सोबती, नातेवाईक, नोकर आणि कर्मचारी यांच्याप्रती दृढ निष्ठा ठेवतात - की ते जखमी झाले आहेत, मारले गेले आहेत किंवा त्यांच्या प्रियजनांपासून वेगळे झाले आहेत. ज्यांना (या सगळ्याचा) परिणाम होत नाही त्यांनाही जेव्हा मित्र, ओळखीचे, सोबती आणि नातेवाईक प्रभावित होतात तेव्हा त्यांना त्रास होतो. हे दुर्दैव सर्वांवर येते (युद्धाचा परिणाम म्हणून), आणि यामुळे देवाच्या प्रिय व्यक्तीला वेदना होतात.

ग्रीक लोकांशिवाय असा कोणताही देश नाही जिथे हे दोन गट, ब्राह्मण आणि तपस्वी आढळत नाहीत आणि असा कोणताही देश नाही जिथे लोक एका किंवा दुसऱ्या धर्माला समर्पित नाहीत. म्हणून कलिंगाच्या विजयादरम्यान मरण पावलेल्यांचा शंभरावा भाग किंवा हजारवा भाग मारणे, मृत्यू किंवा हद्दपार करणे आता देवांच्या प्रियजनांना वेदना देते. आता देवाच्या प्रिय व्यक्तींना असे वाटते की ज्यांना क्षमा करणे शक्य आहे तेथे चूक करणाऱ्यांनाही क्षमा केली पाहिजे.

वनातील लोक, जे देवाच्या प्रिय, पियदसिच्या क्षेत्रात राहतात, त्यांना योग्य रीतीने वागण्याची विनंती केली जाते आणि तर्क केला जातो. त्यांना सांगितले जाते की त्याच्या पश्चात्तापानंतरही देवाच्या प्रिय व्यक्तीकडे आवश्यक असल्यास त्यांना शिक्षा करण्याचे सामर्थ्य आहे, जेणेकरून त्यांना त्यांच्या चुकीची ते मारले जाऊ नये म्हणून लाज वाटावी. खरोखर, देवाच्या प्रिय व्यक्तीला, जरी चूक झाली असेल,तरी सर्व प्राणीमात्रांना दुखापत न होणे, यासाठी संयम आणि निष्पक्षता हवी आहे.

आता हा धम्माचा विजय आहे जो देवाचा प्रिय मानतो तो सर्वोत्तम विजय आहे. आणि तो (धम्माचा विजय) येथे जिंकला गेला आहे, सीमेवर, अगदी सहाशे योजना दूर, जिथे ग्रीक राजा अँटीओकोस राज्य करतो, तिथल्या पलीकडे टॉलेमी, अँटिगोनोस, मॅगास आणि अलेक्झांडर नावाचे चार राजे, त्याचप्रमाणे दक्षिणेत चोल, पांड्य आणि ताम्रपर्णीपर्यंत. येथे ग्रीक, कंबोज, नभक, नभपमकित, भोज, पिटिनिक, आंध्र आणि पालिदास यांच्या राजाच्या कार्यक्षेत्रात, सर्वत्र लोक धम्मातील देवांच्या प्रिय-सूचनांचे पालन करीत आहेत. जिथे देवाचे प्रिय दूत नव्हते तिथेही हे लोक धम्माचे आचरण आणि देवाच्या प्रियजनांनी दिलेले धम्मातील नियम व सूचना ऐकून त्याचे पालन करत आहेत आणि पुढेही करत राहतील.

तसे करा हा विजय सर्वत्र जिंकला गेला आहे, आणि तो खूप आनंद देतो - जो आनंद केवळ धम्माद्वारे मिळू शकतो. पण या आनंदाचाही फारसा परिणाम होत नाही. देवांचे प्रिय लोक पुढील जगात अनुभवायला मिळणारे मोठे फळ अधिक महत्त्वाचे मानतात.

माझ्या मुलांनी आणि नातूंनी नवीन विजय करण्याचा विचार करू नये किंवा जर लष्करी विजय झाला तर ते सहनशीलतेने आणि हलक्या शिक्षेने केले जावे, किंवा त्याहूनही चांगले म्हणजे ते विजय मिळवण्याचा विचार करू नयेत म्हणून माझ्याकडे हा धम्म हुकूम लिहिला आहे. केवळ धम्म, कारण तो या जगात आणि परलोकात फळ देतो. त्यांची सर्व उत्कट भक्ती या जगामध्ये आणि परलोकातही प्राप्त होवो.

१४. देवांचा लाडका राजा पियदसी याने ही धम्म शिलालेख थोडक्यात, मध्यम लांबी आणि विस्तारित स्वरूपात लिहिलेले आहेत.ते सर्वच सर्वत्र आढळत नाहीत, कारण माझे कार्यक्षेत्र अफाट आहे, परंतु बरेच काही लिहिले गेले आहे आणि मी अजून लिहिलेले असेल. आणि इथे काही विषय असे आहेत जे त्यांच्या गोडव्यामुळे पुन्हा पुन्हा बोलले गेले आहेत आणि लोकांना त्यांच्या अनुषंगाने वागता यावे. लिहिलेल्या काही गोष्टी अपूर्ण असल्यास, हे स्थानिकतेमुळे किंवा वस्तूच्या विचारात किंवा लेखकाच्या चुकीमुळे आहे.

१०.४ कलिंग शिलालेख

१. देवांचे लाडके म्हणतात की शहरातील न्यायिक अधिकारी असलेल्या तोसालीच्या महामात्रांना हे सांगायचे आहे: मला जे काही योग्य वाटते ते सर्व योग्य प्रकारे पार पाडले जावे अशी माझी इच्छा आहे आणि मी तुम्हाला सूचना देणे हा हे साध्य करण्याचा सर्वोत्तम मार्ग मानतो. मी तुम्हाला हजारो लोकांच्या वर स्थान दिले आहे जेणेकरून तुम्ही लोकांचे स्नेह मिळवाल.

सर्व पुरुष माझी मुले आहेत. मला माझ्या स्वतःच्या मुलांसाठी काय हवे आहे, आणि या जगात आणि पुढच्या दोन्ही ठिकाणी त्यांचे कल्याण आणि आनंद मला पाहिजे आहे, जे मला सर्व पुरुषांसाठी हवे आहे. माझी इच्छा किती प्रमाणात आहे हे तुम्हाला समजत नाही आणि जर तुमच्यापैकी काहींना समजले असेल तर तुम्हाला माझी इच्छा पूर्ण समजत नाही.

आपण या प्रकरणाकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे. पूर्णपणे कायद्याचे पालन करत असताना, काही लोकांना तुरुंगात टाकले जाते, कठोरपणे वागवले जाते आणि विनाकारण मारले जाते ज्यामुळे अनेकांना त्रास सहन करावा लागतो. त्यामुळे निःपक्षपातीपणे वागणे हेच तुमचे ध्येय असले पाहिजे. मत्सर, क्रोध, क्रूरता, द्वेष, उदासीनता, आळस किंवा थकवा या गोष्टींमुळेच असे घडत नाही. म्हणून तुमचे ध्येय असले पाहिजे: "या गोष्टी माझ्यामध्ये असू नयेत." आणि याचे मूळ म्हणजे राग नसणे आणि संयम. न्यायाच्या कारभाराला कंटाळलेल्यांना बढती मिळणार नाही; (जे नाहीत ते) वरच्या दिशेने जातील आणि बढती मिळतील. तुमच्यापैकी ज्याला हे समजले असेल त्याने आपल्या सहकाऱ्यांना सांगावे: "तुम्ही तुमचे कर्तव्य योग्य रीतीने करता याकडे लक्ष द्या. अशा आणि अशा देवाच्या प्रिय सूचना आहेत." आपले कर्तव्य केल्याने मोठे फळ मिळेल, परंतु त्यात अयशस्वी झाल्यास स्वर्ग किंवा राजाचे सुख प्राप्त होणार नाही. तुमच्या कर्तव्यात कसूर केल्याने मला आनंद

होणार नाही. पण योग्य रीतीने केले तर तुम्हाला तुला स्वर्ग मिळवून देईल आणि तुम्ही माझे ऋण फेडशील.

ही आज्ञा तिसाच्या दिवशी, तिसाच्या दिवसांच्या दरम्यान आणि इतर योग्य प्रसंगी ऐकली पाहिजे, ती एकट्याने देखील ऐकली पाहिजे. अशा प्रकारे वागून तुम्ही तुमचे कर्तव्य पार पाडाल.

हा हुकूम पुढील उद्देशाने लिहिला गेला आहे: शहरातील न्यायिक अधिकारी त्यांचे कर्तव्य बजावण्यासाठी प्रयत्नशील असतील आणि त्यांच्या हाताखालील लोकांना अन्यायकारक तुरुंगवास किंवा कठोर वागणूक मिळू नये. हे साध्य करण्यासाठी, मी दर पाच वर्षांनी अशा महामात्रांना पाठवीन जे कठोर किंवा क्रूर नाहीत, परंतु जे दयाळू आहेत आणि ज्या न्यायिक अधिकाऱ्यांना माझा हेतू समजला आहे की नाही आणि ते माझ्या सूचनेनुसार कार्य करत आहेत की नाही हे तपासू शकतात. त्याचप्रमाणे, उज्जयिनीकडून, राजकुमार तीन वर्षांचा कालावधी लोटू न देता त्याच उद्देशाने समान व्यक्तींना पाठवेल. त्याचप्रमाणे तक्षशिला येथूनही. हे महामात्र दरवर्षी तपासणीच्या दौऱ्यावर जातील, तेव्हा त्यांच्या सामान्य कर्तव्याकडे दुर्लक्ष न करता, न्यायिक अधिकारी राजाच्या सूचनेनुसार काम करत आहेत की नाही हे ते तपासतील.

२. देवांचे प्रिय असे बोलतात: हा शाही आदेश समपा येथील महामात्रांना संबोधित करायचा आहे. मला हे पहायचे आहे की मी जे काही योग्य मानतो ते सर्व योग्य मार्गाने चालत आहे. आणि मी तुम्हाला सूचना देणे हा हे साध्य करण्याचा सर्वोत्तम मार्ग मानतो. सर्व पुरुष माझी मुले आहेत. मला माझ्या स्वत:च्या मुलांसाठी जे हवे आहे, आणि या जगात आणि पुढच्या दोन्ही ठिकाणी त्यांचे कल्याण आणि सुख मला हवे आहे, जे मला सर्व पुरुषांसाठी हवे आहे.

सीमेपलीकडील अजिंक्य प्रदेशातील लोक विचार करू शकतात: "राजाचा आपल्याबद्दल काय हेतू आहे?" माझा एकच हेतू आहे की ते मला न घाबरता जगले पाहिजे, त्यांनी माझ्यावर विश्वास ठेवला पाहिजे आणि मी त्यांना सुख देऊ शकेन, दुःख नाही. शिवाय, त्यांनी हे समजून घेतले पाहिजे की ज्यांना क्षमा केली जाऊ शकते त्यांना राजा क्षमा करील आणि त्यांना धम्माचे पालन करण्यास प्रोत्साहित करावे जेणेकरुन त्यांना या जगात आणि पुढील सुख प्राप्त होईल. मी तुम्हाला हे सांगत आहे, यासाठी की माझ्यावर असलेली ऋण मला फेडता यावीत, आणि तुम्हाला सूचना देताना, म्हणजे माझे वचन मोडणार नाही हे तुम्हाला कळावे. म्हणून, अशा प्रकारे वागून, आपण आपले कर्तव्य पार पाडले पाहिजे आणि त्यांना (सीमापलीकडील लोकांना) आश्वासन दिले पाहिजे की: "राजा हा पित्यासारखा आहे. त्याला आपल्याबद्दल वाटते तसे त्याला वाटते. आपण त्याच्यासाठी त्याच्या मुलांसारखे आहोत."

तुम्हाला सूचना देऊन आणि माझ्या व्रताची आणि माझ्या वचनाची माहिती देऊन मी हे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी स्वतःला पूर्णत्वाने लागू करीन. तुम्ही खरोखरच त्यांना आत्मविश्वासाने प्रेरित करू शकता आणि त्यांचे या जगात आणि पुढील लोकांचे कल्याण आणि आनंद सुरक्षित करू शकता आणि अशा प्रकारे कार्य करून, तुम्ही स्वर्गाची प्राप्ती कराल आणि तुमच्या माझ्यावर असलेले ऋण फेडाल. आणि सीमावर्ती भागातील लोकांना

आत्मविश्वासाने प्रेरित करण्यासाठी आणि धम्माचे पालन करण्यास प्रोत्साहित करण्यासाठी महामात्रांनी स्वत: ला सदैव समर्पित केले पाहिजे, ही आज्ञा येथे लिहिली आहे.

ही आज्ञा दर चार महिन्यांनी तिसाच्या दिवशी, तिसाच्या दिवसांच्या दरम्यान आणि इतर योग्य प्रसंगी ऐकली पाहिजे, ती एकट्यानेही ऐकली पाहिजे. अशा प्रकारे वागून तुम्ही तुमचे कर्तव्य पार पाडाल.

लघु शिलालेख:

१. देवाचे प्रिय असे बोलतात: मला सामान्य उपासक बनून आता अडीच वर्षांहून अधिक काळ लोटला आहे, पण आजपर्यंत मी फारसा आवेशाने वागलो नाही. पण आता एक वर्षाहून अधिक काळ संघाला भेट दिल्याने मी खूप उत्साही झालो आहे. आता भारतातील ज्या लोकांचा देवांशी संबंध नाही ते असे करतात. हा आवेशाचा परिणाम आहे आणि हे फक्त महान लोकच करू शकत नाहीत. नम्र लोकही, जर ते आवेशी असतील तर ते स्वर्ग प्राप्त करू शकतात. आणि याच उद्देशाने ही घोषणा करण्यात आली आहे. नम्र आणि महान दोघेही आवेशी असू द्या, सीमेवर असलेल्यांनाही कळू द्या आणि उत्साह दीर्घकाळ टिकू द्या. मग हा आवेश वाढेल, खूप वाढेल, दीडपट वाढेल. हा संदेश राजाने दौऱ्यावर असताना दोनशे छप्पन वेळा घोषित केला आहे.

२. देवाचे प्रिय असे बोलतात: वडिलांचा आणि आईचा आदर केला पाहिजे आणि वरिष्ठांचाही आदर केला पाहिजे, सजीवांवर दया दाखवली पाहिजे आणि सत्य बोलले पाहिजे. अशा प्रकारे धम्माचा प्रचार व्हायला हवा. त्याचप्रमाणे शिक्षकाचा विद्यार्थ्याने सन्मान केला पाहिजे आणि नातेसंबंधांबद्दल योग्य वागणूक दाखवली पाहिजे. हा एक प्राचीन नियम आहे जो दीर्घ आयुष्यासाठी कारणीभूत ठरतो. अशा प्रकारे कृती करावी. छपद या लेखकाने लिहिलेले.

३. मगधचा राजा पियदसी, संघाला नमस्कार करून त्यांना उत्तम आरोग्य आणि आनंदाची शुभेच्छा देतो, असे बोलतो: आदरणीय महोदय, बुद्ध, धम्म आणि संघावर माझी श्रद्धा किती मोठी आहे हे तुम्हाला माहीत आहे. जे काही, आदरणीय भगवान बुद्धांनी बोलले आहे, ते सर्व चांगले बोलले आहे. आदरणीय महोदयांनी चांगला धम्म कसा दीर्घकाळ टिकला पाहिजे याचा सल्ला देणे मला योग्य वाटते.

हे धम्म ग्रंथ:

धम्मापरियायानी, विनयसमुक कसो, अरियावसानी, अनागतभयानी, मुनिगाथा, मोन्नेयसुत्तानी, उपतिसपसिन(प्रश्न), आणि मुसावादों अधिकिच्चो राहूलोवाद. आदरणीय महोदय, माझी इच्छा आहे की हे धम्म मजकूर सर्व भिक्खू आणि भिक्खुणी यांनी सतत ऐकावे आणि लक्षात ठेवावे. त्याचप्रमाणे सामान्य आणि सामान्य महिला तुम्हाला माझा हेतू कळावा म्हणून मी हे लिहिले आहे.

१०.५ सात स्तंभांचे आदेश

१. देवांचे प्रिय असे बोलतात: हा धम्म आज्ञेय माझ्या राज्याभिषेकानंतर सव्वीस वर्षांनी लिहिला गेला. धम्मावर खूप प्रेम, खूप आत्मपरीक्षण, खूप आदर, खूप भीती

(वाईटपणाची) आणि खूप उत्साहाशिवाय या जगात आणि पुढचे सुख मिळवणे कठीण आहे. पण माझ्या सूचनेमुळे धम्माबद्दलचा हा संबंध आणि धम्मप्रेम दिवसेंदिवस वाढले आहे आणि वाढतच जाईल आणि माझे उच्च, निम्न आणि मध्यम दर्जाचे अधिकारी धम्माचे पालन आणि पालन करत आहेत आणि इतरांनाही ते करण्यास प्रेरित करण्यास सक्षम आहेत. सीमाभागातील महामात्रही तेच करत आहेत. आणि या माझ्या सूचना आहेत: धम्माद्वारे आनंद मिळवा आणि धम्माचे रक्षण करा.

२. देवांचे प्रिय, राजा पियदसी, असे बोलतात: धम्म चांगला आहे, पण धम्म काय आहे? (त्यात) थोडे वाईट, बरेच चांगले, दयाळूपणा, उदारता, सत्यता आणि शुद्धता समाविष्ट आहे. मी विविध मार्गांनी दृष्टीची देणगी दिली आहे. दोन पाय आणि चार पायांचे प्राणी, पक्षी आणि जलचर यांना मी जीवनाच्या देणगीसह विविध गोष्टी दिल्या आहेत. आणि इतर अनेक चांगली कामे माझ्याकडून झाली आहेत.

हा धम्म आज्ञेय लिहिलेला आहे की लोक त्याचे पालन करतील आणि ते दीर्घकाळ टिकेल. आणि जो नीट पाळेल तो काहीतरी चांगलं करेल.

३. देवांचा प्रिय, राजा पियदसी, असे बोलतो: "मी हे चांगले कृत्य केले आहे" असे म्हणणारे लोक फक्त त्यांची चांगली कृत्ये पाहतात. पण 'हे दुष्कर्म मी केले' किंवा 'याला दुष्कर्म म्हणतात' असे त्यांचे वाईट कृत्य दिसत नाही. पण ही (प्रवृत्ती) पाहणे कठीण आहे. एखाद्याने असा विचार केला पाहिजे: "या गोष्टी वाईट, हिंसा, क्रूरता, क्रोध, अभिमान आणि मत्सर या गोष्टींकडे घेऊन जातात. या गोष्टींनी मी स्वतःचा नाश करू नये." आणि पुढे, एखाद्याने विचार केला पाहिजे: "यामुळे या जगात आणि पुढील (जगातील) आनंद मिळतो."

४. देवांचे प्रिय असे बोलतात: हा धम्म आज्ञेय माझ्या राज्याभिषेकानंतर सव्वीस वर्षांनी लिहिला गेला. माझे रज्जूक लोकांमध्ये, लाखो लोकांमध्ये कार्यरत आहेत. याचिकांची सुनावणी आणि न्यायप्रशासनाची जबाबदारी त्यांच्यावर सोपवण्यात आली आहे जेणेकरून ते आपले कर्तव्य आत्मविश्वासाने आणि निर्भयपणे पार पाडू शकतील आणि देशातील लोकांच्या कल्याणासाठी, सुखासाठी आणि हितासाठी काम करू शकतील. पण सुख आणि दु:ख कशामुळे होते हे त्यांनी लक्षात ठेवले पाहिजे आणि स्वतः धम्मावर एकनिष्ठ राहून, त्यांनी देशातील लोकांना (तसेच करण्यास) प्रोत्साहित केले पाहिजे, जेणेकरून त्यांना इहलोक आणि परलोकात सुख प्राप्त होईल. हे रज्जूक माझी सेवा करण्यास उत्सुक आहेत. ते इतर अधिकारी देखील पाळतात ज्यांना माझी इच्छा माहित आहे, जे रज्जूकांना आज्ञा देतात जेणेकरून ते मला संतुष्ट करू शकतील. ज्याप्रमाणे एखाद्या व्यक्तीला आपले मूल एखाद्या तज्ञ परिचारिकाकडे सोपवण्याचा आत्मविश्वास वाटतो: "परिचारिका माझ्या मुलाला चांगले ठेवेल," तरीही, माझ्याद्वारे रज्जूकांची नियुक्ती देशातील लोकांच्या कल्याणासाठी आणि आनंदासाठी केली गेली आहे.

याचिकांची सुनावणी आणि न्यायाचे प्रशासन हे रज्जूकांवर सोपवण्यात आले आहे जेणेकरून ते आपले कर्तव्य निर्भयपणे, निर्भयपणे आणि आत्मविश्वासाने पार पाडू शकतील. कायद्यात समानता आणि शिक्षेत एकसमानता असावी ही माझी इच्छा आहे. ज्यांच्यावर

खटला चालला आहे आणि ज्यांना फाशीची शिक्षा झाली आहे त्यांना तुरुंगात तीन दिवसांचा मुक्काम देण्यासाठी मी इथपर्यंत जातो. यावेळी त्यांचे नातेवाईक कैद्यांचे जीव वाचवण्यासाठी आवाहन करू शकतात. त्यांच्या वतीने आवाहन करण्यासाठी कोणीही नसल्यास, कैदी पुढील जगासाठी योग्यतेसाठी भेटवस्तू देऊ शकतात किंवा उपवास करू शकतात. खरंच, माझी इच्छा आहे की अशा प्रकारे, कैद्याचा वेळ जरी मर्यादित असला तरी तो पुढील जगाची तयारी करू शकेल आणि लोकांचा धम्म आचरण, आत्मसंयम आणि औदार्य वाढेल.

५. देवांचा लाडका, राजा पियादसी, असे बोलतो: माझ्या राज्याभिषेकानंतर सव्वीस वर्षांनी विविध प्राणी संरक्षित असल्याचे घोषित करण्यात आले - पोपट, मैना, अरुणा, रडी गुसचे, जंगली बदके, नंदीमुख, जिलाटा, वटवाघुळ, राणी मुंग्या, टेरापिन्स, हाडेविरहित मासे, वेडेरेयका, गंगापुतक, सांकिया मासे, कासव, पोर्क्युपाइन्स, खार, हरिण, बैल, ओकापिंडा, जंगली गाढवे, जंगली कबूतर, घरगुती कबूतर आणि सर्व चार पायांचे प्राणी जे उपयुक्त नाहीत. ज्या आया शेळ्या, भेड्या आणि पेरणी पिल्ल्यांसोबत असतात किंवा त्यांच्या पिल्लांना दूध देतात, त्यांचे संरक्षण केले जाते आणि त्याचप्रमाणे सहा महिन्यांपेक्षा कमी वयाची पिल्लेही सुरक्षित असतात. कोंबड्यांना टोपी लावायची नाही, जिवंत प्राण्यांना लपवून ठेवलेल्या भुसा जाळायचा नाही आणि जंगले विनाकारण जाळायची नाहीत किंवा प्राण्यांना मारायची नाहीत. एका प्राण्याला दुसऱ्या प्राण्याला खायला घालायचे नाही. तीन चातुर्मासामध्ये, तिसाचे तीन दिवस आणि उपोषथाच्या चौदाव्या व पंधराव्या दिवशी मासळीचे संरक्षण केले जाते व विक्री करू नये. या दिवसांमध्ये हत्तींच्या अभयारण्यात किंवा मत्स्य राखीव क्षेत्रातही प्राणी मारले जाऊ नयेत. दर पंधरवड्याच्या आठव्या, चौदाव्या व पंधराव्या दिवशी, तिसा, पुनर्वसू, तीन चातुर्मासी आणि इतर शुभ दिवशी, बैल, बिली-शेळ्या, मेंढे, डुक्कर आणि इतर प्राणी जे सहसा कास्ट्रेशन केले जातात ते करू नयेत. तिस, पुनर्वसु, चातुर्मास आणि चातुर्मासी पंधरवड्याला घोडे आणि बैल यांचा वध केले जाऊ नयेत.

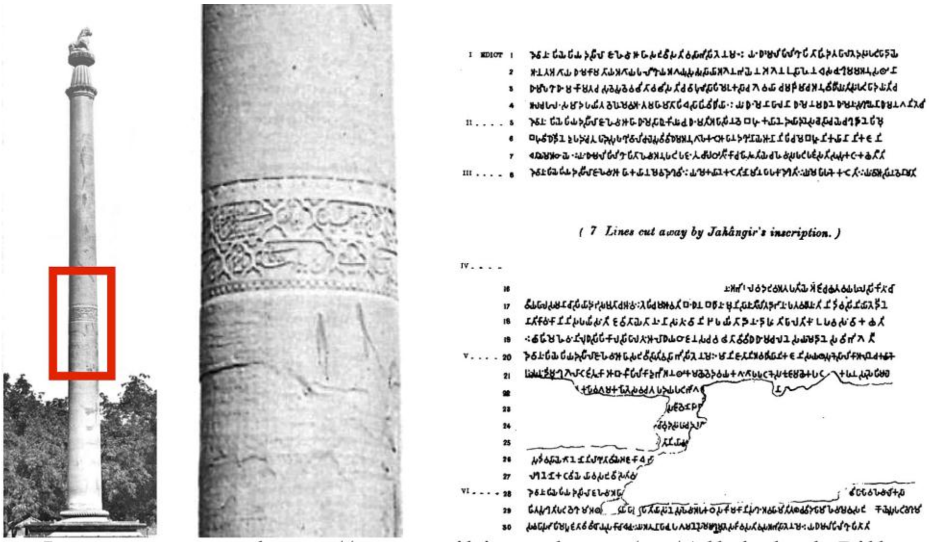

Image source:- https://www.wikiwand.com/en/Allahabad_Pillar

माझ्या राज्याभिषेकानंतरच्या सव्वीस वर्षात कैद्यांना पंचवीस वेळा माफी देण्यात आली आहे.

६. देवांचे प्रिय असे बोलतात: माझ्या राज्याभिषेकानंतर बारा वर्षांनी मी लोकांच्या कल्याणासाठी आणि आनंदासाठी धम्म लेख लिहिण्यास सुरुवात केली आणि त्यांचे उल्लंघन न करता धम्मात वाढ व्हावी. विचार करावा: "लोकांचे कल्याण आणि सुख कसे सुरक्षित केले जाऊ शकते?" मी माझ्या नातलगांकडे, जवळ राहणाऱ्यांकडे आणि दूरवर राहणाऱ्यांकडे लक्ष देतो, जेणेकरून मी त्यांना आनंदात घेऊन जाऊ शकेन आणि मग मी त्यानुसार वागतो. मी सर्व गटांसाठी असेच करतो. मी सर्व धर्मांना विविध सन्मान देऊन सन्मानित केले आहे. पण मी वैयक्तिकरित्या लोकांना भेटणे सर्वोत्तम मानतो.

माझ्या राज्याभिषेकानंतर सव्वीस वर्षांनी हा धम्म आज्ञेय लिहिला गेला.

७. देवांचे लाडके असे बोलतात: पूर्वीच्या राजांनी धम्माच्या प्रचारातून लोकांची वाढ व्हावी अशी इच्छा होती. पण असे असूनही धम्माच्या प्रचारातून लोक वाढले नाहीत. देवांचा प्रिय राजा पियदसी याविषयी म्हणतो: "मला असे वाटते की पूर्वीच्या काळात धम्माच्या प्रचारातून लोकांचा विकास व्हावा, अशी राजांची इच्छा होती. परंतु असे असूनही, धर्माच्या प्रचारातून लोकांचा विकास झाला नाही.आता लोकांना त्याचे पालन करण्यास कसे प्रोत्साहित केले जाऊ शकते? धम्माच्या प्रचाराद्वारे लोकांना वाढण्यास कसे प्रोत्साहित केले जाऊ शकते? मी धम्माचा प्रचार करून त्यांना कसे उन्नत करू शकतो?" देवांचे प्रिय, राजा पियदसी याविषयी पुढे म्हणाले: "मला असे वाटते की माझ्याकडून धम्माची घोषणा देईन आणि धम्मावरील सूचना दिल्या जातील. जेव्हा लोक ते ऐकतील तेव्हा ते त्यांचे अनुसरण करतील, धम्माच्या प्रचाराद्वारे स्वतःला उन्नत करतील आणि मोठ्या प्रमाणात वाढतील." यासाठीच धम्माच्या उद्घोषणा जाहीर केल्या गेल्या आहेत आणि धम्माच्या विविध सूचना दिल्या आहेत आणि अनेकांमध्ये काम करणारे अधिकारी त्यांना प्रोत्साहन देतात आणि त्यांना तपशीलवार समजावून सांगतात. लाखो लोकांमध्ये काम करणाऱ्या रज्जूकांनाही असाच आदेश देण्यात आला आहे: "अशा प्रकारे आणि ते धम्माला समर्पित असलेल्यांना प्रोत्साहन देतात." देवांचे प्रिय असे बोलतात: "ही वस्तुस्थिती लक्षात घेऊन मी धम्म स्तंभ उभारले आहेत, धम्म महामात्रांची नियुक्ती केली आहे आणि धम्माच्या घोषणा दिल्या आहेत."

देवांचा लाडका राजा पियदसी म्हणतो: मी रस्त्यांच्या कडेला वटवृक्ष लावले आहेत जेणेकरून ते प्राणी आणि माणसांना सावली देऊ शकतील आणि मी आंब्याची झाडे लावली आहेत. आठ क्रोशांच्या अंतराने, मी विहिरी खोदल्या आहेत, विश्रामगृहे बांधली आहेत आणि विविध ठिकाणी, प्राणी आणि माणसांच्या वापरासाठी मी पाण्याची ठिकाणे बनवली आहेत. पण या किरकोळ उपलब्धी आहेत. प्रजेला खूश करण्याच्या अशा गोष्टी पूर्वीच्या राजांनी केल्या आहेत. लोकांनी धम्माचे आचरण करावे यासाठी मी या गोष्टी केल्या आहेत.

देवांचे प्रिय, राजा पियदसी, असे बोलतात: माझा धम्म महामात्र देखील सर्व धर्मातील तपस्वी आणि गृहस्थांमध्ये विविध चांगल्या कार्यांनी व्यापलेला आहे. त्यांना संघाच्या कारभारात बसवावे, असा आदेश मी दिला आहे. ब्राह्मण आणि अजीविकांच्या कारभारात त्यांचा ताबा असावा असाही मी आदेश दिला आहे. मी त्यांना निगंठास ताब्यात घेण्याचा आदेश दिला आहे. किंबहुना, मी असा आदेश दिला आहे की सर्व भिन्न धर्मांच्या विशिष्ट गोष्टींसह भिन्न महामात्रांनी व्यापलेले आहे. आणि माझा धम्म महामात्रही या आणि इतर धर्मांनी व्यापलेला आहे.

देवांचा प्रिय, राजा पियादसी, असे बोलतो: हे आणि इतर प्रमुख अधिकारी भेटवस्तू, माझ्या तसेच राण्यांच्या वाटपात व्यस्त आहेत. माझ्या महिलांच्या निवासस्थानामध्ये, ते येथे आणि प्रांतांमध्ये विविध सेवाभावी उपक्रम आयोजित करतात. मी माझ्या पुत्रांना आणि इतर राण्यांच्या पुत्रांनाही भेटवस्तू वाटण्याचा आदेश दिला आहे जेणेकरून धम्माच्या उदात्त कृत्यांना आणि धम्माच्या आचरणाला चालना मिळावी. आणि धम्माची उदात्त कृत्ये आणि धम्माच्या आचरणात लोकांमध्ये दया, उदारता, सत्यता, पवित्रता, सौम्यता आणि चांगुलपणा वाढतो.

देवांचा प्रिय, राजा पियदसी, असे बोलतो: माझ्याद्वारे जी काही चांगली कामे झाली आहेत, ती लोक स्वीकारतात आणि त्यांचे अनुसरण करतात. त्यामुळे आई-वडिलांचा आदर, ज्येष्ठांचा आदर, वृद्धांप्रती शिष्टाचार आणि ब्राह्मण आणि तपस्वी, गरीब आणि दुःखी आणि नोकर-कर्मचाऱ्यांशीही योग्य वागणूक देऊन त्यांची प्रगती झाली आहे आणि होत राहील.

देवांचा प्रिय, राजा पियदसी, असे बोलतो: धम्माद्वारे लोकांमध्ये ही प्रगती दोन मार्गांनी झाली, धम्म नियम आणि अनुनय याद्वारे. यापैकी धम्म नियमनाचा फारसा परिणाम होत नाही, तर अनुनयाचा जास्त परिणाम होतो. मी दिलेले धम्म नियम असे आहेत की विविध प्राण्यांचे संरक्षण केले पाहिजे. आणि मी इतर अनेक धम्म नियम देखील दिले आहेत. परंतु धम्माच्या माध्यमातून लोकांमध्ये होणाऱ्या प्रगतीचा सजीवांना अहिंसा आणि सजीवांची हत्या न करण्याच्या बाबतीत अधिक परिणाम झाला आहे.

याविषयी देवांचे प्रिय असे म्हणतात: जिथे जिथे दगडी स्तंभ किंवा दगडी शिला असतील तिथे हा धम्म आज्ञेय कोरला पाहिजे जेणेकरून ते दीर्घकाळ टिकेल. माझे मुलगे आणि नातू जिवंत असेपर्यंत आणि सूर्य आणि चंद्र चमकेपर्यंत ते टिकून राहावे आणि लोकांना सूचना केल्याप्रमाणे ते आचरणात आणावे म्हणून ते कोरले गेले आहे. कारण त्याचे आचरण केल्याने इहलोक आणि परलोकात सुख प्राप्त होते.

माझ्या राज्याभिषेकानंतर सत्तावीस वर्षांनी मी हा धम्म आज्ञेय लिहिला आहे.

१०.६ लघु स्तंभलेख

१. लुंबिनी स्तंभ:

त्याच्या राज्याभिषेकानंतर वीस वर्षांनी, देवांचा प्रिय राजा पियादसी याने या ठिकाणी भेट दिली आणि पूजा केली कारण येथे शाक्यमुनी बुद्ध जन्माला आले होते. त्याच्याकडे एक दगडी वेदिका आणि एक स्तंभ उभारण्यात आला होता आणि कारण भगवान येथे जन्माला आले होते, लुंबिनी गावाला करातून सूट देण्यात आली होती आणि उत्पादनाचा फक्त एक अष्टमांश भरावा लागतो.

२. कोसंबी स्तंभ:

देवाच्या प्रिय यांची-आज्ञा: कोसंबी येथील महामात्रांना (सांगायचे आहे: जो संघाला फोडतो) जे आता एकत्र आले आहेत, त्यांना संघात प्रवेश दिला जाणार नाही. जो कोणी, भिक्खू असो वा भिक्खुणी, संघाचे विभाजन करतो त्याला पांढरे कपडे घालावेत आणि विहार सोडून इतरत्र वास्तव्य करावे लागेल.

लेखक- आयु. एस. धम्मिक थेर - राजा अशोकाचे आदेश

१०.७ सारांश

भारताबाहेर पसरलेल्या धम्माचा पहिला पुरावा अशोकाच्या राजवटीत आहे कारण त्याने श्रीलंका आणि सुवर्णभूमी नावाच्या भागात दूत पाठवले होते, जे आधुनिक म्यानमारमध्ये असू शकते. अशोकाचा मुलगा, भिक्खू महिंदा, राजा देवानपियातिस्स आणि आधुनिक श्रीलंकेतील इतर खानदानी लोकांचे बौद्ध धर्मात रूपांतर केले. राजा तिस्साने महाविहार विहार बांधले, जे द्वीप राष्ट्रातील बौद्ध धर्माचे मुख्य केंद्र बनले. श्रीलंकेनंतर, म्यानमारमध्ये बौद्ध धर्माला अग्रगण्य धर्म बनण्यासाठी एक हजार वर्षे लागली. दक्षिणपूर्व आशियामध्ये हळूहळू बौद्ध धम्माचा प्रसार झाला. त्यामुळे आशिया, पूर्व आणि पश्चिम भागात बौद्ध धम्माचा प्रसार झाला.

१०.८ प्रश्न

१) भारताबाहेर बौद्ध धम्माचा प्रसार केव्हा झाला?

२) श्रीलंका आणि म्यानमारमध्ये बौद्ध धम्म प्रबळ धर्म का बनला?

३) सम्राट अशोक यांना भारताबाहेर बौद्ध धम्माचा प्रसार करणारे प्रणेते म्हणून का ओळखले जाते?

१०.९ संदर्भ

- Cunningham Alexander- Corpus inscriptionum indicarum- Vol. I Inscriptions of Asoka, 1877
- D. R. Bhandarkar, Asoka. Calcutta, 1955
- R. Mookerji, Asoka. Delhi, 1962
- Amulyachandra Sen, Asoka's Edicts. Calcutta, 1956
- Seneviratna (editor), King Asoka and Buddhism. 1993
- D. C. Sircar, Inscriptions of Asoka. Delhi, 1957

*****

११

सातवाहनकाळातील बौद्ध धर्माचा विस्तार

घटक रचना

११.० उद्दिष्टे

११.१ प्रस्तावना

११.२ सातवाहन राजवंश

११.३ कला आणि स्थापत्य

११.४ सातवाहन शिल्पकला

११.५ सातवाहन चित्रकला

११.६ सारांश

११.७ प्रश्न

११.९ संदर्भ

११.० उद्दिष्टे

- सातवाहन काळातील बौध्दधर्माचा प्रसार व विकास यांचा अभ्यास करणे.
- बौध्दधर्माच्या प्रसारातील व्यापारी, भिक्खु व भिक्खुणी यांची भूमिका समजून घेणे.
- महाराष्ट्रातील बौद्ध लेणी स्थापत्याबद्दल अधिक जाणून घेण्यासाठी पुरातत्त्वीय माहितीचा शोध घेणे.
- बौद्ध इतिहासाच्या अभ्यासासाठी संख्यात्मक माहितीचे विश्लेषण करणे.

११.१ प्रस्तावना

बौद्ध धर्म आजच्या महाराष्ट्रात बुद्धाच्या वेळीच पोहोचला होता, हे ई.स.पूर्व ५व्या शतकातील पाली साहित्यातील साहित्यिक संदर्भांवरून दिसून येते. मज्झिम निकायातील पुन्नोवादसुत्ता मधील (१४५) थेर पुन्न हे सुनापरंता (कोकण) येथील रहिवासी होते आणि बुद्धाच्या परवानगीने धम्माचा प्रचार करण्यासाठी आपल्या मातृभूमीत परतले होते. इ.स. १ ल्या शतकाच्या अवदान साहित्यातील पूर्णवदानामध्ये थेर पूर्णा आणि सोपारा स्तूपाच्या कथेचे तपशीलवार वर्णन केले आहे. बुद्धाच्या शिकवणीचा आणखी एक संदर्भ महाराष्ट्रापर्यंत पोचला तो खुद्दनिकायाच्या सुत्तानिपत पालीच्या पारायणवग्गामध्ये दिसतो, जेव्हा नांदेडजवळील गोदावरीच्या काठी बावरी ब्राह्मणाचे १६ शिष्य बुद्धांना भेटतात आणि अरहंत बनतात. त्यांपैकी एक आपल्या काकांना, ब्राह्मण बावरी यांना धम्माचा उपदेश करण्यासाठी परत येतो, त्यामुळे बावरी ब्राह्मण मृत्यूच्या भीतीतून बाहेर पडतो.

महावंश:

श्रीलंकेच्या पाली इतिहासात महारट्ठ आणि अपरंत यांचा उल्लेख आहे जिथे प्रचारक थेर मोगालिपुत्ततिस्स आणि सम्राट अशोक यांनी इसवी पूर्व तिसऱ्या शतकामधील तिसऱ्या बौद्ध परिषदेनंतर धम्माचा प्रचार करण्यासाठी पाठविले होते. थेर महाधम्मरखित महारट्ठात आले आणि त्यांनी महानारद जातक शिकवले तर थेर योनधम्मरखित अपरांत येथे आले आणि त्यांनी लोकांना अग्गीखंदोपमसुत्ताचा उपदेश केला. विशेष म्हणजे पुरुषांपेक्षा अधिक स्त्रियांनी गृहस्थ जीवनाचा त्याग केला आणि धम्म ऐकल्यानंतर अपरंत प्रदेशात भिक्खुणी बनल्या.

सोपारा स्तूपाजवळ सम्राट अशोकाच्या १४ शिलालेखांचा (आठव्या शिलालेखाचा भाग, सध्या संग्रहालय, मुंबईमध्ये) एक तुकडा मौर्य काळातील बौद्ध धर्माच्या अस्तित्वाचा पुरातत्वीय पुरावा देतो.

महाराष्ट्रातील बौद्ध धर्माचा मोठा विकास १००० किंवा त्याहून अधिक रॉक-कट वास्तुशिल्पांच्या अस्तित्वातून दिसून येतो, ज्यांना लेणी म्हणतात, ज्यापैकी अजिंठा आणि एलोरा ही जागतिक वारसा स्थळे आहेत. भारतातील १२०० बौद्ध लेणी(दगडांच्या उत्खनना)पैकी, जवळजवळ १००० महाराष्ट्रात आहेत [दुसऱ्या इ.स.पू. पासून] कारण ९० पेक्षा जास्त घाट (पॅसेज) सह्याद्री पर्वत रांग उत्तर-दक्षिण चालू आहे. कार्ले, भाजे, बेडसे, नाशिक, कराड, जुन्नर, कुडा, गांधारपाले-महाड, कान्हेरी यासारख्या बहुतेक दगडात कापलेल्या लेण्या/लेणी कोकणाला डेक्कन पठाराला जोडणाऱ्या व्यापारी मार्गावर आहेत. आंध्रमधील अमरावती, गुंटुपल्ले, नागार्जुनकोंडा, भट्टीप्रोलू आणि सोपारा येथील संरचनात्मक स्तूप आणि महाराष्ट्रातील पौनी स्तूप हे त्या वेळी पाहिलेल्या काही प्रमुख वास्तुशिल्प उपक्रम आहेत, जो सातवाहन राजवटीच्या काळातील आहे. शिलालेख, नाणी, शिल्पे, चित्रे, वास्तुकला आणि पुरातत्व उत्खनन या स्वरूपातील पुरातत्वीय नोंदी सातवाहन राजवटीच्या काळात बौद्ध धर्माच्या विस्ताराची साक्ष देतात.

११.२ सातवाहन राजवंश

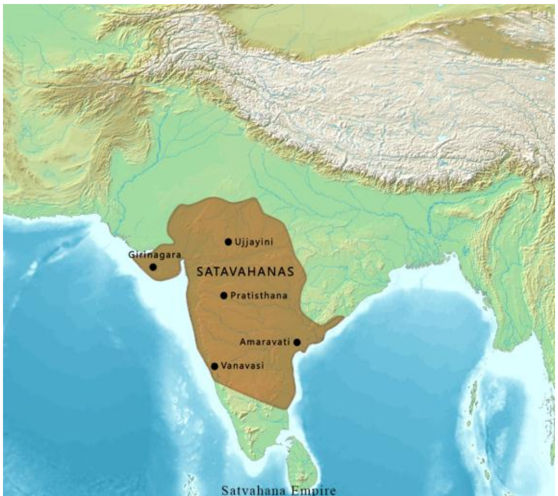

Satvahana Empire
Image source:- https://en.wikipedia.org/wiki/Satavahana_dynasty

सातवाहनांना पुराणात आंध्र असेही संबोधले गेले आहे, ते दख्खन प्रदेशात स्थित एक प्राचीन भारतीय राजवंश होते. बहुतेक आधुनिक विद्वानांचा असा विश्वास आहे की सातवाहन राजवट इसवी सन पूर्व दुसऱ्या शतकाच्या उत्तरार्धात सुरू झाली आणि तिसऱ्या शतकाच्या सुरुवातीपर्यंत टिकली. सातवाहन साम्राज्यात सध्याचे आंध्र प्रदेश, तेलंगणा आणि महाराष्ट्र यांचा समावेश होता. वेगवेगळ्या वेळी, त्यांचे राज्य आधुनिक गुजरात, मध्य प्रदेश आणि कर्नाटकच्या काही भागांमध्ये विस्तारले. प्रतिष्ठान (पैठण) आणि अमरावती (धारणीकोट) या राजघराण्याकडे वेगवेगळ्या वेळी वेगवेगळ्या राजधानीची शहरे होती.

राजवंशाची उत्पत्ती अनिश्चित आहे, परंतु पुराणानुसार, त्यांच्या पहिल्या राजाने कण्व राजवट उलथून टाकले. मौर्योत्तर काळात सातवाहनांनी दख्खन प्रदेशात शांतता प्रस्थापित केली आणि परकीय आक्रमकांच्या हल्ल्यांचा प्रतिकार केला. विशेषतः शक पाश्चात्य क्षत्रपांशी त्यांचा संघर्ष बराच काळ चालला. गौतमीपुत्र सातकर्णी आणि त्याचा उत्तराधिकारी वसिष्ठीपुत्र पुलामावी यांच्या राजवटीखाली राजघराणे शिखरावर पोहोचले. तिसऱ्या शतकाच्या पूर्वार्धात राज्य छोट्या राज्यांमध्ये विभागले गेले.

सातवाहन हे त्यांच्या राज्यकर्त्यांच्या प्रतिमा असलेले भारतीय राज्य नाणे जारी करणारे होते. त्यांनी एक सांस्कृतिक पूल तयार केला आणि व्यापार आणि भारत-गंगेच्या मैदानापासून भारताच्या दक्षिणेकडील टोकापर्यंत विचार आणि संस्कृतीचे हस्तांतरण करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. त्यांनी हिंदू धर्म तसेच बौद्ध धर्माचे समर्थन केले आणि प्राकृत साहित्याचे संरक्षण केले.

इतिहास:

सातवाहनांबद्दलची माहिती पुराण, काही बौद्ध आणि जैन ग्रंथ, राजवंशाचे शिलालेख आणि नाणी आणि व्यापारावर लक्ष केंद्रित करणाऱ्या विदेशी (ग्रीक आणि रोमन) खातींमधून मिळते. या स्त्रोतांद्वारे प्रदान केलेली माहिती पूर्ण खात्रीने राजवंशाच्या इतिहासाची पुनर्रचना करण्यासाठी पुरेशी नाही. परिणामी, सातवाहन कालगणनेबद्दल अनेक सिद्धांत आहेत.

पाया:

नाणेघाट येथील सातवाहन शिलालेखात राजघराण्याच्या यादीत पहिला राजा म्हणून सिमुकाचा उल्लेख आहे. वंशाच्या पहिल्या राजाने २३ वर्षे राज्य केले असे विविध पुराणात नमूद केले आहे आणि त्याच्या नावाचा उल्लेख शिशुक, सिंधुक, छिष्मक, शिपरक, इत्यादींनी केला आहे. हे सिमुकाचे दूषित शब्दलेखन असल्याचे मानले जाते, ज्यामुळे त्याची नक्कल आणि पुन्हा नक्कल झाली. हस्तलिखिते सिमुक उपलब्ध पुराव्याच्या आधारे निश्चितपणे दिनांकित करता येत नाहीत. खालील सिद्धांतांवर आधारित, सातवाहन राजवटीची सुरुवात इ.स.पूर्व २७१ ते इ.स.पूर्व ३० पर्यंत वेगवेगळ्या प्रकारे केली जाते. पुराणानुसार, पहिल्या आंध्र राजाने कण्व राजवट उलथून टाकली. काही ग्रंथात त्याला बलिपुच्छ असे नाव दिले आहे. दि. सी. सिरकार (सरकार) यांनी हा कार्यकाल इ. स. पूर्व ३० आहे, हा सिद्धांत इतर अनेक विद्वानांनी समर्थित केला.

मत्स्य पुराणात आंध्र घराण्याने सुमारे ४५० वर्षे राज्य केल्याचा उल्लेख आहे. सातवाहन राजवट तिसऱ्या शतकाच्या पूर्वार्धात संपुष्टात आल्याने, त्यांच्या राजवटीची सुरुवात

इसवीपूर्व तिसऱ्या शतकात केली जाऊ शकते. इंडिका ऑफ मेगास्थेनिस (इ.स.पूर्व ३५०–२९०) मध्ये "अंदारे" नावाच्या शक्तिशाली जमातीचा उल्लेख आहे, ज्याच्या राजाने १००,००० पायदळ, २,००० घोडदळ आणि १,००० हत्तींचे सैन्य राखले होते. जर अंधारेची ओळख आंध्रांशी झाली, तर हा इ.स.पूर्व तिसऱ्या शतकापासून सुरू झालेल्या सातवाहन राजवटीचा अतिरिक्त पुरावा मानला जाऊ शकतो. ब्रह्मांड पुराणात असे म्हटले आहे की "चार कण्व पृथ्वीवर ४५ वर्षे राज्य करतील; नंतर (ते) पुन्हा आंध्रात जातील". या विधानाच्या आधारे, या सिद्धांताचे समर्थक असा युक्तिवाद करतात की सातवाहन राजवट मौर्य राजवटीनंतर लगेचच सुरू झाली, त्यानंतर कण्व आंतरराज्य आणि त्यानंतर सातवाहन राजवटीचे पुनरुज्जीवन झाले. सिद्धांताच्या एका आवृत्तीनुसार सिमुकाने मौर्यांचे उत्तरार्ध केले. सिद्धांताचा एक फरक असा आहे की सिमुका ही व्यक्ती होती ज्याने कणवास उलथून सातवाहन राजवट पुनर्स्थापित केली; पुराणांच्या संकलकाने त्याला राजवंशाच्या संस्थापकाशी गोंधळात टाकले.

बहुतेक आधुनिक विद्वानांचा असा विश्वास आहे की सातवाहन शासक इसवी सन पूर्व पहिल्या शतकात सुरू झाला आणि दुसऱ्या शतकापर्यंत टिकला. हा सिद्धांत पुराणातील नोंदी तसेच पुरातत्व आणि मुद्राशास्त्रीय पुराव्यावर आधारित आहे. पूर्वीच्या काळातील त्यांच्या शासनाची तारीख असलेला सिद्धांत आता मोठ्या प्रमाणावर बदनाम झाला आहे कारण विविध पुराणे एकमेकांशी विरोधाभास करतात आणि शिलालेख किंवा अंकीय पुराव्यांद्वारे पूर्णपणे समर्थित नाहीत.

सर्वात जुना सातवाहन शिलालेख कानगनहल्लीच्या मोठ्या स्तूपाच्या वरच्या ड्रमच्या (मेधी) स्लॅबवर सापडलेला आहे ज्यामध्ये वसिष्ठिपुत्र श्री चिमुकासातवाहन यांच्या कारकिर्दीच्या १६ व्या वर्षाचा उल्लेख आहे, ज्याची तारीख इ.स. ११० इ. स. पूर्व.

रनोसिरिछिमु(का) सातवाहनससोडे १० ६ मातिसेक

"सिरि चिमुकास्लीलाविहानाच्या सोळाव्या वर्षी"—

सिमुकाच्या १६ व्या वर्षाचा कानगनहल्ली शिलालेख.

कनगनहल्ली येथील दुसऱ्या दगडी स्लॅबवर, राजाला नागराजासह दाखवले आहे आणि शिलालेख असे लिहिले आहे:

राजा सिरि चिमुकोसादवाहनोनागरायसखधाभो

" भगवान राजा सिमुक सातवाहन, नागराज सखाधभो"-

सिमुकाचा कानगनहल्ली शिलालेख.

सिमुकानंतर त्याचा भाऊ कान्हा (ज्याला कृष्ण असेही म्हणतात), ज्याने पश्चिमेला नाशिकपर्यंत राज्याचा विस्तार केला. त्याचा उत्तराधिकारी सातकर्णी प्रथम याने उत्तर भारतातील ग्रीक आक्रमणांमुळे निर्माण झालेल्या अशांततेचा फायदा घेऊन पश्चिम माळवा, अनुप (नर्मदा खोरे) आणि विदर्भ जिंकले. त्यांनी अश्वमेध आणि राजसूयासह वैदिक यज्ञ केले. बौद्धांऐवजी, त्याने ब्राह्मणांचे संरक्षण केले आणि त्यांना भरपूर संपत्ती दान केली. कलिंग राजाच्या खारावेलाच्या हातीगुंफा शिलालेखात "सातकणी" किंवा "सतकामिनी"

नावाच्या राजाचा उल्लेख आहे, ज्याची ओळख काहींना सातकर्णी प्रथमशी आहे. शिलालेखात सैन्य पाठवणे आणि खारावेलाचा शहराला धोका असल्याचे वर्णन आहे. शिलालेख केवळ अंशतः सुवाच्य असल्याने, भिन्न विद्वान शिलालेखात वर्णन केलेल्या घटनांचा वेगळ्या पद्धतीने अर्थ लावतात. आर.डी. बॅनर्जी आणि शैलेंद्र नाथ सेन यांच्या मते, खारावेलाने सातकर्णीविरुद्ध सैन्य पाठवले. भगवलालच्या मते, सातकर्णीला खारावेलाने आपल्या राज्यावर केलेले आक्रमण टाळायचे होते. म्हणून, त्याने खंडणी म्हणून घोडे, हत्ती, रथ आणि माणसे खारावेलाकडे पाठवली. सुधाकर चट्टोपाध्याय यांच्या म्हणण्यानुसार, खारावेलाच्या सैन्याने सातकर्णीच्या विरोधात पुढे जाण्यात अपयशी ठरल्यानंतर आपला मार्ग वळवला. अलेन डॅनिएलोच्या म्हणण्यानुसार, खारावेला सातकर्णीशी मैत्रीपूर्ण होता आणि त्याने कोणतेही संघर्ष न करता केवळ त्याचे राज्य पार केले.

सातकर्णीचा उत्तराधिकारी सातकर्णी दुसरा याने ५६ वर्षे राज्य केले, त्या काळात त्याने पूर्व माळवा शुंगांकडून ताब्यात घेतला. यामुळे त्याला सांचीच्या बौद्ध जागेवर प्रवेश मिळू शकला, ज्यामध्ये त्याला मूळ मौर्य साम्राज्य आणि सुंग स्तूपांच्या आसपास सजवलेल्या प्रवेशद्वारांच्या इमारतीचे श्रेय दिले जाते. सातकर्णी दुतिय हे सांची येथील समर्पित शिलालेखावरून ओळखले जाते. त्याच्यानंतर लंबोदरा आला. लंबोदराचा मुलगा आणि उत्तराधिकारी अपिलका यांची नाणी पूर्व मध्य प्रदेशात सापडली आहेत. तथापि, अँड्र्यू ऑलेटचा असा युक्तिवाद आहे की तेथे फक्त एकच सातकर्णी आहे, कारण कथित पहिल्या सातकर्णीला दहा वर्षे आणि दुसऱ्या विद्वानांनी पन्नास वर्षे नियुक्त केली आहेत, परंतु या राजाचा एकमेव दिनांकित शिलालेख म्हणजे त्याच्या कारकिर्दीच्या ३० च्या आसपासचा चन्दखेडा शिक्का. ई.स.पूर्व ६० आणि त्याने ई.स.पूर्व ८८-४२ चा.

सांची कला:

सांचीच्या बौद्ध स्तूपाच्या सुशोभीकरणात सातवाहनांचे मोठे योगदान आहे. राजा सातकर्णी दुतियच्या काळात त्याची मोठ्या प्रमाणात दुरुस्ती करण्यात आली. प्रवेशद्वार आणि वेदिका ई.स.पूर्व ७० नंतर बांधले गेले आणि ते सातवाहनांनी कार्यान्वित केलेले दिसते. दक्षिणेकडील प्रवेशद्वारावरील एक शिलालेख नोंदवतो की ते सातकर्णी दुतिय च्या शाही वास्तुविशारद आनंदाचे काम होते. एका शिलालेखात सातवाहन सम्राट सातकर्णीच्या कारागिरांनी दक्षिण प्रवेशद्वाराच्या सर्वोच्च वास्तुशिल्पांपैकी एकाची भेट दिल्याची नोंद आहे:

राजन सिरि सातकर्णीच्या कारागिरांचा प्रमुख वसिथीचा मुलगा आनंदाची भेट.

नहपानाच्या नेतृत्वाखालील क्षत्रपांचे पहिले आक्रमण:

कुंतलसातकर्णीच्या गूढ संदर्भाशिवाय अपिलकाच्या वारसांबद्दल फारसे माहिती नाही. राजवंशाचा पुढचा सुप्रसिद्ध शासक हाल होता, ज्याने महाराष्ट्री प्राकृतमध्ये गाथासप्तशतीची रचना केली. हालाप्रमाणेच, त्याच्या चार उत्तराधिकारींनी देखील अत्यंत कमी कालावधीसाठी (एकूण १२ वर्षे) राज्य केले, जे सातवाहनांसाठी त्रासदायक काळ दर्शवते..

पुरातत्विय पुरावे असे सूचित करतात की सातवाहनांनी पूर्वी उत्तर दख्खनचे पठार, उत्तर कोकण किनारपट्टीवरील मैदाने आणि या दोन प्रदेशांना जोडणारे पर्वतीय मार्ग नियंत्रित केले होते. इ.स. १५-४० दरम्यान, त्यांच्या उत्तरेकडील शेजारी-पश्चिम क्षत्रपांचा या प्रदेशांमध्ये त्यांचा प्रभाव वाढवला. पाश्चात्य क्षत्रप शासक नहापान याने पूर्वीच्या सातवाहन प्रदेशावर राज्य केले म्हणून ओळखले जाते, हे त्यांच्या राज्यपाल आणि जावई ऋषभदत्त यांच्या शिलालेखांनी प्रमाणित केले आहे.

सातवाहन सत्तेचे पुनरुज्जीवन गौतमीपुत्र सातकर्णी यांनी केले, ज्यांना सातवाहन शासकांपैकी श्रेष्ठ मानले जाते. चार्ल्स हिहॅमने त्याच्या कारकिर्दीची तारीख इ.स.१०३-१२७. नागराजूने १०६-१३० इसवी सन सांगितले, नवीन सहमती शैलेंद्र भंडारे, अकिरा शिमाद आणि ऑस्कर वॉन हिनुबेर यांनी सामायिक केली आहे, जे गौतमीपुत्रसातकर्णीचा राज्यकाळ होता असे मानतात. ६०-८५ इ.स, अँड्र्यू ओलेट हे ६०-८४ इ.स मानतात. त्याच्याकडून पराभूत झालेला राजा हा पाश्चात्य क्षत्रप शासक नहापान असल्याचे दिसून येते, जसे की गौतमीपुत्राची नावे आणि उपाधी अडकलेल्या नाहपानाच्या नाण्यांवरून सूचित होते. गौतमीपुत्राची आई गौतमी बलश्री यांचा नाशिक प्रशस्ती शिलालेख, त्यांच्या मृत्यूनंतरच्या २० व्या वर्षी, त्यांच्या कर्तृत्वाची नोंद आहे. शिलालेखाचा सर्वात उदार अर्थ सांगते की त्याचे राज्य उत्तरेकडील सध्याच्या राजस्थानपासून दक्षिणेला कृष्णा नदीपर्यंत आणि पश्चिमेला सौराष्ट्रापासून पूर्वेला कलिंगापर्यंत पसरले होते. त्याने राजा-राजा (राजांचा राजा) आणि महाराजा (महान राजा) या पदव्या धारण केल्या आणि विंध्यचा स्वामी म्हणून त्याचे वर्णन केले गेले.

त्याच्या कारकिर्दीच्या शेवटच्या वर्षांत, त्याचे प्रशासन त्याच्या आईने हाताळले होते, जे एखाद्या आजारपणामुळे किंवा लष्करी व्यस्ततेमुळे असू शकते. त्यांची आई गौतमी बलश्री यांनी बनवलेल्या नाशिक शिलालेखानुसार, क्षत्रियांचा अभिमान ठेचून टाकला; ज्याने शक (पश्चिमी क्षत्रप), यवन (इंडो-ग्रीक) आणि पहलव (इंडो-पार्थियन) यांचा नाश केला,... ज्याने खाखरता कुटुंब (नहपानाचे क्षहारता कुटुंब) उखडून टाकले; ज्याने सातवाहन वंशाचे वैभव पुनर्संचयित केले.

- नाशिकमधील पांडवलेणीतील, लेणी क्रमांक ३ येथील राणी आई गौतमी बालश्री यांचा शिलालेख.

गौतमीपुत्र नंतर त्याचा मुलगा वसिष्ठिपुत्र श्री पुलामावी (किंवा पुलुमयी) हा आला. शैलेंद्र नाथ सेन यांच्या मते, पुलुमावीने इ.स.९६-११९ पर्यंत राज्य केले. चार्ल्स हिहॅमच्या म्हणण्यानुसार, शैलेंद्र भंडारे, अकिरा शिमाद आणि ऑस्कर वॉन हिनुबेर यांच्या मते वसिष्ठिपुत्र श्री पुलामावी इ.स ११० च्या सुमारास सिंहासनावर आरूढ झाले. इ.स ८५-१२५, आणि अँड्र्यू ओलेट हेच मानतात. इ.स ८४-११९ मध्ये पुलुमावीची मोठ्या संख्येने सातवाहन शिलालेख आणि त्यांची नाणी विस्तृत भागात वितरीत केलेली आढळली आहेत. यावरून असे सूचित होते की त्याने गौतमीपुत्राचा प्रदेश राखला आणि एक समृद्ध राज्य केले. त्याने बेल्लारी प्रदेश सातकर्णीच्या राज्यात जोडला असे मानले जाते. दुहेरी (मास्ट) शिड असलेली जहाजे असलेली त्याची नाणी कोरोमंडल किनाऱ्यावर सापडली आहेत, जी

सागरी व्यापार आणि नौदल सामर्थ्यात सहभाग दर्शवतात. अमरावती येथील जुन्या स्तूपाचा जीर्णोद्धार त्यांच्या कारकीर्दीत झाला.

रुद्रदामन प्रथम च्या नेतृत्वाखाली दुसरे पाश्चात्य क्षत्रपांचे आक्रमण:

पुलुमावी यांचे उत्तराधिकारी त्यांचे भाऊ वशिष्ठीपुत्र सातकर्णी होते. एस.एन. सेनच्या म्हणण्यानुसार त्याने इ.स १२०-१४९ च्या दरम्यान राज्य केले. चार्ल्स हिहॅमच्या मते, त्याची राजवटीची वर्षे इ.स १३८-१४५ होती. रुद्रदामन प्रथमच्या मुलीशी लग्न करून त्याने पाश्चात्य क्षत्रपांशी विवाह संबंध जोडला.

रुद्रदमन प्रथमच्या जुनागढ शिलालेखात असे म्हटले आहे की त्याने दक्षिणपथाचा (दख्खन) स्वामी सातकर्णीचा दोनदा पराभव केला. जवळच्या नातेसंबंधांमुळे त्याने पराभूत शासकाचे प्राण वाचवले असेही त्यात नमूद केले आहे:

"रुद्रदमन (...) ज्याने चांगला अहवाल प्राप्त केला कारण त्याने, दोनदा निकोप लढा देऊनही, दक्षिणपथाचा स्वामी सातकर्णीचा पूर्णपणे पराभव केला, त्यांच्या जवळच्या संबंधामुळे त्याचा नाश झाला नाही."— जुनागड शिलालेख.

डी.आर. भांडारकर आणि दिनेशचंद्र सरकार यांच्या मते, रुद्रदामनने पराभूत केलेला शासक गौतमीपुत्रसातकर्णी होता. तथापि, ई.जे. रॅपसनचा असा विश्वास होता की पराभूत शासक हा त्याचा मुलगा वसिष्ठिपुत्र पुलुमावी होता. शैलेंद्र नाथ सेन आणि चार्ल्स हिहॅम असे मानतात की पराभूत शासक हे वशिष्ठीपुत्राचे उत्तराधिकारी शिवस्कंद किंवा शिव श्री पुलुमयी (किंवा पुलुमावी) होते.

त्याच्या विजयांच्या परिणामी, रुद्रदमनने पुणे आणि नाशिकचा अतिदक्षिण प्रदेश वगळता पूर्वी नहापानाच्या ताब्यात असलेले सर्व पूर्वीचे प्रदेश परत मिळवले. सातवाहन अधिराज्य अमरावतीच्या आसपास दख्खन आणि पूर्व मध्य भारतात त्यांच्या मूळ तळापर्यंत मर्यादित होते.

मुख्य सातवाहन वंशातील शेवटची व्यक्ती, श्री यज्ञ सातकर्णी यांनी थोडक्यात सातवाहन राजवटीचे पुनरुज्जीवन केले. एस.एन. सेन यांच्या मते, त्यांनी इ.स १७०-१९९ दरम्यान राज्य केले. चार्ल्स हिहॅमने त्याच्या कारकिर्दीचा शेवट इ.स १८१ पर्यंत केला. त्याच्या नाण्यांवर जहाजांच्या प्रतिमा आहेत, जे नौदल आणि सागरी व्यापारातील यश सूचित करतात. त्याच्या नाण्यांचे विस्तीर्ण वितरण आणि नाशिक, कान्हेरी आणि गुंटूर येथील शिलालेखांवरून असे दिसून येते की त्याचा शासन दख्खनच्या पूर्व आणि पश्चिम दोन्ही भागांत होता. पाश्चात्य क्षत्रपांनी गमावलेला बराचसा प्रदेश त्याने परत मिळवला आणि त्यांचे अनुकरण करून चांदीची नाणी जारी केली. त्याच्या कारकिर्दीच्या शेवटच्या वर्षांत, अभिरांनी राज्याचा उत्तरेकडील भाग, नाशिकच्या आसपास काबीज केला.

ऱ्हास (पतन):

यज्ञ सातकर्णीनंतर, त्याच्या सरंजामशाहीच्या उदयानंतर, कदाचित केंद्रीय सत्ता कमी झाल्यामुळे हा वंश लवकरच नाहीसा झाला. दुसरीकडे, पाश्चात्य क्षत्रप पुढील दोन

शतकांपर्यंत, गुप्त साम्राज्याने त्यांचा नाश होईपर्यंत समृद्ध केले. यज्ञश्री मधरीपुत्र स्वामी ईश्वरसेन यांच्यानंतर झाली. पुढील राजा विजय याने ६ वर्षे राज्य केले. त्याचा मुलगा वसिष्ठीपुत्र श्री चड्ढा सातकर्णी याने १० वर्षे राज्य केले. मुख्य वंशाचा शेवटचा राजा पुलुमावी चौथा याने इ.स. २२५पर्यंत राज्य केले. त्यांच्या कारकिर्दीत नागार्जुनकोंडा आणि अमरावती येथे अनेक बौद्ध स्मारके बांधण्यात आली. मध्य प्रदेशही त्यांच्या राज्याचा भाग होता.

पुलुमावी चतुर्थाच्या मृत्यूनंतर, सातवाहन साम्राज्य पाच लहान राज्यांमध्ये विभागले गेले:

१. उत्तरेकडील भाग, सातवाहनांच्या संपार्श्विक शाखेने राज्य केले (जो चौथ्या शतकाच्या सुरुवातीला संपला).

२. नाशिकच्या सभोवतालचा पश्चिम भाग, अभिरा घराण्याने राज्य केले

३. पूर्व भाग (कृष्णा-गुंटूर प्रदेश), आंध्र इक्ष्वाकुंनी शासित केले.

४. दक्षिण-पश्चिम भाग (उत्तर कर्नाटक), बनवासीच्या चुटसांनी राज्य केले

५. दक्षिण-पूर्व भाग, पल्लवांनी राज्य केले

सातवाहन राजधानी काळाबरोबर बदलत राहिली. नाशिकच्या शिलालेखात गौतमीपुत्राचे बेनाटकाचा स्वामी असे वर्णन केले आहे, असे सुचवते की हे त्याच्या राजधानीचे नाव होते. टॉलेमीने (इ.स. दुसरे शतक) प्रतिष्ठानचा (आधुनिक पैठण) पुलुमावीची राजधानी म्हणून उल्लेख केला. इतर वेळी सातवाहन राजधान्यांमध्ये अमरावती (धारणीकोट) आणि जुन्नर यांचा समावेश होतो. एम.के. ढवळीकर यांनी असा सिद्धांत मांडला की मूळ सातवाहन राजधानी जुन्नर येथे होती, परंतु वायव्येकडून शक-कुशाणांच्या आक्रमणामुळे प्रतिष्ठानला हलवावे लागले.

अनेक सातवाहनकालीन शिलालेख धार्मिक विहारांना अनुदानाची नोंद करतात. या शिलालेखांमध्ये देणगीदारांची निवासस्थाने म्हणून वारंवार उल्लेख केलेल्या वसाहतींमध्ये सोपारा, कल्याण, भरुचा, कुडा, (अज्ञात) आणि चौल या सागरी बंदरांचा समावेश होतो. सर्वाधिक वारंवार उल्लेख केलेल्या अंतर्देशीय वसाहतींमध्ये धेनुकाकट (अज्ञात), जुन्नर, नाशिक, पैठण आणि कराड यांचा समावेश होतो.

पश्चिम दख्खनमधील इतर महत्त्वाच्या सातवाहन स्थळांमध्ये गोवर्धन, नेवासा, तेर आणि वडगाव-माधवपूर यांचा समावेश होतो. पूर्व दख्खनमधील अमरावती, धुलिकट्ट, कोटलिंगाल आणि पेद्दबांकुर यांचा समावेश होतो.

गौतमीपुत्रसातकर्णीचे शिलालेख हे नोकरशाही रचनेचे अस्तित्व सूचित करतात, जरी ही रचना किती स्थिर आणि प्रभावी होती हे निश्चित नाही. उदाहरणार्थ, नाशिक लेणी ११ मधील दोन शिलालेखांनी तपस्वी समुदायांना शेतजमिनी देणगी दिल्याची नोंद आहे. ते म्हणतात की संन्याशांना कर सवलत मिळेल आणि शाही अधिकाऱ्यांकडून हस्तक्षेप करता

येणार नाही. पहिल्या शिलालेखात असे म्हटले आहे की हे अनुदान गौतमीपुत्रचे मंत्री शिवगुप्त यांनी राजाच्या तोंडी आदेशानुसार मंजूर केले होते आणि "महान प्रभूंनी" जतन केले होते. दुसऱ्या शिलालेखात गौतमीपुत्र आणि त्याच्या आईने दिलेल्या अनुदानाची नोंद आहे आणि श्यामकाचा गोवर्धन अहाराचा मंत्री म्हणून उल्लेख आहे. त्यात असे नमूद केले आहे की लोटा नावाच्या महिलेने सनद मंजूर केली होती, जी पुरातत्वशास्त्रज्ञ जेम्स बर्गेसच्या व्याख्यानुसार, गौतमीपुत्राच्या आईची मुख्य महिला-प्रतीक्षा होती.

सातवाहन काळातील शिलालेखांमध्ये तीन प्रकारच्या वसाहतींचा उल्लेख आहे: नगर (शहर), निगम (बाजाराचे शहर) आणि गाम (गाव).

शास्त्री यांच्या म्हणण्यानुसार, "सातवाहनांना 'तीन महासागरांचे अधिपती' म्हणून वर्णन केले गेले आणि त्यांनी परदेशात वसाहत आणि व्यापाराला प्रोत्साहन दिले. त्यांच्या अंतर्गत बौद्ध कलेने पश्चिम भारतातील गुहा-मंदिरांमध्ये आजपर्यंत जतन केलेले सौंदर्य आणि अभिजाततेचे उत्कृष्ट प्रकार प्राप्त केले. अमरावती, गोळी, नागार्जुनीकोंडा येथील स्तूपातील अस्तित्व. ही परंपरा पूर्व आणि पश्चिम दख्खनमध्ये सातवाहनांच्या उत्तराधिकाऱ्यांनी पाळली.

सातवाहनांनी शेतीच्या तीव्रतेने, इतर वस्तूंचे उत्पादन वाढवून आणि भारतीय उपखंडात आणि त्यापलीकडे व्यापार करून आर्थिक विस्तारात भाग घेतला (आणि त्याचा फायदा झाला).

सातवाहन काळात, सुपीक भागात, विशेषतः प्रमुख नद्यांच्या काठी अनेक मोठ्या वसाहती उदयास आल्या. जंगल मंजुरी आणि सिंचन जलाशयांच्या बांधकामामुळे शेतीच्या वापराखालील जमिनीचे प्रमाण देखील लक्षणीय वाढले आहे.

सातवाहन काळात खनिज संपत्ती असलेल्या ठिकाणांचे शोषण वाढले असावे, ज्यामुळे या भागात नवीन वसाहतींचा उदय झाला. अशा साइटमुळे व्यापार आणि हस्तकला (जसे की सिरॅमिक वेअर) सुलभ होते. सातवाहन काळात वाढलेले हस्तकला उत्पादन कोटलिंगाला सारख्या ठिकाणांवरील पुरातत्व शोध तसेच कारागीर आणि गिल्ड्स(संघ)च्या पुरातत्त्वीय संदर्भांवरून स्पष्ट होते.

सातवाहनांनी भारतीय सागरी किनाऱ्यावर नियंत्रण ठेवले आणि परिणामी, रोमन साम्राज्यासह वाढत्या भारतीय व्यापारावर त्यांचे वर्चस्व होते. एरिथ्रीयन समुद्राच्या पेरिप्लसमध्ये दोन महत्त्वाच्या सातवाहन व्यापार केंद्रांचा उल्लेख आहे: प्रतिष्ठान आणि तगारा. इतर महत्त्वाच्या शहरी केंद्रांमध्ये कोंडापूर, बनवासी आणि माधवपूर यांचा समावेश होतो. नानेघाट हे सातवाहन राजधानी प्रतिष्ठानला समुद्राशी जोडणाऱ्या महत्त्वाच्या खिंडीचे ठिकाण होते.

सातवाहन हे हिंदू होते आणि त्यांनी ब्राह्मण्य दर्जाचा दावा केला, जरी त्यांनी बौद्ध विहारानाही उदार देणग्या दिल्या. सातवाहन काळातील सामान्य लोक सामान्यतः विशिष्ट धार्मिक गटाला समर्थन देत नव्हते.

Naneghat Inscription Photo courtsey:- Dr. Yojana Bhagat

बौद्ध लेणी विहाराच्या भिंतींवर नोंदवलेल्या नयनिकाच्या नाणेघाट शिलालेखात उल्लेख आहे की तिचा पती सातकर्णी I याने अनेक वैदिक यज्ञ केले, ज्यात अश्वमेध (घोडा बलिदान), राजसूय (शाही अभिषेक) आणि अग्निध्येय (अग्नीविधी) यांचा समावेश आहे. या यज्ञांसाठी ब्राह्मण पुजारी आणि उपस्थितांना दिलेली मानधन उदाहरणार्थ, भागला-दशरात्र यज्ञासाठी १०,००१ गायी देण्यात आल्या; आणि २४,४०० नाणी दुसऱ्या यज्ञासाठी देण्यात आली, ज्यांचे नाव स्पष्ट नाही.

गौतमीबलश्रीच्या नाशिक शिलालेखात, तिचा मुलगा गौतमीपुत्रसातकर्णी याला "एकबाम्हण" म्हटले आहे, ज्याचा अर्थ काही लोक "अतुलनीय ब्राह्मण" म्हणून करतात, अशा प्रकारे ते ब्राह्मण मूळ सूचित करतात. तथापि, आर.जी. भांडारकर या शब्दाचा अर्थ "ब्राह्मणांचा एकमेव संरक्षक" असा करतात.

सातवाहन काळात दख्खन प्रदेशात अनेक बौद्ध विहार स्थळे उदयास आली. तथापि, या विहाराचे आणि सातवाहन सरकारमधील नेमके संबंध स्पष्ट झालेले नाहीत. कान्हाच्या कारकिर्दीत जारी केलेल्या पांडवलेणी लेणी शिलालेखात असे नमूद केले आहे की लेणी श्रमणांच्या (गैर-वैदिक तपस्वी) महा-मात्रा (प्रभारी अधिकारी) यांनी खोदली होती. यावर आधारित, सुधाकर चट्टोपाध्याय असा निष्कर्ष काढतात की कान्हा बौद्ध धर्माला अनुकूल होता, आणि बौद्ध भिक्खुच्या कल्याणासाठी एक प्रशासकीय विभाग होता.

तथापि, कार्ला एम. सिनोपोली नोंदवतात की सातवाहन राजघराण्यांनी बौद्ध विहाराना देणग्या दिल्याच्या काही नोंदी असल्या तरी, बहुतांश देणग्या राजघराण्यातील नसलेल्या लोकांनी दिल्या होत्या. या देणगीदारांमध्ये सर्वात सामान्य व्यापारी होते आणि अनेक विहार हे महत्त्वाच्या व्यापार मार्गांवर होते. व्यापाऱ्यांनी विहाराना देणगी दिली असावी, कारण या स्थळांनी विश्रामगृहे म्हणून काम करून आणि शक्यतो थेट व्यापारात भाग घेऊन व्यापार सुलभ केला. बौद्धेतर (विशेषतः ब्राह्मणांना) दिलेल्या देणग्यांसह धर्मादाय देणग्या प्रदर्शित करण्यासाठी विहार हे एक महत्त्वाचे ठिकाण असल्याचे दिसते.

राजांचा कालक्रम:

इतिहासकारांनी केलेल्या सातवाहन राजांची पुनर्रचना दोन प्रकारात मोडते. पहिल्यानुसार, मौर्य साम्राज्याच्या पतनानंतर लगेचच सिमुकाच्या राजवटीपासून सुरू होऊन सुमारे ४५० वर्षे ३० सातवाहन राजांनी राज्य केले. हे मत पुराणांवर जास्त अवलंबून आहे आणि आता मोठ्या प्रमाणावर बदनाम झाले आहे. पुनर्रचनेच्या दुसऱ्या (आणि अधिक व्यापकपणे

स्वीकारल्या जाणाऱ्या) श्रेणीनुसार, सातवाहन राजवट इ.स.पूर्व पहिल्या शतकात सुरू झाली. या श्रेणीतील कालगणनेमध्ये राजांची संख्या कमी आहे आणि पुरातत्व, नाणी आणि मजकूर पुराव्यासह पुराणातील नोंदी एकत्र केल्या आहेत.

सातवाहन राज्याच्या स्थापनेच्या तारखेच्या अनिश्चिततेमुळे, सातवाहन राजांच्या कारकिर्दीसाठी निरपेक्ष तारखा देणे कठीण आहे. म्हणून, अनेक आधुनिक विद्वान ऐतिहासिकदृष्ट्या प्रमाणित सातवाहन राजांच्या कारकिर्दीसाठी निरपेक्ष तारखा देत नाहीत आणि जे करतात ते एकमेकांशी खूप भिन्न आहेत.

हिमांशू प्रभा रे पुरातत्व आणि अंकीय पुराव्याच्या आधारे खालील कालगणना देतात:

- सिमुक (१०० इ.स पूर्वी)
- कान्हा (१००-७० इ.स पूर्वी)
- सातकर्णी पहिला (७०-६० इ.स पूर्वी)
- सातकर्णी दुसरा (५०-२५ इ.स पूर्वी)
- हाळ सारख्या वासल सातवाहन राजांसह क्षत्रप अंतराळ
- नहापान (५४-१०० इ.स.)
- गौतमीपुत्रसातकर्णी (८६-११० इ.स.)
- पुलुमावी (११०-१३८ इ.स.)
- वशिष्ठीपुत्र सातकर्णी (१३८-१४५ इ.स.)
- शिव श्री पुलुमावी (१४५-१५२ इ.स.)
- शिव स्कंद सातकर्णी (१४५-१५२ इ.स.)
- यज्ञ श्री सातकर्णी (१५२-१८१ इ.स.)
- विजया सातकर्णी

दक्षिण-पूर्व दख्खनचे प्रादेशिक शासक:

- चंद्र श्री
- पुलुमावी II
- अभिरेश्वरसेन
- माधरीपुत्र सकसेन
- हरितिपुत्र सातकर्णी

एस. भंडारे यांनी त्यांच्या सातवाहन नाण्यांच्या विश्लेषणाच्या आधारे पुढील राजवटीचा क्रम सुचवला आहे:

- गौतमीपुता सतकानी (इ.स. ६०-८५)
- वसिथिपुता सिरी पुलुमयी (इ.स.८५-१२५)
- वसिथिपुता सिरी सातकानी (इ.स. १२५-१५२)
- वसिथिपुता सिवा सिरी पुलुमयी (इ.स १५२-१६०)
- वसिथिपुता सिरी खडसाताकनी (इ.स १६०-१६५)
- वसिथिपुता विजया सातकणी (इ.स. १६५-१७०)
- सिरी यानासाताकानी (इ.स. १७०-२००.)
- गोटामिपुता सिरी काडा (इ.स. २००-२१५)
- गोतमीपुता सिरी विजया सताकनी (इ.स २१५-२२५)

भाषा:

बहुतेक सातवाहन शिलालेख आणि नाण्यांच्या लेख मध्य इंडो-आर्यन भाषेतील आहेत. या भाषेला काही आधुनिक विद्वानांनी "प्राकृत" असे संबोधले आहे, परंतु ही संज्ञा केवळ तेव्हाच योग्य मानली जाऊ शकते जेव्हा "प्राकृत" या शब्दाची व्याख्या "नक्की संस्कृत नसलेली" प्रत्येक मध्य इंडो-आर्यन भाषा समाविष्ट करण्यासाठी केली जाते. सातवाहन राजा हाल याच्या गाहसत्तसाई काव्यसंग्रहात वापरलेल्या साहित्यिक प्राकृतपेक्षा शिलालेखांची भाषा खरेतर संस्कृतच्या जवळची आहे.

सातवाहनांनीही राजकीय शिलालेखांमध्ये संस्कृतचा वापर केला, परंतु क्वचितच. गौतमीपुत्रसातकर्णीच्या नाशिक प्रशस्तीजवळ सापडलेला एक तुकडा शिलालेख वसंत-तिलक मीटरमधील संस्कृत श्लोकांचा वापर करून मृत राजाचे (कदाचित गौतमीपुत्र) वर्णन करतो. सन्नाटी येथे सापडलेला एक संस्कृत शिलालेख कदाचित गौतमीपुत्र श्री सातकर्णीचा संदर्भ देतो, ज्यांच्या नाण्यांपैकी एक संस्कृत आख्यायिका देखील आहे.

सातवाहनांनी एका बाजूला मध्य इंडो-आर्यन भाषा आणि दुसऱ्या बाजूला तमिळ भाषा असलेली द्विभाषिक नाणीही जारी केली.

सातवाहन काळापासूनचे अनेक ब्राह्मी लिपीतील शिलालेख उपलब्ध आहेत, परंतु यापैकी बहुतेक व्यक्तींनी बौद्ध संस्थांना दिलेल्या देणग्या नोंदवल्या आहेत आणि राजवंशाबद्दल फारशी माहिती देत नाहीत. स्वत: सातवाहन राजघराण्यांनी जारी केलेले शिलालेख देखील प्रामुख्याने धार्मिक देणग्यांशी संबंधित आहेत, जरी त्यातील काही शासक आणि शाही रचनेबद्दल काही माहिती देतात.

सर्वात जुना अस्तित्वात असलेला सातवाहन शिलालेख नाशिक लेणी १९ मधील आहे, ज्यात असे नमूद केले आहे की कान्हा राजाच्या कारकिर्दीत नाशिकच्या महामात्र समन याने लेणी तयार केली होती.

नाणेघाट येथे सातकर्णी प्रथमची विधवा नयनिका हिने काढलेला शिलालेख सापडला आहे. यात नयनिकाच्या वंशाची नोंद आहे आणि राजघराण्याने केलेल्या वैदिक यज्ञांचा उल्लेख आहे. नाणेघाट येथील दुसऱ्या शिलालेखात सातवाहन राजघराण्यांच्या नावांचा समावेश आहे, जो त्यांच्या शिल्पित मूर्ति (पोर्ट्रेट)वर नावे म्हणून दिसत आहे. मूर्ति आता पूर्णपणे नष्ट झाले आहेत, परंतु शिलालेख नयनिकाच्या शिलालेखाच्या समकालीन असल्याचे मानले जाते.

पुढील सर्वात जुना सातवाहन काळातील शिलालेख सांची येथील स्तूप 1 च्या गेटवे घटकावर आढळतो. त्यात असे म्हटले आहे की हे घटक आनंद यांनी दान केले होते, जो सिरी सातकर्णीच्या कारागिरांच्या प्रमुखाचा मुलगा होता. हा शिलालेख बहुधा सातकर्णी दुसऱ्याच्या कारकिर्दीतील असावा.

सातवाहन हे त्यांच्या राज्यकर्त्यांच्या चित्रांसह स्वतःची नाणी जारी करणारे सर्वात पहिले भारतीय राज्यकर्ते होते, ज्याची सुरुवात राजा गौतमीपुत्र सातकर्णीपासून झाली होती, ही प्रथा त्यांनी पराभूत केलेल्या पाश्चात्य क्षत्रपांच्या प्रथेपासून प्राप्त झाली होती. पाश्चात्य क्षत्रप स्वतः उत्तर पश्चिम कडील इंडो-ग्रीक राजांच्या नाण्यांच्या वैशिष्ट्यांचे पालन करत होते.

दख्खन प्रदेशात हजारो शिसे, तांबे आणि पोटीन सातवाहन नाणी सापडली आहेत; काही सोन्याची आणि चांदीची नाणी देखील उपलब्ध आहेत. ही नाणी एकसमान रचना किंवा आकार दर्शवत नाहीत आणि असे सुचवतात की सातवाहन प्रदेशात अनेक टांकसाळ स्थाने अस्तित्वात होत्या, ज्यामुळे नाण्यांमध्ये प्रादेशिक फरक दिसून येतो.

सातवाहनांच्या नाण्यांच्या आख्यायिका, सर्व क्षेत्रांत आणि सर्व कालखंडात, अपवाद न करता प्राकृत बोलीचा वापर करतात. याशिवाय, काही उलट्या नाण्यांच्या आख्यायिका द्रविडी भाषेत आहेत (तमिळ आणि तेलगू भाषांसारख्या), द्रविड लिपीत (ब्राह्मी लिपी प्रमाणेच काही भिन्नतांव्यतिरिक्त आहे).

Image source:- https://en.wikipedia.org/wiki/Satavahana_dynasty

अनेक नाण्यांवर अनेक शासकांसाठी सामान्य असलेली शीर्षके किंवा मातृशब्द असतात (उदा. सातवाहन, सातकर्णी आणि पुलुमावी), त्यामुळे नाण्यांद्वारे प्रमाणित केलेल्या शासकांची संख्या निश्चितपणे निर्धारित केली जाऊ शकत नाही. विविध नाण्यांवर १६ ते

२० राज्यकर्त्यांची नावे दिसतात. यातील काही शासक सातवाहन सम्राटांपेक्षा स्थानिक उच्चभ्रू आहेत असे दिसते.

सातवाहन नाणी त्यांच्या कालक्रमानुसार, भाषा आणि अगदी चेहऱ्याच्या वैशिष्ट्यांबद्दल (कुरळे केस, लांब कान आणि मजबूत ओठ) अद्वितीय संकेत देतात. त्यांनी मुख्यतः शिसे आणि तांब्याची नाणी जारी केली; त्यांची मूर्ति (पोर्ट्रेट) शैलीतील चांदीची नाणी सहसा पाश्चात्य क्षत्रप राजांच्या नाण्यांवर मारली जायची. सातवाहन नाण्यांमध्ये हत्ती, सिंह, घोडे आणि चैत्य (स्तुप) यांसारखी विविध पारंपारिक चिन्हे, तसेच "उज्जैन चिन्ह", शेवटी चार वर्तुळे असलेला क्रॉस देखील दिसून येतो.

सातवाहनांनी संस्कृतऐवजी प्राकृत भाषेला संरक्षण दिले. सातवाहन राजा हाल हा महाराष्ट्री काव्यसंग्रह गहसत्तासई (संस्कृत: गाथा सप्तशती) या नावाने संकलित करण्यासाठी प्रसिद्ध आहे, जरी भाषिक पुराव्यांवरून असे दिसते की सध्या अस्तित्वात असलेले कार्य पुढील किंवा दोन शतकात पुन्हा संपादित केले गेले असावे. शेती हेच उपजीविकेचे मुख्य साधन असल्याचे या पुस्तकातून स्पष्ट झाले. तसेच अनेक प्रकारच्या अंधश्रद्धा पसरल्या होत्या. याव्यतिरिक्त, हलाचे मंत्री गुणाध्या हे बृहतकथेचे लेखक होते.

११.३ कला आणि वास्तुकला

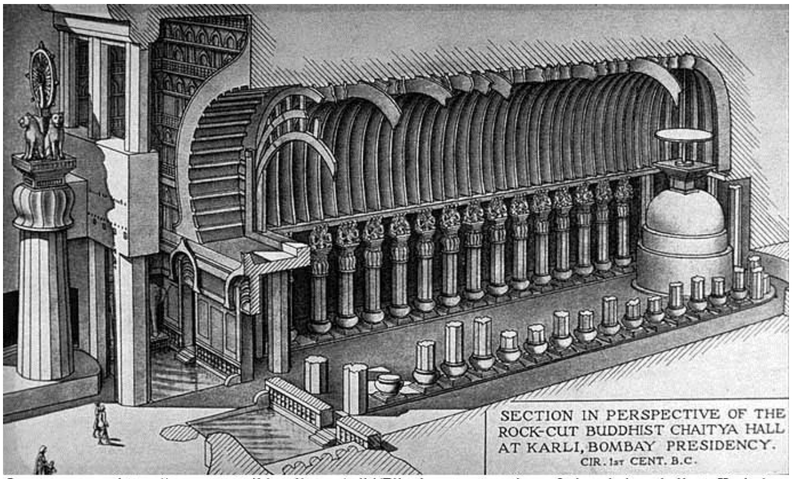

Image source:- https://commons.wikimedia.org/wiki/File:A_reconstruction_of_the_chaitya_hall_at_Karle.jpg

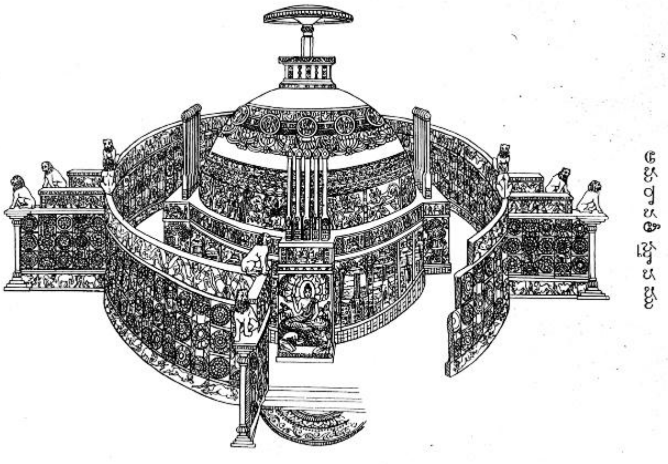

Image Source:- https://te.wikipedia.org/wiki/ Amaravati_Stupam

बौद्ध कला आणि स्थापत्यकलेतील योगदानासाठी सातवाहन शासक देखील उल्लेखनीय आहेत. त्यांनी आंध्र प्रदेशातील अमरावती (९५ फूट उंच) येथील स्तूपासह कृष्णा नदीच्या खोऱ्यात उत्कृष्ट स्तूप बांधले. स्तूप संगमरवरी स्लॅबमध्ये सजवलेला होता आणि बुद्धाच्या जीवनातील दृश्यांसह शिल्पकला होता, वैशिष्ट्यपूर्ण सडपातळ आणि मोहक शैलीत चित्रित केले होते.

अमरावती शिल्पकला शैलीने आग्नेय आशियातील शिल्पकलेवरही प्रभाव टाकला आणि सातवाहन कालखंडातील वास्तुशिल्प विकासाचे प्रतिनिधित्व केले. त्यांनी गोली, जग्गियाहपेटा, गांटसाला, भट्टीप्रोलु आणि नागार्जुनकोंडा येथेही मोठ्या प्रमाणात स्तूप बांधले. अशोकन स्तूप मोठे केले गेले, पूर्वीच्या विटा आणि लाकडाची कामे दगडी बांधकामांनी बदलली. या स्मारकांपैकी सर्वात प्रसिद्ध स्तूप आहेत, त्यापैकी अमरावती स्तूप आणि नागार्जुनकोंडा स्तूप हे सर्वात प्रसिद्ध आहेत.

बौद्ध वास्तुकला सातवाहन काळातील दगडी बांधकामाशिवाय अपूर्ण राहिली असती. कार्ले, भाजे, जुन्नर इत्यादी विविध बौद्ध स्थळांवरील शिलालेखांवरून लक्षात येते की, दगड कापलेले मोठे विहार आणि चैत्यगृह हे राजघराण्याच्या पाठिंब्याचे परिणाम आहेत. इ.स. ३ ऱ्याच्या उत्तरार्धात सातवाहन राजघराण्याच्या अधोगतीमुळे दगडांच्या लेणी स्थापत्य कृतीत घट झाली.

११.४ सातवाहन शिल्पे

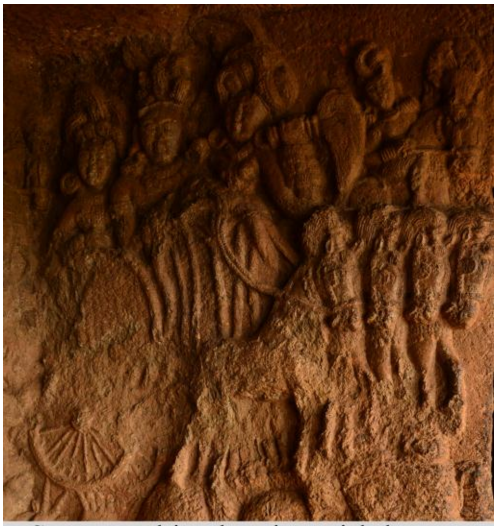

Surya on his charriot with horses
Bhaje Caves - 1 Cent BCE
Photo courtesy:- Dr. Yojana Bhagat

प्रा. ढवळीकर लिहितात की, "सातवाहन शिल्पांची स्वतःची वैशिष्ट्यपूर्ण वैशिष्ट्ये असूनही दुर्दैवाने त्यांना स्वतंत्र शाळा म्हणून कधीच मान्यता मिळाली नाही. काळाची सर्वात जुनी गोष्ट म्हणजे शिल्पकलेची सुरुवात करणारी भाजे विहार हे इसविसनपुर्व २०० च्या आसपास सातवाहन अधिराज्यातील कला हे कोरीव कामांनी विपुलतेने सजवलेले आहे, आणि खांबांवर देखील स्फिंक्स सारख्या पौराणिक प्राण्यांचा मुकुट असलेली कमळाची आकृति आहे."

ढवळीकर असेही लिहितात की चंकमामध्ये "उत्तर प्रवेशद्वारच्या पश्चिम स्तंभावर दिसणारा फलक बुद्धाच्या जीवनातील एक अतिशय महत्त्वाची घटना चित्रित करतो. त्यात मतकरी चित्रित केले आहे, प्रत्येकी दोन बाजूला शिडी सारखे दिसते जे प्रत्यक्षात बुद्धाने मानलेले विहार आहे. असे म्हटले जाते की बुद्धाने ज्ञानप्राप्तीनंतर चार आठवडे बोधी वृक्षाजवळ घालवले होते. त्यापैकी तिसरा आठवडा त्यांनी विहाराच्या (चांकमन) बाजूने फिरण्यात घालवला होता. वरील काही प्रमुख सातवाहनांसोबत आणखी काही शिल्पे अस्तित्त्वात आहेत- म्हणजे द्वारपाल, गजलक्ष्मी, शलभांजिका, शाही मिरवणूक, सजावटीचे स्तंभ इ.

अनेक धातूच्या मूर्ती सापडतात ज्यांचे श्रेय सातवाहनांना दिले जाऊ शकते. ब्रम्हपुरी येथून अनोख्या कांस्य वस्तूंचा सठाही सापडला. तिथून मिळालेले असंख्य लेख भारतीय होते पण रोमन आणि इटालियन प्रभाव देखील प्रतिबिंबित करतात. ज्या घरातून वस्तू सापडल्या त्या घरातून पोसायडॉनची छोटी मूर्ती, वाईनचे भांडे आणि पर्सियस आणि अँड्रोमेडाचे चित्रण करणारा फलकही मिळाला. अश्मोलियन म्युझियममधील सुरेख हत्ती, ब्रिटीश संग्रहालयातील यक्षी प्रतिमा, छत्रपती शिवाजी महाराज वास्तुसंग्रहालयात ठेवलेला पोशेरी येथे सापडलेला कॉर्न्युकोपिया यालाही सातवाहन काळाचे श्रेय दिले जाऊ शकते.

११.५ सातवाहन चित्रकला

सातवाहन चित्रे ही प्रागैतिहासिक रॉक-आर्ट वगळता-भारतातील सर्वात जुनी जिवंत नमुने आहेत आणि ती फक्त अजिंठा लेणीमध्येच आढळतात. अजिंठ्याच्या कलात्मक क्रियाकलापांचे दोन टप्पे होते: पहिली घटना इ.स.पू. दुसऱ्या ते पहिल्या शतकात, जेव्हा सातवाहन राजवटीत हीनयान लेणी खोदण्यात आली; पाचव्या शतकाच्या उत्तरार्धात वाकाटकांच्या अधिपत्याखाली. अजिंठा लेणींवर निसर्गाची अनिष्टता आणि काही तोडफोडीचा मोठा परिणाम झाला आहे. लेणी क्र. ९ आणि १० मध्ये सातवाहनांशी संबंधित काही तुकड्याच शिल्लक आहेत, त्या दोन्ही स्तूपांसह चैत्य-गृहे आहेत. अजिंठा येथील सातवाहन काळातील सर्वात महत्त्वाचे जिवंत चित्र म्हणजे लेणी क्रमांक १० मधील छदंत जातक, परंतु ते देखील केवळ खंडित आहे. हे एका पौराणिक कथेशी संबंधित बोधिसत्व नावाच्या हत्तीचे सहा दात असलेले चित्र आहे. मानवी आकृत्या, नर आणि मादी दोन्ही, विशेषत: सातवाहन आहेत, त्यांच्या शरीरशास्त्र, पोशाख आणि दागिन्यांचा संबंध म्हणून सांची गेटवेवरील त्यांच्या समकक्षांबरोबर जवळजवळ एकसारखेच आहेत. फरक एवढाच आहे की सांचीच्या आकड्यांनी त्यांचे काही वजन कमी केले आहे.

११.६ सारांश

आंध्र प्रदेशात १८ व्या आणि १९ व्या शतकाच्या पूर्वार्धात पाश्चात्य विद्वानांनी उत्खनन केलेल्या मोठ्या संख्येने बौद्ध पुरातत्व स्थळांच्या मदतीने सातवाहन शासकांच्या अंतर्गत बौद्ध धर्माच्या विस्ताराचा सारांश दिला जाऊ शकतो. अमरावतीचा सर्वात सुंदर महास्तुप बौद्ध स्थापत्यकलेचा तसेच संगमरवरी शिल्पकलेचा नमुना मानला जातो, ज्याने दक्षिण भारतातील अमरावती कला विद्यालयाची तांत्रिकदृष्ट्या ओळख करून दिली आहे.

सातवाहन घराण्याचे बौद्ध कला आणि स्थापत्यकलेतील सर्वात मोठे योगदान म्हणजे पहिला इ.स.पूर्व जुन्नर येथील वर्तुळाकार चैत्यगृहापासून कार्ले येथील जंबुद्वीपातील सर्वात मोठ्या अप्सिडल नियोजित व्हॉल्टेड छताच्या चैत्यगृहापर्यंत उत्खननाला मिळालेले समर्थन आहे. सर्वात मोठा विहार- भिक्खुची निवासस्थाने, दगडी पाण्याचे टाके, चैत्यगृहाच्या आतील अखंड स्तूप, विशाल व्हरांडे आणि सजावटीच्या चैत्य खिडक्या सातवाहन काळातील दिसतात.

भाजे, कारले, पितळखोरे, बेडसे यांची सुंदर शिल्पे कलाविश्वाला परिचित आहेत. शिलालेखातील माहिती आणि नाण्यांवरील चिन्हे सातवाहन राजघराण्यातील बौद्ध धर्माच्या उत्कर्षाबद्दल कोणतीही शंका सोडत नाहीत.

११.७ प्रश्न

१) सातवाहन घराण्याची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आणि बौद्ध धर्माला त्यांचे समर्थन थोडक्यात लिहा.

२) पुरातत्व स्रोत, विशेषत: शिलालेख हे सातवाहन वंशाचा इतिहास लिहिण्याचा स्रोत कसा आहे हे स्पष्ट करा.

३) बौद्ध कला आणि वास्तुकला सातवाहन वंशातील बौद्ध धर्माचा विस्तार समजून घेण्यास मदत करते- उदाहरणे देत टिप्पणी लिहा.

४) सातवाहन वंशाचे बौद्ध कलेतील योगदान समजून घेण्यासाठी नाण्यांचे महत्त्व विस्तृत करा.

११.८ संदर्भ

- Ajay Mitra Shastri- The Satavahanas and the Western Kshatrapas: A historical framework
- Sharma R K-The Ages of the Satavahanas: Great Ages of Indian History
- Mirashi V V- The History and Inscriptions of the Satavahanas and Western Ksatrapas
- Bhandare Shailendra-'Historical Analysis of the Satavahana Era: A Study of Coins' (PhD Thesis) - Chapters 1 and 2
- Features Of Satavahana Sculptures,
- https://www.indianetzone.com/35/features_satavahana_sculptures_indian_sculpture.htm

*****

१२

राजा कनिष्क आणि सम्राट हर्षवर्धन

घटक रचना

१२.० उद्दिष्टे

१२.१ प्रस्तावना

१२.२ राजा कनिष्क आणि त्याचे राज्य

१२.३ कनिष्काची बौद्ध नाणी

१२.४ कनिष्क अंतर्गत बौद्ध मूर्तिकला

१२.५ राजा हर्षवर्धनाचा काळ

१२.६ सारांश

१२.७ प्रश्न

१२.८ संदर्भ

१२.० उद्दिष्टे

- बौद्ध धर्माच्या प्रसार आणि विकासासाठी राजा कनिष्क आणि राजा हर्षवर्धन यांच्या योगदानाचा अभ्यास करणे.
- कला, वास्तुशास्त्र आणि पुरातत्वशास्त्राची भूमिका साहित्याशी सहयोग करण्यासाठी अस्सल स्रोत म्हणून समजून घेणे.
- राजांचे राजेशाही आश्रय बौद्ध धर्माच्या प्रसारास कशी मदत करते याचा अभ्यास करणे

१२.१ प्रस्तावना

कनिष्क पहिला, किंवा कनिष्क द ग्रेट, दुस-या शतकातील कुशाण वंशाचा सम्राट (इ.स. १२७-१५०), त्याच्या लष्करी, राजकीय आणि आध्यात्मिक कामगिरीसाठी प्रसिद्ध आहे. कुशाण साम्राज्याचा संस्थापक कुजुला कडफिसेसचा वंशज, कनिष्क गंगेच्या मैदानावर पाटलीपुत्रपर्यंत पसरलेल्या गांधारमधील साम्राज्यावर राज्य करण्यासाठी आला. त्याच्या साम्राज्याची मुख्य राजधानी गांधारमधील पुरुषपुरा (पेशावर) येथे होती, तर दुसरी मोठी राजधानी कपिसा येथे होती. त्रिपुरी (सध्याचे जबलपूर) येथे कनिष्काची नाणी सापडली.

सिल्क रोडच्या विकासात आणि महायान बौद्ध धर्माच्या गांधारापासून काराकोरम पर्वतरांग ओलांडून चीनमध्ये प्रसारित करण्यात त्याच्या विजयांनी आणि बौद्ध धर्माच्या संरक्षणाने महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. इ.स १२७ च्या सुमारास, त्याने साम्राज्यात प्रशासनाची अधिकृत भाषा म्हणून ग्रीक ऐवजी बॅक्ट्रियनया भाषेला दिली.

पूर्वीच्या विद्वानांचा असा विश्वास होता की कनिष्क इ.स ७८ मध्ये कुशाण सिंहासनावर आरूढ झाला आणि ही तारीख शक कॅलेंडर युगाची सुरुवात म्हणून वापरली जात असे. तथापि, इतिहासकार यापुढे कनिष्कच्या राज्यारोहणाची तारीख मानत नाहीत. इ.स १२७ मध्ये कनिष्क सिंहासनावर आला असा विद्वान हैरी फॉकचा अंदाज आहे.

१२.२ राजा कनिष्क आणि त्याचे राज्य

कनिष्क हा संभाव्य युएझी जातीचा कुशाण होता. त्याची मातृभाषा अज्ञात आहे. आर्य (αρια) म्हणून वर्णन केलेली भाषा लिहिण्यासाठी ते रबटक शिलालेखात ग्रीक लिपी वापरतात - बहुधा एरियाना येथील मूळ बॅक्ट्रियनचा एक प्रकार, जी मध्य इराणी काळातील पूर्व इराणी भाषा होती. तथापि, स्थानिक लोकांशी संवाद साधण्यासाठी कुशाणांनी याचा अवलंब केला असावा. कुशाण उच्चभ्रू आपापसात कोणती भाषा बोलत हे निश्चित नाही.

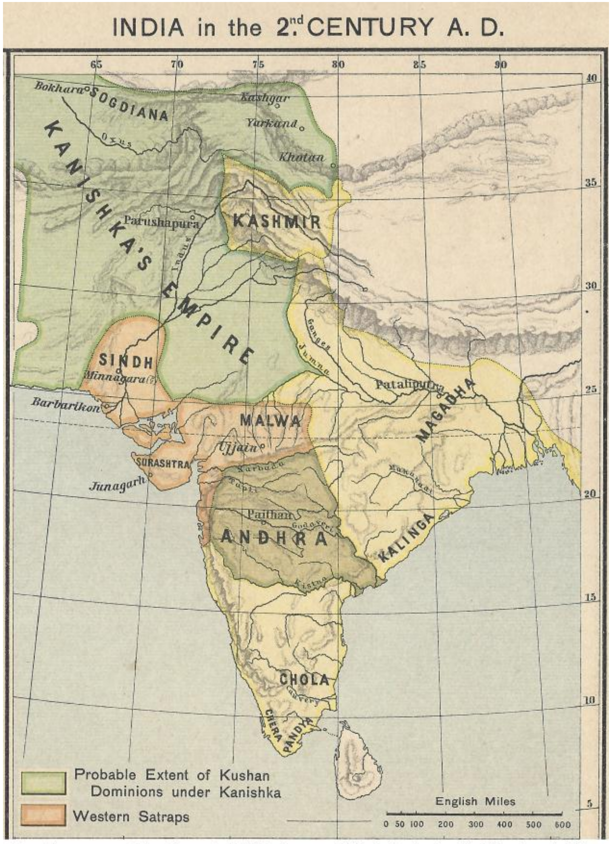

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Joppen_1907_India_in_the_2nd_Century_A.D.jpg

कनिष्क हा विमा कडफिसेसचा उत्तराधिकारी होता, जसे की कुशाण राजांच्या प्रभावशाली वंशावळीने दाखवले आहे, ज्याला राबटक शिलालेख म्हणून ओळखले जाते. कनिष्कचे इतर कुशाण शासकांशी असलेले संबंध रबटक शिलालेखात वर्णन केले आहे कारण कनिष्काने त्याच्या काळापर्यंत राज्य करणाऱ्या राजांची यादी तयार केली आहे: कुजुला कडफिसेस त्याचा पणजोबा म्हणून, विमाटकटू त्याचे आजोबा म्हणून, विमा कडफिसेस त्याचे वडील म्हणून आणि स्वतः कनिष्क: स्वतःसाठी, राजा कनिष्क यांच्यासाठी".

कनिष्कच्या कारकिर्दीत (पिवळ्या रंगात) कुशाण साम्राज्याची व्याप्ती दर्शविणारा भारताचा २ रे शतक इसवी सनाचा नकाशा.

दक्षिण आणि मध्य आशियातील विजय: कनिष्कचे साम्राज्य निश्चितच विशाल होते. त्याचा विस्तार दक्षिण उझबेकिस्तान आणि ताजिकिस्तानपासून, उत्तर पश्चिमेला अमू दर्या (ऑक्सस) च्या उत्तरेकडून उत्तर भारतापर्यंत, दक्षिण पूर्वेला मथुरा पर्यंत (राबटक शिलालेखात असेही म्हटले आहे की त्याने पाटलीपुत्र आणि श्री चंपा आणि त्याचा प्रदेश देखील काबिज केला होता). काश्मीरचाही त्यात समावेश होता (जे नाव त्यांच्या नावावरून दिले होते) जेथे कनिष्कपूर (आधुनिक काळातील कानिस्पोरा) शहर होते, बारामुला खिंडीपासून फार दूर नाही आणि ज्यामध्ये अजूनही मोठ्या स्तूपाचा पाया आढ़ळतो.

मध्य आशियावरील त्याच्या राज्याची माहिती कमी आहे. द बुक ऑफ द लेटर हान, हौ हंशु, असे सांगते की जनरल बान चाओने इ.स ९० मध्ये झी (चीनी: 謝) नावाच्या अज्ञात कुशाण व्हाईसरॉयच्या नेतृत्वाखाली ७०,००० लोकांच्या कुशाण सैन्यासह खोतानजवळ लढाया केल्या. बान चाओने विजयी असल्याचा दावा केला आणि कुशाणांना जळलेल्या पृथ्वी धोरणाचा वापर करून माघार घेण्यास भाग पाडले. काशगर, खोतान आणि यारकंद हे प्रदेश तारिम बेसिन, आधुनिक शिनजियांगमधील चिनी अवलंबित्व होते. तारिम खोऱ्यात कनिष्कची अनेक नाणी सापडली आहेत.

दक्षिण आशिया आणि रोम यांच्यातील जमीन सिल्करूट (रेशीम मार्ग) आणि सागरी व्यापार मार्ग दोन्ही नियंत्रित करणे हे कनिष्कच्या प्रमुख शाही उद्दिष्टांपैकी एक असल्याचे दिसते.

कनिष्कच्या नाण्यांमध्ये भारतीय, ग्रीक, इराणी आणि अगदी सुमेरो-एलामिटी देवतांच्या प्रतिमा आहेत, जे त्याच्या श्रद्धांमधील धार्मिक समन्वय दर्शवतात. कनिष्कच्या कारकिर्दीच्या सुरुवातीपासूनची नाणी ग्रीक भाषेतील आणि लिपीतील आख्यायिका दर्शवितात आणि ग्रीक देवतांचे चित्रण करतात. नंतरच्या नाण्यांवर बॅक्ट्रियनमध्ये दंतकथा आहेत, बॅक्ट्रियन ही इराणी भाषा जी कुशाण स्पष्टपणे बोलत होते. नंतरच्या नाण्यांवर ग्रीक देवत्वांची जागा संबंधित इराणीं देवतांनी घेतली. कनिष्कची सर्व नाणी - अगदी बॅक्ट्रियन भाषेतील आख्यायिका असलेली देखील - सुधारित ग्रीक लिपीत लिहिलेली होती ज्यात 'कुशान' आणि 'कनिष्क' या शब्दाप्रमाणे /š/ (sh) चे प्रतिनिधित्व करण्यासाठी एक अतिरिक्त ग्लिफ (Þ) होता.

त्याच्या नाण्यांवर, राजाला विशेषत: एक पायघोळ लांब कोट घातलेला आणि दाढी असलेला माणूस म्हणून चित्रित केले आहे, ज्याच्या खांद्यावरून ज्वाला निघत आहेत. तो मोठे गोलाकार बूट घालतो आणि लांब तलवार तसेच भाला घेऊन सज्ज असतो. तो वारंवार छोट्या वेदीवर यज्ञ करताना दिसतो. तालिबानने नष्ट करे पर्यंत काबूल संग्रहालयात कनिष्कचा व्यक्ती, इ.चा जेवढा आकार असेल तेवढ्या आकाराचा चुनखडीचा पुतळा टिकून होता ज्यात खाली अर्धा इराणी आणि इंडिक सारखाच पोशाख घातला होता, त्याच्या कोटच्या खाली एक ताठ भरतकाम केलेले सरप्लिस होता ज्याच्या पायघोळ चुन्या त्याच्या बुटांना जोडलेले होते.

बौद्ध परंपरेत कनिष्कची प्रतिष्ठा अत्यंत महत्त्वाची मानली जाते कारण तो केवळ बौद्ध धर्मावर विश्वास ठेवत नाही तर त्याच्या शिकवणींना देखील प्रोत्साहित करतो. त्याचा पुरावा म्हणून त्यांनी काश्मीरमधील चौथी बौद्ध परिषद परिषदेचे प्रमुख म्हणून चालविली.

अध्यक्षस्थानी आचार्य वसुमित्र आणि अश्वघोष होते. बुद्धाच्या ३२ भौतिक चिन्हांवर आधारित प्रतिमा त्यांच्या काळात तयार केल्या गेल्या.

त्यांनी गांधार स्कूल ऑफ ग्रीको-बौद्ध कला आणि मथुरा स्कूल ऑफ हिंदू आर्ट या दोन्हींना प्रोत्साहन दिले (कुषाण राजवटीत एक अटळ धार्मिक समन्वय दिसतो). कनिष्काने वैयक्तिकरित्या बौद्ध धर्म आणि पर्शियन दोन्ही गुणधर्म स्वीकारले आहेत असे दिसते परंतु त्याने बौद्ध धर्माला अधिक पसंती दिली कारण कुशाण साम्राज्याशी संबंधित विविध पुस्तकांमध्ये वर्णन केलेल्या बौद्ध शिकवणी आणि प्रार्थना शैलींवरील त्याची निष्ठा यावरून सिद्ध होऊ शकते.

बौद्ध वास्तुकलेतील त्यांचे सर्वात मोठे योगदान म्हणजे आधुनिक पेशावर येथील पुरुषपुरा येथील कनिष्क स्तूप. १९०८-१९०९ मध्ये ज्या पुरातत्वशास्त्रज्ञांनी त्याचा पाया पुन्हा शोधला त्यांचा असा अंदाज आहे की या स्तूपाचा व्यास २८६ फूट (८७ मीटर) आहे. झुआनझांग सारख्या चीनी यात्रेकरूंच्या अहवालावरून असे सूचित होते की त्याची उंची ६०० ते ७०० (चीनी) "फूट" (अंदाजे १८०-२१० मीटर किंवा ५९१-६८९ फूट) होती आणि ती दागिन्यांनी मढलेली होती. निश्चितच या अफाट बहुमजली इमारतीचा प्राचीन जगाच्या आश्चर्यांमध्ये क्रमांक लागतो.

कनिष्क हा बौद्ध विद्वान आचार्य अश्वघोषाच्या विशेष जवळचा होता, जो त्याच्या नंतरच्या काळात त्याचा धार्मिक सल्लागार बनला होता.

कनिष्कची बौद्ध नाणी तुलनेने दुर्मिळ आहेत (कनिष्काच्या सर्व ज्ञात नाण्यांपैकी एक टक्का कमी). समोरच्या बाजूला कनिष्क आणि बुद्ध उलट्या बाजूला उभे असल्याचे अनेक नाणी दाखवतात. काही नाणी शाक्यमुनी बुद्ध आणि मैत्रेय देखील दाखवतात. कनिष्कच्या सर्व नाण्यांप्रमाणेच, त्यांची रचनाही उग्र आहे आणि प्रमाण अशुद्ध आहे; कुशाण राजाप्रमाणेच नाण्यावरील बुद्धाची प्रतिमा देखील पुष्कळदा मोठ्या कानाची आणि पाय पसरलेली दिसते.

१२.३ कनिष्काची बौद्ध नाणी

बुद्धाची फक्त सहा कुशाण नाणी सोन्यात आढ़ळतात (सहावे नाण हृदयाच्या आकाराच्या माणिक दगडांच्या सजवलेली प्राचीन दागिन्यांचा केंद्रबिंदू आहे). ही सर्व नाणी कनिष्क I च्या हाताखाली सोन्यात कोरलेली होती आणि ती दोन भिन्न मूल्यांमध्ये आहेत: सुमारे ८ ग्रॅम दिनार, अंदाजे रोमन ऑरियस प्रमाणेच, आणि सुमारे २ ग्रॅमचा एक चतुर्थांश दिनार.

बुद्ध हे चीवर, अंतरवास, उत्तरासंग आणि संघटी परिधान केलेले दिसतात. कान अत्यंत मोठे आणि लांब आहेत, ही एक प्रतीकात्मक अतिशयोक्ती संभवत: नाण्यांच्या लहान आकारामुळे आवश्यक असावी, परंतु बुद्धाच्या नंतरच्या काही गांधार मूर्तींमध्ये सुद्धा असे दृश्यमान आहे, विशेषत: इ.स ३-४ थ्या शतकातील मूर्तिकलेमध्ये. गांधारच्या नंतरच्या बुद्ध मूर्तींवर देखील बऱ्याचदा कुरळे किंवा बऱ्याचदा गोलाकार पद्धतीने अत्यंत शैलीबद्ध, उष्णिषा झाकलेली आहे.

Image source:- https://en.wikipedia.org/wiki/Kanishka

सर्वसाधारणपणे, या नाण्यांवरील बुद्धाचे प्रतिनिधित्व आधीच अत्यंत प्रतिकात्मक आहे, आणि गांधाराच्या सुरुवातीच्या शिल्पांमध्ये दिसणाऱ्या अधिक नैसर्गिक आणि हेलेनिस्टिक प्रतिमांपेक्षा ते अगदी वेगळे आहे. अनेक डिझाईन्सवर मिशा दिसतात. त्याच्या उजव्या हाताच्या तळहातावर चक्र चिन्ह आहे आणि त्याच्या कपाळावर उर्णा आहे. एक, दोन किंवा तीन ओळींनी तयार झालेला वलय त्याच्याभोवती असतो. नाण्यांवर बुद्धांनी घातलेला पूर्ण चीवर परुपन (दोन्ही खांदे झाकून) मथुरा शैली ऐवजी गांधार शैली दर्शविते. शाक्यमुनी बुद्ध ("सकामनो बौडो" या लेखासह, म्हणजे शाकमुनी बुद्ध, ऐतिहासिक बुद्ध सिद्धार्थ गौतमाचे दुसरे नाव), समोर उभे असलेले, डाव्या हाताने चीवर धरलेले आणि उजव्या हाताने अभय मुद्रा करताना.

ही सर्व नाणी फक्त तांब्यामध्ये आहेत आणि सामान्यतः फार काळ चलनात राहिल्यामुले झिजलेली आहेत. शाक्यमुनी बुद्धांचे चीवर बुद्धांच्या नावाच्या नाण्यांच्या तुलनेत अगदी पारदर्शक आहे जी शरीराची बाह्यरेखा स्पष्टपणे दर्शवितो. अंतरवास आणि उत्तरसंग हे बहुधा चीवरचे पहिले दोन थर आहेत. तसेच, चीवर डाव्या हातावर दुमडलेले आहे (वरीलप्रमाणे डाव्या हातात धरण्याऐवजी). हे एक वैशिष्ट्य फक्त बिमारन कास्केटमध्ये असल्याचे ओळखले जाते आणि माने भोवती उत्तरिया सूचित करते. त्याच्याकडे उष्णिषा झाकणारी एक मुबलक वरची गाठ आहे आणि त्याच्या डोक्याभोवती एक साधा किंवा दुहेरी प्रभामंडल आहे.

The "Kanishka casket", dated to 127 CE, with the Buddha
Image source:- https://en.wikipedia.org/wiki/Relics_associated_with_Buddha

बोधिसत्व मैत्रेय ("मेट्रागोबौडो" या लेखासह) सिंहासनावर आडवा पाय, पाण्याचे भांडे धरून, अभय मुद्रा देखील तयार करतात. ही नाणी फक्त तांब्यात आढळतात आणि जीर्ण झालेली आहेत. सर्वात स्पष्ट नाण्यांवर, मैत्रेयने भारतीय राजपुत्रासारखे हातात बाजूबंद घातलेले दिसतात, हे वैशिष्ट्य मैत्रेयच्या पुतळ्यावर अनेकदा दिसून येते. सिंहासन लहान स्तंभांनी सुशोभित केलेले आहे, जे सूचित करते की मैत्रेयच्या नाण्यांचे प्रतिनिधित्व अशा सुप्रसिद्ध वैशिष्ट्यांसह पूर्व-अस्तित्वात असलेल्या पुतळ्यातून थेट कॉपी केले गेले होते. मैत्रेयसाठी "बुद्ध" म्हणने चुकीची आहे, कारण ते बोधिसत्व आहेत. (भविष्यातील बुद्ध आहेत).

कनिष्कच्या नाण्यांमध्ये चित्रित केलेल्या इतर देवतांपेक्षा बुद्धाच्या आणि मैत्री बोधिसत्वाच्या या तिन्ही प्रकारांच्या मूर्तिकला खूप वेगळी आहे. कनिष्कच्या सर्व देवता बाजूने दाखवल्या गेल्या आहेत, बुद्ध फक्त समोरून दाखविले आहेत. ह्याचा अर्थ असा आहे कि पूर्वीपासून अस्तित्वात असलेल्या बुद्ध मूर्तीची ते प्रतिबिंब असावे जे नाण्यावर कॉपी केले गेले. बुद्ध आणि शाक्यमुनी यांच्या दोन्ही प्रतिरूपांचे दोन्ही खांदे त्यांच्या चीवरने झाकलेले आहेत, हे असे दर्शविते की मॉडेल म्हणून वापरल्या जाणाऱ्या मूर्ती मथुरेऐवजी गांधार कलाशाळेतील होत्या.

१२.४ कनिष्क अंतर्गत बौद्ध मूर्तिकला

अनेक बुद्ध मूर्ति थेट कनिष्कच्या राजवटीशी जोडलेल्या आहेत, जसे की मथुरेतील अनेक बोधिसत्व, तर गांधारातील काही इतर मूर्तीवरील लेखांत काळ कोरलेला आहे ज्यास आपण आज यवन युग मानतो (ईसपूर्व १८६ ते १७५).

इ.स.१२७ मध्ये कनिष्कच्या कारकिर्दीच्या पहिल्या वर्षातील "कनिष्क कास्केट (करंडक)" किंवा "कनिष्क रिलिक्वरी", शाह-जी-की-ढेरी येथे १९०८-१९०९ मध्ये पुरातत्व उत्खनना दरम्यान, कनिष्क स्तूपाखालील ठेवी कक्षेत सापडली, जे आज पेशावरच्या जुन्या शहराच्या सध्याच्या गंज गेटच्या अगदी बाहेर आहे. ति कस्केट (करंडक) आज पेशावरच्या संग्रहालयात आहे आणि त्याची प्रत ब्रिटिश संग्रहालयात आहे. त्यात बुद्धाच्या तीन हाडांचे तुकडे (धातु) असल्याचे सांगितले जाते, जे आता मंडाले, बर्मा येथे ठेवलेले आहेत.

कास्केट वर खरोष्टीमध्ये अर्पणलेख असा आहे.

"(*महारा) जसकनिष्कसकनिष्क-शुद्ध नगरेयगधा-करेदेय-धर्मसर्वा-सत्वनाहित-सुहर्थभवतुमहासेनसागरकिदाससागीसलनव-कर्मी अना*कनिष्कसाविहारेमहासेनसंसंघरामे"

मजकूरावर एजेसिलस नावाच्या ग्रीक कलाकाराची स्वाक्षरी आहे, ज्याने कनिष्कच्या स्तूपांवर (चैत्य) कामाचे निरीक्षण केले होते.

आपल्याला एवढ्या उशीरा कळते कि ग्रीक लोकांचा बौद्ध धर्मामध्ये थेट सहभाग होता आणि त्याची ही पुष्टी केली होती: "नोकर अगिसालॉस, कामाचा अधीक्षक. महासेनाच्या विहारातील कनिष्कचे चैत्य" ("दसागीसलनव-कर्मी अना*कनिस्कस विहार महासेनससंघारामे").

करंडकाच्या (कास्केट) झाकणात कमळाच्या पीठावर बुद्ध दिसतात आणि ब्रह्मा आणि इंद्र यांनी त्यांची पूजा करीत आहेत. झाकण च्या काठावर उडत्या हंसाचे चित्रण आहे. करंडकावर असलेले चित्र कुशाण सम्राटाचे प्रतिनिधित्व करते, बहुधा कनिष्क, त्याच्या बाजूला इराणी सूर्य आणि चंद्र देव आहेत. बाजूला बसलेल्या बुद्धाच्या दोन प्रतिमा आहेत, ज्यांची राजेशाही आकृतींनी पूजा केली आहे, ते कनिष्क म्हणून गृहीत धरले जाऊ शकते. संपूर्ण दृश्याभोवती ठराविक हेलेनिस्टिक शैलीत सुशोभित करणारी तोरणमाळ फिरते.

कनिष्काला करंडकाचे श्रेय अलीकडेच विवादित झाले आहे, मूलत: शैलीच्या आधारावर (उदाहरणार्थ, कनिष्काच्या विरूद्ध, ताबूतवर दाखवलेला शासक दाढीवाला नाही). त्याऐवजी, करंडकाचे श्रेय कनिष्कच्या उत्तराधिकारी हुविष्काला दिले जाते.

बौद्ध परंपरेत, कनिष्कचे वर्णन बऱ्याचदा आक्रमक, उष्ण स्वभावाचा, कडक, कणखर आणि थोडा कठोर प्रकारचा राजा म्हणून केला जातो, ज्याचा बौद्ध धर्म स्वीकारण्यापूर्वी तो त्याला खूप आवडला होता आणि बौद्ध धर्म स्वीकारल्यानंतर तो खुप मोकळ्या मनाचा, परोपकारी आणि विश्वासू शासक झाला होता. श्री-धर्म-पिटक-निदान सूत्राप्रमाणे:

"यावेळी न्गान-सी (पहलवा) चा राजा अतिशय आक्रमक आणि हिंसक स्वभावाचा होता.... एक भिक्खु अर्हत होता ज्याने राजाने केलेली कठोर कृत्ये पाहून त्याला पश्चात्ताप करावावासा वाटला. त्याच्या अलौकिक शक्तीने त्याने राजाला नरकाच्या यातना पाहावयास लावल्या. राजा घाबरला आणि पश्चात्ताप केला आणि भयंकर रडला आणि म्हणून त्याने त्याच्यातील सर्व नकारात्मक गोष्टी विसर्जित केल्या आणि जीवनात प्रथमच त्याला स्वतःची जाणीव झाली." "श्री-धर्म-पिटक-निदानसूत्र' प्रमाणे.

याव्यतिरिक्त, कनिष्कच्या आगमनाची बुद्धाने भाकीत केले होते, तसेच त्याच्या स्तूपाचे बांधकामचे देखील केले होते:

"... बुद्ध, मातीचा स्तूप बनवणाऱ्या एका लहान मुलाकडे बोट दाखवत... [म्हणाले] की त्या जागी कनिष्क त्याच्या नावाने एक स्तूप उभारेल." विनय सूत्र.

चीनमधील दुनहुआंग लेणी येथे सापडलेल्या खोतानीज स्क्रोलमध्ये त्याच कथेची पुनरावृत्ती झाली आहे, ज्यामध्ये बुद्धाच्या मृत्यूनंतर ४०० वर्षांनंतर कनिष्क कसे येईल याचे प्रथम वर्णन केले आहे. कनिष्क आपला स्तूप उभारण्यासाठी कसा आला याचे वर्णनही या वृत्तात केले आहे:

"अशाप्रकारे [कनिष्कामध्ये एक विस्तीर्ण स्तूप बांधण्याची] इच्छा निर्माण झाली....त्यावेळी चार विश्व-राजकीदेवानी राजाचे मन जाणून घेतले. म्हणून त्यांच्या फायद्यासाठी त्यांनी तरुण मुलांचे रूप धारण केले.... [आणि] मातीचा स्तूप सुरू झाला....मुलांनी [कनिष्क]ला म्हटले, 'आम्ही कनिष्क-स्तुप बनवत आहोत.'....तेव्हा त्या मुलांनी त्यांचे रूप बदलले....[आणि] त्याला म्हणाले, 'महान राजा, बुद्धाच्या भाकीतानुसार तुमच्याद्वारे एक मोठा स्तूप पूर्ण (?) बांधला जाणारा एक संघराम आहे आणि तेथे धातु आमंत्रित केले पाहिजेत जे गुणवान सत्पुरुष... आणतील.

भारतातील चिनी यात्रेकरू, जसे की झुआनझांग, जे इ.स. ६३० च्या सुमारास तेथे गेले होते, ही कथा देखील सांगतात:

"कनिष्क सर्व जंबुद्वीपाचा (भारतीय उपखंड) सार्वभौम बनला, परंतु त्याचा कर्मावर विश्वास नव्हता, परंतु त्याने बौद्ध धर्माला सन्मान आणि आदराने वागवले कारण त्याने स्वतः बौद्ध धर्मात धर्मांतरित केले आणि त्यातील शिकवण आणि धर्मग्रंथांच्या आस्थेने बौद्ध धर्म स्वीकारला. जेव्हा तो जंगली देशात शिकार करत होता. एक पांढरा ससा दिसला; राजाने पाठलाग केला आणि ससा [भावी स्तूपाच्या जागेवर] अचानक गायब झाला.... [जेव्हा स्तूपाचे बांधकाम ठरल्याप्रमाणे होत नव्हते] राजाने संयम गमावला आणि प्रकरण हाती घेतले स्वतःच्या हातात आणि तंतोतंत योजनांचे पुनरुत्थान करण्यास सुरुवात केली, अशा प्रकारे अत्यंत परिपूर्णतेने आणि चिकाटीने स्तूप पूर्ण केले. हे दोन स्तूप अजूनही अस्तित्वात आहेत आणि रोगांनी पीडित लोकांच्या उपचारांसाठी त्यांचा आधार घेतला जातो."

राजा कनिष्क त्याच्या कर्तृत्वामुळे त्याने राज्य केलेल्या आणि शासन केलेल्या सर्व लोकांद्वारे अत्यंत आदर, आदर, सन्मानित केले गेले आणि त्याच्या दयाळूपणा, नम्रता आणि सर्व पैलूंमध्ये समानता आणि आत्म-धार्मिकतेच्या भावनेमुळे आजपर्यंत जगलेला महान राजा मानला गेला. अशाप्रकारे कनिष्क राजाच्या अशा महान कर्तृत्वाने आणि चारित्र्यामुळे त्याचे नाव अमर झाले आणि म्हणून तो "राजांचा राजा" म्हणून ओळखला गेला.

दुसऱ्या शतकाच्या मध्यापासून उत्तर आशियाच्या दिशेने बौद्ध विचारांच्या विकासात आणि प्रसारात गांधार प्रदेशातील बौद्ध भिक्खूंनी महत्त्वाची भूमिका बजावली. कुशाण भिक्खु, लोकक्षेमा (इ.स. १७८), हे महायान बौद्ध धर्मग्रंथांचे चिनी भाषेत पहिले भाषांतरकार बनले आणि त्यांनी चीनची राजधानी लोयांग येथे भाषांतर कार्यालयाची स्थापना केली. मध्य आशियाई आणि पूर्व आशियाई बौद्ध भिक्खूंनी पुढील शतकांपासून मजबूत देवाणघेवाण ठेवल्याचे दिसते.

कनिष्कानंतर बहुधा हुविष्का आला असावा. हे कसे आणि केव्हा घडले हे अद्याप अनिश्चित आहे. संपूर्ण कुशाण वारशात कनिष्क नावाचा एकच राजा होता हे सत्य आहे. हुंजाच्या पवित्र खडकावरील शिलालेखातही कनिष्काची चिन्हे आढळतात.

१२.५ राजा हर्षवर्धनाचा काळ (इसवी सन ६०६ ते ६४८)

सहाव्या शतकाच्या उत्तरार्धाचा अभ्यास करताना इतिहासकाराला लाजवेल अशा साहित्याची कमतरता आता सातव्या शतकात आल्यावर जाणवत नाही. या कालावधीसाठी, सामान्य शिलालेख आणि नाणी या दोन स्त्रोतांव्यतिरिक्त, दोन समकालीन साहित्यकृती आढळतात, ज्यांनी सामान्यतः भारताच्या राजकीय स्थितीवर अधिक प्रकाश टाकला आणि विशेषतः विपुल आणि विश्वासार्ह माहितीचा पुरवठा केला, विशेषतः राजा हर्षवर्धन बद्दल, ज्यांनी चाळीस वर्षांहून अधिक काळ उत्तरेला सर्वोत्कृष्ट सार्वभौम म्हणून राज्य केले.

यातील पहिले काम म्हणजे चीनी यात्रेकरू ह्युएन त्सांग यांनी संकलित केलेले प्रवासाचे अमूल्य पुस्तक आहे, ज्याने इसवी सन ६३० ते ६४५ या काळात भारताच्या जवळजवळ प्रत्येक भागाला भेट दिली आणि प्रत्येक राज्य आणि प्रांताबद्दल कमी-अधिक प्रमाणात निरीक्षणे नोंदवली. ह्या ट्रॅव्हल्समधील कथन यात्रेकरू ह्युएन त्सांग च्या चरित्राला पूरक आहे, जे त्याचे मित्र ह्वुई-ली यांनी लिहिलेले आहे, जे अनेक अतिरिक्त तपशील पुरवते.

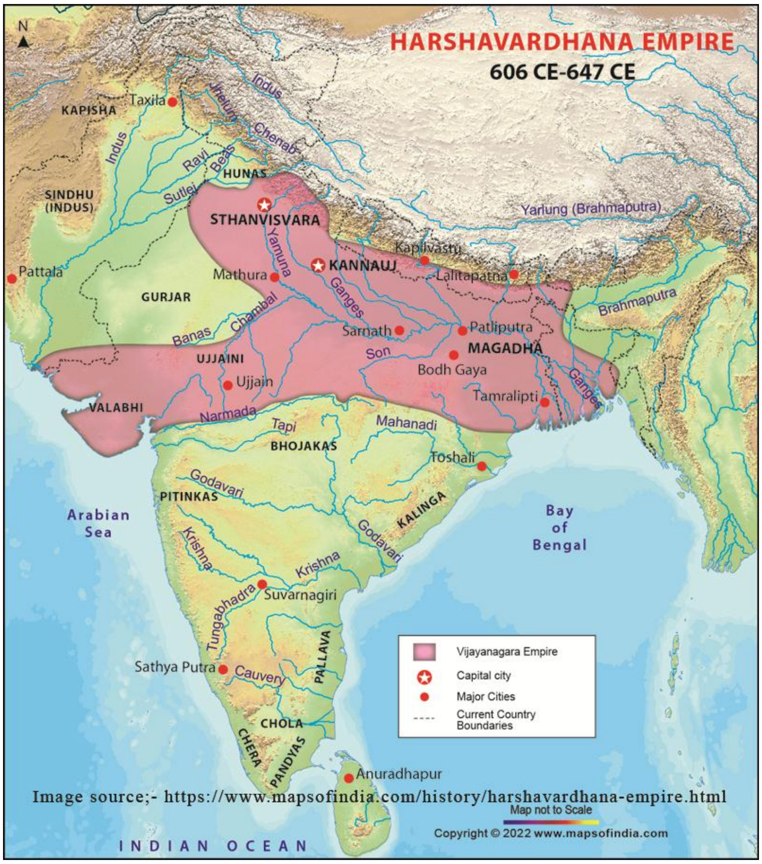

Image source;- https://www.mapsofindia.com/history/harshavardhana-empire.html

दुसरं काम म्हणजे "हर्षाचे जीवन" (हर्ष-चरित) नावाचा ऐतिहासिक ग्रंथ, जो बाणा या ब्राह्मण लेखकाने रचलेला आहे, जो हर्षाच्या दरबारात राहत होता आणि त्याच्या कथेच्या नायकाचा होता.

अधिक स्वारस्य आणि महत्त्वाची पुढील माहिती अधिकृत चिनी इतिहासांद्वारे दिली जाते आणि जेव्हा सर्व स्त्रोतांचा वापर केला जातो तेव्हा हर्षाच्या कारकिर्दीतील घटनांबद्दलचे आपले ज्ञान चंद्रगुप्त मौर्य आणि अशोक वगळता इतर कोणत्याही सुरुवातीच्या भारतीय राजाच्या माहिती पेक्षा कितीतरी पटीने जास्त होते.

दुर्गम काळापासून ठाणेसर (स्थानविश्वरा) शहराच्या सभोवतालचा देश पवित्र भूमी आहे, ज्याला "कुरुची भूमी" म्हणून ओळखले जाते आणि दिग्गज वीरांचे युद्धक्षेत्र म्हणून प्रसिद्ध आहे. सहाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात, ठाणेसरचा राजा, प्रभाकरवर्धन या नावाने, वायव्य पंजाबमधील हूण वसाहती आणि गुर्जराच्या कुळांसह त्याच्या शेजाऱ्यांविरुद्ध यशस्वी युद्धे करून स्वत:ला लक्षणीय प्रतिष्ठित बनवले होते. गुजरात देश, चिनाब आणि जिहलम नद्यांच्या मध्ये आहे. त्याची आई गुप्त वंशातील राजकन्या होती या वस्तुस्थितीमुळे त्याच्या महत्त्वाकांक्षेला चालना मिळाली आणि ती साकार होण्यास मदत झाली.

सन ६०४ मध्ये, या उत्साही राजाने आपला मोठा मुलगा, राज्यवर्धन, नुकताच पौरुषत्व पत्करलेल्या तरुणाला, मोठ्या सैन्यासह उत्तर-पश्चिम सीमेवर हूणांवर हल्ला करण्यासाठी पाठवले होते, तर त्याचा धाकटा आणि आवडता मुलगा, हर्ष, राजपुत्रापेक्षा चार वर्षे कनिष्ठ, काही अंतराने घोडदळाच्या सैन्यासह आपल्या भावाच्या मागे गेला. थोरला राजपुत्र शत्रूचा शोध घेण्यासाठी टेकड्यांमध्ये गेला, तर धाकटा सर्व प्रकारच्या खेळांचा आनंद घेण्यासाठी पर्वतांच्या पायथ्याशी जंगलात रेंगाळत राहिला.

अशा प्रकारे आनंदाने फिरत असताना, हर्ष, जो त्यावेळी पंधरा वर्षांचा मुलगा होता, त्याला बातमी मिळाली की त्याचे वडील भयंकर तापाने आजारी पडले आहेत. तो सर्व वेगाने राजधानीत परतला, जिथे त्याला राजा मरणासन्न अवस्थेत दिसले. या आजाराने खुप लवकर परिणाम दाखविला आणि मोठा मुलगा, जो त्याच्या मोहिमेत विजयी झाला होता, त्याच्या जन्माचा हक्क सांगण्यासाठी परत येण्याआधीच सर्व काही संपले होते. असे संकेत आहेत की दरबारातील एका पक्षाने धाकट्या राजपुत्राच्या उत्तराधिकाराला अनुकूलता दर्शविली होती, परंतु योग्य वेळी राज्यवर्धनाच्या पुनरागमनामुळे सिंहासनाचे कारस्थान संपले. तो सिंहासनावर बसला नव्हता तोच ही बातमी आली आणि त्याला पुन्हा मैदानात उतरण्यास भाग पाडले. हेराने बातमी आणली कि राजपुत्रांची बहीण राज्यश्रीचा पती म्हणजेच कनौजचा राजा ग्रहवर्मन यांची माळव्याच्या राजाने वध केला आणि राजकन्येला क्रूरपणे लोखंडी बेड्या घालून “एकादया लुटारूच्या बायकोप्रमाणे बंदिस्त केले.” आपल्या बहिणीच्या अपमानाचा बदला घेण्याचा दृढनिश्चय करणारा तरुण राजा, दहा हजार घोडदळाच्या फौजेसह, हत्ती आणि जड सैन्याला आपल्या लहान भावाच्या जबाबदारीवर मागे टाकून लगेचच निघाला. माळव्याच्या राजाचा अल्पशा प्रयत्नात पराभव झाला, पण विजयाचा आनंद दु:खात बदलला, जेव्हा राज्य-वर्धनाचा मध्य बंगालचा राजा शशांक याने विश्वासघात करून हत्या केली. हर्षला पुढे सांगण्यात आले की त्याची विधवा बहीण बंदिवासातून सुटून विंध्य जंगलात आश्रयासाठी पळून गेली होती, परंतु तिच्या लपण्याच्या ठिकाणाची कोणतीही निश्चित बातमी मिळू शकली नाही.

खून झालेला राजाला सरकारची काळजी घेण्यास सक्षम असा उत्तराधिकारी नव्हता आणि त्याच्या लहान भावाला म्हणजे हर्षाला राजेपद देण्यात श्रेष्ठांनी संकोच केला असे दिसते. तरुण राजपुत्रांसोबत शिक्षण घेतलेल्या भांडी या किंचित ज्येष्ठ चुलत भावाच्या सल्ल्यानुसार, त्यांनी शेवटी हर्षला राजेशाही कार्यालयाच्या जबाबदाऱ्या स्वीकारण्यासाठी आमंत्रित करण्याचा निर्णय घेतला. काही कारणास्तव, ते आपली संमती व्यक्त करण्यास कचरले आणि असे म्हटले जाते की आमंत्रण स्वीकारण्यापूर्वी त्याने बौद्ध दैवज्ञांचा सल्ला घेतला. जरी त्याची अनिच्छा, प्रामाणिक असो वा ढोंग, दैवज्ञांच्या अनुकूल प्रतिसादाने मात केली गेली होती, तरीही त्याने राजेशाही शैलीच्या गृहीतकापासून दूर राहून, विनम्रपणे स्वतःला राजकुमार सिलादित्य म्हणून नियुक्त करून नेमेसिसचे समाधान करण्याचा प्रयत्न केला. इ.स.६१२ च्या वसंत ऋतूपर्यंत, जेव्हा त्याला सिंहासनावर साडेपाच वर्षे झाली होती, आणि त्याच वर्षी त्याचा औपचारिक राज्याभिषेक किंवा अभिषेक झाला होता, तोपर्यंत हर्षाने वचन दिलेला राजा म्हणून धैर्याने उभे राहिले असे समजण्याचे कारण आहे आणि ते म्हणजे त्याच्या नावावरून हा कालखंड ओळखला जातो, ज्यातील वर्ष एक हे इ.स.६०६-७ होते, ऑक्टोबर ६०६ मध्ये त्याच्या राज्यारोहणाच्या वेळेपासून.

साहजिकच त्याच्या भावाच्या खुन्याचा पाठलाग करणे आणि त्याच्या विधवा बहिणीची पुनर्प्राप्ती ही त्याच्यावर असलेली तात्काळ कर्तव्ये होती. नंतरचे कार्य, अधिक तातडीचे असल्याने, अगदी घाईघाईने, मारेकरी पळून जाण्याची परवानगी देण्याच्या किंमतीवरही हाती घेण्यात आले. दाखवलेली घाई काही फार मोठी नव्हती, कारण बचावासाठी निराश झालेली राजकुमारी तिच्या सेवकांसह स्वतःला जिवंत जाळण्याच्या टप्प्यावर होती, जेव्हा तिचा भाऊ, आदिवासी प्रमुखांच्या मार्गदर्शनाखाली, तिला विंध्य जंगलाच्या खोलवर शोधण्यात यशस्वी झाला. ससांकाच्या विरुद्धच्या मोहिमेचा तपशील नोंदविला गेला नाही आणि हे स्पष्ट दिसते की तो थोडे नुकसान करून पळून गेला. इ.स.६१९ च्या उत्तरार्धात तो अजूनही सत्तेत होता असे ज्ञात आहे, परंतु त्याचे राज्य कदाचित नंतरच्या तारखेला हर्षाच्या अधीन झाले.

हर्षाने आपल्या बहिणीची सुटका केली -जी एक अपवादात्मक कर्तृत्व असलेली तरुणी होती जी बौद्ध धर्माच्या संमतीय पंथाच्या शिकवणीतून शिकलेली होती. नंतर हर्षने, संपूर्ण भारताला "एका छत्राखाली" आणण्याच्या हेतुपुरस्सर उद्देशाने, विजयाच्या पद्धतशीर योजनेचा अमल चालवण्यासाठी आपली क्षमता आणि शक्ती समर्पित केली. त्याच्या कारकिर्दीच्या या टप्प्यावर त्याच्याकडे पाच हजार हत्ती, वीस हजार घोडदळ आणि पन्नास हजार पायदळ होते. त्याने निरुपयोगी म्हणून टाकून दिले ते रथदळ, जे प्राचीन परंपरेनुसार, नियमितपणे आयोजित केलेल्या भारतीय यजमानाचा चौथा हात होता.

या जबरदस्त शक्तीने हर्षाने उत्तर भारतावर कब्जा केला आणि, त्याच्या समकालीन, चिनी यात्रेकरूच्या भाषेत, "तो आज्ञाधारक नसलेल्या सर्वांना वश करून पूर्वेकडून पश्चिमेकडे गेला; हत्ती बिनधास्त नव्हते आणि सैनिकही हेल्मेट घातलेले नव्हते." साडेपाच वर्षांच्या अखेरीस उत्तर-पश्चिम प्रदेश आणि बहुधा बंगालचा मोठा भाग जिंकणे पूर्ण झाले आणि त्याची लष्करी संसाधने इतकी वाढली की तो साठ हजार युद्ध हत्ती मैदानात उतरवू शकला आणि एक लाख घोडदळ. परंतु तो तीस वर्षे अधिक काळ लढत राहिला आणि इ.स.६४३ च्या उत्तरार्धात, त्याच्या शेवटच्या मोहिमेत गुंतला होता, बंगालच्या उपसागराच्या किनाऱ्यावरील गंजमच्या खंबीर रहिवाशांवर हल्ला केला.

त्यांची विजयाची प्रदीर्घ कारकीर्द एका अपयशाने खंडित झाली. चालुक्य वंशातील सर्वात महान पुलकेसिन दुसरा, त्याच्या विजयांच्या मर्यादेत हर्षाशी युद्ध केले आणि हर्ष उत्तरेकडील असल्याने त्याने स्वतःला दक्षिणेतील सर्वोत्कृष्ट अधिपती पदापर्यंत पोहोचवले. उत्तरेकडील राजा इतक्या शक्तिशाली प्रतिस्पर्ध्याचे अस्तित्व स्वेच्छेने सहन करू शकला नाही, आणि त्याने "पाच इंडीजचे सैन्य आणि सर्व देशांतील सर्वोत्तम सेनापती" यासह वैयक्तिकरित्या हल्ल्यासाठी पुढे जाण्याचा निबंध तयार केला. पण प्रयत्न फसले. दख्खनच्या राजाने नर्मदेच्या तेलाच्या खिंडीचे इतके प्रभावीपणे रक्षण केले की हर्षला अस्वस्थ होऊन निवृत्त होण्यास आणि त्या नदीला आपली सीमा म्हणून स्वीकारण्यास भाग पाडले. ही मोहीम सुमारे 620 इसवी सनाची असावी.

त्याच्या कारकिर्दीच्या उत्तरार्धात हिमालयापासून नर्मदेपर्यंतच्या संपूर्ण गंगेच्या खोऱ्यावर (नेपाळसह) हर्षाचा अधिकार निर्विवाद होता. तपशीलवार प्रशासन अर्थातच स्थानिक

राजांच्या हातात राहिले, परंतु पूर्वेकडील आसामच्या (कामरूप) राजाने हर्षाच्या आदेशाचे पालन केले आणि पश्चिमेकडील वल्लभीचा राजा त्याच्या सभेमध्ये उपस्थित होता.

आपल्या विस्तृत साम्राज्याच्या नियंत्रणासाठी, हर्षा प्रशिक्षित नोकरशाहीच्या सेवेपेक्षा अथक उर्जेने केलेल्या वैयक्तिक देखरेखीवर अवलंबून होता. पावसाळ्यात, जेव्हा मोठ्या शिबिरासह प्रवास करणे अव्यवहार्य होते, तेव्हा ते सतत फिरत होते, दुष्टांना शिक्षा करत होते आणि गुणवंतांना बक्षीस देत होते. मोगल सम्राटांनी वापरलेले आलिशान तंबूचा, तेव्हा शोध लावला गेला नव्हता, आणि हर्षला बाम्बू आणि लाकडाच्या बनवलेल्या "प्रवास महालात" समाधान मानावे लागले, जे प्रत्येक मुक्कामाच्या ठिकाणी उभारले गेले आणि त्याच्या प्रस्थानाच्या वेळी जाळले गेले.

ह्युएन त्सांग, त्याच्या पूर्ववर्ती, फा-हिएन प्रमाणे, दोन शतकांहून अधिक पूर्वी, नागरी प्रशासनाच्या चारित्र्याने अनुकूलपणे प्रभावित झाले होते, ज्याला ते सौम्य तत्त्वांवर स्थापित मानत होता. कमाईचा मुख्य स्त्रोत म्हणजे राजाच्या जमिनीचे भाडे, सर्व घटनांमध्ये, सैद्धांतिकदृष्ट्या, उत्पादनाच्या एक षष्ठांश पर्यंत. अधिकाऱ्यांना जमिनीचे अनुदान देऊन मोबदला दिला जात होता; सार्वजनिक कामांवर सक्तीच्या श्रमासाठी पैसे दिले गेले; कर हलके होते; या विषयातून घेतलेल्या वैयक्तिक सेवांची रक्कम मध्यम होती; आणि विविध धार्मिक समुदायांना दान देण्यासाठी उदारमतवादी तरतूद करण्यात आली.

हिंसक गुन्हेगारी दुर्मिळ होती, परंतु रस्ते आणि नदीचे मार्ग फा-हिएनच्या काळापेक्षा कमी सुरक्षित होते, कारण हुएंन त्सांगला लुटारूंनी एकापेक्षा जास्त वेळा रोखले होते आणि लुटले होते. तुरुंगवास ही आता सामान्य शिक्षा होती आणि ती क्रूर तिबेटी प्रकारची होती; कैद्यांना, असे सांगितले जाते, "जगण्यासाठी किंवा मरण्यासाठी सोडले जाते आणि त्यांची गणना पुरुषांमध्ये केली जात नाही." गुप्त काळातील इतर शिक्षा अधिक भयंकर होत्या: नाक, कान, हात किंवा पाय यांचे विच्छेदन गंभीर गुन्ह्यांसाठी दंड म्हणून केले जात होते, आणि अगदी दया दाखवून अयशस्वी झाल्याबद्दल; परंतु हा दंड काही वेळा हद्दपार करण्यासाठी बदलला जात असे. किरकोळ गुन्ह्यांना दंडासह भेट देण्यात आली. पाणी, अग्नी, वजन किंवा विष यांच्याद्वारे होणारे परीक्षण हे सत्याच्या पडताळणीसाठी कार्यक्षम साधने म्हणून मानले गेले होते आणि चिनी यात्रेकरूंनी त्यांचे वर्णन केले आहे.

सार्वजनिक कार्यक्रमांच्या अधिकृत नोंदी प्रत्येक प्रांतात विशेष अधिकाऱ्यांद्वारे ठेवल्या जात असत, ज्यांचे कर्तव्य होते “चांगल्या आणि वाईट घटनांची, आपत्ती आणि भाग्यवान घटनांची” नोंद करणे. अशा नोंदी, निःसंशय, महान ऐतिहासिक शिलालेखांच्या लेखकांनी सल्लामसलत केली होती, परंतु त्यापैकी एकही नमुना टिकला नाही.

विशेषत: ब्राह्मण आणि असंख्य बौद्ध भिक्खूंमध्ये शिक्षणाचा मोठ्या प्रमाणावर प्रसार झाला होता आणि सरकारने शिक्षणाचा गौरव केला होता. राजा हर्ष हे केवळ साहित्यिक गुणवत्तेचे उदारमतवादी संरक्षक नव्हते तर ते स्वतः एक कुशल सुलेखनकार आणि प्रतिष्ठित लेखक होते. व्याकरणात्मक कार्याव्यतिरिक्त, तीन प्रचलित संस्कृत नाटके त्याच्या लेखणीवर लिहिली गेली आहेत आणि त्यांच्या रचनांमध्ये त्यांचा किमान मोठा वाटा होता असे मानण्यास संकोच करण्याचे कारण नाही, कारण प्राचीन भारतात राजेशाही लेखक असामान्य नव्हते. या नाटकांपैकी एक, नागनंद, ज्याच्या विषयासाठी बौद्ध आख्यायिका

आहे, भारतीय रंगभूमीच्या सर्वोत्कृष्ट कृतींमध्ये मानली जाते, आणि इतर नाटके, रत्नावली, किंवा "हार" आणि प्रियदर्शिका किंवा "कृपावंत" मध्ये जरी मौलिकतेचा अभाव असला तरी, विचार आणि अभिव्यक्ती या दोहोंच्या साधेपणाबद्दल त्यांचे खूप कौतुक केले जाते.

हर्षाच्या दरबारातील साहित्यिक वर्तुळातील सर्वात मोठा अलंकार म्हणजे ब्राह्मण बाणाभट्ट, ऐतिहासिक प्रणयाचा लेखक होता, जो त्याच्या संरक्षकाच्या कृत्यांच्या विचित्र अहवालाला वाहिलेला होता, जो आश्चर्यकारकपणे हुशार, परंतु चिडखोर आणि तरीही प्रशंसनीय आणि ज्वलंत वर्णनाचे परिच्छेद असलेला. सरसेनापती स्कंदगुप्ताला, "त्याच्या सार्वभौम वंशाप्रमाणे नाक" असे श्रेय देणाऱ्या माणसावर सर्व साहित्यात सर्वात विचित्र उपमा केल्याचा आरोप केला जाऊ शकतो. पण तोच माणूस अधिक चांगले करू शकतो आणि राजाच्या मृत्यू-दुःखाचे चित्रण करताना शक्तीची कमतरता दाखवत नाही. "असहाय्यतेने त्याला हाताशी धरले होते; वेदनेने त्याला आपला प्रांत बनवले होते, त्याचे कार्यक्षेत्र वाया घालवले होते, आळशीपणा त्याच्या आवारात. . . . तो विनाशाच्या सीमेवर होता, शेवटच्या श्वासाच्या काठावर, सुरुवातीला, मृत्यूच्या जिभेच्या टोकावर होता; बोलण्यात तुटलेली, मनाने बिनधास्त, शरीराने छळलेले, जीवनात क्षीण, बोलण्यात बडबड, उसासे मध्ये अखंड; जांभईने पराभूत, दुःखाने डगमगले, वेदनांच्या गुलामगिरीत असे लिखाण, जरी परिपूर्ण नसले तरी, निर्विवादपणे शक्तीचा शिक्का मारतो.

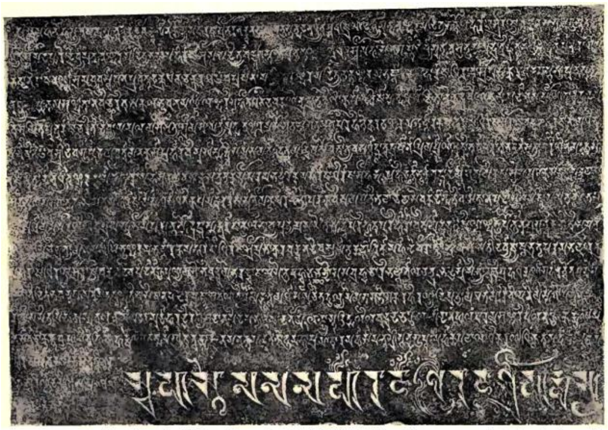

Image source:- https://eyeburfi2.tumblr.com/post/48505083819/banskhera-copperplate-inscription-of

एका मोहिमेने अशोकाची रक्ताची तहान भागवली; हर्षला तलवार म्यान करण्यात समाधान मानण्यापूर्वी सदतीस वर्षांच्या युद्धाची गरज होती.

बांसखेरा शिलालेखावर राजा हर्षाची सही

"माझा स्वतःचा हात. श्री हर्षा, भगवान परमप्रभू." (स्वहस्तो मम महाराजाधिराजश्रीहर्षस्य,)

एपिग्राफिया इंडिका वरून.

AUTOGRAPH OF KING HARSHA.

Image source:- https://www.worldhistory.org/image/10843/autograph-of-emperor-harsha/

त्याची शेवटची मोहीम इ.स.६४३ मध्ये गंजाम (कोंगोडा) च्या लोकांविरुद्ध लढली गेली आणि नंतर अनेक युद्धांच्या या राजाने आपले चिलखत काढून टाकले आणि शांततेच्या कलांमध्ये आणि धर्मनिष्ठेच्या अभ्यासात स्वत: ला वाहून घेतले, जसे की भारतीय हुकूमशहाने समजले. त्याने उघडपणे अशोकाचे अनुकरण केले आणि हर्षाच्या कारकिर्दीच्या उत्तरार्धात केलेल्या कृत्यांचे वर्णन महान मौर्याच्या इतिहासाच्या प्रतीप्रमाणे वाचले.

या काळात राजाने बौद्ध धर्माच्या शांततावादी शिकवणींना, प्रथम त्याच्या हीनयानमध्ये आणि नंतर त्याच्या महायान स्वरूपात, स्पष्टपणे अनुकूलता दाखवण्यास सुरुवात केली. त्यांनी एका भक्ताचे जीवन जगले, आणि मानवी जीवनाच्या पावित्र्याबद्दल अत्यंत काटेकोरपणे आणि तुटपुंज्या विचाराने प्राण्यांच्या जीवनाचा नाश करण्याविरूद्ध बौद्ध निषिद्धांची अंमलबजावणी केली.

आम्हाला सांगितले जाते, "त्याने धार्मिक गुणवत्तेचे झाड इतके लावावे की तो झोपणे आणि खाणे विसरला" आणि कोणत्याही सजीव वस्तूची कत्तल करण्यास किंवा मांसाचा अन्न म्हणून वापर करण्यास मनाई केली. इंडीज,"

प्रवासी, गरीब आणि आजारी लोकांच्या फायद्यासाठी अशोक राजाच्या आदर्शावर परोपकारी संस्थांची स्थापना संपूर्ण साम्राज्यात करण्यात आली. विश्रामगृहे (धर्मशाळा) शहरे आणि ग्रामीण भागात बांधली गेली आणि खाण्यापिण्याची व्यवस्था केली गेली. ज्यांना त्यांची गरज आहे त्यांना औषधांचा पुरवठा करण्यासाठी वैद्य त्यांच्याकडे तैनात होते. हिंदू देवता आणि बौद्ध विधी या दोन्हींच्या सेवेसाठी समर्पित असंख्य धार्मिक प्रतिष्ठानांच्या पायाभरणीत राजाने त्याच्या नमुनाचेही अनुकरण केले.

त्याच्या शेवटच्या वर्षांत नंतरच्या लोकांना शाही पसंतीचा मुख्य वाटा मिळाला आणि असंख्य विहार उभारले गेले, तसेच पवित्र गंगेच्या काठी बांधले गेले, प्रत्येकी शंभर फूट उंचीचे अनेक हजार स्तूप. या नंतरच्या वास्तू निःसंशयपणे तकलादू स्वरूपाच्या होत्या, मुख्यतः लाकूड आणि बांबूने बांधलेल्या होत्या आणि त्यामुळे त्यांचा कोणताही मागमूस राहिला नाही; परंतु स्तूपांची केवळ गुणाकाराणे वाढ, साहित्य कितीही नाशवंत असले तरी नेहमीच गुणवत्तेचे काम होते.

हर्ष आणि ह्युएन त्सांगच्या काळात बौद्ध धर्म दृश्यमानपणे लोप पावत असला तरी, क्रमाचे भिक्खु अजूनही असंख्य होते आणि यात्रेकरूंनी मोजलेल्या विहारांचे रहिवासी सुमारे दोन लाख होते. अशा विशालतेच्या विहारवासी लोकसंख्येने रियासत उदारमतेच्या अभ्यासासाठी मुबलक संधी देऊ केल्या.

Coin of Harshavardhana, circa 606–647 CE
https://en.wikipedia.org/wiki/Harsha

समकालीन लेखकांनी रेखाटल्याप्रमाणे सातव्या शतकात भारतातील धार्मिक श्रद्धा आणि आचरणाच्या स्थितीचे चित्र जिज्ञासू आणि मनोरंजक तपशीलांनी भरलेले आहे.

हर्षा ज्या राजघराण्याशी संबंधित होता, त्या राजघराण्यातील सदस्य धर्माच्या बाबतीत त्यांच्या वैयक्तिक आवडीनिवडीनुसार मुक्तपणे वागले. त्यांचे दुर्गम पूर्वज पुष्यभूती यांनी बालपणापासूनच शिवाप्रती निस्सीम भक्ती केली होती आणि इतर सर्व देवतांपासून दूर गेल्याची नोंद आहे. हर्षाचे वडील सूर्याच्या उपासनेत तितकेच समर्पित होते आणि दररोज त्या दिव्याला अर्पण करत होते "लाल कमळांचा गुच्छ माणिकाच्या शुद्ध भांड्यात ठेवला होता, आणि त्याच्या स्वतःच्या हृदयाप्रमाणे, त्याच रंगाने रंगवलेला होता."

हर्षाचा मोठा भाऊ आणि बहीण हे विश्वासू बौद्ध होते, तर हर्षाने स्वत: कुटुंबातील तीन देवतांमध्ये, शिव, सूर्य आणि बुद्धांमध्ये आपली भक्ती वाटून दिली आणि तिन्हींच्या सेवेसाठी महागडी मंदिरे उभारली. परंतु, त्याच्या नंतरच्या काळात, त्याच्या स्नेहसंमेलनात बौद्ध शिकवणांना प्रमुख स्थान मिळाले आणि कायद्याच्या चिनी मास्टरच्या वक्तृत्वाने त्याला महायान पंथाच्या प्रगत शिकवणीला संमती शाळेच्या अधिक आदिम हीनयान शिकवणीला प्राधान्य देण्यास प्रवृत्त केले, जे त्याला पूर्वी परिचित होते.

राजघराण्यातील धार्मिक सार्वभौमिकता हे त्यावेळच्या लोकप्रिय धर्माच्या राज्याचे प्रतिबिंब आणि परिणाम होते. बौद्ध धर्म, जरी गंगेच्या मैदानात त्याने एकेकाळी आपले वर्चस्व गमावले असले तरी, तरीही ती एक शक्तिशाली शक्ती होती आणि त्याचा मोठ्या प्रमाणावर लोकांच्या मनावर प्रभाव होता. जैन व्यवस्थेने, जी उत्तरेकडे कधीच फार मोठ्या प्रमाणावर पसरली नव्हती किंवा आक्रमक नव्हती, त्यांनी काही परिसरांवर, विशेषत: वैसाली आणि पूर्व बंगालमध्ये आपली पकड कायम ठेवली, परंतु बौद्ध किंवा पुराण हिंदू धर्माच्या सामान्य लोकप्रियतेला टक्कर देण्याचे नाटक करू शकले नाही.

Ruins Of Nalanda University Photo courtsey:- Dr. Yojana Bhagat

बहुतेक प्रांतांतील लोकसंख्येचा मोठा भाग तेव्हा, आताप्रमाणेच, पुराण देवतांच्या सेवेसाठी समर्पित होता, प्रत्येक स्त्री आणि पुरुष, अर्थातच, शिव, सूर्य, विष्णू किंवा इतर देवता निवडण्यास स्वतंत्र होते. वैयक्तिक पूर्वस्थितीनुसार विशेष आराधना. नियमानुसार, विविध धर्मांचे अनुयायी शांततेने एकत्र राहत होते आणि निःसंशयपणे, राजा व्यतिरिक्त अनेक लोकांनी लोकप्रिय उपासनेच्या सर्व प्रमुख वस्तूंचा सन्मान करून काही दैवी आधार निश्चित करण्याचा प्रयत्न केला.

परंतु, सहिष्णुता आणि एकमत हा नियम असताना, अपवाद घडले. मध्य बंगालचा राजा, शशांक, ज्याचा उल्लेख हर्षाच्या भावाचा विश्वासघातकी खूनी म्हणून केला गेला आहे, आणि जो कदाचित गुप्त वंशाचा वंशज होता, तो शिवाचा उपासक होता आणि बौद्ध धर्माचा द्वेष करत होता, ज्याचा नाश करण्यासाठी त्याने सर्वतोपरी प्रयत्न केले. त्याने बोधगया येथे पवित्र बोधीवृक्ष खोदून जाळले, ज्यावर पौराणिक कथेनुसार, अशोकाने अतर्क्य भक्ती केली होती; पाटलीपुत्र येथे बुद्धाच्या पायाचे ठसे असलेला दगड त्याने तोडला; आणि त्याने विहारांचा नाश केला, आणि भिक्खुंना विखुरले, त्याचा छळ नेपाळी टेकड्यांच्या पायथ्यापर्यंत नेला. या घटना इसवी सन ६०० च्या सुमारास घडल्या असाव्यात. बोधीवृक्षाचे पुनर्रोपण मगधचा राजा पूर्णवर्मन याने अल्पावधीनंतर केले, ज्याचे वर्णन अशोकाचे शेवटचे वंशज म्हणून केले जाते, आणि त्यामुळे त्याच्या महान पूर्वजांनी पूजलेल्या वस्तूचा सन्मान करणे विशेष बंधनकारक होते.

हर्ष स्वतः कधी कधी परिपूर्ण धार्मिक सहिष्णुता आणि समानतेच्या तत्त्वाविरुद्ध नाराज होता. अकबराप्रमाणेच त्याला प्रतिस्पर्धी मतांचे प्रदर्शन ऐकण्याची आवड होती आणि त्याने बौद्ध धर्माच्या महायान स्वरूपाच्या बाजूने विद्वान चिनी प्रवाशाने केलेले युक्तिवाद मोठ्या आनंदाने ऐकले, ज्याच्या सिद्धांतासह तो परिचित होता असे वाटत नाही. प्राचीन हिंदू समाजाच्या स्त्री एकांतवासाच्या व्यवस्थेपासून मुहम्मदांनी सुरू केलेल्या स्वातंत्र्याचे एक मनोरंजक उदाहरण म्हणजे त्याची विधवा बहीण हुएं त्संग्चे व्याख्यान ऐकण्यासाठी राजाच्या शेजारी बसली होती आणि स्पष्टपणे प्रवचनातून तिला मिळालेला आनंद व्यक्त करते .

तथापि, राजाने आपल्या आवडीचा वादात पराभव होऊ नये असा निर्धार केला होता आणि जेव्हा विरोधकांना चिनी विद्वानांच्या प्रस्तावांवर विवाद करण्यासाठी आमंत्रित केले गेले तेव्हा स्पर्धेच्या अटी फारशा न्याय्य नव्हत्या. ह्युएन त्सांगचा जीव त्याच्या धर्मशास्त्रीय प्रतिस्पर्ध्यांच्या हातून धोक्यात असल्याचा अहवाल ऐकून हर्षाने, “जर कोणी कायद्याच्या गुरूला हात लावला किंवा दुखावले तर त्याचा ताबडतोब शिरच्छेद केला जाईल; आणि जो कोणी त्याच्याविरुद्ध बोलेल त्याची जीभ कापली जाईल. परंतु माझ्या सदिच्छेवर विसंबून ज्यांना त्याच्या सूचनांद्वारे फायदा मिळवायचा आहे, त्यांनी या जाहीरनाम्याला घाबरण्याची गरज नाही.

यात्रेकरूचे चरित्रकार साधेपणाने पुढे म्हणतात की "यावेळेपासून त्रुटीचे अनुयायी माघार घेऊन गायब झाले, त्यामुळे अठरा दिवस उलटून गेले, तेव्हा चर्चेला कोणीही नव्हते."

बौद्ध धर्माचा तिबेटी इतिहासकार तारानाथ यांनी कथन केलेली एक जिज्ञासू दंतकथा, वस्तुस्थितीवर आधारित असली तरी, हर्षाची सहिष्णुता परकीय धर्मांपर्यंत पोहोचली नाही हे सूचित करते. मुलतानजवळ राजाने परदेशी शैलीनंतर लाकडापासून बनवलेला एक मोठा मठ बांधला, ज्यामध्ये त्याने अनेक महिने अनोळखी शिक्षकांचा सत्कार केला, आणि मनोरंजन संपल्यावर त्याने इमारतीला आग लावली आणि ती भस्मसात केली, अशी कथा आहे. त्याच्यासह परदेशी व्यवस्थेचे बारा हजार अनुयायी, त्यांच्या सर्व पुस्तकांसह. या कठोर उपायाने पर्शियन आणि शकांचा धर्म शतकानुशतके अगदी संकुचित मर्यादेपर्यंत कमी केला असे म्हटले जाते आणि असा आरोप आहे की त्यांचा सिद्धांत, बहुधा झोरोस्ट्रियन धर्म, खोरासानमधील एका विणकराने जिवंत ठेवला होता.

ह्युएन त्सांग यांच्या प्रवचनाने राजा हर्ष इतका आनंदित झाला, की तो बंगालच्या छावणीत असताना भेटला होता, की त्याने मास्टर्सला जास्तीत जास्त प्रसिद्धी देण्याच्या उद्देशाने कनौज येथे विशेष सभा भरवण्याचा संकल्प केला. राजाने गंगेच्या दक्षिणेकडील किनारी कूच केले, ज्यामध्ये मोठ्या संख्येने लोक उपस्थित होते, तर त्याचा वासल कुमार, कामरूपाचा राजा, मोठ्या परंतु कमी अनुयायांसह, त्याच्या विरुद्धच्या काठावर चालत राहिला. अशाप्रकारे हळू हळू पुढे जात, हर्ष, कुमार आणि परिचर यजमान नव्वद दिवसांच्या कालावधीत कनौजला पोहोचले आणि फेब्रुवारी किंवा मार्च, इ.स.६४४ मध्ये तेथे तळ ठोकला मोर्चात, पश्चिम भारतातील वलभीचा राजा, जो त्याच्याशी विवाहाने जोडला गेला होता, आणि इतर अठरा उपनदी राजे, तसेच बिहारमधील नालंदा विद्यापिठातीलतील एक हजारासह चार हजार विद्वान बौद्ध भिक्खू आणि सुमारे तीन हजार जैन आणि कर्मठ ब्राह्मण यांचा समावेश होता.

आकर्षणाचे केंद्र गंगेच्या काठावर खास उभारलेला एक मोठ विहार आणि देवस्थान होता, जिथे बुद्धाची एक सुवर्ण प्रतिमा, उंचीच्या राजासारखी, शंभर फूट उंच ठेवली होती. एक समान परंतु लहान प्रतिमा, तीन फूट उंचीची, वीस राजे आणि तीनशे हत्तींच्या गाडीने दररोज भव्य मिरवणुकीत घेउन जात असे. हा छत हर्षाने व्यक्तिशः उचलला होता, देव शक्राचा पोशाख घातला होता, तर त्याचा वासल, राजा कुमार, जो उपस्थित असलेल्या राजपुत्रांपैकी सर्वात महत्त्वाचा होता, तो ब्रह्मदेवाचा पोशाख धारण करत होता आणि त्याला पांढरी माशी-विस्क फिरवण्याचा मान होता. सार्वभौम, पुढे जात असताना, "तीन दागिने" - बुद्ध, धर्म आणि संघ - यांच्या सन्मानार्थ, प्रत्येक बाजूला मोती, सोनेरी फुले आणि इतर मौल्यवान पदार्थ विखुरले - आणि स्वत: च्या हातांनी धुतले. या हेतूने तयार केलेली वेदीवरची प्रतिमा, पश्चिमेकडील बुरुजावर त्याच्या खांद्यावर वाहिली आणि तेथे रत्नांनी भरतकाम केलेले हजारो रेशमी वस्त्र अर्पण केले. रात्रीचे जेवण आधीच वर्णन केलेल्या एकतर्फी सार्वजनिक वादानंतर यशस्वी झाले आणि संध्याकाळी सम्राट त्याच्या "प्रवासाच्या महालात" परतला, जो मैल दूर असे.

Master Xuanzang - Nalanda Xuanzang Memorial
Photo courtsey:- Dr. Yojana Bhagat

अनेक दिवस चाललेले हे सोहळे धक्कादायक घटनांमुळे संपुष्टात आले. अवाढव्य खर्च करून उभारण्यात आलेल्या तात्पुरत्या विहाराला अचानक आग लागली आणि बराचसा

भाग नष्ट झाला; परंतु जेव्हा राजाने वैयक्तिकरित्या हस्तक्षेप केला, तेव्हा ज्वाला थांबल्या आणि पवित्र अंतःकरणाने एक चमत्कार ओळखला.

हर्ष, दृश्य पाहण्यासाठी मोठ्या स्तूपावर चढला होता, आणि पायऱ्या उतरत होता, तेव्हा खंजीराने सशस्त्र एक धर्मांध त्याच्यावर धावून गेला आणि त्याला भोसकण्याचा प्रयत्न केला.

मारेकरी, ताबडतोब पकडला गेल्यानंतर, राजाने व्यक्तिशः बारकाईने विचारपूस केली आणि त्याने कबूल केले की त्याला काही "पाखंडी" लोकांनी गुन्हा करण्यास प्रवृत्त केले होते, ज्यांनी बौद्धांना दाखविलेल्या अत्याधिक शाही कृपेबद्दल नाराजी होती. त्यानंतर पाचशे ब्राह्मणांना अटक करण्यात आली, आणि त्यांची “कठोर चौकशी” करून त्यांना कबूल करण्यास प्रवृत्त करण्यात आले की, त्यांचा मत्सर पूर्ण करण्यासाठी त्यांनी जळत्या बाणांच्या सहाय्याने विहार उडवले होते परिणामी गोंधळत राजाचा वध करण्याची त्यांची अपेक्षा होती. हा कबुलीजबाब, यात काही शंका नाही की, यातना देऊन घेतली गेला होता , बहुधा पूर्णपणे खोटी होती; परंतु, ते खरे असो वा नसो, ते मान्य केले गेले, आणि त्याच्या जोरावर कटातील कथित प्रधानांना फाशी देण्यात आली आणि सुमारे पाचशे ब्राह्मणांना वनवासात पाठवले गेले.

कनौज येथील कार्यवाही संपल्यानंतर, हर्षाने आपल्या चिनी पाहुण्याला गंगा आणि जुम्ना यांच्या संगमावर असलेल्या प्रयाग (अलाहाबाद) येथे आणखी एका भव्य समारंभाचे साक्षीदार होण्यासाठी आमंत्रित केले. हेंग त्सांग, जरी त्याच्या कष्टमय गृहप्रवासाची सुरुवात करण्यास उत्सुक असला तरी, आमंत्रण नाकारू शकला नाही आणि त्याच्या शाही यजमानांसह इच्छित प्रदर्शनाच्या ठिकाणी गेला. हर्षाने स्पष्ट केले की, आपल्या पूर्वजांच्या प्रथेनुसार, नद्या जेथे मिळतात त्या वाळूवर पंचवार्षिक सभा भरवायची आणि तेथे आपला जमा केलेला खजिना गरीब व गरजूंना तसेच सर्व संप्रदायांच्या धार्मिकांना वाटून घ्यायचा, ही त्याची प्रथा आहे. सध्याचा प्रसंग मालिकेतील सहावा (इ.स. ६४४) होता, जो हर्षाने उत्तरेत आपली सत्ता मजबूत करेपर्यंत सुरू झालेली नव्हती.

या सभेला उत्तर भारताच्या सर्व भागांतून खास निमंत्रित ब्राह्मण आणि प्रत्येक पंथाचे तपस्वी याशिवाय गरीब, अनाथ आणि निराधार व्यक्तींसह, सर्व वासलीन राजे आणि अंदाजे अर्धा दशलक्ष लोकांचा मोठा जमाव उपस्थित होता. सर्व राजांच्या त्यांच्या सेवकांसह मिरवणुकीने उद्घाटनाने झालेली ही कार्यवाही पंचाहत्तर दिवस चालली, एप्रिलच्या अखेरीस संपुष्टात आली. धार्मिक सेवा हे त्या काळातील कुतूहल आणि एक प्रकारचे वैशिष्ट्य होते.

पहिल्या दिवशी वाळूवर एका तात्पुरत्या गवताच्या इमारतीमध्ये बुद्धाची प्रतिमा स्थापित केली गेली आणि मोठ्या प्रमाणात महागडे कपडे आणि इतर मौल्यवान वस्तू वितरित केल्या गेल्या. दुसऱ्या आणि तिसऱ्या दिवशी, अनुक्रमे, सूर्य आणि शिव यांच्या प्रतिमांचा समान सन्मान करण्यात आला, परंतु प्रत्येक बाबतीत सोबतचे वितरण बुद्धाला अभिषेक केलेल्या रकमेच्या केवळ अर्धे होते. चौथा दिवस बौद्ध क्रमातील दहा हजार निवडक धार्मिक व्यक्तींना भेटवस्तू देण्यासाठी समर्पित होता, ज्यांना प्रत्येकाला शंभर सोन्याची नाणी, एक मोती आणि एक सुती वस्त्र, याशिवाय निवडक अन्न, पेय, फुले आणि अत्तर मिळाले. पुढील वीस दिवसांत, ब्राह्मणांचा मोठा समुदाय शाही बक्षीस प्राप्तकर्ता होता. ते लोक ज्यांना चिनी

लेखक "विधर्मी" म्हणतो त्यांच्यानंतर यशस्वी झाले, म्हणजे, सामील झालेले आणि विविध पंथांचे सदस्य, ज्यांना दहा दिवसांच्या कालावधीसाठी भेटवस्तू मिळाल्या. दूरच्या प्रदेशातील दानशूरांना भिक्षा देण्यासाठी समान कालावधी देण्यात आला होता आणि एक महिना गरीब, अनाथ आणि निराधार व्यक्तींना धर्मादाय मदत वाटप करण्यात आला होता.

“यावेळेस पाच वर्षांचा जमाखर्च संपला होता. सुव्यवस्था राखण्यासाठी आणि राजेशाहीच्या संरक्षणासाठी आवश्यक असलेले ‘घोडे, हत्ती आणि लष्करी पोशाख वगळता काहीही राहिले नाही. याशिवाय राजाने आपली रत्ने व वस्तू, वस्त्रे व हार, कानातल्या अंगठ्या, बांगड्या, चपले, गळ्यातले दागिने आणि मस्तकाचे तेजस्वी दागिने मुक्तपणे दिले; हे सर्व त्याने बिनधास्तपणे दिले. सर्व काही देऊन, त्याने आपल्या बहिणीकडून [राज्यश्री] एक सामान्य दुय्यम वस्त्र मागितले आणि ते धारण करून त्याने दहा प्रदेशातील बुद्धांची पूजा केली, आणि आपला खजिना धार्मिक गुणवत्तेसाठी बहाल केल्याचा आनंद झाला."

विचित्र सभा, जी सर्वसाधारणपणे त्याच मैदानावर दरवर्षी भरणाऱ्या गर्दीच्या जत्रेशी सारखीच असावी, नंतर संपली आणि आणखी दहा दिवसांच्या सभेनंतर, ह्युएन त्सांगला जाण्याची परवानगी देण्यात आली. राजा आणि कुमार राजाने त्याला भरपूर सोन्याचे तुकडे आणि इतर मौल्यवान वस्तू देऊ केल्या, त्यापैकी एकही त्यांनी स्वीकारली नाही. परंतु ह्युएन त्सांगने त्याच्या वैयक्तिक वापरासाठी असलेल्या भेटवस्तूंना एकसमानपणे नकार दिला असला तरी, त्याने चीनला जाणाऱ्या त्याच्या कठीण प्रवासाच्या आवश्यक खर्चासाठी पैसे स्वीकारण्यास नकार दिला नाही. हत्तीवर वाहून नेलेल्या तीन हजार सोन्याचे आणि दहा हजार चांदीच्या तुकड्यांद्वारे हे उदारमताने प्रदान केले गेले.

उधित नावाच्या राजाला त्यांच्या सोबत जाण्याची जबाबदारी देण्यात आली, यात्रेकरूंना सीमेवर सुरक्षितपणे नेण्याची जबाबदारी त्याच्यावर होती. सुमारे सहा महिन्यांच्या विश्रांतीच्या काळात, वारंवार थांबल्यामुळे, राजाने आपले कार्य पूर्ण करायला दहा महीने लागले आणि आपल्या सार्वभौम पाहुण्याला पंजाबच्या उत्तरेकडील जालंधर येथे सुरक्षितपणे आणले, जिथे ह्युएन त्सांग एक महिना राहिला. त्यानंतर त्याने एका नव्या एस्कॉर्टसह सुरुवात केली आणि क्षारांच्या पर्वतरांगातील खारट अडचणीने भेदत, सिंधू ओलांडली आणि शेवटी 646 च्या वसंत ऋतूमध्ये पामीर्सच्या मार्गाने आणि किलो-टान मार्गे सुदूर चीनमधील आपल्या घरी पोहोचले.

ह्युएन त्सांग आणि त्याच्या चरित्रकाराची पृष्ठे राजा हर्षाबद्दल नवीनतम माहिती देतात, ज्याचा मृत्यू इ.स.६४७ च्या शेवटी किंवा इ.स.६४८ च्या सुरुवातीला झाला, त्याच्या प्रतिष्ठित पाहुण्यांच्या जाण्यानंतर फार काळ ते राहिले नाही. आपल्या हयातीत त्यांनी चिनी साम्राज्याशी राजनैतिक संबंध ठेवले. एक ब्राह्मण दूत, ज्याला त्याने चीनच्या सम्राटाकडे पाठवले होते, ते इ.स.६४३ मध्ये परत आले, हर्षाच्या पाठवणीला उत्तर देणारे चिनी मिशनसह.

हे मिशन भारतात बराच काळ राहिले, आणि इ.स.६४५ पर्यंत चीनला परत गेले नाही. पुढच्या वर्षी, वांग-ह्युएन-त्से, जो पूर्वीच्या दूतावासाचा दुसरा कमांडर होता, त्याला त्याच्या सार्वभौम ने एक प्रमुख म्हणून पाठवले. नवीन भारतीय मिशन, तीस घोडेस्वारांच्या एस्कॉर्टसह. इ.स. ६४८ मध्ये राजदूत मगधला पोहोचण्यापूर्वी, तेव्हा राजा हर्ष मरण पावला

होता, आणि त्याच्या मजबूत हाताने माघार घेतल्याने देश अराजकतेत बुडाला होता आणि दुष्काळाने वाढला होता. दिवंगत राजाचा मंत्री असलेल्या अर्जुनाने सिंहासन बळकावले आणि चिनी मोहिमेचे प्रतिकूल स्वागत केले. एस्कॉर्टच्या सदस्यांची हत्या करण्यात आली आणि मिशनच्या मालमत्तेचा वाताहात झाली, परंतु दूत, वांग-ह्युएन-त्से आणि त्यांचे सहकारी रात्रीच्या वेळी नेपाळमध्ये पळून जाण्यास यशस्वी होते.

तिबेटचा राजा, प्रसिद्ध स्रॉंग-त्सान गाम्पो, ज्याने एका चिनी राजकन्येशी लग्न केले होते, त्याने पळून गेलेल्यांना मदत केली आणि त्यांना एक हजार घोडेस्वारांची फौज पुरवली, ज्याने सात हजार माणसांच्या नेपाळी तुकडीचे सहकार्य केले. या छोट्या सैन्यासह वांग-ह्युएन-त्से मैदानी प्रदेशात उतरला आणि तीन दिवसांच्या वेढा घातल्यानंतर तिरहुत शहरावर हल्ला करण्यात यशस्वी झाला. चौकातील तीन हजारांचा शिरच्छेद करण्यात आला आणि दहा हजार लोक शेजारच्या नदीत बुडले. अर्जुन पळून गेला, आणि, नवीन सैन्य गोळा करून, युद्धाची ऑफर दिली. त्याचा पुन्हा विनाशकारी पराभव झाला आणि त्याला कैद करण्यात आले. विजेत्याने ताबडतोब एक हजार कैद्यांचा शिरच्छेद केला आणि नंतरच्या कारवाईत संपूर्ण राजघराण्याला ताब्यात घेतले, बारा हजार कैदी घेतले आणि तीस हजार गुरेढोरे मिळवली. पाचशे ऐंशी तटबंदीच्या शहरांनी आपले म्हणणे मांडले आणि काही वर्षांपूर्वी हर्षाच्या संमेलनात सहभागी झालेल्या पूर्व भारताचा राजा के-उमारा याने विजयी सैन्यासाठी गुरेढोरे, घोडे आणि साहित्याचा मुबलक पुरवठा पाठवला. वांग-ह्युएन-त्सेने हडप करणाऱ्या अर्जुनाला चीनमध्ये कैदी म्हणून आणले आणि त्याच्या सेवेसाठी बढती देण्यात आली. अशा प्रकारे हा विचित्र भाग संपला, जो अनेक वर्षांपासून पुरातन वास्तूंना ज्ञात असला तरी, आतापर्यंत भारताच्या इतिहासकारांच्या नजरेतून सुटला आहे.

ह्युएन त्सांगच्या निरिक्षणांनी इसवी सन सातव्या शतकात हर्षाच्या साम्राज्याच्या पलीकडे असलेल्या प्रदेशातील भारताच्या राजकीय व्यवस्थेवर लक्षणीय प्रकाश टाकला. उत्तरेकडील काश्मीर ही प्रमुख सत्ता होती आणि त्यांनी तक्षशिला आणि क्षारांच्या पर्वतराजी (सिंहपुरा), कमी केल्या होत्या.

सिंधू आणि बियास नद्यांमधील पंजाबचा मोठा भाग यात्रेकरूच्या त्सेह-किया नावाच्या राज्यामध्ये समाविष्ट होता, ज्याची राजधानी सागल जवळ वसलेले एक अनामित शहर होते, जिथे जुलमी मिहिरगुलाने त्याचा दरबार ठेवला होता. मुलतान प्रांत, जिथे सूर्य-देवाला विशेष सन्मान दिला जात असे आणि मुलतानच्या ईशान्येला पो-फा-तो नावाचा देश, या राज्याचे अवलंबन होते.

सिंध हे शूद्र जातीच्या राजाच्या सरकारच्या अधीन असल्याने आणि देशाने समर्थन केलेल्या मोठ्या संख्येने बौद्ध भिक्खुंसाठी, अंदाजे दहा हजार लोकांसाठी उल्लेखनीय होते. परंतु गुणवत्तेचे प्रमाण प्रमाणानुसार नव्हते, कारण दहा हजारांपैकी बहुतेकांना स्वार्थीपणा आणि भ्रष्टतेला हातभार लावलेले निष्क्रिय सहकारी म्हणून निंदा करण्यात आली होती. सिंधू डेल्टा, ज्याला यात्रेकरू ओ-टिएन-पोची-लो हे नाव देतात, हा सिंध राज्याचा एक प्रांत होता. मध्य भारतातील उज्जैनचे राजे आणि बंगालमधील पुंद्रवर्धनाचे राजे, ही दोन्ही राज्ये कमी-अधिक प्रमाणात हर्षाच्या नियंत्रणाखाली होती, हे ब्राह्मण जातीचे होते. उज्जैन देशाने दाट लोकसंख्येला आधार दिला, ज्यात काही बौद्धांचा समावेश होता.

बहुतेक विहार उध्वस्त झाले होते आणि सुमारे तीनशे भिक्खुनी व्यापलेले फक्त तीन किंवा चार वापरात होते. अशोकाच्या परंपरेने पावन झालेल्या आणि सांची येथील भव्य वास्तूंचा समावेश असलेल्या या प्रदेशातील बौद्ध धर्माचा लवकर क्षय झाला, ही एक अतिशय उत्सुकता आहे.

Nalanda Ruins Photo courtsey:- Dr. Yojana Bhagat

भास्कर-वर्मन, किंवा कुमार राजा, कामरूपाचा राजा, किंवा आसाम, ज्याने हर्षाच्या समारंभात अशी प्रमुख भूमिका बजावली होती, ते देखील जातीने ब्राह्मण होते, आणि बुद्धावर विश्वास नसतानाही, सर्व धर्मातील विद्वान पुरुषांबद्दल चांगले वागले होते. तो आतापर्यंत उत्तर भारताच्या सार्वभौम अधीन होता की त्याला हर्षाच्या आज्ञेचे उल्लंघन करणे परवडणारे नव्हते.

कलिंग, ज्याच्या विजयामुळे अशोकाला नऊशे वर्षांपूर्वी तीव्र पश्चात्ताप करावा लागला होता, तो उजाड झाला होता आणि बहुतेक जंगलाने व्यापलेला होता. यात्रेकरू भाषेत निरीक्षण करतात की "जुन्या काळी कलिंग राज्याची लोकसंख्या खूप दाट होती. त्यांचे खांदे एकमेकांना घासले, आणि त्यांच्या रथाच्या चाकांचे धुरे एकमेकांत दरवळले, आणि जेव्हा त्यांनी हात-बाही वर केली तेव्हा एक परिपूर्ण तंबू तयार झाला. संतप्त संताच्या शापाने हा बदल स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला अशी आख्यायिका आहे.

हर्षा हा मोहम्मदच्या विजयापूर्वीचा शेवटचा मूळ सम्राट होता ज्याने उत्तरेकडील सर्वोच्च सत्तापद भूषवले होते. त्याच्या मृत्यूने बंध सैल केले ज्याने विघटनकारी शक्तींना भारतात कार्य करण्यास सदैव तयार ठेवले आणि त्यांचे सामान्य परिणाम म्हणजे क्षुल्लक राज्यांचा, नेहमी वेगवेगळ्या सीमांसह, आणि अखंड परस्पर युद्धात गुंतून ठेवण्याची परवानगी दिली. इ.स.पूर्व चौथ्या शतकात जेव्हा पहिल्यांदा युरोपीय निरीक्षणाचा खुलासा करण्यात आला तेव्हा भारत असाच होता.

आठव्या शतकात सिंध आणि गुजरातमधील अरबांची पूर्णपणे स्थानिक घुसखोरी वगळता, इ.स. ५२८ मध्ये मिहिरगुलाच्या पराभवापासून अकराव्या शतकाच्या सुरुवातीला

गझनीच्या महमूदच्या छाप्यापर्यंत सुमारे पाचशे वर्षे भारत परकीय आक्रमणापासून मुक्त होता. भारताला नशिबाने तिच्या स्वतःच्या पद्धतीने काम करण्यास मोकळे सोडले होते. ती यश मिळवल्याचा दावा करू शकत नाही. वाचकांना नेहमी सर्वोच्च प्राधिकरणाच्या नियंत्रणातून सुटलेला भारत काय होता याची कल्पना देऊ शकेल.

१२.६ सारांश

सम्राट अशोकाला वागळता, बौद्ध इतिहासात फक्त दोन बौद्ध राजे आहेत. ते म्हणजे इ.स. पहिल्या शतकातील कुशाण राजा कनिस्क पहिला आणि इ.स. ७ व्या काळातील कनौजचा हर्षवर्धनचा राजा. कनिष्क कला आणि स्थापत्य आणि पुरातत्व पुराव्यां मधून त्याच्या योगदानाद्वारे ओळखले जाते, तर हर्षला अस्सल साहित्यिक पुराव्यांद्वारे ओळखले जाते, जसे की चीनी विद्वान ह्युएन त्सांगची डायरी आणि बाणा भट्टच्या हर्षचरिता, आणि नाणी आणि शिलालेख यांसारख्या पुरातत्व पुराव्यांद्वारे.

अनेक राजे- बौद्ध धर्माचे ज्ञात अज्ञात संरक्षक अज्ञानात हरवले आहेत आणि पुरातत्व आणि नाणकशास्त्रीय पुराव्यांच्या मदतीने त्यांचा अभ्यास केला पाहिजे.

१२.७ प्रश्न

१) बौद्ध धर्माच्या प्रसारामध्ये सम्राट अशोकाची भूमिका थोडक्यात लिहा.

२) अशोकाचे शिलालेख त्याच्या राज्याचा प्रसार जाणून घेण्यासाठी पुरेसे आहेत का? उदाहरणे देऊन समर्थन करा.

३) राजा कनिष्क आणि बौद्ध कला आणि वास्तुकला यांची चर्चा करा.

४) हर्षाचे जीवन आणि चिनी बौद्ध विद्वान ह्युएनत्सांग यांच्याशी असलेले त्यांचे नाते थोडक्यात लिहा.

१२.८ संदर्भ

- John Rosenfield- The Dynastic arts of the Kushans
- B N Puri- Kushans in India and Central Asia
- Arvind K Singh-Coins of the great Kushans
- K. Walton Dobbins - The stupa and vihara of Kanishka I
- Hans Loeschner- Kanishka in Context with the Historical Buddha and Kushan Chronology
- The Harsha-charita of Banabhatta trans. by E. B. Cowell and F. W Thomas, 1897

- Radhakumud Mookerji -Harsha : (Calcutta University readership lectures, 1925)
- D Devahuti- Harsha: A Political Study
- Cultural India : History of India : Ancient India History: Harshavardhan
- https://www.culturalindia.net/indian-history/ancient-india/harshavardhan.html

*****

१३

बौद्ध धर्माशी संबंधीत स्थळे

घटक रचना

१३.० उद्दिष्टे

१३.१ प्रस्तावना

१३.२ लुम्बिनी

१३.३ कुशीनगर: (प्राचीन कुसिनारा)

१३.४ कपिलवस्तु- (आजचे पिप्रहवा)

१३.५ सारनाथ

१३.६ बोधगया

१३.७ श्रावस्ती

१३.८ सारांश

१३.९ प्रश्न

१३.१० संदर्भ

१३.० उद्दिष्टे

हा अभ्यास खालील उद्देशासह केला जातो.

- बुद्धांच्या जीवनाशी निगडीत ठिकाणे आणि त्यांच्या १५०० वर्षांतील विकासाबद्दल अधिक माहिती मिळविणे.
- पुरातत्व उत्खनन आणि निष्कर्षांद्वारे बौद्ध धर्माच्या इतिहासाबद्दल अधिक जाणून घेणे.
- शतकानुशतके बौद्ध कला आणि वास्तुकलेच्या विकासाचा अभ्यास करणे.
- बौद्ध धर्माच्या ऱ्हासाची कारणे समजून घेणे.
- चिनी विद्वान ह्युएन-त्सांग यांची डायरीनुसार उत्खनन केलेल्या जागांचा (साइट्स) अभ्यास करून साहित्याशी त्यांचा सहयोग करण्यास सक्षम होणे.

१३.१ प्रस्तावना

सर अलेक्झांडर कनिंगहॅम सारख्या पुरातत्वशास्त्रज्ञांच्या प्रचंड प्रयत्नांमुळे आज आपण बुद्धाशी संबंधित स्थळांचा अभ्यास करू शकतोय. हे विसरता कामा नये की फक्त १७५ वर्षांपूर्वी ५ व्या शतकातील या जागा (साइट) कोणत्याही भारतीयांना माहित नव्हत्या, किंवा कुणी अभ्यासल्या ही नव्हत्या.

सर अलेक्झांडर कनिंगहॅम यांनी इ.स. ७ व्या शतकातील चिनी विद्वान ह्युएन-त्सांग यांच्या डायरीच्या सहाय्याने प्रत्यक्षात मार्गावर चालत जाऊन बुद्धाशी संबंधित ठिकाणे शोधून काढून त्यांची योग्य ओळख पटवून दिली.

योग्य ठिकानांची ओळख ही किती अवघड गोष्ट आहे याची कल्पना आपल्याल्या तेव्हा येते जेव्हा संशोधक एकच स्थळ / जागा दोन वेगळ्या वेगळ्या ठिकाणी असल्याचे दाखवून देतात, जसे कि, आज दिसत असलेले दोन कपिलवस्तु, एक भारतात आणि एक नेपाळमध्ये. म्हणूनच संशोधकाला केवळ पाली साहित्याचे ज्ञान आवश्यक नाही तर शोधक हा भूगोलशास्त्रज्ञ आणि इतिहासा मध्ये देखील तज्ञ असावा लागतो.

सम्राट अशोकाच्या धम्मयात्रेबद्दल कृतज्ञता व्यक्त करता येत नाही. त्यांनी केवळ बुद्धाशी संबंधित स्थळांना भेटच दिली नाही तर त्या जागा/स्थळांवर स्तंभ आणि स्तूपांच्या रूपात स्वतःच्या पाऊलखुणा सोडल्या.

स्तंभ शिलालेखांसह लुंबिनी, कोसंबी, सारनाथ सारखी ठिकाणे ओळखणे अगदी सोपे आहे. भारतातील कपिलवस्तु पिप्रहवा येथे आहे आणि नेपाळमध्ये तिलौरकोट येथे आहे. अशोक काळातील वेदिका (रेलिंग) आणि वज्रासन बोधगया ओळखण्यासाठी उपयुक्त झाले, परंतु साहेथ, माहेथ ही गावे कोसल राजधानी श्रावस्तीशी ओळखणे खरोखर कठीण आहे.

१३.२ लुम्बिनी

लुंबिनी ("द लवली") हिमालयाच्या पायथ्याशी आहे, आणि ती हि जागा आहे जिथे राणी मायादेवीने सिद्धार्थ गौतमाला जन्म दिला. ते आज नेपाळमध्ये आहे, काकरहवा ह्या भारताच्या सीमेपासून २०.० किमी आणि गोरखपूरपासून ७०.० कि.मि च्या अंतरावर.

बुद्धाच्या काळात:

बुद्धाच्या काळात, लुंबिनी हे कपिलवस्तु आणि देवदहाच्या मध्ये वसलेले उद्यान होते. सुत्त निपतामध्ये असे म्हटले आहे की बुद्धांचा जन्म लुम्बिनेय जनपदातील शाक्य लोकांच्या

गावात झाला होता. देवदहाच्या भेटीदरम्यान बुद्ध लुंबिनीवनात राहिले आणि तेथे देवदह सुत्तचा उपदेश केला.

महामायापि देवी पत्तेन तेलं विय दस मासे कुच्छिना बोधिसत्तं परिहरित्वा परिपुण्णगब्भा ञातिघरं गन्तुकामा सुद्धोदनमहाराजस्स आरोचेसि- "इच्छामहं, देव, कुलसन्तकं देवदहनगरं गन्तु"न्ति । राजा “साधू”ति सम्पटिच्छित्वा कपिलवत्थुतो याव देवदहनगरा मग्गं समं कारेत्वा कदलिपुण्णघटधजपटाकादीहि अलङ्कारापेत्वा देविं सुवण्णसि विकाय निसीदापेत्वा अमच्चसहस्सेन उक्खिपापेत्वा महन्तेन परिवारेन पेसेसि। द्विन्नं पन नगरानं अन्तरे उभयनगरवासीनम्पि लुम्बिनीवनं नाम मङ्गलसालवनं अत्थि, तस्मिं समये मूलतो पट्ठाय याव अग्गसाखा सब्बं एकपालिफुल्लं अहोसि, साखन्तरेहि चेव पुप्फन्तरेहि च पञ्चवण्णा भमरगणा नानप्पकारा च सकुणसङ्घा मधुरस्सरेन विकूजन्ता विचरन्ति । सकलं लुम्बिनीवनं चित्तलतावनसदिसं, महानुभावस्स रञ्ञो सुसज्जितं आपानमण्डलं विय अहोसि । देविया तं दिस्वा सालवनकीळं कीळितुकामताचित्तं उदपादि। अमच्चा देविं गहेत्वा सालवनं पविसिंसु । सा मङ्गलसालमूलं गन्त्वा सालसाखं गण्हितुकामा अहोसि, सालसाखा सुसेदितवेत्तग्गं विय ओनमित्वा देविया हत्थपथं उपगञ्छि। सा हत्थं पसारेत्वा साखं अग्गहेसि । तावदेव चस्सा कम्मजवाता चलिंसु । अथस्सा साणिं परिक्खिपित्वा महाजनो पटिक्कमि। सालसाखं गहेत्वा तिट्ठमानाय एवरसा गब्भवुट्ठानं अहोसि । तङ्क्षणंयेव चत्तारो विसुद्धचित्ता महाब्रह्मानो सुवण्णजालं आदाय सम्पत्ता तेन सुवण्णजालेन बोधिसत्तं सम्पटिच्छित्वा मातु पुरतो ठपेत्वा “अत्तमना, देवि, होहि, महेसक्खो ते पुत्तो उप्पन्नो "ति आहंसु ।

अशोकाची लुंबिनीला भेट:

सम्राट अशोकाने वैयक्तिकरित्या लुंबिनीला भेट दिली आणि त्या ठिकाणाची पूजा केली आणि सुमारे २२०० वर्षांनंतर या ठिकाणाची ओळख पटविण्यासाठी ओळख चिन्ह म्हणून काम करणारा स्तंभ उभारून त्याचे आगमन चिन्हांकित केले.

"राज्याभिषेकानंतर २० वर्षांनी देवनंपिया पियादसी राजाने या ठिकाणी भेट दिली आणि पूजा केली कारण येथेच बुद्ध- शाक्य मुनींचा जन्म झाला आहे. त्याने येते दगडी भिंत आणि दगडी स्तंभ उभारले होते, कारण बुद्धांचा जन्म लुंबिनी गावात झाला आहे आणि गावकऱ्यांना करातून सूट देण्यात आली आहे आणि त्यांना उत्पादनांचा फक्त १/८ वा हिस्सा भरावा लागेल."

चीनी यात्रेकरू:

ह्युएन-त्सांगने ७व्या शतकात लुंबिनीला भेट दिली आणि घोड्याची आकृती(कैपिटल) असलेल्या अशोक स्तंभाविषयी सांगितले ज्याचे एका ड्रॅगनच्या विजांच्या कडकडाटाने दोन तुकडे झाले होते.

लुंबिनीचा पुन्हा शोध:

१८९६ मध्ये, नेपाळी पुरातत्वशास्त्रज्ञांनी या ठिकाणी एक मोठा दगडी स्तंभ शोधला, ज्याचे श्रेय सम्राट अशोकाला दिले गेले. चिनी यात्रेकरू फा-यान आणि ह्युएन-त्सांग यांनी केलेल्या नोंदी या धार्मिक दृष्ट्या प्रसिद्ध स्थळ ओळखण्याच्या प्रक्रियेत वापरल्या गेल्या.

वर्तमान काळात:

लुंबिनी या पवित्र स्थळावर प्राचीन विहारांचे अवशेष, एक पवित्र बोधीवृक्ष, एक प्राचीन आंघोळीचा तलाव, अशोक स्तंभ आणि मायादेवी मंदिर आहे, जिथे बुद्धाच्या जन्माचे अचूक स्थान आहे.

लुम्बिनी:

किंवा रुम्मिंदेई हे एक छोटेसे गाव आहे जे नेपाळच्या रुपंदेही जिल्ह्यात, भारतीय सीमेजवळ, काकरहवा सीमेपासून सुमारे २०-२५ किमी अंतरावर आणि गोरखपूर-भारतापासून सुमारे ७०.० किमी अंतरावर आहे.

लुंबिनी वनाची बोधिसत्त सिद्धार्थाचे जन्मस्थान अशी ओळख ही अशोकस्तंभाच्या सहाय्याने केली गेली, जो स्तंभ आजही त्या जागेवर उभा आहे आपल्या ब्राह्मी शिलालेखासह- "इदे बुदे जाते"- येथे बुद्धांचा जन्म झाला. स्तंभावरील शिलालेख असेही सूचित करतो की सम्राट अशोकाने त्यांच्या राज्याभिषेकाच्या २० व्या वर्षात या पवित्र स्थान भेट दिली आणि हा स्तंभ उभारला.

एक पवित्र कुंड, राणी महामाया-मायादेवीच्या स्मरणार्थ एक मंदिर आणि अशोक स्तंभ ही पुरातत्व स्थळावरील महत्त्वाची वास्तू आहेत. तिथे एक पोखरनी देखील आहे-ज्यामध्ये बोधिसत्ताला पहिले स्नान दिले गेले होते असे मानले जाते.

उत्खनन प्रथम १८९६ इ.स मध्ये सुरू झाले आणि नवीन निष्कर्षांमुळे तथ्यांमध्ये अनेक मनोरंजक तपशील जोडले गेल्याने ते संशोधन अजूनही केले जात आहे. सम्राट अशोकाची या ठिकाणी पहिली भेट नोंदवली गेली आहे. त्यांनी लुंबिनी येथे केवळ एक स्तंभ उभारला नाही तर कदाचित बुद्धाच्या इच्छेनुसार हे स्थान महत्त्वपूर्ण तीर्थक्षेत्र बनवण्याचा प्रयत्न केला आहे, जेणेकरून ते इतर तीन - बोधगया, सारनाथ आणि कुसीनारा प्रमाणे सहज प्रवेशयोग्य स्थळ बनू शकेल.

फा-सिएन (इ.स.५वे शतक) आणि हुआन-त्सांग (इ.स.७वे शतक) यांसारख्या परदेशी प्रवाशांनीही या ठिकाणी भेट दिल्याच्या नोंदी ठेवल्या आहेत.

लुंबिनी हे १९९७ मध्ये युनेस्कोचे जागतिक वारसा स्थळ म्हणून घोषित करण्यात आले आहे आणि जगभरातील बौद्ध धर्मियांनी याला पवित्र बौद्ध तीर्थक्षेत्र म्हणून भेट दिली आहे.

१३.२ कुशीनगर : (प्राचीन कुशीनारा)

कुसीनारा किंवा कुशीनगर:

हे भारताच्या उत्तर प्रदेश राज्यातील कुशीनगर जिल्ह्यातील एक शहर आणि नगरपंचायत आहे. जे गोरखपूरपासून पूर्वेकडे ५१.० किमी अंतरावर आहे.

इतिहास:

प्राचीन काळी ती कुशावतीनगरी (जातक) म्हणून ओळखली जात होती. कुशीनगर हे प्राचीन भारतातील मल्ल साम्राज्याचे प्रसिद्ध केंद्र होते. या ठिकाणी, हिरण्यवती नदीजवळ, गौतम बुद्धांनी महापरिनिब्बान (किंवा 'अंतिम निर्वाण') प्राप्त केले. येथील अनेक उद्ध्वस्त स्तूप आणि विहार इसवीपूर्व ३ऱ्या– ५व्या शतकातील आहेत जेव्हा ती समृद्धीच्या शिखरावर होती. मौर्य सम्राट अशोकाने या जागेवर महत्त्वपूर्ण बांधकाम केले होते.

बुद्धाच्या वेळी:

कुशीनगर ही मल्लांची राजधानी होती आणि ते बुद्धाच्या महापरिनिब्बनाचे ठिकाण आहे. राजगहातून २५ योजन आणि कपिलवत्थू येथून २४ योजन लांब असलेले त्यावेळेस ते एक छोटे शहर होते. "जंगलाच्या मधोमध कूड़ा-मातीची घरे असलेली एक छोटी वसाहत" असेही त्या जागेचा उल्लेख आढळतो. आनंदथेर सुरुवातीला ह्या विचाराने निराश झाले की बुद्धाने आपल्या महापरिनिब्बानासाठी ही जागा का निवडली असावी? परंतु बुद्धाने, महासुदस्सनसुत्ताचा उपदेश करून, ह्या गोष्टिकडे लक्ष वेधले की प्राचीन काळात ति सम्राट महासुदास्सनाची राजेशाही शहर कुसावती होती.

Image of the Buddha at the Mahaparinibbana Temple

असे म्हटले जाते की महापरिनिब्बानामध्ये प्रवेश करण्यासाठी बुद्धाला कुसिनारा येथे येण्याची तीन कारणे होती

१. कारण ते महासुदास्सन सुत्तच्या उपदेशासाठी योग्य ठिकाण होते;

२. कारण सुभद्द त्यांना तिथेच भेट देतील आणि त्यांचे प्रवचन ऐकून, बुद्ध जिवंत असतानाच ते ध्यान विकसित करतील आणि अरहंत बनतील; आणि

३. कारण ब्राह्मण द्रोण तेथे असेल, बुद्धाच्या मृत्यूनंतर, त्याच्या अवशेषांच्या वितरणाची समस्या सोडवण्यासाठी.

कुसिनारा आणि पावाच्या दरम्यान, तीन गवुत दूर, बुद्ध राजगहातून शेवटच्या प्रवासात निरनिराळ्या ठिकाणी थांबत, जसे काकुठाच्या प्रवाह ज्याच्या तीरावर अंबवन होते तिथे; त्याच्या पलीकडे हिरणावती नदी होती तिथे आणि कुसीनार शहराजवळ दक्षिण-पश्चिम दिशेला, उपवनात,जे मल्लांचे सालवन होते येथे थांबले आणि त्या जागेलाच बुद्धांनी त्यांचे शेवटचे विश्रांतीस्थान बनवले होते. येथेच त्यांनी आपले शेवटचे शब्द उच्चारले ज्याला - तथागतस्स पच्छिमा वाचा-असे म्हणतात.

“हन्द दानि, भिक्खवे, आमन्तयामि वो, वयधम्मा सङ्घारा अप्पमादेन सम्पादेथा "ति ।

बुद्धाच्या महापरिनिब्बानानंतर त्याचा मृतदेह उत्तरेकडील दरवाजाने शहरात आणि पूर्वेकडील दरवाजाने शहराबाहेर नेण्यात आला; शहराच्या पूर्वेला मकुटबंधन चेतिय हे मल्लांचे श्रद्धास्थान होते आणि तेथेच मृतदेहावर अंत्यसंस्कार करण्यात आले. सात दिवस समारंभात जमलेल्यांनी अवशेषांच्या सन्मानार्थ उत्सव आयोजित केला होता.

Image of Buddha from Mathakunwar

त्याच्या महापरिनिब्बानाच्या आधी बुद्धांनी कुसिनाराला दिलेल्या इतर भेटींचा उल्लेख आहे. एकदा बुद्ध बलिहरण नावाने जंगलात राहिले आणि तेथे त्यांनी कुशिनारासुत्त आणि किंतीसुत्त या दोन सुत्तांचा उपदेश केला आणि तिसरे कुशीनारासुत्तचा त्यांनी उपवत्तना येथे राहून उपदेश केला.

ह्युएन-त्सांगने जेव्हा कुसिनाराला भेट दिली त्या वेळी त्यांनी पाहिले कि बुद्धाच्या शेवटच्या दिवसांशी संबंधित ठिकाणे चिन्हांकित करण्यासाठी उभारण्यात आलेले संघराम इत्यादि ठिकाणे निर्जन अवस्थेत होते.

ते अशोक स्तूपाबद्दल बोलतात जो सम्राटाने बुद्धांनी महापरिनिब्बानामध्ये प्रवेश केला त्या जागेवर बांधला होता आणि तो २०० फुटांच्या वर होता, परंतु तो आता मोडकळीस आला होता, त्याच्या समोर अशोकस्तंभ होता ज्यावर त्या घटनेची/परिस्थितीची नोंद करणारा शिलालेख होता. स्तूपाजवळील मंदिरात उत्तरेकडे डोके असलेल्या महापरिनिब्बानात बुद्धाच्या प्रतिमेचा उल्लेख त्यांनी केला आहे.

बुद्धाचे अवशेष ज्या ठिकाणी ८ राजांमध्ये विभागले गेले होते त्या ठिकाणी एक अशोक स्तूप बांधण्यात आला होता आणि त्यासमोर एक दगडी स्तंभ होता, ज्यावर परिस्थितीची नोंद असल्याचेही ते सांगतात.

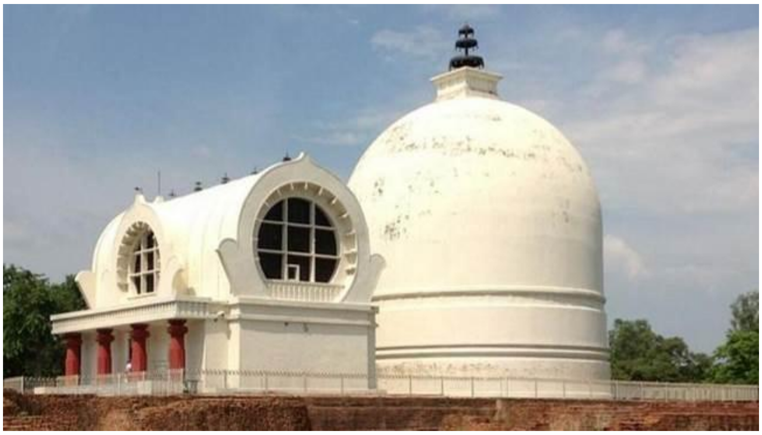

पुन्हा शोध:

परिनिर्वाण स्तूप आणि परिनिर्वाण मंदिराचे अवशेष, जेव्हा पुन्हा शोधले गेले, तेव्हा ते घनदाट काटेरी जंगलाने वेढलेल्या विटांच्या ४० फूट उंच ढिगाऱ्यात झाकलेले होते. ई. बुकानन, एच. एच. विल्सन यांनी १८५४ मध्ये प्राचीन कुशीनगर आणि कासिया एकच असल्याची सूचना केली. १८६१-१८६२ च्या सुमारास जेव्हा जनरल अलेक्झांडर कनिंगहॅमने हे ठिकाण गौतम बुद्धांच्या निधनाचे असल्याचे सिद्ध केले तेव्हा काम पुन्हा सुरू झाले. मिस्टर ए.सी.एल. कार्लेली नावाचा ब्रिटिश अधिकारीनेही सहमती दर्शविली आणि उत्खनन १८८० च्या दशकाच्या उत्तरार्धात सुरू झाले आणि मुख्य स्थळाचे अनेक महत्त्वाचे अवशेष जसे की मठकुंवर विहाराचे आणि रामभर स्तूपाचे अनावरण झाले.

वर्तमान काळात:

महापरिनिब्बान स्तूप:

दोन सालच्या झाडांमध्ये बुद्धाच्या महापरिनिब्बानाच्या जागेवर बांधलेला उदेसिक स्तूप आहे. भारत सरकारने अलीकडेच त्याचे नूतनीकरण केले आहे, त्याच्या आत जुना स्तूप आहे. स्तूप प्राचीन विहारांच्या अवशेषांनी वेढलेला आहे, तरीही अशोक स्तंभ सापडला नाही.

महापरिनिब्बान मंदिर:

ज्या ठिकाणी बुद्धाने महापरिनिब्बान प्राप्त केले, त्या ठिकाणी बुद्धाची काळ्या पाषाणापासून बनवलेले १५०० वर्षे जुनी प्रतिमा आहे पण वर्षानुवर्षे सोन्याच्या पानांच्या वापरामुळे आज सोन्यासारखे चमकते आहे.

मुकुटबंधन किंवा रामभर स्तूप:

महापरिनिब्बानानंतर बुद्धाच्या शरीरावर अंत्यसंस्कार करण्यात आले आणि अवशेष ८ भागांमध्ये वाटण्यात आले ते हे ठिकाण आहे.

मठकुंवर विहार:

विहाराचे प्राचीन अवशेष आणि नुकतेच बांधलेले छोटे मंदिर, जागेवर दिसते. लहान मंदिराच्या आत ७व्या किंवा ८व्या शतकातील, सोनेरी पॉलिशने तयार केलेली, सुमारे १६ 'उंची, बसलेल्या बुद्धाची एक विशाल प्रतिमा आहे.

Unexcavated Stupa at Pava

पावा:

कुशीनारा पासून १० किमी अंतरावर फाजिलनगर नावाचे एक ठिकाण आहे जिथे एक मातीचा ढिगारा खोदायचा आहे तो स्तूपासारखा दिसतो.

असे मानले जाते की हे ते ठिकाण आहे जेथे चुंदाने बुद्धाला शेवटचे भोजन दिले होते आणि अशोकाने तेथे स्तूप बांधून त्या घटनेचे स्मरण केले आहे. स्तूपाचे अजून उत्खनन झालेले नाही. पाव्याहून बुद्ध वाटेत कक्कुठा ओलांडून कुसिनाराकडे निघाले होते.

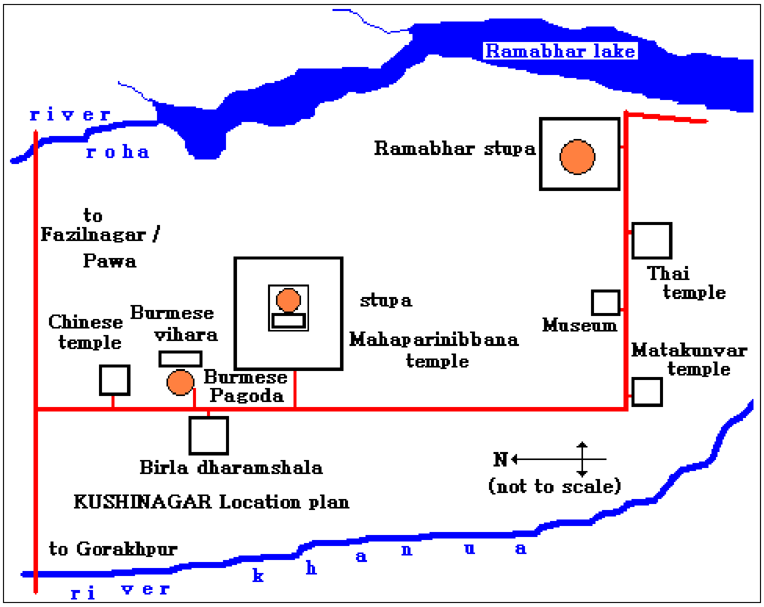

स्थान:

कुसीनारा आज कासिया म्हणून ओळखले जाते, उत्तर प्रदेश, भारतातील गोरखापूरपासून ५१.० किमी अंतरावर असलेले गाव.

हे ते ठिकाण आहे जिथे बुद्धांनी महापरिनिर्वाण प्राप्त केले होते आणि म्हणूनच बौद्धांसाठी सर्वात महत्वाचे तीर्थक्षेत्र बनले आहे. बुद्धाच्या महापरिनिब्बनाच्या वेळी कुसिनारा हे मल्लांच्या अधिपत्याखालील सालच्या जंगलाने वेढलेले एक लहान अविकसित गाव होते.

दिघनिकायाच्या महापरिनिब्बाणसुत्तावरून हे समजू शकते की भन्ते आनंदाला त्या जागेवर गेल्यावर फारसा आनंद झाला नाही आणि ते बुद्धांना म्हणाले की चंपा, राजगिर इत्यादी इतरही मोठी शहरे आहेत, मग हे धुळीचे छोटे शहर का निवडायचे?

बुद्ध आनंदाला त्यांच्या परिनिब्बानासाठी हे ठिकाण निवडण्याचे कारण समजावून सांगतात आणि शेवटचा उपदेश देण्यासाठी ते सर्वात योग्य ठिकाण असल्याने या ठिकाणी

महासुदाससन सुत्त देतात. सुभद्द प्रवचन ऐकतो आणि बुद्धाचा शेवटचा शिष्य बनतो. येथे बुद्धाने त्यांचे शेवटचे शब्द उच्चारले.

महापरिनिब्बनानंतर तथागतांच्या शरीराचे काय करावे लागेल याविषयी आपली इच्छा व्यक्त करताना, बुद्धांनी स्तूपाचे महत्त्व- स्तूप कुठे बांधायचे, त्याची पूजा मालागंधविलेपनाने कशी करावी इत्यादी गोष्टी सांगितल्या.

या ठिकाणी महापरिनिब्बाना नंतर बुद्धाचे अवशेष द्रोण ब्राह्मणांनी ८ वाटण्या करून वाटून टाकले आणि १० स्तूप वेगवेगळ्या दिशेने बांधले गेले. आनंदला कुशीनारा या ठिकाणाचे महत्त्व सांगताना बुद्धाने भविष्यात हे स्थान भिक्खुंसाठी तसेच सामान्य भक्तांसाठी महत्त्वाचे होईल असे भाकीत केले. फा सिएन (इ.स ५वे शतक) आणि हुआन त्सांग (इ.स ७वे शतक) या दोघांनीही त्यांच्या नोंदींमध्ये या ठिकाणाचा उल्लेख केला आहे, ज्यामुळे या ठिकाणाचा पुन्हा शोध घेण्यात मदत झाली.

स्तूपांचे महत्त्व:

कुसीनारा येथील दोन्ही स्तूपांचे महत्त्व लुंबिनी, सारनाथ आणि बोधगया येथील स्तूप वगळता इतर कोणत्याही स्तूपांपेक्षा निःसंशयपणे मोठे आहे. कुसीनारा हे दोन स्तूपांसह प्राचीन काळात महत्त्वाचे होते – एक सरिरिका – महापरिनिब्बान स्तूप आणि एक उद्देसिका–मुकुटबंधन/रामभर स्तूप तेथे आहे. महापरिनिब्बान स्तूप ज्या ठिकाणी बुद्धांनी आपले शरीर सोडले होते आणि मुकुटबंधन किंवा रामभर स्तूप - जिथे बुद्धाच्या शरीरावर भन्ते महाकस्सप समक्ष अंत्यसंस्कार झाले.

कुसीनारा बुद्धाच्या महापरिनिब्बानानंतर विकसित झाला आणि एक बौद्ध केंद्र बनले जेथे सामान्य अनुयायी तसेच भिक्खुंनी बुद्धाच्या जीवनाशी संबंधित महत्त्वाच्या ठिकाणांपैकी एकाला तीर्थयात्रा म्हणून भेट दिली. सम्राट अशोकाने या ठिकाणी भेट देऊन महापरिनिब्बान स्तूपाचे नूतनीकरण केले आणि तेथे अशोकस्तंभ बांधला. चिनी प्रवासी हुएन त्सांग यानेही या ठिकाणी भेट दिली आणि अशोक स्तंभ आणि महापरिनिब्बन स्तूपाची उंची २०० फूट असल्याचा उल्लेख केला.

आज कुसीनारा एका शहराच्या रूपात विकसित होत आहे ज्यामध्ये विविध देशांतील सुंदर मंदिरे आणि विहार येत आहेत. कुशीनगर वस्तुसंग्रहालय त्या ठिकाणी आहे जिथे उत्खननातून गोळा केलेल्या सर्व कलाकृतींचे जतन आणि प्रदर्शन केले जाते.

पुरातत्व अहवाल:

मुकुटबंधन स्तूप किंवा रामाभर स्तूप (रामाभर तलावाजवळ)- १८६१ मध्ये जनरल ए. कनिंगहॅम यांनी सूचित केले की रामभर स्तूप हा मुकुटबंधन स्तूप असण्याची शक्यता आहे. १८७६ मध्ये श्री. कॅरलिल यांच्या अध्यक्षतेखाली, जनरल कनिंगहॅमने सूचित केल्याप्रमाणे उत्खनन सुरू झाले. ते पुढे डॉ. वोगेल आणि हिरानंद शास्त्री यांनी चालवले. स्तूपाच्या मध्यभागी खोदकाम करत असताना हिरानंदशास्त्री यांना पाण्याच्या पातळीच्या खाली ५ फूट खोलीवर जळलेल्या विटांच्या रचनेसारखे व्यासपीठ आले. तो म्हणाला, "मध्यभागी सापडल्यानंतर मी स्तूपाच्या पूर्वेकडील भागाच्या वरच्या भागापासून ४८'०" पर्यंत

पोहोचलेल्या पाण्याच्या पातळीच्या खाली २' ते ५'० त्रिज्या असलेला एक शाफ्ट बुडवला. पाण्याच्या पातळीवर आणि मध्यभागी पश्चिमेकडे मला एक विटांचे फरशी आणि भिंतीचे कॉर्निसेस दिसले, परंतु ते फक्त पायाच्या भिंतीच नाहीत असे सिद्ध झाले" [हिरानंदशास्त्री – कासिया येथील उत्खनन, भारतीय पुरातत्व सर्वेक्षण अहवाल १९१०-११, कलकत्ता १९१४, पृ. ७०].

महापरिनिब्बान स्तूप:

मुख्य महापरिनिब्बाना स्तूप अनेक वेळा वाढविला गेला असावा. १९१० मध्ये स्तूप उत्खनन करण्यात आला तेव्हा त्याची उंची २४'.०" च्या आत एक तांब्याचा ताम्रपट सापडला. हे ताम्रपट महापरिनिब्बान स्तूपाच्या आत असल्याचे नमूद केले आहे. पुरातत्व विभागाने १९२६-२७ मध्ये मूळ स्तूप विटांनी झाकून टाकला. नंतर पुन्हा, स्तूपाची पुनर्बांधणी १९५० मध्ये मोठ्या घुमटासारखी रचना करण्यात आली. परंतु १९६२ मध्ये अतिवृष्टीमुळे स्तूप खराब झाला आणि १९९० मध्ये पुरातत्व विभागाने त्याची पुनर्बांधणी केली. १८७६ मध्ये उत्खनना दरम्यान बुद्धाची महापरिनिब्बान प्रतिमा सापडली. ती बहुधा इसवी सनाच्या ५व्या शतकातील असावी. त्यावर बांधलेले सध्याचे मंदिर १९५६ मध्ये बुद्धाच्या २५०० वर्षांच्या निमित्ताने बांधले गेले आहे. १८७७ मध्ये बांधलेली प्रतिमा झाकणारे जुने मंदिर अस्तित्वात होते.मूळ स्तूप बहुधा मल्लांनी त्यांना मिळालेल्या अवशेषांवर त्याच ठिकाणी बांधला होता जिथे बुद्धांनी महापरिनिब्बनाची प्राप्ती केली होती. ह्युएन त्सांगने स्तूप २००' उंच आणि त्याच्यासमोर एक अशोक स्तंभ असल्याबद्दल सांगितात. अशोकस्तंभ अद्याप तेथे सापडलेला नाही परंतु तेथे एक असावा, कारण अशोकाने कुसीनाराला तीर्थक्षेत्र म्हणून भेट दिली असेल आणि स्तूपाचे नूतनीकरण केले असेल.

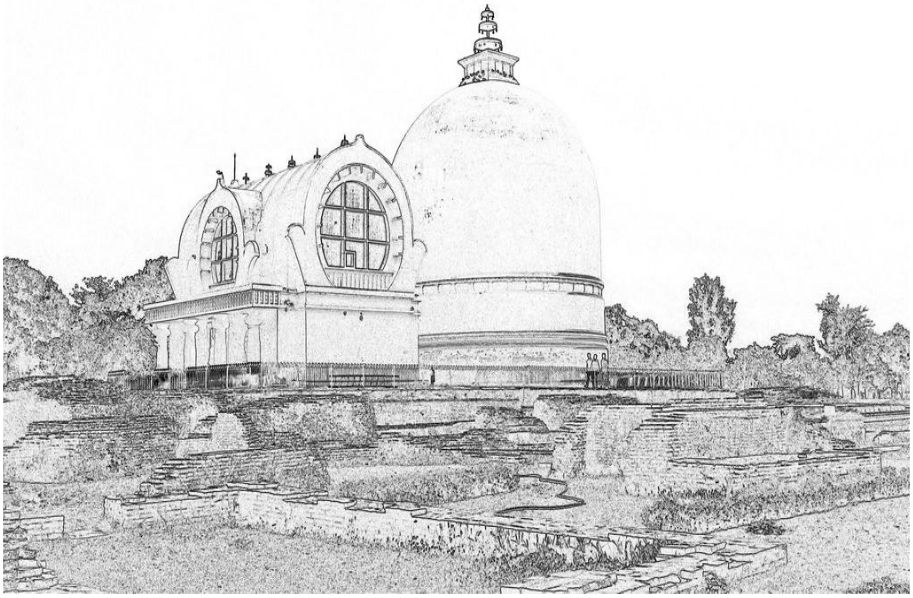

तर आज जो उभा आहे तो जुन्या पायावर आतील जुना स्तूप असलेला नवा स्तूप आहे.

१३.४ कपिलवस्तु- आजचे पिप्रहवा

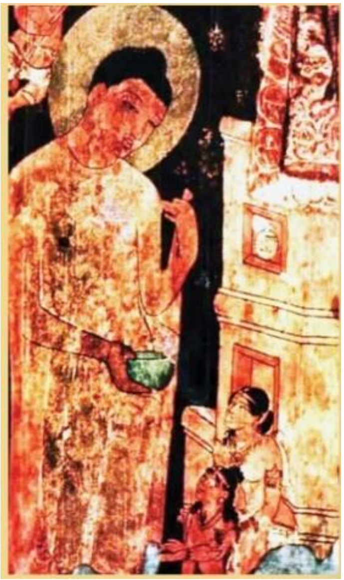

बुद्धाच्या वेळी कपिलवस्तु:

कपिलवस्तु ही शाक्यांची राजधानी होती, कोसलच्या वाढत्या राज्यातील अनेक प्राचीन जमातींपैकी एक जमात. बोधिसत्ता सिद्धथाने आपल्या आयुष्यातील २९ वर्षे कपिलवस्तुमध्ये राजकुमार म्हणून घालवली, बहुतेक सांसारिक दुःखांकड़े दुर्लक्ष केले. त्यांचा विवाह यशोधरा यांच्याशी झाला आणि त्यांना राहुल नावाचा मुलगा झाला. रोग, वृद्धत्व आणि मृत्यू यासारख्या सांसारिक दु:खांचा सामना केल्यावर, ज्ञानाच्या शोधात आणि अशा दुःख, वेदना आणि दुःखांबद्दलच्या त्यांच्या प्रश्नांच्या उत्तरांच्या शोधात त्यांनी कपिलवस्तु सोडले. हे राहुल पब्बज्जाचे स्थान देखील आहे - बुद्धांनी त्यांचा मुलगा राहुलला दिलेला वारसा –

अथ खो राहुलो कुमारो भगवन्तं पिट्ठितो पिट्ठितो अनुबन्धि-

दायज्जं मे, समण, देहि; दायज्जं मे, समण, देही "ति । अथ खो भगवा आयस्मन्तं सारिपुत्तं आमन्तेसि-“तेन हि त्वं, सारिपुत्त, राहुलं कुमारं पब्बाजेही ”ति।

तसेच कपिलवस्तू हे बुद्धाच्या वेळेसच विदुडब्भने केलेल्या शाक्यांच्या संहाराचे ठिकाण आहे.

युनेस्कोने नेपाळमध्ये असल्याचे मान्य केले असले तरी अशा महत्त्वाच्या जागेचे नेमके स्थान हा वादाचा विषय आहे. सामान्यतः, बहुतेक भारतीय मार्गदर्शक पुस्तके पिप्रहवाला वास्तविक कपिलवस्तु मानतात, तर इतर मार्गदर्शक पुस्तके नेपाळमधील तिलौराकोटला वास्तविक कपिलवस्तु मानतात.

पिप्रहवा - कपिलवस्तु:

हे उत्तर प्रदेशातील गोरखपूरच्या उत्तरेस ११० कि.मी, बर्डपूरच्या उत्तरेस ११.० कि.मी अंतरावर नेपाळ सीमेजवळील पिप्रहवा गावात आहे. स्तूप आता पुरातत्व विभागाच्या अंतर्गत आहे. आणि ७ पेक्षा जास्त वेळा जीर्णोद्धार करूनही अस्तित्वात असलेला सर्वात जुना स्तूप म्हणून ओळखला जातो. स्तूपाच्या आत सापडलेल्या शिलालेखाने हे स्थान शाक्यांची राजधानी कपिलवस्तु येथे असल्याचे सिद्ध केले आणि महापरिनिब्बानानंतर शाक्यांना मिळालेल्या बुद्धाच्या अवशेषांवर स्तूप बांधला गेला. या जागेवर "ओम देवपुत्र विहारे, कपिलवस्तु" सारख्या शिलालेखांसह इ.स.वी सनाच्या दुसऱ्या शतकातील टेराकोटा सीलिंग देखील प्राप्त झाली. "महा, कपिलवस्तु भिक्षु संघ" जे प्राचीन कपिलवस्तूसह या जागेची ओळख पुष्टी करतात.

तिलौराकोट- कपिलवस्तु:

तिलौराकोट लुंबिनीच्या पूर्वेला २५ किलोमीटर अंतरावर आहे, नेपाळमधील कपिलवस्तु जिल्ह्याचे आधुनिक केंद्र असलेल्या तौलिहवाच्या उत्तरेस अंदाजे ५.० किलोमीटर अंतरावर आहे. तिलौराकोटमधील "कोट" हा नेपाळचा किल्ला दर्शवितो. तिलौराकोटचे उत्खनन रॉबिन कोनिंघम आणि ऐन श्मिट यांनी केले होते. उत्खननात अंदाजे ३०० मीटर लांब आणि २०० मीटर रुंद आणि अनेक इमारत संकुलाचा उघडा पाया असलेला एक

लक्षणीय किल्ल्याची तटबंदीचा उघड झाले आणि म्हणून त्याला शाक्य प्रजासत्ताकची राजधानी म्हणून ओळखले जाते.

स्थान:

पिप्रहवा हे उत्तर प्रदेशातील बस्ती जिल्ह्यातील नौगढच्या उत्तरेस २२.० किमी अंतरावर आहे. हे बर्डपूरपासून ९.० किमी अंतरावर आहे जे काक्राहवा सीमेवरून लुंबिनीच्या मार्गावर आहे.

पुरातत्व अहवाल:

"कपिलवस्तुमधील बुद्धाचे अवशेष" या पुस्तकात लेखक श्री के एम श्रीवास्तव, स्वतः पुरातत्वशास्त्रज्ञ होते ज्यांनी १९७४ मध्ये पिप्रहवाच्या प्राचीन स्तूपाचे उत्खनन केले होते, त्यांनी उत्खननाचे तपशील दिले आहेत. कपिलवस्तुच्या खऱ्या जागेबाबत असलेला गोंधळही त्यांनी संपवला आहे.

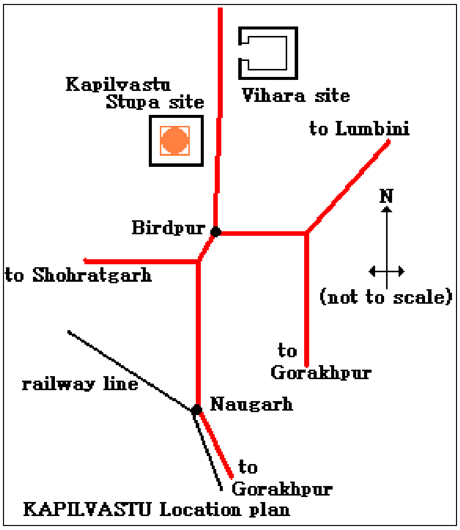

शिलालेखाचे पुरावे असलेल्या भांड्याच्या झाकणाचा शोध लागल्यानंतर के एम श्रीवास्तव यांनी पिप्रहवा हे कपिलवस्तुचे प्राचीन स्थळ असल्याचे निःसंशयपणे स्थापित केले.

१८९७ मध्ये बर्डपूरच्या डब्ल्यू सी पेप्पे या इंग्रज जमीनदाराने मौल्यवान वस्तू आणि अवशेषांच्या शोधात पिप्रहवा येथील स्तूपामध्ये एक शाफ्ट टाकले. ८ फूट खोलीवर तो

पूर्णपणे तुटलेला एक लहानसा दगडी करंडक (लेखकाने १९७४ मध्ये सापडलेल्या करंडक सारखा) समोर आला. झाकणावर ब्राह्मी लिपीतील शिलालेख होता.

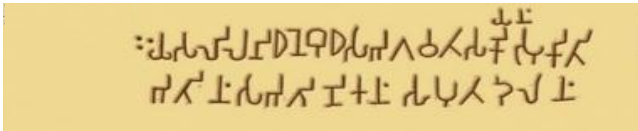

Buddha's Relic Casket with Inscription from the Piprahwa Stupa

१८९८ मध्ये जी. बुहलर यांनी शिलालेख प्रथम वाचला आणि त्याचा अर्थ लावला. त्याचा योग्य अर्थ लावण्यासाठी बुहलरने थोडे पुनर्संचयित केले. जीर्णोद्धार केल्यानंतर त्यांनी शिलालेख म्हणून वाचण्यासाठी केले

(I) यासल (i) लानिधानबुद्धस भागवत (सा)
साकियानसुकीताभटिनमसभगिनिकनासपुतदलान

त्यांनी या शिलालेखाचे असे भाषांतर केले – "हे दैवी बुद्धाचे अवशेष मंदिर (दान आहे) शाक्य सुकीतीचे (म्हणजे सुकीतीच्या भावाचे किंवा सुकीती आणि त्याच्या भावाचे), त्यांच्या बहिणी, मुलगे आणि पत्नी यांच्याशी संबंधित".

ए बार्थने शिलालेख वाचला आणि बार्टच्या म्हणण्यानुसार, जवळजवळ त्याच वेळी आणि त्याच पद्धतीने बुहलर येथे त्याचा अर्थ लावला.

"यमसलीलंधनेबुध्दसभगवतेसकीयानामसुकीतिभतिनामसभगिनिकनामसपुतदाल-नम"

अनुवाद असा आहे- "आशीर्वादित बुद्धांच्या अवशेषांचे हे भांडार (पवित्र देणगी आहे) शाक्यांचे, सुकीर्तीचे भाऊ आणि त्यांचे भाऊ, त्यांच्या बहिणी, त्यांचे पुत्र आणि त्यांच्या पत्नींसह"..

पिप्रहवाचे उत्खनन १९७२ मध्ये लेखक के एम श्रीवास्तव यांनी पुन्हा सुरू केले आणि स्तूपाबद्दल अहवाल दिला की: पिप्रहवा येथील स्तूपाची सविस्तर तपासणी करण्यात आली कारण तो भारतातील आतापर्यंत शोधलेल्या सर्वात प्राचीन स्तूपांपैकी एक होता. त्या व्यतिरिक्त स्तूपातून बुद्धाचे अवशेष मिळाले.[बुद्धाचे अवशेष-करंडक दोन भागांमध्ये बनविलेले आहेत, करंडकाचे मुख्य भाग एक विस्तृत भांडे आणि वरचे एक झाकण आहे, ज्याचा आकार स्तूपासारखाच आहे.] या परिसरात आणखी उत्खनन केल्यावर असे आढळून आले की दूसरा अवशेष-करंडक इ.स.पूर्व ५व्या–४व्या शतकातील असू शकतो, म्हणजे १८९८ मध्ये पेप्पे यांनी शोधलेल्या उत्कीर्ण अवशेष-करंडका पेक्षाही पूर्वीच्या. दूसरा अवशेष-करंडक सापडल्याने हे सिद्ध झाले की, ज्या स्तूपमध्ये ते सापडले होते, ते शाक्यांनी त्यांच्या धातु अवशेषांच्या वाट्यावर बांधलेला स्तूप होते. पहिला प्रसंग पिप्रहवा हा प्राचीन कपिलवस्तु होता हे सिद्ध करण्यासाठी त्यांच्याकडे पुरेसा आणि ठोस पुरावा होता.

बौद्ध साहित्यातील कपिलवत्थु:

कपिलवस्तु हे शाक्यांचे राजधानीचे शहर असल्याने त्याचे वर्णन बौद्ध ग्रंथांमध्ये समृद्ध शहर असे केले आहे. राजा शुद्धोदन, शाक्यांचा प्रमुख आणि राजकुमार सिद्धार्थचा पिता, याने राजाला ऐश्वर्यात आणि आरामात वाढवले. ग्रंथांमध्ये विविध ऋतूंसाठी विविध राजवाडे बांधण्याबरोबरच अनेक सुंदर आनंद उद्यानांचे वर्णन केले आहे. राजाने आपल्या मुलाला एसोआरामात वाढवण्याची अत्यंत काळजी घेतली असली तरी वयाच्या २९ व्या वर्षी अनुक्रमे म्हातारपण, आजारपण, मृत्यू आणि शांतता ही चार दृश्ये पाहून राजकुमाराने संन्यास घेतला.

ज्ञानप्राप्तीनंतर, बोधिसत्व सिद्धार्थ बुद्ध बनले आणि कपिलवस्तु शहराला भेट दिल्याचे सांगितले जाते. तो कपिलवस्तुजवळील निग्रोधारामात राहिले आणि त्याने राजा आणि स्त्रियांसह इतर राजेशाही सदस्यांना उपदेश केला. महापजापती गौतमीचे हे प्रवचन ऐकल्यानंतर, बुद्धाची पालक-माता प्रवाहात प्रवेश करणारी (सोतापन्न) बनली. विनयपिटका सारख्या ग्रंथांमध्ये असे वर्णन आहे की, राजकुमार सिद्धार्थची पत्नी आणि राहुलाची आई, राहुलमाता किंवा यशोधरा या उपदेशाला उपस्थित राहिल्या नाहीत आणि नंतर बुद्धांनी तिला स्वतंत्रपणे उपदेश केला. कपिलवस्तुला बुद्धाच्या वेगवेगळ्या भेटींमध्ये, नंद, राहूल, आनंद, देवदत्त आणि इतरांच्या संघा मध्ये प्रवेश होउन नियुक्त्या झाल्या.

या शहराचे सर्वात जुने प्रवासी, चिनी प्रवासी फा सिएन (इ.स ५वे शतक) आणि हुआन त्सांग (इ.स ७वे शतक) यांनी या शहराचे आणि तेथील स्तूपांचे वर्णन केले आहे की ते निर्जन होते.

पिप्रहवा स्तुपाच्या उत्खननामध्ये बांधकामाचे तीन टप्पे उघड झाले.

पहिला टप्पा:

आजूबाजूच्या भागातून नैसर्गिक खोदलेल्या मातीचा ढीग करून उभारलेल्या ढीगारा कमाल व्यास (३८.३० मिटर) १२५'३" आणि उंची (०.२५ मिटर) ०'९" आहे. बहुधा बांधकामाच्या दुसऱ्या टप्प्यात वरचा भाग सपाट झाला असावा. प्रदक्षिणापथ किंवा प्रदक्षिणा मार्ग हे मुख्य स्तूपापासून (५.२० मिटर) १७'०" आहेत आणि (२.० मिटर) ६'६" रुंद जळलेल्या विटांचे आहेत. जळलेल्या विटा मौर्यकालीन आहेत - कारण दोन जळलेल्या विटांच्या खोलीत सापडलेले अवशेष हे स्तूपाच्या पहिल्या टप्प्यातील होते, जेव्हा शाक्यांनी त्यांनी त्यांच्या वाट्याच्या धातुवर बसवले होते.

दुसरा टप्पा:

येथे २ प्रदक्षिणापथ किंवा प्रदक्षिणा मार्ग आहेत आणि स्तूपाचे दोन स्तर होते. एकूण उंची सह (१.५२ मिटर) ५'०" च्या मुख्य घुमटातून प्रक्षेपण होते. (४.५५ मिटर) १५'०" च्या घुमटाचा परिघ (१९ मिटर) ६२'०" आहे. श्री पेप्पे यांना दुसऱ्या टप्प्यातील शिलालेख असलेले करंडक सापडले.

तिसरा टप्पा:

स्तूपामध्ये नवीन वैशिष्ट्ये सादर करण्यात आली. स्तूपाचा पाया वर्तुळाकारापासून चौरसात रूपांतरित झाला. चौरस मापांची एक बाजू (२३.५० मिटर) ७७'०" दुस-या टप्प्यातील स्तूपाचा घुमट आणि चौकोनी पाया यांच्यातील जागा भरली गेली. स्तूपाची उंची आणि घुमटाचा व्यासही वाढवला आहे. घुमटाचा व्यास (१९ मिटर) ६२'३" वरून (२३ मिटर) ७५'३" आणि उंची (६.३५ मिटर) २०'९" पर्यंत वाढवण्यात आली. चौकोनी पायावर कुषाण काळातील बुद्धाच्या प्रतिमांसाठी कोनाडे होते.

आज स्तूप एका बाजूला (२६.२८ मिटर) ८८'०" असलेला चौकोनी आहे. पायाची उंची (१.२५ मिटर) ४'१०" आहे. घुमटाची उंची(१०.० मिटर) ३०' ०" घुमटाचा व्यास (२२.७२ मिटर) ७५'०".

पुरातत्वीय पुराव्यांच्या मदतीने आणखी अनेक स्थळांचा शोध घ्यायचा आहे आणि त्यांचा अभ्यास केला जाणार आहे.

सारनाथ, बोधगया आणि श्रावस्ती

१३.५ सारनाथ

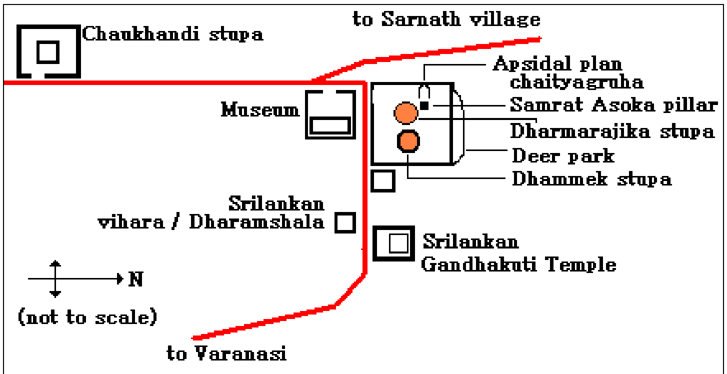

SARNATH Location plan

सारनाथ हे वाराणसीपासून १०.० किलोमीटर अंतरावर आहे. इसिपत्तन किंवा सारनाथचे मृग उद्यान महत्त्वाचे आहे कारण हे ते ठिकाण आहे जिथे बुद्धांनी कोंडण्या, भद्दिय, वप्प, महानाम आणि असज्जी या पाच भिक्खुंना आपला पहिला उपदेश, धम्मचक्कपवत्तन सुत्त देऊन धम्माचे चक्र गतिमान केले.

धम्मेख स्तूप, धर्मराजिका स्तूप, चौखंडी स्तूप आणि अनेक तुटलेले विहार, गंधकुटी, एक अप्सिडल प्लॅन चैत्यगृह, असंख्य स्मरण स्तूप आणि प्रसिद्ध (संग्रहालयात) सिंहाची आकृति (कैपिटल) असलेला विशाल पण तुटलेला अशोक स्तंभ यांसारख्या स्तूपांच्या उपस्थितीने हे स्थान आज चिन्हांकित आहे. या सर्व बांधकाम विभागाच्या अंतर्गत आहेत, पुरातत्व आणि त्यांच्या द्वारे संरक्षित आहेत.

सारनाथ (मिगदया, इसिपतन) हे मृग उद्यान आहे जिथे गौतम बुद्धांनी प्रथम धम्म शिकवला आणि जिथे संघ अस्तित्वात आला. सारनाथ हे भारतातील उत्तर प्रदेशातील वाराणसीपासून १३.० किलोमीटर उत्तर-पूर्वेस स्थित आहे.

मिगदाय म्हणजे "मृग-उद्यान", इसिपतन हे पाली तिपिटका मध्ये वापरलेले नाव आहे, आणि याचा अर्थ पवित्र पुरुष इसी, (ऋषी) पडले ते स्थान (इसायो एथा निपतंती उप्पटंती काटी-इसिपतन) आहे. मिगादयाच्या उत्पत्तीसाठी ह्युएन-त्सांग निग्रोधमिग जातकाचा उल्लेख करतात. सारनाथ, सारंगनाथ, म्हणजे "मृगांचा स्वामी आणि दुसर्या जातकाशी देखील संबंधित आहे.

इसिपतन आणि गौतम बुद्ध: जेव्हा गौतम बुद्धांना त्यांचे पाच माजी सोबती सापडले, तेव्हा त्यांनी त्यांना त्यांचा पहिला उपदेश दिला, ज्याला धम्मचक्कप्पवत्तन सुत्त म्हणतात.त्यानंतर बुद्धांनी आपला पहिला वर्षावास आषाढ पौर्णिमेचा सारनाथ येथिल मूलगंधकुटी येथे घालविला. संघाची संख्या ६ पर्यंत वाढली होती. यस आणि त्याचे मित्र भिक्खु बनल्यानंतर, बुद्धाने त्यांना [सर्व अरहंतांना] एकट्याने प्रवास करण्यासाठी आणि

धम्म शिकवण्यासाठी सर्व दिशांना पाठविले:“चरथ, भिक्खवे, चारिकं बहुजनहिताय बहुजनसुखाय लोकानुकम्पाय अत्थाय हिताय सुखाय देवमनुरसानं।"

धम्मकक्कप्पवत्तन सुत्ता व्यतिरिक्त, बुद्धाने इतर अनेक सुत्तांचा उपदेश इसिपतन येथे राहताना केला होता, त्यापैकी:

- अनत्तलखाना सुत्त,
- पंच सुत्ता
- दोन पस सुत्त
- कटुविय सुत्त
- धम्मदिन्ना सुत्त,
- रथाकार किंवा पचेतन सुत्त
- समयसुत्त आणि
- मेत्तेय्यापन्हा वर प्रवचन पारायण

बुद्धानंतर इसिपतन:

अशोक स्तंभ आणि स्तूप हे सारनाथ येथे अशोकाच्या उपस्थितीचे संकेत देतात. महावंस ग्रंथानुसार, इसनपूर्व दुसऱ्या शतकात इसिपतन येथे भिक्खुंचा मोठा समुदाय होता. ग्रंथात असे नमूद केलेले आहे की, अनुराधापुर, श्रीलंका, येथील महाथुपाच्या पायाभरणी समारंभात, थेर धम्मसेन यांच्या नेतृत्वाखाली इसिपतन येथून १२,००० भिक्खु तेथे उपस्थित होते.

इसवी सनाच्या तिसऱ्या शतकापर्यंत सारनाथ हे कलेचे एक महत्त्वाचे केंद्र बनले होते, जे गुप्त काळात (इ.स. ४ ते ६ वे शतक) शिखरावर पोहोचले होते. इसवी सन सातव्या शतकात जेव्हा ह्युएन त्सांगने भेट दिली तेव्हा त्याला इसिपतना येथे ३० विहार आणि ३००० भिक्खु राहतात होते, १५०० भिक्खु थेरवादाचा अभ्यास करत असल्याचे आढळले.

संघरामाच्या आवारात सुमारे दोनशे फूट उंचीचा एक मजबूत बांधलेले विहार होते आणि विहाराच्या मध्यभागी धम्मचक्कपवत्तन मुद्रामधील बुद्धाची सजीव प्रतिमा होती. दक्षिण-पश्चिमेला अशोक राजाने बांधलेल्या दगडी स्तूपाचे अवशेष होते. त्याच्या समोर एक दगडी स्तंभ होता जिथे बुद्धांनी आपला पहिला उपदेश केला होता. जवळच त्या जागेवर दुसरा स्तूप होता जिथे बुद्धाच्या आगमनापूर्वी पंचवग्गीयांनी ध्यानात वेळ घालवला होता आणि दुसरा स्तूप होता जिथे पाचशे पच्चेक बुद्धांनी निब्बानामध्ये प्रवेश केला होता.

सारनाथ हे बौद्ध धर्माच्या संमतीय शाळेचे प्रमुख केंद्र बनले, जे सुरुवातीच्या बौद्ध पंथांपैकी एक होते. तथापि, हेरुका आणि ताराच्या प्रतिमांची उपस्थिती दर्शविते की वज्रयान बौद्ध धर्म (नंतरच्या काळात) येथे देखील प्रचलित होता. १२व्या शतकाच्या शेवटी सारनाथला तुर्की मुस्लिमांनी तोडून टाकले आणि त्यानंतर बांधकाम साहित्यासाठी ही जागा लुटण्यात आली.

Modern Mulagandhakuti Vihara

इसिपतनचा शोध:

जनरल सर अलेक्झांडर कनिंगहॅम यांनी बनारसपासून सहा मैल अंतरावर असलेल्या आधुनिक सारनाथशी इसिपतानाची ओळख करून दिली आहे. उत्तरेकडील धम्मेकच्या महान स्तूपापासून दक्षिणेकडील चौखंडी स्तूपापर्यंत पसरलेला, सुमारे अर्धा मैल क्षेत्र व्यापलेला मिगदाय एका बारीक लाकडाने दर्शविला असल्याचे त्याला आढळले. मेजर मार्कहॅम किट्टो सोबत, कनिंगहॅमने अनेक उत्खनन केले आणि १८३५ मध्ये अनेक पुरातन वास्तू, स्मारके आणि अनेक प्रतिमा प्रकाशात आणल्या.

Dharmarajika Stupa

इसिपतना पुरातत्व स्थळ आजः

सारनाथ येथील बहुतेक प्राचीन वास्तू आणि वास्तू तुर्कांनी खराब किंवा नष्ट केल्या होत्या. तथापि, अवशेषांमध्ये वेगळे केले जाऊ शकते:

धम्मेक स्तूप; १२८ फूट उंच आणि ९३ फूट व्यासाचा आहे. हा उद्देसिका स्तूप आहे, ज्या ठिकाणी धम्मचक्क पवत्तनसुत्त पंचवग्गीय भिक्खूंना दिले गेले त्या ठिकाणी बांधले गेले असे म्हटले जाते.

धर्मराजिका स्तूप हा अशोकापूर्वीच्या सारिरिका स्तूपांपैकी एक होता, जरी आज फक्त पाया शिल्लक आहे. हा स्तूप नुकताच [१७९४] स्थानिक जमीनदार दिवाण जगतसिंग यांनी नष्ट केला असून घर आणि पूल बांधण्यासाठी दगड आणि विटांचा वापर केला आहे. सापडलेले धातु-अवशेष गंगा नदीत वाहून टाकल्याचे सांगितले जाते.

चौखंडी स्तूप हा एक उद्देसिका स्तूप आहे जो बुद्ध आपल्या पहिल्या शिष्यांना भेटले त्या ठिकाणाचे स्मरण करतो. हे ५ व्या शतकात किंवा त्यापूर्वीचे आहे आणि नंतर इस्लामिक मूळचा अष्टकोनी बुरुज जोडून वाढविला गेला आहे. पुरातत्व अहवाल सांगतात की हे गुप्त काळातील एक गच्ची असलेले मंदिर होते.

अप्सिडल प्लॅन चैत्यगृहः

अशोकन स्तंभाजवळ ही पूर्वीची, बहुधा मौर्यकालीन एक अप्सिडल योजना आहे. परंतु त्यावर नंतरच्या तारखांची अनेक बांधकामे दिसत असल्याने निश्चित तारीख देता आली नाही. त्याच्या आत स्तूपाची कोणतीही चिन्हे नाहीत आणि कोणत्याही प्रतिमा नाहीत.

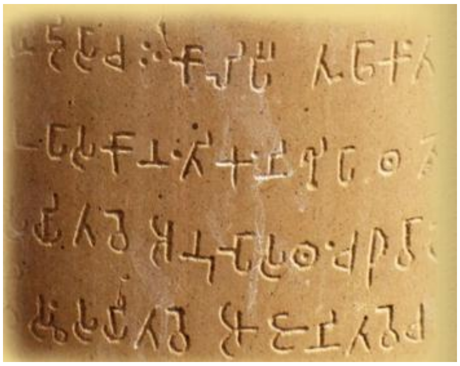

या महत्त्वाच्या वास्तूंव्यतिरिक्त इतर गोष्टी म्हणजे मुळगन्धकुटी विहार, जे बुद्धांनी पहिला पावसाळा, विहार आणि स्तूप घालवलेले स्थान चिन्हांकित करते. अशोकन पॉलिशसह वेदिकेचे (रेलिंग) अवशेष, धर्मराजिका स्तूपासाठी रेलिंगची शक्यता असल्यामुळे ते एक महत्त्वाचे स्थान बनते.

अशोकस्तंभः

"लायन कॅपिटल ऑफ अशोका" (सारनाथ संग्रहालय) द्वारे आरोहण केलेला, तुर्क आक्रमणादरम्यान तुटला होता परंतु तळ अजूनही मूळ ठिकाणी उभा आहे. हा खजिना १९०४ मध्ये मिस्टर ओर्टेल यांनी प्रकाशात आणला होता. ह्युएन त्सांग या स्तंभाविषयी

बोलतात आणि म्हणतात की हा मूलगंधाकुटीच्या मुख्य मंदिरासमोर सुमारे ७० फूट उंच उभा होता. स्तंभावरील ब्राह्मी शिलालेख पाली भाषेत आहे आणि सम्राट अशोकाची घोषणा आहे की जो कोणी भिक्खू किंवा भिक्खुनी संघात फूट पाडण्याचा प्रयत्न करेल त्याला पांढरे वस्त्र परिधान करून अयोग्य ठिकाणी राहायला हवे. या मूळ शिलालेखाव्यतिरिक्त, स्तंभामध्ये आणखी दोन शिलालेख आहेत, एक कुशाण काळातील आणि दुसरा गुप्त काळातील ज्यात बौद्ध धर्माच्या दोन पंथांचा उल्लेख आहे- संमतीय आणि वसतिपुत्तिय.

सारनाथ पुरातत्व संग्रहालयात प्रसिद्ध अशोकन सिंहाची आकृति(कैपिटल), भारताचे राष्ट्रीय चिन्ह आणि भारतीय ध्वजावरील राष्ट्रीय चिन्ह आहे. संग्रहालयात धर्मचक्क मुद्रामधील बुद्धाची प्रसिद्ध आणि शुद्ध प्रतिमा देखील आहे. आधुनिक मूलगंधाकुटी विहार हा श्रीलंकन महाबोधी सोसायटीने १९३० च्या दशकात बांधलेला मंदिर आहे, ज्यामध्ये सुंदर भिंत चित्रे आहेत. त्याच्या मागे (डियर पार्क) मृग उद्यान आहे.

- अनगरिका धर्मपालाने लावलेले बोधीवृक्ष देखील आहे जे बोधगया येथे बोधी वृक्षाच्या कापणीतून वाढले होते.

पुरातत्व अहवाल:

सारनाथचे प्राचीन ठिकाण एका दृष्टीक्षेपात जुन्या काळातील अवशेषांसह विखुरलेले दिसते. त्यांपैकी १) धम्मेक स्तूप, २) धर्मराजिका स्तूप आणि ३) अप्सिडल चैत्यगृह ४) अशोकस्तंभ आणि मुलगंधकुटी हे अभ्यासासाठी महत्त्वाचे आहेत.

१७९४ मध्ये बनारसचा राजा चेतसिंगचा दिवाण जगतसिंग याने धर्मराजिका स्तूप बांधकाम साहित्यासाठी पाडला तेव्हा सारनाथची जागा प्रकाशात आली. कामगाराला आतमध्ये एक

अवशेष-करंडक सापडला होता जो गंगेमध्ये टाकला. त्यावेळचे बनारसचे रहिवासी मिस्टर डंकन यांनी १७९८ मध्ये हा शोध प्रकाशित केला. त्यानुसार कर्नल सी. मॅकेन्झी यांनी काही शोध लावले. १८३५–३६ मध्ये सर अलेक्झांडर कनिंगहॅम यांनी सारनाथ येथे पूर्ण उत्खनन केले, त्यांनी धम्मेक स्तूप उघडला आणि त्यात बौद्ध पंथ कोरलेली दगडी स्लॅब सापडली. त्यानंतरही बर्णा नदीवर पूल बांधण्यासाठी सुमारे ४० शिल्पे आणि ५०-६० गाड्यांचे दगड वापरण्यात आले. १८५१-५२ मध्ये मेजर किट्टो, सरकारी पुरातत्व चौकशीकर्त्याने धम्मेक स्तूपाच्या आजूबाजूला असंख्य वास्तू उघडकीस आणल्या. १८६५ मध्ये मिस्टर ई थॉमस आणि प्रो. फिट्झ एडवर्ड हॉल आणि मिस्टर सी. होम यांनी काम चालू ठेवले. १९०४-०५ मध्ये कार्यकारी अभियंता श्री. एफ. ओ. ओर्टेल यांनी उत्खनन हाती घेतले आणि पुरातत्व सर्वेक्षणाच्या वार्षिक अहवालात लेख प्रकाशित केला. त्याला मुख्य स्थान मुलगंधकुटी, अशोक स्तंभ आणि पहिला उपदेश देणारी बुद्धांची प्रसिद्ध प्रतिमा सापडली. १९०७ मध्ये पुरातत्व महासंचालक सर जॉन मार्शल यांनी कुशाण कालखंडातील विहाराचे उत्खनन करून मोठ्या क्षेत्र प्रकाशात आणले. १९१४-१५ मध्ये श्री. एच हरग्रीव्स यांनी उत्खनन करून मौर्य ते कुमारगुप्त द्वितीय काळातील शिल्पे शोधून काढली. शेवटी, १९२१-२२ मध्ये दया राम साहनी यांनी धम्मेक स्तूप आणि त्याच्या सभोवतालचा परिसर खोदला.

धम्मेक स्तूप:

हा उदेसिक स्तूप आहे ज्या ठिकाणी धम्मकक्कपवत्तन सुत्त बुद्धांनी पंचवग्गीयाना दिले होते त्या ठिकाणाच्या स्मरणार्थ बांधला गेला असावा. सम्राट अशोकाने सुरुवातीला बांधले असे म्हटले जाते जे ७ व्या शतकात मोठे केले गेले.

धर्मराजिक स्तूप:

आता जमिनीपासून फक्त ३’० उंचीपर्यंत उभा आहे. हा गोलाकार नियोजित स्तूप, आणि सम्राट अशोकाने बांधला होता आणि आत बुद्धाचे अवशेष होते असे म्हणतात. हा स्तूप नुकताच एका स्थानिक जमींनदाराने उद्ध्वस्त केला आहे आणि घर आणि पूल बांधण्यासाठी दगड वापरला आहे. सापडलेले अवशेष गंगा नदीत जमा झाल्याचे सांगितले जाते. हा जुना स्तूप आहे कारण येथे अवशेष सापडले होते, अशोकस्तंभाचे अवशेष अप्सिडल चैत्यगृहाजवळ आहेत, हे त्याचे पूर्वीचे काळ (डेटिंग) सूचित करते.

चौखंडी स्तूप:

हा एक चौकोनी स्तूप आहे ज्याच्या वर एक अष्टकोनी बुरुज आहे, जे नंतरचे बांधकाम आहे. मूळ स्तूप हा मौर्य काळातील असू शकतो, बहुधा इ.स. ७-८ व्या शतकात मोठा बनवला गेला असावा. हा देखील एक उद्देसिक स्तूप आहे ज्या ठिकाणाहून पूर्वीच्या पाच साथीदारांनी बुद्धांना येताना पाहिले आणि त्यांना भेटले त्या ठिकाणाच्या स्मरणार्थ बांधला गेला. आधुनिक सारनाथमध्ये पुरातत्व संग्रहालयाचा समावेश आहे ज्यामध्ये तुटलेल्या धम्म चक्कासह अशोक स्तंभाची भव्य सिंहाची आकृति (कैपिटल) आहे. बहुधा धर्मराजिका स्तूपाचा दगडी छत्र मोठा आहे. या संग्रहालयात सारनाथ बुद्धाची प्रसिद्ध प्रतिमा आहे.

१३.६ बोधगया

हे ते ठिकाण आहे जिथे बुद्धांनी बोधिवृक्षाच्या खाली ज्ञान प्राप्त केले आणि ७ आठवडे या परिसरात घालवले. हे बिहारमधील गयापासून २०.० किमी अंतरावर आहे. बोधगया हे बौद्ध धर्मीयांसाठी अतिशय पवित्र तीर्थक्षेत्र असून जगभरातून भाविक या ठिकाणी येतात.

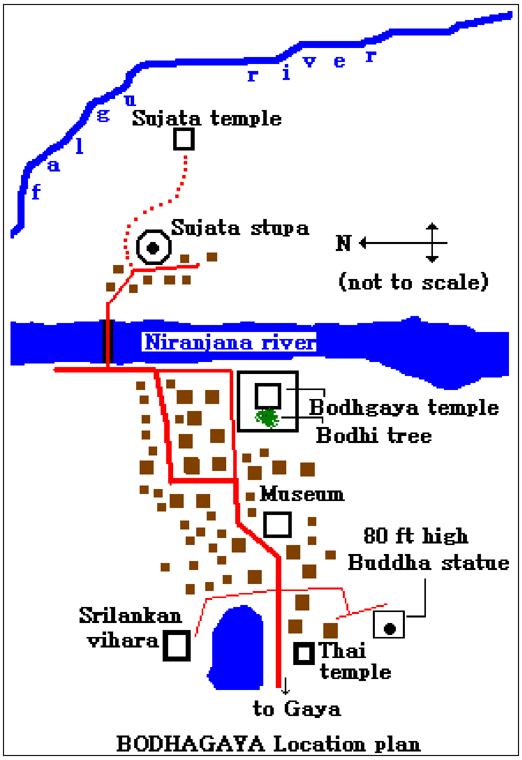

बोधगयाचे मंदिर ज्ञानाच्या जागेचे स्मरण करते आणि वृक्षाचे रोपटे आजही उभे आहे जिथे सर्व भक्तांनी त्याची पूजा केली. त्याच्या आजूबाजूला अनेक भाविक स्तूप दिसतात आणि मंदिर आणि बोधीवृक्षाच्या आजूबाजूला सांचीसारखीच प्राचीन दगडी वेदिका (रेलिंग)ही दिसते. (बोधगया संग्रहालयात मूळ दगडी रेलिंग आहे) महाबोधी मंदिर आणि बोधिवृक्षाच्या बाजूला, मुचलिंद टाक्याजवळ अशोक स्तंभ मानला जाणारा अखंड स्तंभ दिसतो. वज्रासन सिंहासन हे इ.स. पूर्व ३ र्या शतकात राजा अशोकाने बांधलेले बोधी वृक्षाच्या खाली असलेल्या आसनाचे मोठे लाल वाळूचे दगड आहे. हे आसन आत्मज्ञानाच्या वेळी बुद्धाच्या वज्रासन बोधीमणड - भूमिस्पर्श मुद्राचे प्रतिनिधित्व करते.

बोध गया किंवा बोधगया हे बिहार राज्यातील, पाटणा पासून ९६ किलोमीटर अंतरावर स्थित गया जिल्ह्यातील एक शहर आहे. हे गौतम बुद्धांच्या निब्बान (ज्ञान) प्राप्तीचे ठिकाण म्हणून प्रसिद्ध आहे. ऐतिहासिकदृष्ट्या, ते बोधिमंडल (बोधिवृक्षाभोवतीची जमीन), उरुवेला, संबोधी, वज्रासन आणि महाबोधी म्हणून ओळखले जात असे. बोधगया हे नाव १८व्या शतकापर्यंत वापरात आले नाही.

इतिहास:

मौर्य सम्राट अशोकाने इसवीपूर्व तिसऱ्या शतकात बांधलेल्या मूळ छोटेसे मंदिरानंतर, ७व्या शतकात पुन्हा बांधले गेले. बोधगयामध्ये "बुद्धाच्या ज्ञान सिंहासनाच्या" या बोधीवृक्षाच्या खाली असलेले एक सजवलेले नाणे सापडले जे कुशाण सम्राट हुविष्का, इ.स. तिसरे शतकातील आहे.

समुद्रगुप्ताचा समकालीन, श्रीलंकेतील राजा कित्तीसिरिमेघाने, समुद्रगुप्ताच्या परवानगीने, महाबोधी-विहाराजवळील संघराम, मुख्यतः बोधिवृक्षाची पूजा करण्यासाठी गेलेल्या सिंहली भिक्खुंच्या वापरासाठी उभारला होते. संघरामाच्या संबंधातील परिस्थिती ह्युएन-त्सांगने दिलेली आहे ज्याने स्वतः पाहिल्याप्रमाणे त्याचे वर्णन दिले आहे.

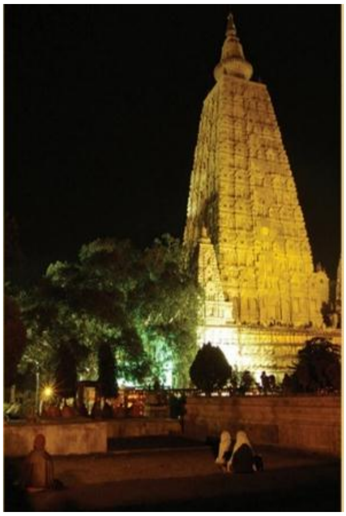

बुद्धाच्या वेळी:

बौद्ध परंपरेनुसार, सुमारे ५०० ई.सा.पूर्व राजकुमार गौतम सिद्धार्थ, एक तपस्वी म्हणून भटकत, गया शहराजवळ, फाल्गु नदीच्या काठावर पोहोचला. तेथे तो बोधीवृक्षाखाली (ficus religious) ध्यानस्थ बसला. तीन दिवस आणि तीन रात्रीच्या ध्यानानंतर,

सिद्धार्थाला ज्ञान आणि अंतर्दृष्टी आणि त्याने शोधलेली उत्तरे प्राप्त झाली. त्यानंतर त्याने सात आठवडे आसपासच्या सात वेगवेगळ्या ठिकाणी ध्यान आणि त्याच्या अनुभवाचा विचार केला. बोधगयाचा इतिहास अनेक शिलालेख आणि तीर्थयात्रांद्वारे दस्तऐवजीकरण केलेला आहे. यापैकी ५व्या शतकातील फॅ-सियान आणि ७व्या शतकातील ह्युएन-त्सांग या चिनी यात्रेकरूंची नोंद आहे.

महाबोधी मंदिर:

असे मानले जाते की बुद्धाच्या ज्ञानानंतर २५० वर्षांनी सम्राट अशोकाने बोधगयाला भेट दिली होती. ते मूळ महाबोधी मंदिराचे संस्थापक मानले जातात. काही इतिहासकारांचा असा विश्वास आहे की कुशाण काळात मंदिराचे बांधकाम किंवा जीर्णोद्धार पहिल्या शतकात करण्यात आला होता.

नंतर सर अलेक्झांडर कनिंगहॅम यांनी मंदिराचा जीर्णोद्धार केला आणि जे.डी. बेगलर आणि डॉ. राजेंद्रलाल मित्रा यांच्यासमवेत त्यांनी अतिशय कष्टाने या जागेचे उत्खनन केले.

सुजाता स्तूप:

बोधगयाजवळ एक स्तूप उत्खननाखाली आहे. हे त्या ठिकाणाजवळ आहे जिथे सुजाताने सिद्धार्थला खीर दिली असावी, त्यानंतर त्याला ज्ञान झाले. स्तूप पायथ्याशी गोलाकार आहे आणि तपशील उपलब्ध नसला तरी तो प्राचीन दिसतो.

१३.७ श्रावस्ती

हे उत्तर प्रदेशातील गोंडा आणि बहराइच जिल्ह्यात बलरामपूरच्या पश्चिमेस १८ किमी अंतरावर आहे. आज हे साहेत- जेतवन या नावाने ओळखले जाते आणि माहेथ हे

आचिरावती [आता राप्ती] नदीवरील श्रावस्ती शहर आहे. प्राचीन काळात ही कोसलची राजधानी होती आणि बुद्धाच्या वेळी यावर राजा प्रसेनजीतने राज्य केले. अनाथपिंडकाने दान केलेला प्रसिद्ध जेतवन विहार श्रावस्ती येथे आहे. जेतवन येथे बुद्धाने १८ पेक्षा जास्त वर्षावास केलेत आणि अनेक महत्त्वाची सुत्ते येथे दिली. येथेच त्यांनी प्रसिद्ध चमत्कार घडवून आणला होता, ज्याला शिल्पांमध्ये श्रावस्ती चमत्कार म्हणतात.

हुआन-त्सांग सांगतात की सम्राट अशोकाने श्रावस्तीला भेट दिली आणि जेतवन महाविहाराच्या पूर्व दरवाजाच्या डाव्या आणि उजव्या बाजूला ७० फूट उंचीचे दोन खांब उभारले. एकाला चाकाचा मुकुट घालण्यात आला होता दुसऱ्याला बैलाचा (कॅपिटल). त्यांनी श्रावस्ती येथील अवशेष स्तूपाचाही उल्लेख केला आहे, परंतु दुर्दैवाने उत्खननादरम्यान उल्लेख केलेले कोणतेही स्मारक किंवा अवशेष सापडले नाहीत. ए. कनिंगहॅम यांनी माहेथची ओळख श्रावस्तीची राजधानी आणि तटबंदी असलेले शहर म्हणून केली आहे. कच्चीकुटी आणि पक्कीकुटी हे अंगुलीमाला स्तूप आणि (अनाथपिंडिका) सुदत्तचा स्तूप ह्युएन त्सांगच्या डायरीच्या मदतीने उत्खनन केलेला आहे. विशाखामिगरमातेचा पुब्बराम विहार सुद्धा जवळच श्रावस्ती येथे उत्खनन केलेला आहे.

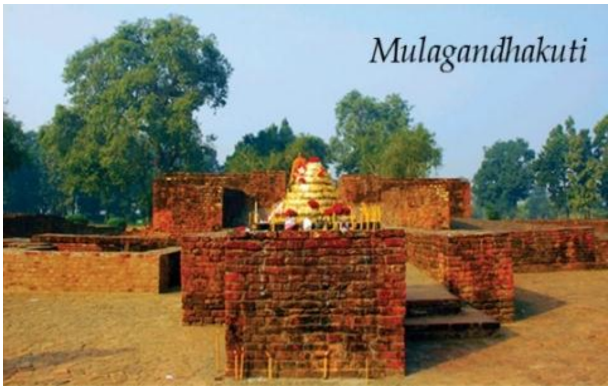

श्रावस्ती किंवा सावत्थी हे प्राचीन भारतातील एक शहर, गौतम बुद्धांच्या हयातीत भारतातील सहा सर्वात मोठ्या शहरांपैकी [महाजनपद] एक होते.

मूळ श्रावस्ती:

परंपरा सांगते की तेथे एक कारवां सराई होती, आणि तेथे भेटलेल्या लोकांनी एकमेकांना विचारले की त्यांच्याकडे काय आहे ("कीं भंडं अत्थी?"), नंतर उत्तर दिले "सब्बं अत्थी"(म्हणजे "आपल्याकडे सर्व काही आहे") आणि उत्तरावर आधारित शहराचे नाव होते.

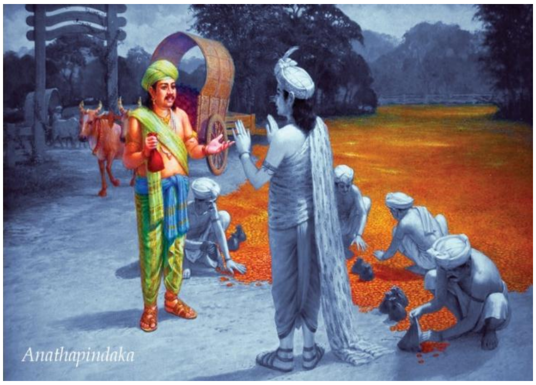

बुद्धाच्या काळात श्रावस्ती:

सावत्थी हे कोसल राज्याचे राजधानीचे शहर होते आणि राजा पसेनदी बुद्धाचा शिष्य होता. थेर बुद्धघोष म्हणतात की, बुद्धाच्या काळात, सावत्थी मध्ये ५७,००० कुटुंबे होती आणि ते काशी कोसल देशातील प्रमुख शहर होते, जे तीनशे कोस होते आणि ८०,००० गावे होती. बुद्धांनी आपल्या जीवनाचा मोठा भाग सावत्थी मध्ये घालविला आहे. राजगृहात भेटलेल्या अनाथपिंडिकाच्या निमंत्रणावरून त्यांनी सावत्थीला पहिली भेट दिली. अनाथपिंडक या व्यापाऱ्याने राजकुमार जेताचे उद्यान सोन्याची नाणी जमिनीवर आच्छादून, विकत घेउन, एक भव्य विहार बांधुन. बुद्धांना "जेतवन विहार" दान केले.

श्रावस्तीमधील जेतवन आणि पुब्बराम हे मुख्य विहार होते. सावत्थीमध्ये जेतवनाच्या समोर पसेनदीने बांधलेला राजकराम नावाचे विहार ही होते. शहरापासून फार दूर अंधवन नावाचे एक गडद जंगल होते, जिथे काही भिक्खु आणि भिक्खुनी राहायला गेले होते. सावत्थी येथील बुद्धाचे मुख्य संरक्षक अनाथपिंडिक, विशाखा मिगारामता आणि राजा पसेनदी हे होते. आपल्याकडे ५०० हून अधिक सुत्ते आहेत ज्याची सुरुवात

"एवं में सुतं- एकं समयं भगवा सावत्थियं विहरति जेतवने अनाथपिण्डिकस्स आरामे।"

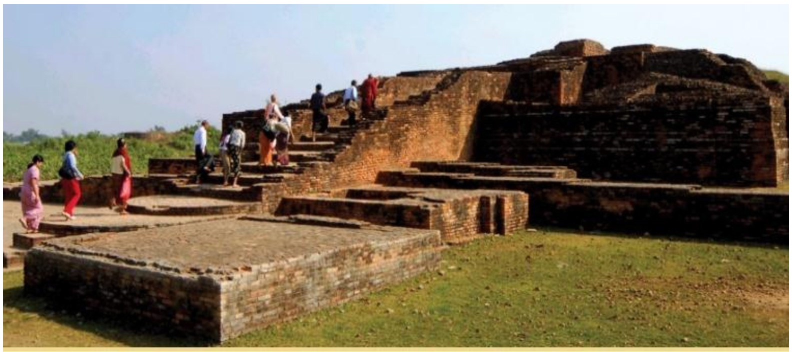

वुडवर्ड सांगतात की, चार निकयांपैकी ८७१ सुत्तांचा उपदेश सावत्थीमध्ये झाला असे म्हटले जाते; त्यापैकी ८४४ जेतवनात, २३ पुब्बरामामध्ये आणि ४ सावत्थी उपनगरात आहेत. ही सुत्ते दिघनिकायातील ६, मजझिमनिकायातील ७५, संयुक्तनिकायातील ७३६ आणि अंगुत्तर निकायातील ५४ मिळून बनलेली आहेत. भाष्ये सांगतात की बुद्धाने सावत्थीमध्ये पंचवीस वर्षावास व्यतीत केले, त्यामुळे फक्त वीस वर्षे ते इतरत्र राहिले. २५ पावसाळ्यात बुद्धाचे वास्तव्य श्रावस्ती होते, त्याने जेतवन नावाच्या विहारात १९ आणि पुब्बराम नावाच्या विहारात ६ व्यतीत केले.

अशा प्रकारे, श्रावस्ती हे ते ठिकाण आहे जिथे बुद्ध सर्वात जास्त काळ वास्तव्य करत होते आणि हे ते ठिकाण आहे जिथे त्यांनी सर्वात जास्त प्रवचन आणि सूचना दिल्या.

सावत्थी मध्येच दुहेरी चमत्कार (पाली:यमक पाटीहारिय) घडले, ज्यामध्ये बुद्धाने अलौकिक चमत्कार करण्यास असमर्थ असल्याचे घोषित केलेल्या इतर धर्मांच्या काही विश्वास्यांना शांत करण्याच्या हेतूने बुद्धाने त्यांच्या अलौकिक शक्तींचे प्रदर्शन केले. येथे बुद्धाने एक हजार पाकळ्या असलेल्या कमळावर उभे राहण्याचा चमत्कार केला, आकाशात जाउन त्याच्या अर्ध्या शरीरातून अग्नी आणि अर्ध्या शरीरातून पाणी बाहेर पाडले.

अंगुलीमाल थेर:

तो भयंकर डाकू ज्याने गळ्यात मारलेल्या बोटांचा हार घातला होता, तो आपल्या आईला मारणार होता, त्याच क्षणी बुद्ध त्याला भेटले आणि अंगुलीमाल बदलला आणि सावत्थी येथे अर्हत बनला.

"गच्छं वदेसि समण ठितोम्हि,

ममञ्च ब्रूसि ठितमट्ठितोति ।

पुच्छामि तं समण एतमत्थं,

कथं ठितो त्वं अहमट्ठितोम्ही "ति ॥

"ठितो अहं अङ्गलिमाल सब्बदा,

सब्बेसु भूतेसु निधाय दण्डं।

येथे सावत्थीच्या प्रवेश द्वारावर, थेर सारिपुत्तने भद्दा कुंडल-केशाच्या आव्हानाला प्रतिसाद दिला आणि तिच्या सर्व प्रश्नांची उत्तरे दिली. पण ती विचारलेल्या एका प्रश्नाचे उत्तर देऊ शकली नाही आणि तिने पराभव स्वीकारला. तेव्हा सारिपुत्तथेराने तिला बुद्धाकडे पाठवले आणि ती अरहंत बनली, ती संघामध्ये सामील झाली. सावत्थीच्या विसाखा मिगरमाता, दानातील अग्र उपासिका हिला बुद्धाकडून आठ वरदान मागण्याचे धैर्य होते. तिने आयुष्यभरासाठी बुद्धकडून देणगी मागितली कि...

- भिक्खूंना पावसाळ्यासाठी चिवर.
- बाहेर जाणाऱ्या भिक्खूंसाठी अन्न [सावत्थीपासून].
- जे आजारी भिक्खूंची काळजी घेत आहेत त्यांच्यासाठी अन्न.
- यागुचा निरंतर पुरवठा।
- • येणा-या भिक्खूंसाठी अन्न [सावत्थीमध्ये].
- आजारी भिक्खूंसाठी अन्न.
- आजारी लोकांसाठी औषध.
- भिक्खुनि यांना आंघोळीचे वस्त्र.

तिने बुद्धांकडून हे वरदान मागण्याचे कारण सांगितल्यावर बुद्धाने तिला विचारले की तथागतांकडून हे वरदान मागून तुला त्यात काय फायदा आहे? तिने तिचे फायदे सांगितले.

तस्सा मे तदनुस्सरन्तिया पामुज्जं जायिस्सति, पमुदिताय पीति जायिस्सति, पीतिमनाय कायो पस्सम्भिस्सति, परसद्धकाया सुखं वेदियिस्सामि, सुखिनिया चित्तं समाधियिरसति। सा मे भविस्सति इन्द्रियभावना बलभावना बोज्झङ्गभावना । इमाहं, भन्ते, आनिसंसं सम्परसमाना तथागतं अट्ठ वरानि याचामी ति। "साधु साधु, विसाखे; साधु खो त्वं, विसाखे, इमं आनिसंसं सम्परसमाना तथागतं अट्ठ वरानि याचसि । अनुजानामि ते, विसाखे, अट्ठ वरानी "ति। अथ खो भगवा विसाखं मिगारमातरं इमाहि गाथाहि अनुमोदि-"या अन्नपानं ददतिप्पमोदिता। सीलूपपन्ना सुगतरस साविका।

ददाति दानं अभिभुय्य मच्छरं। सोवग्गिकं सोकनुदं सुखावहं ॥

चीनी यात्रेकरू ह्युएन त्संग:

जुने शहर भग्नावस्थेत सापडले, परंतु विविध इमारतींच्या स्थळांची नोंद केली गेली. ते अशोकाच्या दोन स्तंभांबद्दल बोलतात, एका वर चाक आणि दुसरा वर बैल होता. अशोकाने बांधलेल्या महास्तुपाच्या आत बुद्धाचे धातु अवशेष असल्याचा उल्लेख आहे. परंतु अद्याप असे काहीही सापडलेले नाही. अशोकाचा स्तूप आणि स्तंभ अस्तित्वात असण्याची शक्यता आहे, कारण त्यांनी सावत्थीला भेट दिल्याचा उल्लेख आहे आणि जिथे जिथे त्यांनी तीर्थयात्रा केली होती तिथे त्यांनी स्तूप आणि स्तंभ बांधले होते.

१३.८ सारांश

बौद्ध धर्माच्या पवित्र स्थळांना भेट देणे ही बौद्ध धर्मातील एक नियमित प्रथा आहे. जागेंचे महत्त्व समजून घेण्यासाठी आणि बुद्धांना वंदन करण्यासाठी ही यात्रा करण्यात येते, जसे की लुंबिनी हे सिद्धार्थाचे जन्मस्थान, कपिलवस्तु हे शाक्यांच्या राजधानीचे शहर जेथे राजकुमार सिद्धार्थने आयुष्याची २९ वर्षे व्यतीत केली, बोधगया हे एक महत्त्वाचे ठिकाण आहे जेथे बुद्धांनी ज्ञान प्राप्त केले, सारनाथ जेथे बुद्धांनी पहिला उपदेश केला होता, श्रावस्ती कोसल राज्याची राजधानी शहर आणि त्याचा राजा बुद्धांचा शिष्य होता आणि कुशीनगर (कुशीनारा) हे बौद्धांसाठी महत्त्वाचे ठिकाण होते जिथे बुद्धांनी महापरिनिर्वाण (महापरिनिब्बान) प्राप्त केले.

त्यामुळे भारताच्या कानाकोपऱ्यातून आणि परदेशातील बौद्ध आणि बौद्धेत्तर लोकही या पवित्र स्थळांना नियमित भेट देत असतात. बौद्ध धर्माचा पवित्र स्थळे किंवा मंदिरांना भेट देण्यामागे कुठलाही हेतू नसतो कारण बौद्ध धर्म ही एक जीवनपद्धती आहे, जे कृत्रिम देव आणि त्याच्या उपासनेवर विश्वास ठेवत नाही. बौद्ध लोक बुद्धांना वंदन करण्यासाठी आणि इतर बौद्धांसोबत ध्यान करण्यासाठी पवित्र स्थाने, तीर्थस्थान आणि मंदिरांना भेट देतात.

१३.९ प्रश्न

१) बौद्ध धर्मात लुंबिनीचे महत्त्व काय आहे?

२) 'कपिलवस्तु' वर तपशीलवार टिप लिहा.

३) सारनाथ हे आजही बौद्ध तीर्थक्षेत्र का आहे?

४) श्रावस्तीच्या ऐतिहासिक महत्त्वाची चर्चा करा.

५) बौद्धांसाठी बोधगया हे महत्त्वाचे पवित्र स्थान का म्हणून ओळखले जाते?

१३.१० संदर्भ

- Cunningham Alexander- Archaeological survey of India: The four Reports made during the year 1862-63-64-65
- Chan Khoon San -Buddhist Pilgrimage
- Adarsh Batra-Indian Tourist Sites – In the Footsteps of the Buddha
- Frederick M Asher-Sarnath: A Critical History of the Place Where Buddhism Began
- K.M. Srivastava - Buddha's Relics from Kapilavastu
- Buddhist Tourism Circuit in India
- David Geary-The Rebirth of Bodh Gaya: Buddhism and the Making of a World Heritage Site

*****

१४

भारतातील बौद्ध विद्यापीठे

घटक रचना

१४.० उद्दिष्टे

१४.१ प्रस्तावना

१४.२ प्राचीन बौद्ध विद्यापीठे

१४.३ सारांश

१४.४ प्रश्न

१४.५ संदर्भ

१४.० उद्दिष्टे

हा अभ्यास खालील उद्दिष्टांसह केला जातो:

- विद्यापीठांच्या मदतीने प्राचीन शिक्षण पद्धतीचा अभ्यास करणे.
- पुरातत्व उत्खनन आणि साहित्यिक स्त्रोतांची भूमिका समजून घेणे.
- ज्ञान आणि संस्कृतीच्या प्रसारामध्ये बौद्ध विद्यापीठांच्या भूमिकेचे विश्लेषण करणे.

१४.१ प्रस्तावना

प्राचीन भारतात अनेक मोठी शिक्षण केंद्रे अस्तित्वात होती ज्यात केवळ धार्मिक ज्ञानच नाही तर गणित, वैद्यक, कला आणि वास्तुशास्त्र, रसायनशास्त्र इत्यादी क्षेत्रातील उद्योगाभिमुख ज्ञान देखील दिले जात होते. आधुनिक अर्थाने फ़क्त औपचारिक शिक्षण देणारी ही शिक्षण केंद्रे विद्यापीठे नव्हती, तर ज्ञानाची आवड जोपासणे आणि वाढविणे ही कार्य करणारी केंद्रे होती. धार्मिक अभ्यासकांसाठी आणि अनुयायांसाठीही ही केंद्रे ज्ञानाची देवाणघेवाण आणि वादविवादांमध्ये भाग घेऊन कौशल्ये सुधारण्याचे केंद्र म्हणून काम होती. तक्कशिला, नालंदा, विक्रमशिला, वल्लभी, ओदंतपुरी ही प्राचीन भारतातील काही प्रसिद्ध शिक्षण केंद्रे होती.

१४.२ प्राचीन बौद्ध विद्यापीठे

हे सर्वज्ञात आहे की भारतात बौद्ध धर्माच्या उदयाबरोबरच भारताच्या संस्कृतीचा आणि सभ्यतेचा सुवर्णकाळ सुरू झाला. बौद्ध धर्माच्या प्रभावाखाली भारतीय सभ्यतेच्या सर्व पैलूंमध्ये प्रगती झाली. भारतात बौद्ध धर्माच्या उदयाबरोबरच अनेक शिक्षण केंद्रे निर्माण झाली जी पूर्वी अस्तित्वात नव्हती. बौद्ध भिक्खू जंगलात ध्यानाचे जीवन किंवा शिकवण्याचे, उपदेशाचे, धर्मप्रसाराचे जीवन निवडू शकत, शिकण्याच्या आणि

शिकवण्याच्या भिक्खुंच्या कार्यामुळे, शिक्षणाची केंद्रे निर्माण झाली. धार्मिक शिक्षणाच्या या जागा हळूहळू विकसित झाल्या आणि त्यातील काही पूर्ण विद्यापीठे बनली. याचा परिणाम म्हणून बौद्ध भारतात पाच प्रमुख विद्यापीठे आली ज्यांनी व्यापक प्रसिद्धी मिळवली. हे पाच होते १. नालंदा, २. विक्रमशिला, ३. ओदंतपुरी, ४. जगदलाला आणि ५. सोमपुरा. परंतु विद्यापीठांच्या अभ्यासाची सुरुवात तक्षशिला या नावाने होते जी बुद्धाच्या काळातही प्रसिद्ध होती.

तक्कशिला / तक्षशिला:

An aerial, reconstructed view of Taxila (Takshashila) University
Image source:- https://www.reddit.com/r/papertowns/comments/kg33ww/reconstruction_of_taxila_university_near_what_is/

काही दस्ताऐवजानुसार, प्राचीन तक्कशिला/तक्षशिला विद्यापीठ हे जगातील सर्वात प्राचीन विद्यापीठांपैकी एक मानले जाते. हे भारतातील सर्वात महत्वाचे आणि प्राचीन शैक्षणिक केंद्र होते, जे रावळपिंडी (आता पाकिस्तानमध्ये), म्हणजेच प्राचीन गांधार प्रदेश, जो बुद्धाच्या वेळी त्याच्या शिखरावर होता, मध्ये स्थित होते. तक्षशिला हे उच्च, महाविद्यालये किंवा विद्यापीठांचे शिक्षणाचे ठिकाण म्हणून प्राथमिक शिक्षण देणाऱ्या शाळांपेक्षा वेगळे मानले जात असे. विज्ञान, विशेषत: वैद्यक आणि कलांसाठी ते विशेष प्रसिद्ध असले तरीही तिथे धार्मिक आणि धर्मनिरपेक्ष असे दोन्ही विषय शिकवले जात होते, या शिवाय धनुर्विद्या किंवा ज्योतिषशास्त्र यासारखे विषयही शिकवले जात होते, असे उल्लेख आढ़ळतात. सुरुवातीच्या बौद्ध साहित्यातील अनेक जातक कथांमध्ये विद्यापीठात जाणाऱ्या विद्यार्थ्यांचा उल्लेख आहे आणि या केंद्राचा उल्लेख उत्तम शिक्षणाचे केंद्र म्हणून केला आहे. पाली साहित्यात विद्यापीठातील विद्यार्थ्यांचे जे संदर्भ आढळतात, त्यापैकी तक्षशिलामध्ये शिकलेल्या बुद्धाच्या जवळच्या अनुयायांचा आणि समकालीनांचा उल्लेख करता येतो, जसा कोसलाचा राजा पसेनदी, बुद्धांचा अनुयायी अंगुलीमाल आणि राजगृह येथील बुद्धाचे वैयक्तिक वैद्य जीवक. विद्यापीठाने नंतर आपली भव्यता गमावली असावी कारण फा सिएन (इसवी सन ५ वे शतक) आणि हुआन त्सांग (इसवी सन ७ वे शतक) या दोघांनीही त्यांच्या नोंदींमध्ये वर्णन केले आहे की त्यांनी भेट दिली तेव्हा या केंद्राचे वैभव संपले होते.

नालंदा:

नालंदा हे प्राचीन भारतातील विद्यापीठांपैकी सर्वात प्रसिद्ध विद्यापीठ आहे. भारतीय पुरातत्व खात्याने शोधलेल्या आणि जतन केलेले हे स्थळ असून प्राचीन मगध देशातील म्हणजेच आजच्या बिहार राज्यामध्ये स्थित आहे. मगध हे बौद्ध धर्माचे प्रमुख केंद्र म्हणून

प्रसिद्ध तर होतेच शिवाय त्यात मोठ्या प्रमाणात भिक्खुंचे निवासस्थान म्हणजे 'विहार' असल्यामुले त्या प्रदेशाला 'बिहार' असे म्हणतात.

बुद्धाच्या काळात नालंदा हे छोटेसे गाव होते. त्यांनी त्यांच्या प्रचार प्रवासादरम्यान तिथे भेटही दिली होती. नालंदामध्ये असताना, बुद्ध आपल्या शिष्यांसह अंबवनात मुक्कामास असायचे असा उल्लेख आहे. नालंदा हे बुद्धाचा मुख्य शिष्य भिक्खु सारिपुत्तचे मूळ गावही होते आणि त्यांनी तेथेच परिनिर्वाण प्राप्त केले. ज्या ठिकाणी त्यांचा अंत्यसंस्कार करण्यात आला त्या ठिकाणी राजा अशोकाने स्तूप उभारला होता. राजा हर्षा-सिलादित्य यांच्या कारकिर्दीत तेथे अभ्यासासाठी आलेले हुशार चिनी विद्वान ह्यून त्सांग यांच्याकडून आपल्याला नालंदा विद्यापीठाची सर्वसमावेशक माहिती मिळते. तिबेटी इतिहासकार लामा तरानाथ यांनीही आपल्या कामात नालंदाची माहिती दिली आहे.

Aerial View of Ancient Nalanda University, Photo by: Yves Guichard
https://artsandculture.google.com/asset/aerial-view-of-ancient-nalanda-university/QwFW_XKhGSSIrA

राजा कुमार गुप्ता (इसवी सन ४१५-४५५) याने नालंदा येथे पहिले विहार बांधल्याचे दिसते. बौद्ध भिक्खूंना प्रशिक्षण देणारे ही सेमिनरी म्हणजे धार्मिक अभ्यासाची सुरुवात आणि विकास करणारे केंद्र होते. त्याची जागा शहरापासून फार दूर किंवा जवळही नव्हती. त्यामुळे भिक्खुं च्या बौद्ध अभ्यासासाठी हे एक आदर्श केंद्र म्हणून निवडले गेले. नालंदा विद्यापीठ हा या सेमिनरीचा विकास आणि विस्तार होता. राजा बुद्ध गुप्त (इसवी सन ४५५ - ४६७) जतागथगुप्त (इसवी सन ४६७-५००) बलादित्य (इसवी सन ५००-५२५) आणि विज्र (इसवी सन ५२५) यांनी इमारतींमध्ये भर घातली आणि विस्तार केला. राजा बालादित्यने ३०० फूट उंचीवर एक चेतियघर बनविले. त्याचा मुलगा विज्र याने पाचवे विहार बांधले. राजा हर्ष सिलादित्यने सहावे विहार बांधले आणि विद्यापीठाच्या इमारतींना नऊ फुट उंच भिंतीचे कुंपण घालून सुरक्षित केले. ७ व्या शतकात जेव्हा चीनी विद्वान ह्यून त्सांगने विद्यापीठात प्रवेश केला तेव्हा तेथे १०,००० निवासी विद्यार्थी होते. ते भारताच्या सर्व भागांतून आणि परदेशातून भारतातील आघाडीचे विद्यापीठात आले होते आणि तेव्हा भारतातील प्रमुख बौद्ध विद्वानांसाठी नालंदा विद्यापीठाचे कुलपतीपद राखीव होते. हियुन-त्सांग यांनी नालंदा विद्यापीठात प्रवेश घेतला तेव्हा सिलभद्रमहाथेर विद्यापीठाचे कुलपती होते, आणि त्या वेळी नालंदा येथे १०,००० विद्यार्थी, १५१० शिक्षक आणि सुमारे १५०० कामगार होते. तिबेट, चीन, जपान, कोरिया, सुमात्रा, जावा आणि श्रीलंका या परदेशी भूमीतील विद्यार्थी तेथे होते. नालंदा येथे तोंडी परीक्षेद्वारे प्रवेश देण्यात येत असे. प्रवेशद्वारावरील एका प्राध्यापक हे काम करीत असे, ज्यांना द्वारा पंडिता म्हणत. संस्कृतमध्ये प्राविण्य आवश्यक होते, कारण ते शिक्षणाचे माध्यम होते. बौद्ध धर्माच्या उच्च शिक्षणासाठी भारतात जाणाऱ्या सर्व चिनी भिक्षूंना जावा येथे जाऊन संस्कृत शिकावी लागे.

ह्युन त्सांग सांगतात की परदेशी विद्यार्थ्यांपैकी फक्त २०% कठोर परीक्षा उत्तीर्ण होऊ शकत तर भारतीय विद्यार्थ्यांपैकी फक्त ३०% उत्तीर्ण होऊन प्रवेश मिळवू शकत, म्हणून आवश्यक मानक पात्रता उच्च होति . बौद्ध शिकवनीनुसार जात, पंथ आणि राष्ट्रीयत्व असे कोणतेही अडथळे नव्हते. विद्यापीठात बाहेरचे म्हणजे घरी- राहून फ़क्त अभ्यास करायला विद्यापीठात जाणारे (आजच्या सारखे) विद्यार्थी नव्हते. राजाने दिलेल्या सात गावांच्या महसुलातून नालंदाची देखभाल केली जात असे.

बौद्धांसाठी महायानाचा अभ्यास अनिवार्य होता. इतर १८ बौद्ध पंथांच्या सिद्धांतांचाही अभ्यास करता येई. विज्ञान, वैद्यक, ज्योतिष, ललित कला, साहित्य इत्यादी धर्मनिरपेक्ष विषयांचाही अभ्यास करता येत असे. तिथे हिंदू तत्त्वज्ञानाच्या सहा पद्धतीही शिकवल्या जात होत्या. बौद्ध धर्मातील हीनयान प्रकारांचा अभ्यास करता येई, ज्यामध्ये थेरवाद, वाणिज्य, प्रशासन आणि खगोलशास्त्र देखील शिकवले जात होते. विद्यापीठाची वेधशाळा अतिशय उंच इमारतीत वसलेली होती. व्याख्याने, वादविवाद आणि चर्चाहे शैक्षणिक अभ्यासक्रमाचा भाग होता. ह्युन त्सांग सांगतात की तिथे दररोज १०० व्याख्याने दिली जात आणि तेथील शिस्त अनुकरणीय होती.

नालंदा विद्यापीठाने ३० एकर क्षेत्र व्यापले होते. रत्न-सागर, रत्न-निदी आणि रत्न-रंजन अशी तीन मोठी ग्रंथालये होती. यातील एक नऊ मजली उंच होती. नालंदामध्ये भारतातील सर्वात तेजस्वी बौद्ध दिग्गजांच्या उपस्थितीने कृपा केली होती. भिक्खु नागार्जुन, आर्यदेव, धर्मपाल, शीलभद्र, संतरक्षित, कमलसीला, भाववेका, दिग्नागा, धर्मकीर्ती इ. आणि त्यांनी मागे ठेवलेली कामे बहुतेक १४ तिबेटी आणि चीनी भाषांतरे उपलब्ध आहेत. बक्तियार खिलजीच्या नेतृत्वाखालील मुस्लिम आक्रमकांनी नालंदाला आग लावली आणि भिक्खुंचा शिरच्छेद केला तेव्हा मुख्य नाश झाला. (इसवी सन १०३७), त्याआधी नालंदा हजार वर्षांपर्यंत भरभराटीला आलेली, ज्ञान आणि विद्येचा दीपस्तंभ, जगातील एकमेव विद्यापीठ होते. मगधचा आक्रमक बक्तियार खिलजी याने नालंदाला आग लावली जेव्हा भिक्खुंचे जेवण होणार होते, ते मोठ्या घाईत सोडलेले अन्न हे पुरातत्व अवशेषांमध्ये दिसून आले आहे. धान्यसाठ्यातील जळलेले तांदूळ देखील ही खेदाची कहाणी सांगतात. नालंदाचे अवशेष आणि उत्खनन भारत सरकारने संग्रहालयात जतन केले आहेत.

विक्रमशिला:

विक्रमशिला मगधच्या उत्तरेकडील भागात गंगेच्या तीरावर वसलेली होती असे म्हणतात. या शैक्षणिक केंद्राची स्थापना ८ व्या शतकात पाल घराण्याचा राजा धर्मपाल याने केली होती. कनिंगहॅमने भागलपूर जिल्ह्याच्या बारागावजवळ हे ठिकाण ओळखले होते, परंतु उत्खनन केले गेले नाही. या केंद्रात धर्मपालाने महाबोधी प्रतिमा असलेले मंदिरही बांधले असल्याची माहिती साहित्यिक सूत्रांनी दिली. विद्यापीठाला चांगला राजेशाही पाठिंबा मिळाला आणि १३ व्या शतकापर्यंत त्याची भरभराट झाली. तिबेटशी या केंद्राचा सतत संवाद होत असे. भिक्खु ज्ञानपाद, वैरोचन, रत्नाकरशांती, ज्ञानश्रीमित्र, दीपांकरश्रीज्ञान म्हणजे भिक्खु अतिशा यांसारखे प्रसिद्ध बौद्ध विद्वान, लेखक ग्रंथकार आणि अनुवादक हे विक्रमशिलाच्या परंपरेशी संबंधित असल्याचे म्हटले जाते.

विद्यापीठाची जागा सापडली नसली तरी, २५.४.८० च्या भारतीय वृत्तपत्र 'सर्चलाइट'ने विक्रमशिला उत्खनन प्रकल्पाच्या अवशेषांच्या शोधाचे प्रभारी अधिक्षक पुरातत्वशास्त्रज्ञ डॉ. बी.एस. वर्मा यांनी विक्रमशिलाच्या अवशेषांच्या शोधाची माहिती दिली होती. या विक्रमशिला बागलपूर जिल्ह्यातील कहलागाव येथील 'अंतीचक' गावात वसलेली होती, असे म्हणतात.

विक्रमशिला ही नालंदाची भगिनी संस्था असल्याचे म्हटले जाते आणि राजा धर्मपालाच्या आश्रयाखाली कामपाल नावाच्या एका भिक्खुने तिची स्थापना केली होती(इसवीसन ७७०-८१०). राजाने त्याच्या देखभालीसाठी जमीन मंजूर केली, नंतर राजा यासपालाने देखील उदारपणे जमीन देणगी देऊन केंद्राचे संरक्षण केले. पाल राजांच्या अधिपत्याखाली विक्रमशिलाने नालंदा विद्यापीठाची बरोबरी करून त्याला मागे टाकण्याचीही चांगली कामगिरी केली होती असे म्हटले जाते. विद्यापीठाच्या मध्यभागी मुख्य व्याख्यान-गृह होते. त्याला 'विद्यागृह' असे म्हणत, या इमारतीला सहा प्रवेशद्वार होते आणि प्रत्येक प्रवेशद्वाराजवळ निवासी भिक्खुंसाठी एक विहार होते, प्रत्येक विहारात सुमारे १५० शिक्षकांची राहण्याची व्यवस्था होती. नालंदाप्रमाणेच विक्रमशिलाही उंच सुरक्षा भिंतीने वेढलेली होती. तेथे सहा 'द्वारा पंडित' अर्थात प्राध्यापक होते जे प्रवेश घेऊ इच्छिणाऱ्या उमेदवारांची तपासणी करीत. येथेही उच्च दर्जा राखला गेला होता, १०८ प्राध्यापक अध्यापन आणि प्रशासकीय कर्तव्यात गुंतले होते, अभ्यासाचा अभ्यासक्रम नालंदासारखाच होता, परंतु येथे बौद्ध धर्माच्या तांत्रिक स्वरूपाला प्राधान्य देण्यात येत होते.

दीपंकरा श्रीज्ञान ज्यांना अतिशा (इसवीसन ९६०-१०५५) या नावानेही ओळखले जाते ते विक्रमशिलाच्या विद्वानांमध्ये अधिक प्रसिद्ध होते. तिबेटमध्ये बौद्ध धर्माचा प्रचारक म्हणून त्यांची कीर्ती दूरवर पसरली. तिबेटी लोक त्याचे नाव सर्वोच्च पूज्य मानतात. जेव्हा ते विक्रमशिला येथे होते तेव्हा त्यांना तिबेटमध्ये बौद्ध धर्म शिकवण्यासाठी आणि प्रचार करण्यासाठी आमंत्रित करण्यात आले होते. त्यांनी विक्रमशिला येथील काम पूर्ण होईपर्यंत ते काही काळ पुढे ढकलले आणि नंतर कार्य हाती घेतले. विक्रमशिलाने त्याच्या हाताखाली समृद्धी आणि कीर्तीचे नवे उच्चांक प्राप्त केले. श्रीज्ञानाचा काळ हा विक्रमशिलाचा सुवर्णकाळ होता.

Vikramshila University Ruins - Bihar
Image source: https://en.wikipedia.org/wiki/Vikramashila

इसवी सन १०३८ मध्ये श्रीज्ञानाने तिबेटमध्ये बौद्ध अभ्यास आयोजित करण्यासाठी विक्रमशिला सोडली. विक्रमशिलाचे व्यवस्थापन प्राध्यापकांच्या कर्मचाऱ्यांनी केले त्यात शिक्षण मंडळ, प्रशासन मंडळ, शिस्त मंडळ आणि प्रवेश परीक्षांचे प्रभारी मंडळ स्थापन केले. सुमारे इसवी सन ८०० मध्ये उद्घाटन केले गेले हे विद्यापीठ मुस्लिम आक्रमकांनी उद्ध्वस्त करेपर्यंत आणि बख्त्यार खिलजीच्या हल्ल्यांनंतर विनाश सहन करेपर्यंत त्याच जमिनीवर उभे होते.

ओदंतपुरी:

ओदंतपुरी हे भारतातील दुसरे सर्वात जुने विद्यापीठ मानले जाते. हे नालंदापासून ६ मैल अंतरावर मगधमध्ये वसलेले होते. विक्रमशिला येथील आचार्य श्रीगंगा येथे विद्यार्थी होते. नंतर ते ओदंतपुरीत रुजू झाले. राजा गोपाळ (इसवी सन ६६०-७०५) हे संरक्षक होते ज्यांनी हे विद्यापीठ सुरु करण्यास मदत केली. तिबेटच्या नोंदीनुसार ओदंतपुरी येथे सुमारे १२,००० विद्यार्थी होते. या शिक्षणाच्या केंद्राबद्दलचे आपले ज्ञान अस्पष्ट आहे आणि अधिक तपशील देण्याच्या स्थितीत नाही. हे देखील मुस्लिम आक्रमकांच्या हातून नष्ट झाले. असे म्हटले जाते की आक्रमक किल्ल्यांसारख्या उंच भिंती असलेल्या विद्यापीठांना चुकीचे समजले. त्यांना असे वाटले की बौद्ध भिक्खु हे "मुंडण केलेले ब्राह्मण" आहेत जे मूर्तिपूजक आहेत.

Somapura Mahavihara - Bangladesh
Image source: https://en.wikipedia.org/wiki/Somapura_Mahavihara

सोमपुरा:

सोमपुरा बांगलादेशात वसले होते. राजा देवपाल (इसवी सन ८१०-८५०) याने सोमपुरा येथे धर्मपाल-विहार उभारल्याचे सांगितले जाते. या इमारतींचे अवशेष सुमारे १ चौरस मैल क्षेत्र व्यापतात. एक मोठा दरवाजा होता आणि इमारतींना उंच भिंतींनी वेढले होते. मंदिरे आणि प्रतिमा गृहांव्यतिरिक्त भिक्खुंसाठी सुमारे १७७ कक्ष होते. अवशेषांमध्ये एक सामान्य जेवणाची जागा आणि एक स्वयंपाकघर आहे, तीन-इतर इमारतींचे अवशेष पहायला मिळतात. हे विद्यापीठ मुस्लिम आक्रमणानंतर सोडले जाण्यापूर्वी सुमारे ७५० वर्षे भरभराटित होते.

Jagaddala University
Photo source: https://matinews.com/travel_destinations/ Jagaddal-Bihar-11th-Century-Moh /

जगद्दला:

राजा रामपाल (इसवी सन १०७७-११२९) हे या विद्यापीठाचे संस्थापक असल्याचे म्हटले जाते. जगद्दला विद्यापीठ हे पाल राजांनी केलेले सर्वात मोठे बांधकाम होते. तांत्रिक बौद्ध धर्माच्या अभ्यास आणि प्रसारासाठी हे केंद्र होते. ह्या विद्यापीठाने नालंदाच्या पद्धती, प्रथा आणि परंपरांचे पालन केले. तिबेटी ग्रंथांनुसार जगद्दला येथे अनेक पुस्तके तिबेटी भाषेत अनुवादित झाली. बौद्ध आचार्य शाक्य श्रीभद्र यांनी, नालंदा, विक्रमशिला आणि ओदंतपुरी मुस्लिमांच्या आक्रमणानंतर उध्वस्त झाल्याचे पाहून, त्यांच्या अभ्यासासाठी जगद्दलात प्रवेश केला. असे म्हणतात की त्यांचे शिष्य श्री दानसील याने दहा पुस्तकांचा तिबेटी भाषेत अनुवाद केला. शाक्य श्री भद्र हे तिबेटमध्ये तांत्रिक बौद्ध धर्माच्या प्रचारासाठी जबाबदार होते. जगद्दला येथे त्यांचे सात वर्षे वास्तव्य होते. इसवी सन १०२७ मध्ये मुस्लीम आक्रमणकर्त्यांनी जगद्दलला तोडले आणि नष्ट केले.

वल्लभी:

आधुनिक काठियावाड-गुजरात जवळ हे आणखी एक महत्त्वाचे शैक्षणिक केंद्र होते. पश्चिम भारतावर राज्य करणाऱ्या मैत्रक राजांनी त्यांची राजधानी वल्लभी येथे विहार बांधले. नालंदा हे महायान बौद्ध धर्माचे केंद्र होते, तर वल्लभीने थेरवाद बौद्ध धर्माचे केंद्र म्हणून प्रसिद्धी मिळवली. मैत्रक राजांनी आपल्या विद्यापीठाची देखभाल करण्यासाठी प्रचंड खर्च केला आणि या संस्थेत बौद्ध अभ्यासासाठी सर्व प्रोत्साहन आणि मदत केली. सहाव्या शतकात या केंद्राला मैत्रक घराण्याच्या राजकन्या दुद्डा हिचे महत्त्वाचे शाही समर्थन मिळाले.

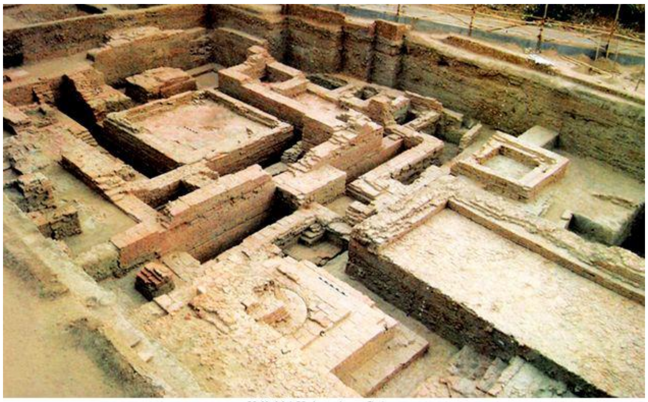

Vallabhi University - Gujrat
Photo source: https://www.agastyagurukulam.org/valabhi-international-indian-university-of-the-6th-century/

७ व्या शतकात वल्लभी नालंदाइतकेच समृद्ध आणि प्रसिद्ध होते. ह्युन त्सांगने वल्लभीला भेट दिली आणि त्याच्या "ता-तांग-सी-यु-की" मध्ये खालीलप्रमाणे नोंदवले:-"वल्लभीची लोकसंख्या खूप मोठी आहे. देश समृद्ध आणि संपन्न आहे. तिथे शंभरहून अधिक करोडपती कुटुंबे आहेत. आयात केलेल्या चैनीच्या वस्तू या शहरात पाहायला मिळतात. सुमारे ६,००० बौद्ध भिक्खू असलेले सुमारे १०० विहारे आहेत, यातील बहुतांश विहारे संमितीय बौद्धपंथासाठी आहेत. देशाच्या या भागात अनेक हिंदू मंदिरे आणि मोठ्या प्रमाणात हिंदू लोकसंख्या देखील आहे. बुद्धांनी त्यांच्या सेवाकाळात या भूमीला भेट दिली होती. बुद्धाच्या भेटीमुळे पवित्र झालेल्या स्थळांना चिन्हांकित करण्यासाठी राजा अशोकाने येथे स्तूप उभारले आहेत. "वल्लभी येथे सुमारे १०० देवस्थान आणि सुमारे ६,००० निवासी भिक्खु शिकत आहेत. अभिधर्म ही बुद्धाची शिकवण होती असे ते मानत नाहीत. त्यांचा अंतर्भाव सिद्धांतावर विश्वास होता आणि ते पुग्गलवाद या परंपरेचे प्रतिपादक होते जे सूत्र-शिक्षणांशी विसंगत असलेल्या अभिधर्म शिकवणुकीकडे दुर्लक्ष करते.

यिजिंग आणि हुआन त्सांग यांच्या नोंदींमधील संदर्भांसोबत कथासरितसागर (इ.स. ११ वे शतक) या कथनात्मक मजकुरात एका ब्राह्मणाचे वर्णन केले आहे ज्याला उच्च शिक्षणासाठी आपल्या मुलाला वल्लभी येथे पाठवायचे होते. विविध देशांतील विद्यार्थी शिक्षण पूर्ण करण्यासाठी व त्यांच्या शंकांचे निरसन करण्यासाठी वल्लभी येथे ३ ते ४ वर्षे राहायचे. बौद्ध परंपरेतील सुप्रसिद्ध विद्वान भिक्खु स्थिरमती आणि भिक्खु गुंणमती हे या विद्यापीठाचे होते असे मानले जाते. ८ व्या किंवा ९ व्या शतकापर्यंत वल्लभीला राजेशाही पाठिंबा मिळाला परंतु नंतर तो विनाशाला बळी पडले. या ठिकाणी भरपूर बौद्ध विहार होते आणि बौद्ध परंपरेशी संबंधित हजारो लोकांनी येथे शिक्षण घेतले होते.

इ-त्सिंग चा रेकॉर्ड:

वल्लभी येथे परदेशी विद्यार्थी सापडल्याची नोंद आय-त्सिंग यांनी केली आहे. ते दूर आणि जवळच्या अनेक देशांतून आले आहेत या तथ्यांवरून आपल्याला माहित आहे की नालंदा-वल्लभी प्रमाणेच आंतरराष्ट्रीय स्तरावर ओळखले गेले होते. मोठी लायब्ररी होती. राजाने स्थापन केलेल्या निधीद्वारे याची देखभाल केली जात असे. राजा गुहासेनाने लावलेला शिलालेख याची पुष्टी करतो. या विद्यापीठात संमितीय सिद्धांतांना प्राधान्य देण्यात आले. अभ्यासाच्या अभ्यासक्रमामध्ये तुलनात्मक धर्माचा समावेश होता. हिंदू तत्त्वज्ञानाच्या सहा प्रणाली आणि बौद्ध धर्माच्या इतर विविध पंथ, राजकारण, कायदा, कृषी, अर्थशास्त्र हे देखील अभ्यासक्रमाचा एक भाग बनले आहे.

वल्लभीच्या पदवीधरांनी राजे, मंत्री, सरदार आणि इतर प्रतिष्ठित लोकांच्या उपस्थितीत त्यांचे कौशल्य प्रदर्शित केल्याचे आय-त्सिंग नोंदवतात. वडीलधारी विद्वान गुणमती आणि स्थिरमती हे नालंदाचे माजी विद्यार्थी होते आणि काही काळ तिथे शिकवत होते. ते वल्लभीचे संस्थापक असल्याचे सांगितले जाते. संस्थापक नालंदातून आलेले असल्याने वल्लभी यांनी आपल्या बहुतांश कार्यात नालंदा पॅटर्नचा अवलंब केला. इसवी सन ४७५ ते १२०० या काळात त्याची भरभराट झाली. मुस्लिम आक्रमकांच्या हातून इतर विद्यापीठांप्रमाणेच त्याचे नशिबात विध्वंस आला.

अशा प्रकारे असे दिसून येईल की जोपर्यंत बौद्ध धर्म भारतामध्ये शक्तीशाली होता तोपर्यंत त्याने शिक्षण आणि संस्कृतीच्या क्षेत्रात चांगली सेवा दिली. अज्ञान हा माणसाचा सर्वात मोठा शत्रू आणि त्याच्या दुःखाचे कारण आहे, तर ज्ञान (प्रज्ञा) ही त्याची सर्वोच्च संपत्ती आहे, अशी शिकवण देणाऱ्या धर्मात असेच असणे क्रमप्राप्त आहे. पन्ना/प्रज्ञा या जगात जे काही चांगले आहे ते जिंकते, आणि शेवटी माणसाला सर्वोच्च आनंद, सांसारिक तसेच संसारातित मिळवून देते.

१४.३ सारांश

बौद्ध इतिहासात शिक्षणाने खूप महत्त्वाची भूमिका बजावली. बुद्धाच्या शिकवणींचा केवळ अभ्यास केला गेला नाही तर प्रत्येक पिढीने स्पष्टता आणली आणि अशा प्रकारे ज्ञानात भर पडली. मौखिक परंपरेच्या सुरुवातीच्या काळात आणि नंतर लिखित स्वरूपात ग्रंथांचा पिढ्यानपिढ्या अभ्यास केला गेला. बुद्धाची शिकवण सुरुवातीला पालीमध्ये नंतर हायब्रिड-संस्कृतमध्ये आणि नंतर चीनी आणि तिबेटी भाषेत अनुवादित केले गेले.

विहारे शिक्षणाची केंद्रे बनली आणि शेवटी उच्च शिक्षणाची केंद्रे बनली आणि नंतर नालंदा आणि विक्रमशिला सारखी विद्यापीठे, जिथे जगाच्या विविध भागातून विद्वान ज्ञान मिळवण्यासाठी आले. या विद्यापीठांचा नाश भारतातील बौद्ध धर्माच्या हानीला आणि अखेरीस भारतीय समाजातील अज्ञानाला अंशतः जबाबदार आहे.

१४.४ प्रश्न

१) बौद्ध धर्मात शिक्षणाची भूमिका काय आहे? नालंदा आणि तक्षशिला विद्यापीठाबद्दल लिहा.

२) चर्चा करा- भारतातील बौद्ध धर्माच्या हानीमुळे उच्च शिक्षण नष्ट झाले.

३) तुम्हाला माहीत असलेल्या कोणत्याही तीन प्राचीन विद्यापीठांची थोडक्यात नोंद लिहा.

४) चिनी यात्रेकरू विद्वान आणि प्राचीन बौद्ध विद्यापीठांवर टिप्पणी द्या.

१४.५ संदर्भ

- Samuel Beal- Si yu ki: Buddhist Records of the Western World.
- Thomas Watters- On Yuan Chwang's Travels in India, 629-645 A.D.
- D. Amarasiri Weeraratne -The Six Buddhist Universities of Ancient India
- J. B. Barua- Ancient Buddhist Universities in Indian Sub-Continent
- https://www.thestatesman.com/education/list-ancient-indian-universities-1503075194.html

*****